

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 4

Львів
2015

УДК 34(05)
ББК 67я5
НЗ4

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
НЗ4 **Серія юридична** / головний редактор В. В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. –
Вип. 4. – 408 с.

Виходить чотири рази на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(постанова президії ВАК України № 1-05/4 від 14 жовтня 2009 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Середа, доктор юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**,
доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*);
О. М. Балинська, доктор юридичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор;
А. С. Токарська, доктор юридичних наук, професор; **М. П. Гетьманчук**, доктор
історичних наук, професор; **Я. А. Гончарук**, доктор економічних наук, професор;
В. П. Захаров, доктор юридичних наук, професор; **В. С. Бліхар**, доктор філо-
софських наук, доцент; **О. В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент;
А. В. Баб'як, кандидат юридичних наук, доцент; **Р. І. Благута**, кандидат юридич-
них наук, доцент; **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук (за згодою);
С. С. Гнатюк, кандидат юридичних наук, доцент; **О. М. Дуфенюк**, кандидат юри-
дичних наук, доцент; **Д. С. Забзалюк**, кандидат історичних наук, доцент;
Д. Й. Йосифович, кандидат юридичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат
юридичних наук, професор; **В. О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент;
А. Р. Лещух, кандидат юридичних наук, доцент; **Ю. С. Назар**, кандидат юридич-
них наук, доцент; **В. В. Сенник**, кандидат технічних наук, доцент; **І. Ю. Сковрон-
ська**, кандидат філологічних наук, доцент; **Г. В. Смолин**, кандидат юридичних
наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат юридичних наук, доцент; **Б. М. Теле-
фанко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Я. Хитра**, кандидат юридичних наук,
доцент; **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **П. Станіш (Stanisz
Piotr)**, доктор права габлітований (за згодою); **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
до друку та поширення через мережу Інтернет (*протокол від 25 листопада 2015 р. № 4*).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21093-10893ПП від 14 листопада 2014 р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Тел.: (032) 233-61-95.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна ко-
легія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладено-
го матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове.
Рукописи не повертаються.

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.114(4–15)»4/14»

Д. Є. Забзалюк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ: ДОКТРИНАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Досліджено політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в контексті їх доктринального осмислення. Проаналізовано поняття та структуру політико-правової доктрини в науковому сенсі та в контексті західноєвропейського середньовічного світогляду. Охарактеризовано головні ознаки державно-правового розвитку в Західній Європі та формування на його ґрунті політико-правових доктрин періоду Середньовіччя. З'ясовано роль Католицької Церкви у формуванні політико-правових доктрин у період Середньовіччя.

Ключові слова: політико-правова доктрина, Середньовіччя, релігія, Католицька Церква, римське право, канонічне право.

Постановка проблеми. Політика і право – категорії, які були визначальними елементами суспільного розвитку впродовж усієї історії людства. Кожна історична епоха була пронизана політико-правовим розумінням дійсності, що відображалося у міфології, релігії, філософії. Політичні та правові детермінанти суспільного життя були каталізатором державно-правового розвитку та визначали, в якому напрямі розвиватимуться як окремі соціуми, так і держави загалом.

Безперечно, вказані категорії були цивілізаційними складовими, які характеризували особливості не тільки певної країни на окресленому історичному етапі, але і були визначальними ознаками для аналізу епохи загалом.

Політико-правові явища та процеси слугували тим фундаментом, завдяки якому можна було досягнути вирішення ключових стратегічних завдань, пов'язаних із здобуттям та утриманням влади, як знаряддя для досягнення визначених цілей. Вони були міцним ідеологічним стержнем для формування, розвитку та маніпулювання суспільною свідомістю. Це дає підстави зазначати про політико-правові доктрини, які уособлювали усі зазначені характеристики.

Стан дослідження. Науково-теоретичне підґрунтя статті – роботи вітчизняних і зарубіжних учених: А. Аннерса, Дж. Г. Бермана, В. Букреєва, Р. Бутенка, Л. Голокосова, Н. Дейвіса, П. Козловські, Н. Коркунова, Ж. Ле Гоффа, Дж. Г. Лінча, К. А. Панаріна, Є. Трубецького, А. Тойнбі, Р. Осборна, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, М. Шейнмана та ін.

Метою статті є спроба осмислення та аналізу політико-правових детермінантів у контексті формування доктринальних ідей епохи Середньовіччя. Цілі наукової статті полягають у з'ясуванні: 1) поняття та структури політико-правової доктрини в науковому сенсі та в контексті середньовічного світогляду; 2) основних засад державно-правового розвитку в період Середньовіччя; 3) суті та змісту основних детермінантів формування політико-правових доктрин у період Середньовіччя.

Виклад основних положень. Кожна історична епоха містила свої, притаманні лише їй, політичні та правові уявлення про існуючу дійсність, а також способи її теоретичного осмислення. Тому в центрі уваги теоретиків держави і права різних історичних епох були спроби аналізу низки політико-правових проблем, пов'язаних із особливостями історичного розвитку інститутів держави і принципів формування правової системи відповідного типу. Саме на основі такого аналізу і формуються різноманітні доктрини, що визначають особливості суспільного розвитку в певну історичну епоху.

Відомо, що одним із основних принципів формування доктринальних ідей є спадковий, який полягає у тому, що кожна наступна доктрина враховує уявлення і поняття, які містяться в попередніх. А це означає, що уявлення, сприйняті від попередніх часів, певною мірою відтворюються в подальших ідеологічних системах. Таке відтворення може мати різні причини. Для прикладу, використання старих ідей для вирішення аналогічних завдань історичного розвитку тепер.

Щодо поняття доктрини, то філософський енциклопедичний словник тлумачить її як «вчення, наукову чи філософську теорію, систему поглядів, керівний теоретичний чи політичний принцип» [1, с. 142]. Іншими словами, якщо аналізувати доктрину з точки зору предмета політичних і правових учень, то можна стверджувати, що система концептуальних ідей та теорій про державно-правові явища та процеси виступатиме головною детермінантою формування та сутності політико-правової доктрини.

Відтак політико-правова доктрина буде визначена нами як система поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового

розвитку, що виражені у концепціях, в основі яких – притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна компонента. Остання виступає як методологічний стержень політико-правової доктрини, за допомогою якого вирішуються основні проблеми державно-правового та суспільного розвитку.

Щодо структурних елементів політико-правової доктрини, то вона, на думку О. Лейста, охоплює три компоненти: «1) філософську або релігійну основу; 2) виражені у вигляді понятійно-категоріального апарату змістовні вирішення питань про виникнення держави і права, закономірностей їх розвитку, про форму, соціальне призначення та принципи устрою держави, про основні принципи права, його співвідношення із державою, особистістю, суспільством тощо; 3) програмні положення – оцінки існуючого стану речей і державі та праві, політичні цілі та задачі» [2, с. 14].

Певні етапи історичного розвитку мали притаманні лише їм особливості становлення та розвитку політико-правових доктрин. Період Середньовіччя, однозначно, не є винятком. Окрім того, саме в цю історичну епоху викристалізувалась політико-правова ідеологія, яка визначила увесь подальший розвиток державно-правових явищ і процесів у суспільстві.

На це, безперечно, впливало поширення християнства в усій Європі. Після Міланського едикту імператора Константина та проведення з його ж ініціативи Нікейського собору християнство утвердилось як офіційна державна релігія на територіях Західної та Східної Римської імперій. Християнство розпочало інтенсивно поширюватись, витісняючи язичницькі культури та активно борючись із рудиментами античного світу, який, на думку видатних християнських богословів і перших «батьків церкви», не відповідав новоутвердженим церковним і духовним канонам. За висловом А. Панаріна, «духовну шкоду пізньої античності і виправляло християнське середньовіччя» [3, с. 26].

Християнство стало тією фундаментальною засадою, яка визначила увесь подальший розвиток європейської цивілізації, адже воно стало втіленням Любові та виявилось у гуманістичному сприйнятті навколишнього світу. За висловом А. Тойнбі, «новий, відмінний від попереднього зміст, яке християнство надало іудейському розумінню природи Бога і характеру його ставлення до людей, полягає у тезисі, що Бог є Любов, а не тільки Могутність... І що втілення Бога в Любові є більш значущим, ніж утілення у своїй Могутності» [4, с. 224].

Можна стверджувати про те, що християнство, завдяки своїй морально-етичній та гуманістичній спрямованості, досягло певного

універсального сприйняття людиною світу, що проявилось у формуванні концептуальної «доктрини віри». Вона ґрунтувалась на беззаперечності існування божественного начала та гріховності людини, що спричиняло прагнення індивіда до духовної досконалості.

Причина, з якої християнство зуміло стати універсальною релігією середньовічної Європи, була у тому, що його основні принципи передбачали відкритість для всіх. Така відкритість стала одним із головних джерел західного християнства стараннями святого Августина, який зумів подолати усі наявні суперечності, пов'язані із різноманітними концепціями та тлумаченнями істинного розуміння й призначення релігії. Із торжеством августинівського вчення західне християнство, а разом з ним і західна цивілізація отримали цільну ортодоксію, яка зуміла утримати свої позиції впродовж тисячоліття [5, с. 174].

Оскільки християнство як релігія набуло практично функціональної спрямованості через державу, то в політичному вимірі раннього християнства деякі дослідники убачають головну причину перемоги над політичною теологією античності. «Витоки диференціації релігії і політики слід шукати в першу чергу не в трансцендентному характері християнської релігії, а в реаліях її існування як церковного правового інституту» [6, с. 55], тобто, іншими словами, без організаційного та правового обґрунтування церковного суверенітету християнство було би лише частиною суспільного світогляду.

Як важлива соціокультурна умова для формування доктринальних підходів доби Середньовіччя особливе значення мав феномен католицизму як своєрідна форма зв'язку релігійної і політичної влади. «В рамках католицизму, з одного боку, диференціювались відмінності релігії і політики як особливих сфер суспільного життя і форм соціальної практики, з іншого боку, релігія набула політичного впливу, отримала можливість владарювати і управляти політично» [6, с. 55]. Таким чином, християнство як релігія отримало свою практичну функціональну спрямованість через державу.

Після драматичної інтермедії, пов'язаної з полемікою між християнським ірраціоналістом Тертуліаном і християнськими адептами грецького Логоса, в Європі на тисячу років утвердилась концепція обґрунтування Божественної волі. Християнство, яке ініційоване середньовічними богословами, отримало статус великого папського вчення, яким, беззаперечно, володіє Церква як інститут, що дарує спасіння [3, с. 77–78].

Зміст будь-якої політико-правової доктрини проявляється в концептуальній системі поглядів на предметні ознаки вчення, заснованих на категоріях, що мають першоступеневий, ключовий характер.

В епоху Середньовіччя таким предметом політико-правових дискусій стало питання про взаємозв'язок і співвідношення держави й церкви. Церква, володіючи беззаперечним авторитетом у вирішенні усіх релігійних і світських справ, отримує можливість впливати на усі сфери життєдіяльності середньовічної спільноти, набуваючи ролі духовного та політичного арбітра. «Духовна влада легітимізувала зміни, перебираючи на себе роль всезагального і беззаперечного авторитета та наділила своїх прихильників певним моральним алібі» [3, с. 38].

Із середини XI століття Католицька Церква поступово перетворюється на наймогутнішу організацію, яка, спираючись на величезні земельні й фінансові ресурси, намагається утвердитись на чолі всього феодального суспільства. Як головний творець ідеологічної та державно-правової доктрини, Церква розпочинає усвідомлювати необхідність політичної згуртованості та об'єднання середньовічного феодального світу, втілюючи свій план створення теократичної феодальної держави на чолі з Папою.

Французьке прислів'я «всі дороги ведуть у Рим», можливо, ніколи не містило більш правильні характеристики стану Західної Європи, ніж у другій половині XI ст., в дні понтифікату папи Григорія VII [7, с. 100], адже саме тоді відбувались надзвичайно складні та важливі для християнського світу події. Зокрема, на тлі християнізації Скандинавії та Русі відбувся розкол Церкви на Західну та Східну, що проявилось у появі схизматиків греків на Сході, тотальних міжусобних війнах феодалів у Франції та Німеччині.

Слід зазначити, що Католицька Церква виявилась готова до таких змін, що було відображено у формуванні нової державно-правової доктрини. Найбільш яскраво це виражалось у програмі так званої «папської теократії», тобто «встановлення верховної влади папи в церковних і світських справах» [8, с. 35], яку висунув 1075 року папа Григорій VII і сформулював її у своєму знаменитому «*Dictatus Papae*» («Диктаті папи»). В цю теократичну монархію, за його задумом, повинні були увійти всі християнські держави [9, с. 32]. Крім того, «папа Григорій VII та інші відомі богослови проповідували існування правового порядку не тільки в середині окремих держав, але і в міжнародній сфері» [7, с. 363].

Ідея теократичної монархії мала величезний глибинний зміст, адже вперше була висловлена теорія об'єднаної Європи на основі християнської віри, що однозначно повинно було позитивно вплинути на її політичний, соціально-економічний, культурний та духовний розвиток.

У межах такого політико-правового бачення, оцінюючи складну ситуацію, в якій опинилась Західна Європа в кінці XI століття, а також

спираючись на свій колосальний авторитет, папа прагнув організувати та очолити рух європейців на Схід з метою звільнення від мусульман головної християнської святині – міста Єрусалим.

Під час розмежування церкви і держави інституціоналізуються відмінності між правом і мораллю, державним і звичаєвим правом. Церква, як виразник і представник вищої істини, виступає проти спроб визначити закон і істину як похідні від політичної необхідності і є носієм звичаєвого права [10, с. 63]. На думку П. Козловскі, «незважаючи на всі модифікації різновидностей між божественним і людським правом, через церкву звичаєве право отримує інституціональну опору в суспільстві» [6, с. 57].

Якщо звичаєво-правова традиція отримала продовження у вченнях християнських теологів, то традиція вивчення позитивного права виникла в більшості «завдяки відродженню на початковому періоді епохи Середньовіччя ідей Риму, ідей, які забезпечили римському праву його високий авторитет. Європа, поряд з канонічним правом церкви, отримала в свої руки також і загальносвітське правове джерело. З XI ст. політичне мислення процвітаючого боку церкви, захопилась ідеєю створення універсальної у всіх змістах держави» [11, с. 175].

Римське право постало як доведена до логічного завершення політична догма про державу та її функції, оформлена в нормативному документі. В ньому були сформульовані правові норми, відточені, вдосконалені й чітко виражені в юридичних законах [12, с. 151].

Авторитет церкви був настільки визначальним, що середньовічні юристи дещо змінили акценти римського права в бік надання значущості волі. Така консолідація призводить до того, що актуалізується канонічне право, яке стає пріоритетним із точки зору подальшого розвитку усєї правової системи. Як зазначає Н. Коркунов, «канонічне право є не що інше, як своєрідна модифікація римського права. Церква середньовіччя керувалась у своїх відносинах римським правом (*ecclesia lege romana vivit*), видозмінюючи його відповідно до своїх потреб» [13, с. 73].

Отже, правова система, яка виникла в результаті Папської революції і увібрала нове канонічне право, що було систематизоване 1141 року Граціаном Болонським, і папські декреталії, що виявилися у постановках IV Лютеранського собору 1215 року, була транснаціональним зводом законів.

Крім того, нова правова система, яка утвердилась у всій Західній Європі, сприймалась як система, що безперервно розвивається, як динамічна. Точніше, західна правова свідомість у зв'язку

з проголошеним правом для папи вводити нові закони, тобто реалізувати законотворчу діяльність, уперше сприйняла думку про те, що закон повинен постійно поповнюватись і оновлюватись. 1234 року з'явився перший офіційний звід канонів і декреталій, який підсумував і систематизував майже столітню працю; він слугував основним законом римо-католицької церкви майже до 1917 року [14, с. 51].

Ми часто називаємо епоху Середньовіччя «Темними віками», ерою варварства та тотальної ворожнечі, однак, на нашу думку, очевидним є те, що своєю стабільністю Захід зобов'язаний саме Середньовіччю, яке чітко визначило тип правомірної поведінки та задало тон усьому подальшому розвитку європейських цінностей. Адже саме у часи Середньовіччя у Західній Європі викристалізувались та утвердились: 1) ідеї екуменізму, які полягали у необхідності возз'єднання Західної та Східної Церков; 2) доктрина Хрестоносного руху на Схід як чинники протистояння мусульманській експансії та створення Вселенської християнської держави; 3) адаптація церковного і світського законодавства, їх взаємодія та стимулювання церквою розвитку світського права; 4) місіонерська діяльність і поширення християнства як системи домінування європейських гуманістичних цінностей. Адже, як справедливо зазначає С. Хантінгтон, «в ісламі, конфуціанстві, індуїзмі, буддизмі не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави... Та й тезис про можливість «універсальної цивілізації» – це виключно західна ідея» [15, с. 38].

Висновки. Проаналізувавши політико-правові детермінанти, які визначали суспільно-політичний розвиток Середньовічної доби, можна констатувати, що філософською основою політико-правових ідей, з точки зору їх доктринального формування, була релігійна складова. Адже саме релігія була тією домінуючою формою суспільної свідомості, що визначала світогляд епохи. Теологічний світогляд був фундаментом Середньовіччя, її логічно-теоретичною основою.

Найбільш ваговою частиною політико-правових доктрин є їх теоретичний зміст, який однозначно ґрунтується на світогляді епохи та охоплює загальнотеоретичне вирішення державно-правових явищ і процесів. Вирішальними складовими змісту будь-яких політико-правових доктрин є система категорій, які виконують роль функціональних засад тих чи інших доктринальних концепцій. Для доби Середньовіччя основним категоріальним змістом політико-правових доктрин виступають ідеї непохитності церковної влади, домінування монархічної форми правління, яка б спиралась на владу

Церкви, поєднання та ефективне співіснування звичаєвого, римського та канонічного права, які творять цілісну та домінуючу правову систему в загальноєвропейському масштабі.

Однак основою політико-правових доктрин Середньовіччя є програма, визначальна в контексті формування політичних і правових поглядів. Щодо програмних положень, то головними методологічними складовими політико-правових ідей в добу Середньовіччя, їх ідеологічною основою є необхідність корінних змін суспільно-політичних відносин, що полягали у зміцненні авторитету церкви.

1. Философский энциклопедический словарь; ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.

2. История политических и правовых учений: учебник / под ред. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2000. – 688 с.

3. Философия истории: учеб. пособие / под ред. проф. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432 с.

4. Тойнби А. Христианское понимание истории / А. Тойнби // Философия истории: антология; сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Киселева. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 351 с.

5. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Роджер Осборн; пер. с англ. М. Колопотина. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 764 с.

6. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П. Козловски. – М.: Республика, 1998. – 368 с.

7. Трубецкой Е. Религиозно-общественный идеаль Западного христианства в XI-мъ въкъ. Идея божескаго царства въ творенняхъ Григорія VII-го и публицистовъ – его современниковъ. Выпускъ I. – Киевъ, Тип. С. В. Кульженко, 1897. – 511 с.

8. Шейнман М. М. Папство / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 216 с.

9. Заборов М. А. Крестовые походы / М. А. Заборов. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956. – 277 с.

10. Голокосов Л. В. Правовые доктрины: от древнего мира до информационной эпохи / Л. В. Голокосов. – М.: Научный мир, 2003. – 320 с.

11. Аннерс Э. История европейского права; пер. со швед. / Э. Аннерс // Ин-т Европы РАН. – М.: Наука, 1996. – 397 с.

12. Букреев В. И. Этика права: от истоков права к мировоззрению: учебное пособие / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – 335 с.

13. Коркунов Н. М. История философии права: пособие к лекциям. – 6-е изд. / Н. М. Коркунов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915. – 502 с.

14. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: применение права и религии; пер. с англ. / Берман Дж. Гарольд. – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 464 с.

15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

Забзалюк Д. Е. Политико-правовые детерминанты Средневековья в Западной Европе: доктринальное осмысление

Исследовано политико-правовые детерминанты эпохи Средневековья в контексте их доктринального осмысления. Проанализировано понятие и структуру политико-правовой доктрины в научном смысле и в контексте западноевропейского средневекового мировоззрения. Охарактеризировано главные принципы государственно-правового развития в Западной Европе и формирования на его основе политико-правовых доктрин периода Средневековья. Выяснено роль Католической Церкви в формировании политико-правовых доктрин в период Средневековья.

Ключові слова: *политико-правовая доктрина, Средневековье, религия, Католическая Церковь, римское право, каноническое право.*

Zabzalyuk D. Ye. Political and legal determinants of the middle ages in western europe: doctrinal comprehension

Each historical epoch contains its own, unique political and legal understanding of the current reality and ways of theoretical comprehension. The theorists of state and law of different eras focused on the attempts to analyze a great number of political and legal problems associated with the historical development of state institutions and principles of formation of the legal system of certain type. So, various doctrines are based on this analysis, defining features of social development in a certain historical era.

The article attempts to doctrinal understanding of political and legal determinants of social life that are catalysts for public and legal development and determine in which direction will develop as separate societies as the states in general.

These categories being components of civilization characterize not only features of a single country at some historical point, but are crucial to analyze the characteristics of the era as a whole. Political and legal phenomena and processes are the foundation to solve the key strategic challenges related to obtaining and keeping power as a tool to achieve these goals. They are the ideological core for the formation, development and manipulation of public consciousness. The article notes the existence of political and legal doctrines that embodied all the above mentioned characteristics.

The article deals with investigation of the political and legal determinants of the Middle Ages period in the context of doctrinal comprehension. The concept and structure of political and legal doctrine in the scientific sense and in the context of Western European medieval world are analyzed. It is given the characteristics of the main features of state and legal development in Western Europe and creating political and legal doctrines of Middle Ages period made on its ground. The role of the Catholic Church in the formation of political and legal doctrines in the Middle Ages period is also ascertained.

Key words: *political and legal doctrine, Middle Ages, religion, Catholic Church, Roman law, canon law.*

Стаття надійшла 2 листопада 2015 р.

НАУКОВЕ РОЗУМІННЯ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Досліджено загальну характеристику тлумачення норм права. Розкрито сутність поняття тлумачення права на основі визначень закордонних і вітчизняних науковців. Проаналізовано тлумачення норм права в контексті його двох частин: з'ясування його результату та роз'яснення норми права. Досліджено акт тлумачення норм права (інтерпретаційний акт) як відповідний результат роз'яснення та з'ясування норми права. Розглянуто основні функції сучасного тлумачення права, що у визначеній послідовності відображають історичні етапи становлення цієї діяльності.

Ключові слова: тлумачення норм права, інтерпретаційний акт, зміст тлумачення, правові норми, теорія тлумачення, інтерпретаційна діяльність, суб'єкт інтерпретації.

Постановка проблеми. Без глибокого розуміння змісту норм права неможливі їх ефективна реалізація, систематизація, формування правової культури та правосвідомості, розроблення та прийняття нових норм.

Важливе значення має також єдність розуміння і реалізації норм у суспільстві, що впливає на стан законності в державі і досягається завдяки тлумаченню. Зазначеного можна досягти шляхом роз'яснення суб'єктам дійсного змісту норм права, тих ідей і понять, які зазначені законодавцем.

Стан дослідження. Загальну характеристику тлумачення норм права досліджували українські та іноземні науковці: С. С. Алексєєв, М. Боголепов, М. М. Вопленко, Ю. Л. Власов, О. М. Головка, М. С. Кельман, Н. І. Мотузова, О. Г. Мурашин, І. Ю. Настасяк, О. І. Осауленко, І. М. Погрібний, М. П. Рабінович, О. Ф. Скакун, Л. В. Соцуро, Ю. М. Годика, М. В. Цвік.

Мета статті – проаналізувати наукове розуміння тлумачення норм права на основі визначень, котрі формували іноземні та українські науковці від Стародавнього Риму до наших днів.

Виклад основних положень. Тлумачення норм права формувалося історично, тому першим поштовхом до становлення вчення про тлумачення законів слугувала діяльність юристів Стародавнього Риму. Саме тому, ймовірно, уперше постають деякі питання динамізму під час тлумачення юридичних норм. Із цього приводу М. Боголепов зазначає: «...Укладачі законів XII таблиць могли упустити з поля зору

деякі відносини, а наступний за законом XII таблиць час міг створити зовсім нові відносини чи змінити старі. Законодавство в ті часи порівняно рідко приходило на допомогу потребам часу». Тлумачення законів XII таблиць, за допомогою якого вдавалося усувати прогалини тодішнього законодавства, – чи не найперший в історії приклад еволюційного тлумачення юридичних норм. Юристи Стародавнього Риму були добре обізнані в риториці, вміли маніпулювати текстом, переконуючи суд у необхідності прочитання закону – залежно від потреб клієнтів [1, с. 12].

Імператор Юстиніан у VI ст. н. е. заборонив тлумачення своїх Дигестів, бо всі неточності, на його думку, були усунуті, і не залишилося підстав для сумнівів. Буржуазні ідеологи періоду сходження буржуазії до влади (Ш. Л. Монтеск'є, Ч. Беккарія, Ж.-П. Марат) вимагали точної відповідності букві закону, заперечували тлумачення закону судами. Це була своєрідна реакція на сваволю феодального суду. Прийшовши до влади, буржуазія наділяє суд правом тлумачити закон відповідно до його «духу» і «розуму». Це право було зафіксовано уже в Кодексі Наполеона [2, с. 176–177].

Тлумачення правових норм виступає механізмом для з'ясування справжнього змісту правового припису, подолання колізій та прогалин у законодавстві. Проте роль тлумачення правових норм для забезпечення законності й удосконалення законодавства не достатньо враховують юридична наука та юридична практика [3, с. 47]. Тут доречно навести думку провідної російської вченої в галузі законодавчої техніки В. Чиннової, яка стверджує, що «доволі часто практики скептично ставляться до теорії права. Однак жоден правозастосовний акт не складається без урахування правил тлумачення права» [4].

Тлумачення норм права посідає надзвичайно важливе місце у складних процесах впливу права на життя, взаємодії закону з реальними відносинами, із вчинками людей. Воно є однією із центральних ланок у процесі застосування права – у процесі аналізу юридичних норм, правової кваліфікації і винесення рішення. Із цих позицій, кожний акт застосування права є й результатом тлумачення норм права. Щоб застосувати ту чи іншу норму права, треба з'ясувати її зміст, а в деяких випадках потрібні і роз'яснення [5, с. 54].

Так, на думку Б. Малишева, тлумачення норм права є найважливішим елементом і застосування права, і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту права поведінки, що міститься в нормі права. По-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи.

Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання [6, с. 76].

Аби запропонувати авторську дефініцію поняття «тлумачення норм права», потрібно виділити та охарактеризувати його істотні ознаки.

Процес тлумачення обов'язковий під час реалізації правових норм у діяльності суду, прокуратури, органів внутрішніх справ та інших державних органів, під час укладення угод і договорів, у роботі органів громадськості, за здійснення громадянами юридично значущих дій. Окрім цього, без тлумачення неможливо створити нові приписи, оскільки в розвиненій системі законодавства більшість норм, які видаються, пов'язані з уже наявними законодавчими положеннями. Важливе значення має тлумачення для створення різноманітних збірників і довідників із законодавства, для обліку нормативних актів, для підготовки збірників законів держави [7, с. 239].

На думку М. Матузова, тлумачення права – це необхідний і важливий елемент правореалізаційного процесу, зокрема у правозастосуванні. Перш ніж застосувати ту чи іншу норму права, потрібно з'ясувати її реальний зміст, а в деяких випадках і роз'яснити. Тлумачення – це складна і багатоаспектна діяльність різних суб'єктів, яка має інтелектуально-вольовий характер і спрямована на пізнання і пояснення змісту правових норм [8, с. 281].

Із приводу визначення і змісту тлумачення права в літературі наявні різні думки. Деякі вчені розуміють під цим лише з'ясування, інші думають, що зміст тлумачення правових норм утворює їх роз'яснення, ще інші визначають тлумачення як єдність того й іншого. Переконливою є третя позиція, оскільки в першому і другому випадку очевидний односторонній підхід [9, с. 307].

Тлумачення права зумовлене потребою з'ясувати і роз'яснити точний сенс і зміст нормативно-правових розпоряджень у процесі правотворчої і правозастосовної діяльності. У випадку недосконалої й неадекватного використання законодавчої техніки, відсутності точної, зрозумілої мови нормативного акта, деякі поняття і положення формулюються неконкретно, а іноді й двозначно, через що й виникають колізії [10, с. 181].

Ю. Власов уважає, що з'ясування виступає самостійним процесом пізнання норми права. Коли зміст норми роз'яснюється іншим, з'ясування і роз'яснення становлять єдиний процес, спрямований на доведення змісту норми права до третіх осіб. Отже, тлумачення норм права складається з двох частин: з'ясування і його результату та роз'яснення [11, с. 10].

З'ясування правових норм можна визначити як внутрішній процес мислення суб'єкта тлумачення, спрямований на пізнання і розкриття дійсного змісту норми права, та результат цього процесу. З'ясування норми має на меті встановити її зміст у повному обсязі. Отож, з'ясування правових норм можна розглядати у двох аспектах. По-перше, це внутрішній процес мислення, здійснюваний суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття волі законодавця, вираженої в нормі права. По-друге, це певний результат з'ясування, якого сягає суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права [12, с. 63].

Тлумачення як внутрішній розумовий процес, що триває у свідомості особи, яка застосовує правову норму, – це необхідний підготовлювальний етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи, здійснення кодифікації, складання картотек законодавства, обліку нормативних актів. З'ясування характеризує гносеологічну природу тлумачення і спрямоване на пізнання права. Тлумачення-з'ясування становить внутрішній розумовий процес, що триває у свідомості суб'єкта і спрямований на з'ясування норми права суб'єктом. Це з'ясування для себе, і тому воно не має зовнішніх форм вираження. Під час з'ясування воно не має зовнішніх форм вираження. У процесі з'ясування інтерпретатор використовує різні прийоми тлумачення, що забезпечують процес пізнання. Тут використовують мовно-граматичний, логічний, історико-політичний і систематичний способи тлумачення. З'ясування є необхідною умовою для реалізації права у всіх формах і, наголосимо, завжди передує роз'ясненню.

Роз'яснення – це вираження висновків, які зробив інтерпретатор у підсумку усвідомлення норми права щодо сенсу і змісту державної волі, яка в ній міститься [13, с. 200].

Результати інтелектуально-вольової діяльності об'єктивуються в акті роз'яснення, мотивувальній частині правозастосувального акта або в юридичній пораді.

На думку Ю. Власова, роз'яснення норм права – це діяльність суб'єкта тлумачення, яка має зовнішній вираз і спрямована на пояснення третім особам дійсного змісту правової норми, та результат цієї діяльності. Роз'яснення здійснюється в тих випадках, коли внаслідок з'ясування норми права та отримання його результату суб'єкт тлумачення вважає за потрібне дати більш розгорнуте пояснення змісту цієї норми для її правильного й однакового розуміння іншими особами [11, с. 11].

Суб'єкт тлумачення (інтерпретатор) спочатку усвідомлює дійсний зміст норми права, тобто з'ясовує для себе, які вона встановлює права й обов'язки, за яких умов може або повинна застосовуватись

тощо, а відтак у тій або іншій формі роз'яснює цей зміст іншим суб'єктам. Варто мати на увазі, що об'єктом тлумачення є не думки або наміри суб'єкта правотворчості, а його воля, яка об'єктивно виражена в конкретних правових приписах, що містяться в чинних нормативно-правових актах.

Є фахівці і навіть спеціально уповноважені на те органи, від яких очікують ґрунтовного роз'яснення права. Вони не можуть обмежуватися з'ясуванням правового змісту для себе; вони повинні об'єктивувати свою інтелектуальну роботу у вигляді спеціальних актів тлумачення норм права. Отже, з одного боку, складно уявити, щоб роз'яснення могло існувати без з'ясування права. З іншого боку, важко розглядати з'ясування як самоціль. Воно також виражається зовні в якихось актах або діях. У цьому вбачається єдність з'ясування і роз'яснювання права. І те, і інше покликане забезпечити правильне здійснення правових норм.

Зовнішні результати, які адресовані іншим суб'єктам, згодом виражаються в письмовій чи усній формі. До письмових форм вираження належать офіційні документи й акти; до усних – поради і рекомендації. Відтак роз'яснення правових норм є не що інше, як виклад змісту державної волі, вираженої в нормативно-правових актах.

Співвідношення з'ясування та роз'яснення має встановлюватись за цільовим призначенням тлумачення правових норм [12, с. 153].

Будь-яке роз'яснення норм права (офіційне і неофіційне) завжди завершується відповідним результатом, що виражається в акті тлумачення відповідної норми права [12, с. 153].

Акт тлумачення норм права, або ще його називають інтерпретаційним актом, є третім елементом, що завершує процес тлумачення. Співвідношення акта тлумачення зі з'ясуванням і роз'ясненням розглядається у спеціальній літературі на прикладі взаємозв'язку філософських категорій змісту і форми. Водночас з'ясування і роз'яснення виступають у вигляді специфічного змісту поняття, а акт тлумачення є формою. Акт тлумачення становить специфічний спосіб вираження пізнавальної діяльності, спрямованої на з'ясування і роз'яснення змісту правових норм.

Тлумачення права в цілісності змісту – з'ясування і роз'яснення виражається в цьому акті, який слугує зовнішньою оболонкою процесу пізнання і пояснення змісту правових норм. Акт тлумачення формує свій внутрішній зміст і є способом його існування.

Результат тлумачення залежить від багатьох об'єктивних (особливості мови й текстурального оформлення правової норми; наявність системних зв'язків між нормою, що тлумачиться, та іншими нормами;

специфіка конкретних обставин, до яких норма права застосовується, тощо) і суб'єктивних чинників (правова свідомість особи, котра здійснює тлумачення, рівень її правових знань, професійної підготовки тощо) [14, с. 128].

Для ліпшого розуміння сутності тлумачення потрібно розглянути, що становить об'єкт і предмет тлумачення норм права.

У сучасному правознавстві є різні погляди з цього питання. В. Лазарєв називає об'єктом тлумачення «нормативні правові акти та їх сукупність», предметом тлумачення – «історичну волю законодавця (нормодавця), виражену в законі (нормативному акті)». Воля законодавця з часу застосування закону також враховується, оскільки в актах, прийнятих після тлумаченого, можуть міститися норми, які прямо або опосередковано змінюють його зміст.

Н. Гранат звертає увагу на те, що об'єктом тлумачення є закони і підзаконні нормативні правові акти. Крім того, важливе значення мають не тільки сформульовані в них норми, але й преамбули законів, інші правові положення, які в них містяться [15, с. 177].

В. Тихий вважає, що об'єктом офіційного тлумачення є чинна Конституція України та закони України, прийняті і до, і після набуття чинності Конституцією України [16, с. 67].

Ю. Власов називає об'єктом тлумачення «волю законодавця, виражену в тексті норми права», «тлумаченням виступає сама норма права, її текст, тексти пов'язаних з нею правових та неправових джерел». Прихильники так званої суб'єктивної теорії тлумачення вважають, що під час тлумачення норм права має встановлюватися лише історична «воля законодавця», яка є незмінною, і завдання суб'єкта тлумачення – встановити цю волю. Інші вчені підтримують об'єктивну теорію тлумачення, суть якої зводиться до того, що прийнята норма не залежить від законодавця, і тому під час тлумачення треба встановлювати «волю закону», яка може змінюватись мірою розвитку економічного базису та суспільних відносин. Названі теорії мають певні недоліки і недостатньо точно відображають сутність тлумачення. Справді, «воля законодавця» у відриві від норми права, у якій вона матеріалізована, не може бути об'єктом тлумачення, тому що його завдання – встановити зміст того, що законодавець фактично вклав у норму права, а не те, що він розумів або бажав виразити. Думки законодавця, якщо їх відірвати від об'єктивованого результату – норми права, можуть мати невизначений зміст і призвести до довільного його тлумачення та, як наслідок, порушення законності. «Воля закону» також не може бути об'єктом тлумачення, тому що поза волею законодавця вона не існує. За кожною нормою права завжди потрібно бачити

відповідні вимоги законодавця як представника певних соціальних сил, які зумовлюють його волю. Тлумачення «волі закону» може призвести до довільного тлумачення, пристосування норми права до фактичних умов життя, відходу від її дійсного змісту і, як наслідок, до порушення законності. Існування вказаних теорій походить із соціально-політичної сфери буття права і гносеологічної природи тлумачення, яке має об'єктивний і суб'єктивний характер [11, с. 12–13].

Щоб воля законодавця могла регулювати суспільні відносини, вона має набути зовнішнього вираження, що виявляється в мові. Формулюючи норму права, законодавець використовує правила тієї мови, якою він видає цю норму. Отже, за допомогою мови воля законодавця матеріалізується в нормі права (це друга визначальна ознака об'єкта тлумачення) [12, с. 65].

Оскільки правові норми закріплюються та виражаються ззовні в нормативно-правових актах та інших джерел права, безпосереднім предметом інтерпретації права виступає юридичний текст, який міститься у відповідних джерелах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо). Безпосереднім предметом тлумачення можуть бути і нормативно-правові акти або інші форми права загалом, і окремі правові приписи (статті, пункти, абзаци нормативно-правового акта тощо). У деяких випадках предметом правотлумачної діяльності виступають і відповідні матеріали, пов'язані з виданням і функціонуванням тих чи інших форм права (тести законопроектів, програми політичних партій, стенограми засідань, на яких було ухвалено відповідні юридичні акти, матеріали практики тощо). Вони дозволяють зробити обґрунтований висновок щодо дійсного змісту норм права, втілених у відповідному юридичному тексті, визначити не тільки «букву», а й «дух» закону чи іншого акта, що підлягає тлумаченню [17, с. 421–422].

На процес реалізації правових приписів впливає багато чинників. Відповідно, їх варто враховувати під час тлумачення. Отже, у процесі тлумачення зміст правових норм досягається через посередництво знання мови, якою вони сформульовані, знання про системні зв'язки норм права, знання про їх походження. Тлумачення – це не тільки об'єктивний процес, оскільки об'єкт пізнання не залежить від того, хто пізнає суб'єкта, але і суб'єктивний, бо його здійснює конкретний суб'єкт, а його результат виражається в суб'єктивних формах мислення (поняттях, судженнях). Суб'єкти, які здійснюють тлумачення права, мають різні розумові здібності, рівень професійної підготовки, індивідуальний досвід. Ці властивості можуть бути джерелом помилок, одностороннього та неправильного розуміння норм права. Суб'єкт тлумачен-

ня є носієм відповідної ідеології, правосвідомості, моралі, представників певного класу. Усе це, на думку Ю. Тодики, впливає на результати тлумачення норм права [18, с. 37–38].

Завданням тлумачення правових норм є правильне, глибоке розуміння дійсного змісту правових норм і подальше його розгорнуте, обґрунтоване пояснення.

На думку О. Зайчука, метою тлумачення необхідно вважати правильне і точне розуміння та застосування закону, виявлення його сутності, яку законодавець вклав у словесне формулювання. Воно покликане протидіяти будь-яким спробам недотримання змісту правових норм, протиставити «букву» і «дух» закону, виявити зміст того, що сформулював законодавець. Основна ідея, що має втілювати вчення про тлумачення, – охорони і всебічного зміцнення законності. Тлумачення не вносить і не повинно вносити змін і доповнень до чинних норм. Воно покликане лише пояснювати те, що сформульовано в законі.

У літературі вирізняють два підходи до тлумачення: статистичний і динамічний. Статистичне тлумачення передбачає тлумачення нормативно-правових актів без урахування змін у суспільних відносинах, які вони регулюють. І навпаки, динамічне тлумачення передбачає врахування таких змін. Статистичне тлумачення ґрунтується на необхідності більшої уваги до змісту нормативно-правових актів, динамічне тлумачення допускає певне відхилення від нормативного тексту з урахуванням змін у суспільних відносинах, що регулюються нормами права, які тлумачаться.

За динамічного підходу інтерпретатор прагне максимально наблизити закон до життя, пристосовуючи його до нових соціальних умов. У такому разі можлива суперечність між «духом» закону і його «буквою». Це питання потребує особливої уваги в умовах України, де діє складна система законодавства, що охоплює і старі, і нові закони, а країна перебуває в перехідному періоді, коли на визнання закону правовим претендують різні за правовою суттю законодавчі акти.

Право тлумачити закони, інші нормативно-правові акти може бути реалізоване в таких цілях: а) у пізнавальних, коли громадянин хоче знати, які норми діють у тій чи іншій сфері суспільних відносин, щоб чинити відповідно до правових приписів; б) практичних – для вирішення конкретної проблеми; в) для роз'яснення правових норм іншим особам; г) для усунення колізій правових норм.

Тлумачення як специфічна юридична діяльність має важливе значення для розвитку правового регулювання, що є необхідною умовою існування і розвитку українського права. Слушною є думка

I. Настасяк, яка виділяє такі три функції сучасного тлумачення права, що у визначеній послідовності відображають історичні етапи становлення цієї діяльності:

1) компенсація технічних незрозумілостей, неточностей і заповнення прогалів правових норм;

2) інтерпретація узагальнених правових понять із метою право-реалізації;

3) інтерпретація правових норм із урахуванням загальнови-значених принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості.

Перша із цих функцій є екстраординарною в тому сенсі, що реалізується лише в разі виявлення дефектів правових норм, дві інші – звичайними, обов'язковими за будь-якого застосування правової норми.

У контексті цієї статті принципи тлумачення норм права визначимо як основні вимоги до тлумачення права та його результатів. Вони забезпечують єдність, ефективність та якість інтерпретаційного процесу, спрямовують пізнавальну діяльність інтерпретатора. Є дві групи принципів тлумачення норм права:

1. Ті, що конкретизують основоположні та загальні принципи права у сфері інтерпретаційної діяльності. До них можна віднести:

– справедливість. Відповідно до цього принципу, норми права потрібно тлумачити неупереджено й послідовно, з огляду на індивідуальні випадки та потреби конкретної людини, а також спираючись на уявлення про справедливість, сформовані в певний час у певному суспільстві та в підсумку чого кожен має отримати належне;

– гуманізм, який спрямований на забезпечення відповідному суб'єктові внаслідок інтерпретації норм права найбільш поблажливого до нього ставлення за беззаперечного визнання його гідності;

– добросовісність, що відображає вимову сумлінного, чесного та порядного ставлення інтерпретатора до власних дій з наміром ретельного їх виконання й уникнення помилок;

– пропорційність, яка спрямована на пошук такого варіанта тлумачення, за якого в нормі був би дотриманий необхідний баланс між несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямована ця норма;

– правова визначеність, що вимагає унеможливлення суперечностей і різних тлумачень одних і тих же норм, а також полягає у встановленні однозначного розуміння сенсу інтерпретованої норми та в чіткому визначенні способу поведінки її адресата.

2. Ті, які забезпечують додержання принципів правозастосування під час реалізації інтерпретаційної діяльності. До цих принципів належать:

– законність, згідно з якою інтерпретатор повинен керуватися законами і заснованими на них правовими актами, діяти в межах своєї компетенції, приймати акти тлумачення права, які не повинні суперечити інтерпретованим нормативно-правовим актам;

– обґрунтованість, що спрямована на забезпечення належної та переконливої аргументації щодо ухваленого рішення, у процесі здійснення якої інтерпретатор повинен дотримуватися вимог узгодженості та всебічності дослідження, а також доведеності, достовірності й об'єктивності доказів, на яких засновується інтерпретаційний висновок;

– доцільність, яка полягає в обов'язку суб'єкта вибирати те тлумачення, яке є найбільш сприятливим для досягнення цілей та реалізації завдань відповідної норми права;

– розумність, яку можна визначити як засаду інтерпретаційної діяльності, відповідно до якої інтерпретатор повинен вирішити поставлені перед ним питання так, щоб уникнути абсурдності висновків, досягти максимуму обов'язкової корисності та відшукати компроміс між конфліктуєчими нормами чи особами, що узгоджувалися б із загальними уявленнями про розумність;

– своєчасність, яка встановлює обов'язок інтерпретатора реалізувати тлумачну діяльність без невиправданих зволікань, у найкоротший строк, достатній для отримання обґрунтованого результату.

Тлумачення як процес пізнання – це, з одного боку, об'єктивний процес, оскільки об'єкт пізнання не залежить від суб'єкта пізнання, процес пізнання відбувається відповідно до законів формальної і діалектичної логіки, а також відповідно до певного мовного вираження зовнішньої форми правових норм. У результаті розумової діяльності здійснюється перехід від незнання, відтворюється картина об'єктивного світу.

З іншого боку, це суб'єктивний процес, оскільки його здійснює конкретний суб'єкт, а результат виражається в суб'єктивних формах мислення (поняттях, судженнях).

Тлумачення здійснюють певні суб'єкти, які мають розбіжні розумові здібності, рівень професійної підготовки, обсяг індивідуального досвіду, правосвідомості, особисті ціннісні орієнтації, а також різний лінгвістичний рівень, обсяг словникового запасу, обізнаність із нормами мови тощо.

Суб'єктивний характер тлумачення норм права зумовлений і тим, що об'єкт тлумачення відображається у свідомості різних суб'єктів за різних соціальних умов і з різною повнотою та глибиною проникнення у зміст норми права. Це залежить не лише від інди-

відуальних здібностей суб'єкта тлумачення, а й від мети тлумачення, що зрозуміла з особливостей конкретного факту, відповідно до якого тлумачиться текст нормативно-правового акта. Отже, співвідношення об'єктивної і суб'єктивної сторони у процесі тлумачення зумовлює результат тлумачення.

Висновки. Тлумачення правових норм – це встановлення (з'ясування, роз'яснення) змісту нормативних актів, спрямоване на розкриття вираженої в них волі законодавця.

У процесі тлумачення встановлюють зміст і сферу дії нормативного припису, його основну мету та соціальну спрямованість, місце в системі правового регулювання, з'ясовують суспільно-історичну ситуацію його ухвалення, умови, у яких відбувається тлумачення. Водночас тлумачення виступає як внутрішній розумовий процес, що не сягає за межі свідомості інтерпретатора.

Саме тому необхідно вважати, що тлумачення – це не тільки з'ясування, а й роз'яснення норми права. Безумовно, з'ясування як елемент процесу тлумачення може і не перерости в роз'яснення, як, наприклад, іноді за неофіційного тлумачення, коли немає кінцевої потреби роз'яснювати правову норму іншій особі. Однак у більшості випадків, навіть за неофіційного тлумачення, виникає необхідність в інтерпретаційній діяльності. Тобто без попереднього пізнання змісту правової норми пояснити її зміст неможливо.

---

1. Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Володимир Вікторович Гончаров. – Львів, 2012. – 228 с.

2. Бужор В. Г. Общая теория права и государства: курс лекций / В. Г. Бужор. – Измаил, 2008. – 254 с.

3. Опотяк С. З. Роль тлумачення правових норм в удосконаленні законодавства України / С. З. Опотяк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (1). – С. 46–52.

4. Чиннова М. В. О значении теоретических вопросов толкования права в правоприменительной деятельности / М. В. Чиннова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/100-arhiv-statej/2012/08-2012>.

5. Старостюк А. В. Застосування норм права: навч. посібник / А. В. Старостюк. – Ірпінь: Нац. акад. ДПС України, 2007. – 138 с.

6. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика): навч. посібник / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К.: Реферат, 2010. – 260 с.

7. Гусарев С. Д. Теорія права і держави: навч. посібник / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К.: Правова єдність, 2008. – 270 с.

8. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
9. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 478 с.
10. Коцан Ю. Я. Правові колізії та механізм їх розв'язання: теоретико-правові аспекти: монографія / Ю. Я. Коцан. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 248 с.
11. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: монографія / Ю. Л. Власов. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 180 с.
12. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: навч. посібник / Ірина Юрїївна Настасяк. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.
13. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / С. Л. Лисенков. – К.: Юристконсульт, 2006. – 356 с.
14. Общая теория советского права / под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самошенко. – М.: Юрид. лит., 1985. – 304 с.
15. Гранат Н. Л. Реализация законодательной воли / Н. Л. Гранат // Общая теория права и государства; под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
16. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних та юридичних осіб / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 2. – С. 67–71.
17. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. ВНЗ / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.
18. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика: монографія / Ю. М. Тодика. – Х.: Факт, 2003. – 328 с.

Лепиш Н. Я. Научное понимание толкования норм права

Исследовано обшюю характеристику толкования норм права. Раскрыто сущность понятия толкования нормы права на основе определенных зарубежных и отечественных ученых. Проанализировано толкование норм права в контексте его двух частей: выяснение его результата и разъяснение нормы права. Исследовано акт толкования норм права (интерпретационный акт) как соответствующий результат разъяснения и выяснения нормы права. Рассмотрены основные функции современного толкования права, которые в определенной последовательности отражают исторические этапы становления этой деятельности.

Ключевые слова: толкование норм права, интерпретационный акт, содержание толкования, правовые нормы, теория толкования, интерпретационная деятельность, субъект интерпретации.

Lepish N. Ya. Scientific understanding of interpretation of rules of law

The article deals with the general characteristics of interpretation of rules of law. The concept of interpretation of a rule which is based on the definitions given by foreign and domestic scientists is revealed. Such concepts as clarification and explanation are analyzed, because they are components of interpretation of regulations. The author's definition of interpretation of rules of law is formulated

on the base of researches. Interpretation of rules of law is formed historically; the activities of lawyers of ancient Rome gave impetus to the formulation of the doctrine of interpretation of laws. Any text has its significance and meaning that can be revealed with the appropriate interpretation. The text in its classic legal sense is a part of the conceptual unit, in the center of which there is a sign.

The result of interpretation depends on many objective (peculiarities of language and textual execution of legal norms; the presence of systemic links between the norm that is being interpreted and other rules; the specifics of the particular circumstances to which the rule of law is applied, etc.) and subjective factors (legal consciousness of the person who carries out interpretation, the level of legal knowledge, training, etc.). In the process of interpretation the content of rules of law is perceived through knowledge of the language they are formulated, knowledge about systemic relations of rules of law, knowledge of their origin. Interpretation is not only an objective process, because the object of knowledge doesn't depend on somebody who recognizes the subject, but it is also a subjective process, because a specific subject provides it, and the result is expressed in subjective ways of thinking (concepts, statements). Subjects of law interpretation have different mental abilities, qualification level and individual experience. These features can be the source of errors, single-side and wrong understanding of rules of law.

Key words: *interpretation of rules of law, interpretative act, content of interpretation, legal rule, theory of interpretation, interpretive activities, subject of interpretation.*

Стаття надійшла 2 листопада 2015 р.

УДК 347.94

Л. В. Мелех

СВІТОВИЙ ДОСВІД І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ І ДОКАЗУВАННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Зауважено, що вивчення доказового процесу основних правових систем на основі застосування методологічного інструментарію порівняльно-правових досліджень виступає як один із напрямів досліджень. Реалізація потенціалу порівняльно-правового методу в аналізі основних правових систем сприяє формуванню нового рівня накопичення і систематизації його результатів. Підкреслено, що накопичений потенціал, який полягає у найширших можливостях використання теорії та результатів порівняльно-правових досліджень у юридичній практиці, зокрема у сфері правотворчості й правозастосування, невичерпний.

Ключові слова: *доказування, докази, правосуддя, судочинство, принципи судочинства.*

Постановка проблеми. У процесуальному законодавстві низки зарубіжних країн суд наділений повноваженнями із доказування у справі, які, на перший погляд, не входять до моделі судочинства, яка сформована за принципом змагальності. Повноваження суддів у доказуванні в справі і механізм їх реалізації у кожній країні має особливості, тому проаналізуємо положення нормативно-правових актів Франції, Німеччини, США, Англії, Білорусії та деяких інших країн щодо функціонування інституту доказування в межах господарського процесу.

Стандарт доказування – це умовна межа, за якою кількісна характеристика знань, отриманих судом у процесі розгляду справи, переходить у таку якість, що дає підстави суду ухвалити, на його думку, істинне рішення. Європейський суд з прав людини виокремлює два види стандартів доказування: «поза розумними сумнівами» і «розумні сумніви». В Україні на законодавчому рівні не закріплено стандарти доказування або інші критерії, які допомагали би суду визначити ступінь доведеності фактичних обставин справи.

Стан дослідження. Теоретичною базою для написання статті стали праці учених-правознавців у галузі доказового права: В. В. Бабенко, А. Я. Вишинського, А. Г. Коваленко, Б. Т. Матюшина, Л. М. Ніколенко, І. В. Решетнікова, Т. В. Степанова, М. К. Треушнікова, В. С. Чиркіна та ін. Однак у цій сфері є ще чимало дискусійних питань.

Мета статті полягає у тому, щоб відобразити важливість світового досвіду та практики застосування інституту доказів і доказування.

Вклад основних положень. У США та більшості європейських держав установлений рівень необхідної доказової інформації для прийняття судом істинного та обґрунтованого рішення у справі [1, с. 282].

Приміром, німецький законодавець зважає на те, що для формування суддівського переконання немає необхідності в абсолютній математичній точності підтвердження наявних у справі даних, а є важливим лише такий ступінь імовірності, який дозволяє розв'язати суду сумніви у конкретній справі [1, с. 283].

Американський вчений Хазард підкреслює таку особливість діяльності суду в процесі країн європейського права: «Суддя в системі європейського права навіть більше, ніж адвокат у системі загального права є відповідальним за розвиток процедури доказування, чітке формування фактів, необхідних для обґрунтування правових положень, на яких ґрунтується рішення. У європейському судочинстві існують розбіжності у розумінні методів і ступеня участі в цьому процесі» [2, с. 38].

У Німеччині суд зобов'язаний сприяти сторонам у забезпеченні надання всіх доказів для підтвердження матеріально-правових і проце-

суальних фактів, які стосуються справи, особливо шляхом вимоги, щоб незадовільні пояснення або показання свідків були доповнені або виправлені, суд має право за своєю ініціативою вимагати від сторони надання додаткових доказів. У Бельгії суд має право за своєю ініціативою вживати заходів для встановлення фактів (допит свідка, вимагати особистої присутності сторін для дачі показань, пояснень тощо). В Італії суддя має право встановлювати часові межі для надання нових письмових доказів або списку (переліку) доказів, які не були включені до позовної заяви. Суддя має право задавати питання сторонам, призначати експертів, витребувати будь-яку інформацію для перевірки. А у Франції суд має право зобов'язати сторони або третіх осіб надати конкретні документи, і якщо вони не виконають цей припис суду, до них можуть застосуватись заходи відповідальності [3, с. 186].

Доказова теорія США, Угорщини, Болгарії ґрунтується на зацікавленості сторін у вирішенні справи. Керуючись власною зацікавленістю, сторони самостійно здійснюють процес подання, збирання та дослідження доказів.

Відповідно до § 164 ч. 1 ЦПК Угорщини, на кожному зі сторін покладений обов'язок доказати ті обставини, на яких вона обґрунтовує свої вимоги або заперечення. Обставини, необхідні для вирішення спору, повинна, як правило, доказувати та сторона, яка заінтересована в тому, щоб суд визнав істинними факти, які протилежна сторона не оспорує [4].

В Україні ініціатива сторін обмежена з боку держави, а саме: вилучення доказів, допит свідків та інші процесуальні дії здійснюються опосередковано. Відповідно до ст.ст. 152–153 ЦПК Болгарії, кожна сторона може вимагати від другої сторони або від особи, яка не є учасником процесу, подання наявного у нього документа. Остання особа зобов'язана подати документ у суд. Процес отримання доказів в Україні ускладнений, адже у особи, котра володіє необхідним доказом, немає обов'язку видавати його на вимогу сторони судового процесу. Натомість, у ст. 137 ЦПК України передбачений порядок витребування доказів. Для витребування доказів сторона або інша особа, яка бере участь у справі, може подати клопотання до суду про витребування доказів до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті із долученням відомостей про неможливість отримання таких доказів особою стороною або іншою особою, яка бере участь у справі. Тільки за дотримання перелічених вимог у особи, котра володіє доказом у справі, виникає обов'язок надати витребуваний доказ суду.

Комітет Міністрів Ради Європи прийняв декілька рекомендацій з удосконалення способів здійснення правосуддя у цивільних і торгових справах від 14 травня 1981 р. і від 7 лютого 1995 року. Загальні рекомендації охоплюють спрощення судових процедур, підвищення їх доступності, гнучкості, оперативності та гарантованості. Попри це, вимога розумного поєднання змагального начала з активними повноваженнями суду у розгляді справи викладена в цих рекомендаціях. Суд повинен, зокрема під час попереднього засідання, а, якщо можливо, і в процесі всього розгляду виконувати активну роль у забезпеченні швидкого судового розгляду, поважаючи права сторін. Він повинен мати власні повноваження, щоб вимагати від сторін надання таких пояснень, які можуть бути необхідними.

Нині участь у справі господарського суду в доказуванні враховує вимоги принципу змагальності та об'єктивної істини і відповідає українській системі права, а також рекомендаціям Комітету Міністрів Ради Європи.

Однак не весь досвід може бути позитивним. Зокрема досвід Російської Федерації зі спрощення розгляду справи є негативним. Відповідно до Глави 29 АПК РФ, у визначених законом випадках можливе застосування спрощеного розгляду справи. Справи в порядку спрощеного провадження розглядаються суддею одноосібно у строк, що не перевищує двох місяців із дня надходження позовної заяви, заяви до арбітражного суду. У порядку спрощеного провадження розглядаються справи: за позовними заявами про стягнення грошових коштів, якщо ціна позову не перевищує для юридичних осіб триста тисяч рублів (сто шість тисяч гривень), для індивідуальних підприємців – сто тисяч рублів (тридцять п'ять тисяч гривень); про стягнення обов'язкових платежів і санкцій, якщо зазначений в заяві загальний розмір, що підлягає стягненню, не перевищує сто тисяч рублів.

Під час спрощеного розгляду справи суд досліджує викладені в поданих сторонами документах пояснення, заперечення та (або) доводи осіб, які беруть участь у справі, та приймає рішення на підставі доказів, представлених упродовж зазначених строків. Рішення у справі, розглянуте в порядку спрощеного провадження, підлягає негайному виконанню. Ці норми суперечать принципу змагальності сторін, вільному доступу до судочинства, гласності судового процесу. Сторони значно обмежені в процесі доказування, під час спрощеного розгляду справи суд не дає змоги використовувати такі засоби доказування, як допит свідків або показання посадових осіб.

Різні положення містяться також у процесуальному законодавстві зарубіжних країн щодо інституту свідків.

Господарський процесуальний кодекс Республіки Білорусь, на відміну від ГПК України, охоплює текст присяги свідка, котру він має прийняти і підписати. У статті 75 ГПК РБ розкрито поняття, права та обов'язки понятого. Як поняті запрошуються не менше 2 осіб, не зацікавлених у результаті розгляду справи, для засвідчення ходу і результатів процесуальної дії у випадках, передбачених цим Кодексом [5].

В англо-американському праві існує правило «hearsay rule», що означає заборону надання як доказів відомостей про обставини, які свідок не сприйняв безпосередньо, а відомі йому з чужих слів. За передачі відомостей від однієї особи до іншої може бути перекручений їхній первинний зміст. Із цієї заборони є безліч винятків. Наприклад, покази з чужих слів за певних умов припускаються, щоби надати відомості, якими володіла особа, що померла до розгляду справи.

В українському процесуальному законодавстві заборони на використання показань свідків, що надаються з чужих слів, не існує.

У судовому процесі Німеччини вказані не тільки категорії осіб, які можуть відмовитися від давання показів, але і питання, щодо яких вони можуть відмовитися свідчити. Так, відповідно до параграфу 383 ГПК Німеччини, це особи, яким через їхнє службове або професійне становище були довірені факти, збереження в таємниці яких визначається їхньою суттю чи законом. У законодавстві Німеччини також передбачені випадки, коли свідок зобов'язаний дати у суді покази [6, с. 95].

В англійському праві адвокат має право відмовитись від давання свідчень не тільки з питань, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків представника у цивільній справі або захисника у кримінальній справі, але і у зв'язку зі зверненням клієнта до адвоката по юридичну допомогу і надання такої допомоги [6, с. 100]. Часто громадяни та юридичні особи потребують юридичних консультацій, представництва в органах влади й управління або інших форм юридичної допомоги. Якість юридичної допомоги залежить від обсягу інформації, наданої клієнтом адвокату. В англійському праві привілей адвоката відмовитись від давання свідчень залежить безпосередньо від волі клієнта, який має право вимагати від адвоката скористатися цим привілеєм або відмовитися від нього незалежно від волі адвоката. Це правило є цілком обґрунтованим, адже привілей адвоката відмовитися від давання показань діє найперше на користь клієнта. Таким чином, якщо клієнт вважає за необхідне, щоб адвокат відмовився від цього привілею і дав свідчення, то адвокат втрачає право посилатися на привілей і зобов'язаний дати показання. «Привілей юридичної професії» в праві Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії поширюється не тільки на адвокатів, але і на юрисконсультів,

а також іноземних адвокатів у зв'язку з надаванням ними консультацій з іноземного права.

Копіювання із законодавства зарубіжних країн повноважень суду в доказуванні у справі не є необхідним, в українському законодавстві це може призвести до зворотного результату. Адже в умовах відсутності реальних механізмів змагальності суд активно використовує надані йому повноваження, що не виключає впливу на процесуальну діяльність сторін із доказування, нав'язуючи сторонам своє бачення і розуміння сутності конкретного господарського спору.

У Господарсько-процесуальному кодексі Республіки Білорусь і Республіки Молдова окрему увагу приділено таким засобам доказування, як звуко- і відеозаписи. Зокрема, ст. 90 ГПК РБ передбачена заборона використання як доказів звуко- та відеозаписів, отриманих прихованим шляхом, за винятком випадків, коли такий запис допускається законодавством [5].

Також у Республіці Молдова значну роль надано письмовим доказам, зокрема ст. 139 ГПК Республіки Молдова детально передбачений окремий порядок дослідження письмових доказів судом. Суд зобов'язаний визначити, чи виданий документ або інший письмовий доказ органом, уповноваженим видавати такі документи, чи підписані вони особою, уповноваженою скріплювати підписом ці документи, чи відповідає документ усім іншим вимогам, установленим для таких документів. За оцінки достовірності копії документа або іншого письмового доказу в Молдові судова інстанція перевіряє, яким технічним способом зроблена копія, чи гарантує спосіб копіювання ідентичність копії й першоджерела, як збережена копія документа. Цікавим вважається те, що якщо одна зі сторін або інший учасник процесу має намір перешкоджати використанню в суді документа або іншого письмового доказу за допомогою його знищення або приведення в непридатність, затвердження зацікавленої особи про зміст цього документа можуть уважатися судовою інстанцією доведеними.

Висновок експерта як засіб доказування також містить багато нюансів.

Колосальний та багатовимірний обсяг інформації щодо об'єктів і методів судово-експертного дослідження постійно збільшується та оновлюється. Закордонні колеги в США для вирішення інформаційної проблеми застосовують єдину експертну електронну базу, котра надає можливість виконувати швидкі обрахунки з мінімальною похибкою, зберігати велику кількість інформації і дозволяє компенсувати відсутність найновітнішої інформації про об'єкт дослідження та суб'єктивне ставлення експертів до поставлених перед ними запитань. Метою

запровадження інформаційної бази для експертів є: 1) підвищення наукової обґрунтованості експертних висновків; 2) скорочення термінів виконання експертиз; 3) озброєння експертів новими методами дослідження. Доцільним є впровадження аналогічної бази і в Україні, адже нині державної організації, котра надавала б експертам і науководослідним інститутам судової експертизи допомогу в отриманні новітньої бази інформації і здійснювала би підвищення кваліфікації експертів, не існує. Для того, щоб експерти мали доступ до найновітнішої інформації, була створена громадська організація «Союз експертів України», яка оперативно та ефективно поширює передовий досвід на території України. Завдяки форумам і семінарам цієї організації експерти мають можливість обговорювати питання, пов'язані з дослідженням об'єктів експертизи, отримувати необхідні дані і методики для проведення досліджень. Проте фінансування такої організації є хитким, і кроком уперед було би запровадження державної підтримки окресленої організації або створення альтернативної, державної.

У Республіці Молдова експерти проходять атестацію, за результатами котрої їм призначаються кваліфікаційні класи: експерт 3, 2, 1 і вищої категорії [7].

Цікавою практикою у Республіці Молдова є позбавлення права представляти докази: «Невнесення необхідної для проведення експертизи суми особою, яка клопотала про її проведення, тягне за собою позбавлення права подання відповідного доказу до суду».

Відповідно до ст. 89 ГПК України, суддя за заявою сторони чи державного виконавця роз'яснює рішення, ухвалу, не змінюючи їх змісту, а також за заявою сторони або за своєю ініціативою виправляє допущені в рішенні, ухвалі описки чи арифметичні помилки, не змінюючи суті рішення.

У випадку, якщо суддею під час прийняття рішення допущені не описки чи арифметичні помилки, а процесуальні помилки або помилки у застосуванні норм права сторони у справі, прокурор, треті особи, особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право подати апеляційну скаргу на рішення місцевого господарського суду.

Доцільно перейняти досвід США щодо того, що за допущення суддею помилок у розв'язанні спору, якщо таке рішення має безумовні підстави для скасування, збирається колегіальний орган (певна частина всіх суддів), і його представники виправляють помилку, не направляючи справу у вищу інстанцію. У зв'язку з цим деякі дослідники пропонують президію апеляційного суду (це 9 і більше суддів) уповноважити за поданням голови суду розглядати одержану скаргу

і переглядати рішення. Попри це, сторони не позбавляються права на подальше оскарження [8].

Це нововведення сприятиме розвантаженню апеляційних господарських судів, адже справи, які надходять в апеляційний суд, через незначні помилки суддів першої інстанції можуть розглядатись оперативніше у тому ж суді президією апеляційного суду.

В деяких країнах, наприклад у Королівстві Іспанія, рішення арбітражного (господарського) суду оскарженню не підлягає, окрім випадків, коли сторона не була попереджена про розгляд справи або порушені правила підсудності/підвідомчості [9].

У багатьох країнах Європи господарський процес добре розвинутий, вдосконалюється практика розгляду справ Міжнародним комерційним арбітражем, проте є й країни, у яких немає господарських судів і господарські спори розглядаються в порядку цивільного судочинства або ж господарське судочинство залишається слабо розвиненим.

Яскравим прикладом цього є Арбітражний процесуальний кодекс Туркменістану, який містить тільки 12 статей, з них 1 стаття закріплює увесь процес доказування: «Арбітражне судочинство здійснюється шляхом безпосереднього дослідження судом всіх доказів у справі» [10].

Окрему увагу необхідно приділити мусульманським країнам. Як зазначає Коран і Суна, мусульманське право несумісне з правом невірних [11, с. 21]. Незважаючи на це, у більшість держав мусульманського світу проникли норми права романо-германської та англосаксонської правових сімей. Наприклад, у Пакистані англійське загальне право домінує у законодавстві про підприємницьку і торговельну діяльність, а мусульманське регулює кримінальні та сімейні правовідносини. В Ісламській Республіці Пакистан досі чинні закони, які були прийняті ще за часів «Британської Індії»: Ордонанс про компанії 1984 та положення про компанії 1985 рр. Золотим правилом, яке підтримує рівновагу у Пакистані, є «*herugnansy clause*», що означає: «закони не повинні суперечити ісламу» [1, с. 282].

Для українського законодавства позитивним є досвід спрощення отримання доказів, перевірки наявності помилок у судових рішеннях тією ж інстанцією, яка прийняла рішення, запровадження єдиної державної експертної електронної бази для спрощення роботи експертних установ, підвищення гнучкості та оперативності судової системи. Закон «Про забезпечення права на справедливий суд» є позитивним кроком у цьому напрямі і запроваджує прозорий та публічний порядок призначення суддів на будь-які посади виключно на підставі конкурсу. Конкурсна процедура передбачена і у формуванні Вищої кваліфікаційної комісії суддів і Вищої ради юстиції.

Законом «Про забезпечення права на справедливий суд» розширюються гарантії рівності громадян перед законом і судом, гласності та відкритості судового процесу, обов'язковості рішень суду.

Відкритою стає вся інформація щодо суду, який розглядає справу, стадії її розгляду, місця та часу засідань, забезпечується відкритий доступ до всіх судових рішень. Також законом гарантується право кожного бути присутнім у судовому засіданні, проводити фото- та відеозйомку.

Висновки ВСУ щодо застосування норм права стають обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, а всі суди нижчих інстанцій мають ураховувати їх за вирішення справ.

Зазначені зміни спрямовані на однакове застосування судами норм матеріального та процесуального права та забезпечення передбачуваності судових рішень. У Законі враховано понад 50 рекомендацій Венеціанської комісії, Консультативної ради Європейських суддів та інших міжнародних організацій щодо вдосконалення законодавства України про судоустрій і судочинство, проте велика кількість рекомендацій не взята до уваги через необхідність зміни Конституції України для впровадження вказаних рекомендацій.

Висновки. Незважаючи на багатоманітність підходів до формування інституту доказів і доказування в різних державах, їхній розвиток досяг єдиних принципів змагальності та об'єктивної істини у судовому процесі.

Аналіз законодавства інших держав дозволяє вивчити концепції, принципи та ідеї іншої правової системи. Це шлях до розвитку і вдосконалення власної теорії.

Суди різних країн застосовують у своїй діяльності порівняльне правознавство і норми міжнародного права, оцінюючи процесуальні результати дій іншої держави. Так, виконання судових розпоряджень, збір доказів, виконання рішень іноземних судів складно уявити без ознайомлення з їхньою правовою системою.

Обмін досвідом і співробітництво є надзвичайно важливим у XXI столітті, адже жодна держава, якою би потужною не була, не може існувати ізольовано від світу.

---

1. Ратушна Б. Стандарт доказування як критерій достовірності судового пізнання / Б. Ратушна // Право України. – 2012. – № 6. – С. 282–289.

2. Веденеса Е. Ю. Роль суда в доказывании по делу в российском гражданском арбитражном судопроизводстве / Е. Ю. Веденеса // Арбитражный и гражданский процесс. – 2001. – № 2. – С. 31–38.

3. Бабенко В. В. Актуальні проблеми доказування в господарському процесі / В. В. Бабенко // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 2. – С. 186–193.
4. Цивільний процесуальний кодекс Угорщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwehun.htm>
5. Господарський процесуальний кодекс Республіки Білорусь від 15 грудня 1998 р. № 219. – 218 с.
6. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США / И. В. Решетникова. – Екатеринбург: УрГЮА, 2014. – 240 с.
7. О судебной экспертизе, научно-технических и судебно-медицинских исследованиях: Закон Республики Молдова от 23 июня 2000 года № 1086-XIV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.md.spinform.ru/>
8. ВХСУ: судебные палаты работают (Интервью с Первым заместителем Председателя Высшего хозяйственного суда Украины Н. Титовым от 15.04.03 г.) // Юридическая практика. – 2003. – № 15 (277) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.ua/welcome.php>
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spainruslegal.com/kommercheskij-arbitrazh-v-ispanii/>
10. Арбітражний процесуальний кодекс Туркменістану від 19 грудня 2000 року № 52-II [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2356
11. Чиркін В. С. Елементи загального і особливого в мусульманському праві / В. С. Чиркін // Порівняльне правознавство. – 2013. – № 1–2. – С. 15–23.

Мелех Л. В. Мировой опыт и практика применения института доказательств и доказывания

Отмечено, что изучение доказательного процесса основных правовых систем на основе применения методологического инструментария сравнительно-правовых исследований выступает как одно из направлений исследований. Реализация потенциала сравнительно-правового метода при анализе основных правовых систем позволяет выйти на новый уровень накопления и систематизации его результатов.

Подчеркнуто, что накопленный потенциал заключается в широких возможностях использования теории и результатов сравнительно-правовых исследований в юридической практике, в частности, в сфере правотворчества и правоприменения, является неисчерпаемым.

Ключевые слова: *доказывания, доказательства, правосудие, судопроизводство, принципы судопроизводства.*

Melekh L. V. International experience and practice of application of the institute of evidence and proof in the economic process

It is noted that the study of the principal legal systems on the basis of methodological tools of comparative and legal research acts as one of the directions of research. Realization of comparative and legal method in the

study of the principal legal systems promotes the formation of a new level of accumulation and systematization of the results.

The accumulated potential, which is the greatest opportunity and the results of the theory of comparative legal studies in legal practice, particularly in the field of law-making and enforcement, is inexhaustible.

The provisions of legal acts in France, Germany, USA, England, Belarus and other countries in the functioning of the institute of proof in the framework of the economic process are analyzed. The theoretical basis for the study was scientists and lawyers work in the field of evidence: V. V. Babenko, A. J. Wyszynski, A. G. Kovalenko, B. T. Matyushina, L. M. Nikolenko, I. V. Reshetnikov, T. V. Stepanova, M. K. Treushnikova, V. S. Chirkin and others.

The analysis of the legislation of other countries allows studying the concepts, principles and ideas of another legal system. It is a way to develop and to improve its own theory.

The courts use comparative law in their activities and norms of international law, in assessing the results of procedural actions of another state. Thus, execution of court orders, collection of evidence, and enforcement of foreign judgments is hard to imagine without a card with their legal system. Exchange of experience and cooperation are extremely important in the XXI century, because any country, however powerful it may be, can not exist in isolation from the rest of the world. Despite the variety of approaches to the formation of the institute of evidence and proof in different states, the process of development reached common principles of competition and achievement of objective truth in the trial.

Key words: *proof, evidence, justice, principles of justice.*

Стаття надійшла 23 жовтня 2015 р.

УДК 347.191.11

В. В. Новіков

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджено питання, пов'язані з утворенням релігійних організацій та їх державною реєстрацією. Запропоновано внесення окремої статті до Цивільного кодексу, яка й визначала б порядок створення релігійних організацій залежно від їх виду. Зауважено про створення державної релігієзнавчої експертизи, основними завданнями якої є визначення релігійного характеру організації і відповідність меті створення. Акцентовано на колізії правових норм під час реєстрації релігійних організацій, що ускладнює процес реєстрації.

Ключові слова: *релігійна організація, релігійні потреби, нормативно-явочний порядок, державна реєстрація, юридичні особи, мета створення, експертиза.*

Постановка проблеми. Останнім часом вплив церкви і релігійних цінностей на життя суспільства помітно посилюється. Це пояснюється певною мірою змінами підходів до релігії як фактору духовного відродження народів. Означене зумовлює підвищення інтересу науковців до питань визначення правового статусу релігійних організацій.

Релігійні організації входять до основних елементів релігії, мета їх створення – сповідувати та розповсюджувати віру. Тому в юридичному забезпеченні прав осіб, пов'язаних із їхніми релігійними переконаннями, слід розрізняти дві складові: право вірити і право сповідувати. Перше є абсолютним, повинно бути захищеним без будь-яких винятків. Інше повинно містити низку обмежень. В іншому випадку фундаментальним є доступ людей до організаційної форми і повинно розглядатися відповідно до ст. 11 Конвенції [1, с. 167] (свобода об'єднань та асоціацій), яка захищає існування суспільних організацій від невиправданого втручання з боку держави. Кожна держава має закони, які регулюють реєстрацію, визнання і об'єднання релігійних спільнот. Вони визначають статус юридичної особи. Більшість релігійних організацій вважають свою діяльність неповноцінною у разі відсутності статусу юридичної особи. Так, без отримання такого статусу релігійній організації важко придбати у власність або орендувати місце для богослужіння, матеріально підтримувати своїх священників і релігійний персонал, укладати договори на друк церковної літератури, виробництво предметів, необхідних для культової діяльності.

В Україні важливість отримання певного цивільно-правового статусу беззаперечно, оскільки таким чином релігійне утворення може утримувати культові будівлі, друкувати та розповсюджувати літературу, запрошувати представників іноземних організацій, організувати публічні лекції, займатися благодійністю. На думку І. М. Кучеренко, чинне законодавство не визначає особливостей і порядку створення релігійних об'єднань [2, с. 235]. Крім того, за межами правового дослідження залишається правова природа створення Церкви.

Стан дослідження. Питання дослідження правового статусу релігійних організацій, їх створення привертало увагу багатьох учених. Більшість із них присвячували свої роботи взаємовідносинам держави і релігійних організацій, перспективам їх розвитку. Поза увагою вчених залишилися питання створення і реєстрації релігійних організацій, їх правовий статус. Питанням діяльності релігійних організацій присвячували свої праці юристи, соціологи і теологи, а саме: О. А. Амбросімов, М. Ю. Бабій, С. П. Братусь, В. П. Грібинов, О. С. Йоффе, М. В. Іллічов, І. А. Куніцин, О. О. Красавчиков, Ю. Л. Розенбаум, С. О. Харітонов, Г. Г. Черешних, Р. Б. Шишка та ін.

Релігійні організації – це лише окремі організаційно-правові форми юридичних осіб. Тому ця категорія як базова повинна бути належно оформлена законодавчо на підставі всебічного аналізу підстав виникнення, реєстрації та припинення їх діяльності.

Метою статті є дослідження особливостей створення державної реєстрації і припинення діяльності релігійних організацій.

Виклад основних положень. Релігійні організації утворюються з метою задоволення громадянами своїх релігійних потреб сповідувати і поширювати віру. Межі втручання держави в реалізацію громадянами своїх релігійних потреб визначаються вирішенням питань створення і діяльності релігійних організацій як окремого виду юридичних осіб. Г. Ф. Шершеневич зазначав, що для виникнення юридичної особи необхідні наявність того субстрату, який повинен становити його зміст, тобто групи осіб і майна; відповідність законним умовам, бо в іншому разі неможливе існування «штучної особи» [3, с. 115].

Створення юридичної особи передбачає дві стадії: підготовку, на якій розробляється локальна нормативна модель юридичної особи, що втілюється в засновницьких документах (статуті, установчому договорі), та державну реєстрацію. Цей порядок визначений і закріплений чинним законодавством.

Релігійні організації як юридичні особи створюються в нормативно-явочному порядку, який не потребує розпоряджень і дозволів. Вимагається лише ініціатива засновників та їхня явка. Компетентний державний орган лише перевіряє, чи відповідає організація, що створюється, характеру і меті, загальним вимогам щодо законодавства для цієї організаційно-правової форми (ініціативний акт засновників; організаційна робота; контролююча робота компетентного органу).

За нормативно-явочного способу контроль за створенням юридичної особи здійснюється під час його реєстрації.

Аналізуючи передбачені законом схеми, що управляють формальним наданням юридичного статусу, виникає питання про кількість фізичних осіб, необхідних для створення юридичної особи [2, с. 238]. Згідно з чинним законодавством, в Україні для створення релігійної організації необхідно не менше десяти осіб, які досягли 18-річчя.

У країнах Європи вимагають більшої кількості засновників для релігійних об'єднань, ніж для інших неприбуткових організацій. Якщо для створення неприбуткових організацій достатньо двох–п'яти засновників, то для релігійних об'єднань зазвичай необхідно 10 або більше. Так, у Польщі потрібно 15, у Греції – 20, в Угорщині – 100. Латвія і Литва вирізняються тим, що вимагають 10 засновників для кожної релігійної общини (15 – у Литві), але цього недостатньо для одержання юридичного статусу [4, с. 21].

Не одне століття між науковцями триває дискусія стосовно того, чи повинна юридична особа отримувати свій статус актом державної влади, або ж достатньо встановити загальні нормативи для виникнення юридичних осіб, щоб кожна організація, яка відповідає вимогам, отримувала статус юридичної особи без спеціального акта державної влади.

Державна реєстрація юридичних осіб має глибоке коріння. В цивілізованих країнах сформувалася і функціонує система заходів зі здійснення реєстрації, існує розгалужена мережа реєструючих органів, що виникла як обов'язкова процедура для набуття статусу юридичної особи лише деякими суб'єктами майнових відносин. Сьогодні державна реєстрація обов'язкова для будь-якої юридичної особи, не залежно від мети створення, організаційно-правової форми та інших відмінностей [5, с. 21–23].

Більшість держав не вимагають реєстрації релігійних організацій. Вони мають механізми, за допомогою яких релігійна організація одержує юридичний статус без проходження реєстраційного процесу на державному рівні. У деяких країнах можливе неформальне створення юридичної особи. У Франції група може одержати юридичний статус, подавши декларацію у відповідний департамент і опублікувавши її в «Journal Officiel». У Швеції та Швейцарії для створення суб'єкта права не потрібна навіть публікація. Нідерланди також визнають неформальні об'єднання, які можуть бути створені шляхом певних нескладних кроків навіть без нотаріуса [4, с. 27].

В Україні, відповідно до ч. 4 ст. 87 Цивільного кодексу, юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації і набуває цивільних прав та обов'язків, які здійснює через свої органи (ч. 1 ст. 92 ЦК).

Видатний спеціаліст у галузі державної реєстрації Т. В. Закупень пропонує визначити державну реєстрацію юридичних осіб як акт реєструючого органу, відповідно до якого організація набуває статусу юридичної особи або втрачає його [6, с. 11].

Державна реєстрація є інструментом легалізації юридичної особи, зокрема релігійної організації, правовстановлювальним фактом і констатує виникнення юридичних осіб. Вона має такі цілі: захист інтересів усіх учасників майнового обігу шляхом констатації факту створення юридичної особи; здійснення державного контролю за діяльністю юридичних осіб, виконаних ними вимог законодавства стосовно охорони навколишнього середовища, безпеки товарів і послуг захисту прав споживачів; фіскальні цілі, пов'язані з оподаткуванням, сплатою інших зборів, боротьба з незаконним підприємництвом;

отримання статистичних відомостей, необхідних для управління в сфері економіки; надання всім учасникам правовідносин достовірних відомостей про юридичних осіб [7, с. 182].

Як зазначалося, метою створення релігійної організації є сповідання та розповсюдження віри, тому слід погодитися з думкою Ю. С. Овчиннікової, що віросповідання є основною ознакою, яка притаманна виключно релігійним організаціям і відрізняє їх від інших некомерційних організацій [9, с. 116].

Сповідання релігії – це задоволення духовних потреб людини, воно пов'язане з бажанням спілкування з Богом, що духовно збагачує людину.

Людина, яка багато читає, також зростає духовно, але це різні поняття. Відповідно до цього, стає зрозумілим, що релігійні організації створюються не для задоволення розумових та естетичних потреб, а насамперед для сповідання конкретного віровчення. Тому, на наш погляд, цілком слушною є пропозиція внесення до Цивільного кодексу України окремої статті, яка би визначала порядок створення релігійних організацій залежно від виду організації, завдань, цілей і характеру їх діяльності, відображаючи насамперед їхню специфіку [9, с. 108].

Мета діяльності релігійних організацій визначена законом. Це спільне сповідання і поширення віри, що свідчить про наявність спеціальної правосвдатності (майнових і немайнових прав), якою наділені релігійні організації і яка обумовлена виключно метою їх створення. Отже, здійснення будь-якої діяльності і пов'язаних із нею правочинів, а також інших юридично значущих дій повинно бути підпорядковано встановленій законом і зафіксованій у статутних документах меті і не може їм суперечити.

До однієї із юридичних гарантій забезпечення прав громадян сповідувати та поширювати віру деякі держави відносять державну релігієзнавчу експертизу. Необхідність існування цієї правової категорії обумовлюється тим, що в органа реєстрації не завжди є самостійна можливість визначити конфесійну приналежність організації, її зв'язок з іншими віровченнями і об'єднаннями. У таких випадках слід звертатися по кваліфіковану допомогу до експертної комісії [10, с. 47].

Чинне законодавство України не містить визначення релігієзнавчої експертизи. Незважаючи на відсутність спеціальних положень і наявність прогалін у цій сфері, основні принципи положення, на підставі яких слід проводити експертизу, вже існують та активно використовуються. Наприклад, лікарям-психіатрам доводиться звертати увагу на організації, які отримали в літературі назву «тоталітарних сект», що можуть спричинити реальну шкоду психічному здоров'ю громадян.

У ст. 14 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачається, що у необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. Тобто спеціалістів, які здатні провести релігієзнавчу експертизу.

У ст. 30 Закону передбачається, що державний орган України у справах релігій забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів.

Так, в Україні була проведена експертна оцінка діяльності «Посольства Божого». Її проводили фахівці кафедри філософії Юридичної академії МВС України.

Експерти зробили такі висновки: релігійна практика «Посольства Божого» здійснюється на догматичному ґрунті, з відступом від контексту; простежується авторитарна роль лідера та жорстка ієрархія відносин в організації; намагання вплинути на органи влади і політичні стосунки в державі; присутні ознаки комерційного культу з функціонуванням відкритих і прихованих бізнес-структур. Ці ознаки негативно впливають на психічне здоров'я учасників молитовних зборів і психічне здоров'я нації загалом [11].

Законодавчо необхідно передбачити проведення релігієзнавчої експертизи як під час здійснення державної реєстрації, так і в межах судового спору.

Релігієзнавча експертиза повинна проводитися у випадках, коли виникають сумніви у віровченнях, намірах і меті релігійної організації, тобто у випадку необхідності.

Основними завданнями за проведення експертизи є визначення релігійного характеру організації, яка реєструється, і перевірка відповідності відомостей, в документах, поданих на реєстрацію, основам віровчення. Це дасть можливість визначити відповідність організації меті створення.

Проведення експертизи надасть практичну допомогу у вирішенні складних питань, що стосуються свободи совісті та віросповідання, взаємовідносин держави з релігійними організаціями.

На наш погляд, необхідно розробити проект закону про державну релігієзнавчу та етнографічну експертизу з подальшим унесенням змін до чинного законодавства.

Відповідно до чинного Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців», на практиці

виникають проблеми щодо набуття статусу юридичної особи релігійними організаціями.

Колізія правових норм стосовно процедури державної реєстрації релігійних організацій між цим і Законом України «Про свободу совісті і релігійні організації» створила проблему подвійної процедури реєстрації релігійних організацій, що, своєю чергою, призвело до ускладнення процедури набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи, стало приводом до неоднозначного застосування законодавства на практиці і створило значні перешкоди для здійснення релігійної діяльності (збільшення строку реєстрації, необхідність унесення реєстраційної плати за державну реєстрацію, ускладнення узгодження змін і доповнень до статуту).

Верховною Радою України були зроблені спроби комплексно вирішити цю проблему, однак, незважаючи на те, вона дотепер не вирішена.

Згідно з чинним законодавством, будь-яка юридична особа, зокрема релігійна організація, може бути ліквідована або її діяльність може бути заборонена.

В Україні випадки заборони діяльності релігійних організацій не траплялися.

Для ліквідації релігійної організації як юридичної особи характерно припинення діяльності без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб.

Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 16) не допускає ліквідації релігійної організації на підставі формальних ознак і наводить вичерпний перелік таких підстав, який не підлягає розширеному тлумаченню: за рішенням їх засновників або органу, уповноваженого на те статутом релігійної організації; за рішенням суду у випадку неодноразових або грубих порушень норм Конституції України, Закону України або у випадках систематичного здійснення релігійною організацією діяльності, яка суперечить меті її створення.

За діяльністю релігійних організацій з боку держави здійснюється контроль. Чинне законодавство України не потребує форм і методів, за допомогою яких здійснюються контрольні функції реєструючими органами.

Контроль за дотриманням релігійною організацією вимог статуту та мети створення передбачає перевірку з боку реєструючого органу відповідності фактичної діяльності релігійної організації заявленим у статуті цілям і завданням.

Крім основної мети (сповідання та розповсюдження віри), релігійні організації в установленому законом порядку мають право

займатися й іншою діяльністю, яка відповідає її меті та не заборонена законом, однак вона повинна бути визначена в її статуті.

За здійснення контролю за дотриманням статуту релігійної організації реєструючі органи не повинні замінити органи прокуратури та інші державні органи і посадових осіб, що здійснюють наглядові і контрольні функції, відповідно до встановленої законом компетенції.

Відповідно до конституційного принципу відокремлення релігійних організацій від держави, реєструючі органи не мають право втручатися в діяльність релігійних організацій, якщо вона не суперечить закону.

У випадку виявлення в процесі перевірки фактів здійснення релігійною організацією дій, які суперечать її статутним цілям або порушують чинне законодавство, реєструючий орган інформує керівний орган релігійної організації про допущені правопорушення з пропозицією про їх усунення або виносить релігійній організації письмове попередження.

У випадках, коли виявлені порушення мають ознаки злочину, матеріали перевірки направляються у прокуратуру.

У разі систематичного здійснення релігійною організацією діяльності, яка суперечить її статутним цілям, і винесення більш ніж двох попереджень у письмовій формі, реєструючий орган звертається до суду із заявою про ліквідацію такої релігійної організації.

Висновки. Реалії сьогодення доводять зростання впливу релігії на суспільні відносини і життя людини. Основними засобами на реалізацію права людини на сповідування релігії є релігійні організації, які, своєю чергою, потребують визначення правового статусу. Релігійна організація набуває статусу юридичної особи після реєстрації. Реєстрація релігійної організації є складною, подвійною процедурою і потребує спрощення.

В Україні, незважаючи на складність реєстрації, ситуація для релігійних організацій найкраща. Тому що в більшості випадків не перевіряються основні цілі створення релігійної організації. Це питання потребує більш глибокого опрацювання.

Законодавчо на належному рівні потребує врегулювання питання проведення релігієзнавчої експертизи, яка, своєю чергою, здатна замінити дозвіл обласних державних адміністрацій на створення. Тобто за бажання створити релігійну організацію потрібно надати статутні документи з повним викладенням віровчення на експертизу. Експерти надають висновок, згідно з яким релігійна організація реєструється на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців».

У разі відмови у реєстрації релігійна організація, як правило, продовжує своє існування як громадська організація. У такому випадку складніше перевірити сферу її діяльності.

1. Конвенція про свободу асоціацій і захист права на організацію // Права людини (основні міжнародно-правові документи): зб. док.; упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 167.

2. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: монографія / І. М. Кучеренко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 327 с.

3. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – С. 447.

4. Дьюрем К. Свобода релігії або переконань: закони, що впливають на структуру релігійних громад / К. Дьюрем // Людина і світ. – 2001. – № 9. – С. 17–21.

5. Зыкова И. В. Правовое регулирование государственной регистрации юридических лиц: современное состояние и перспективы развития / И. В. Зыкова // Адвокат. – 2004. – № 1. – С. 21–23.

6. Закупень Т. В. Государственная регистрация юридических лиц и индивидуальных предпринимателей: научно-практическое пособие / Т. В. Закупень. – М.: Норма, 2001. – С. 117.

7. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица / Н. В. Козлова. – М.: Статут, 2005. – 476 с.

9. Овчинникова Ю. С. Религиозные организации как юридические лица / Ю. С. Овчинникова // Субъекты гражданского права; под ред. проф. Т. Е. Абовой; Институт государства и права Российской академии наук; Центр цивилистических исследований. – М., 2000. – С. 116.

10. Піддубна В. Релігійні організації як юридичні особи / В. Піддубна // Право України. – 2005. – № 4. – С. 112–115.

11. Сластилина Ю. Религиоведческая экспертиза как условие реализации права на свободу вероисповедания / Ю. Сластилина // Религия и право. – 2005. – № 2. – С. 43–44.

12. Романенко О. Аделаджа виходить из «подполья» / О. Романенко, А. Спивак [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://frazza.com.ua/18.10.2006>.

Новиков В. В. К вопросу о создании и прекращении религиозных организаций

Исследованы вопросы, связанные с образованием религиозных организаций и их государственной регистрацией. Предложено внесение отдельной статьи в Гражданский кодекс, которая и определяла бы порядок создания религиозных организаций независимо от их вида.

Отмечено о создании государственной религиоведческой экспертизы, основными задачами которой является определение религиозного характера

организации и соответствие целям создания. Акцентировано внимание на коллизии правовых норм при регистрации религиозных организаций, что затрудняет процесс регистрации.

Ключевые слова: религиозные организации, религиозные потребности, нормативно-явочный порядок, государственная регистрация, юридические лица, цель создания, экспертиза.

Novikov V. V. On the establishment and termination of religious organizations

The article deals with the matters related to the establishment of religious organizations and their state registration. It is emphasized that religious organizations are the basic elements of religion and seek to profess and propagate the faith. The emphasis is put on the need to determine the status of a religious organization as a legal entity. Creating of a legal personality based on the development of the local legal normative model of personality, which is contained in documents (charter, contract) and state registration. Religious organizations, as a legal person are established in the regulatory spur of the moment, which does not require regulations and permits.

A proactive act of founding, organizational work and control by an integrated body is needed. To create a religious organization, according to current legislation must be not less than ten people. For comparison, in Europe, it requires a greater number of people.

Under current legislation the legal competence of a person purchases only after the state registration, which states the appearance of a legal person including a religious organization. The purpose of the religious organization is defined by the law, it is a joint confession and distribution of belief.

One of the legal guarantees of the rights of citizens to practice their faith is religious expertise. In Ukraine, there is no definition of it.

However, in case of need it is carried out the assessment activities of certain religious sects. It is stated the need for legislative consolidation of religious examination to be carried out in case of doubt about the faith and order of religious organizations.

The attention is drawn to the existence of conflicts of laws regarding to the procedure of state registration, which constitutes an obstacle in the implementation of religious activities.

Termination and liquidation of the religious organizations are under provided the current legislation, which prevents their elimination on the basis of formal qualities.

Control over the activities of religious organizations is carried out by registration authorities that verify compliance of their activities stated in the charter of aims and objectives.

Key words: religious organizations, religious needs, recruiting regulatory procedure state registration of legal persons, the purpose of creating and expertise

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ У ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ

Розглянуто реалізацію права на мирні зібрання громадянами Польщі, його правове підґрунтя, правомірність спонтанних зібрань, необхідність повідомлення місцевої влади про проведення мирних зібрань, а також відповідальність за проведення несанкціонованих мирних зібрань. Визначено правові межі допустимості втручання влади у реалізацію права громадян на мирні зібрання і у Польщі, і в Україні та ступінь законодавчого врегулювання цього права відповідно до європейських стандартів забезпечення прав людини.

Ключові слова: *мирні зібрання, спонтанні мирні зібрання, місцева влада, реалізація права на мирні зібрання, відповідальність.*

Постановка проблеми. Польща, яка перебуває на завершальному шляху до євроінтеграції, у контексті світових тенденцій демократизації суспільства постійно вносить зміни у чинне законодавство. Це стосується і забезпечення права людини на мирні зібрання. Однак спроба таких змін виникла зовсім не з демократичних міркувань, а з реальних потреб глобалізаційних перетворень і громадської активності.

Стан дослідження. Забезпечення права на мирні зібрання у Польщі, його правове підґрунтя та межі реалізації неодноразово розглядали польські й українські науковці. Однак не вирішеними залишаються проблеми реалізації цього права, передбаченого ст. 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, як у Польщі, так і в Україні.

Неодноразово проблема забезпечення громадянам права на мирні зібрання і в Україні, і в Польщі була предметом наукових досліджень таких науковців: С. С. Алексеєва, В. Ф. Матвеєва, О. В. Дзера, Р. О. Стефанчук, А. М. Колодія, А. Ю. Олійника, С. П. Рабіновича, а також польських учених: Д. Ференц-Копець, П. Чарного, Б. Налержанського, А. Врубеля, В. Соколевича, К. Клічинського та інших. Однак у правовому регулюванні реалізації конституційного права громадян на мирні зібрання як у Польщі, так і в Україні є чимало прогалин, які потребують наукового відображення.

Мета статті – визначити основні правові підстави забезпечення права на свободу мирних зібрань в Україні та Польщі.

Виклад основних положень. Свобода мирних зібрань і демонстрацій громадянам Польщі, як і зрештою громадянам інших демократичних держав, визначається Конституцією Польщі, а також Законом «Про мирні зібрання» (Prawo o zgromadzeniach). Відповідно до ст. 1.1 цього закону, який був прийнятий ще 5 липня 1990 року, «кожен може брати участь у мирних зібраннях» [1]. Ст. 57 Конституції Польщі гарантує кожному громадянину свободу організації мирних зібрань і участь у них. Обмеження цього права можливе лише внаслідок прийняття нового закону, і лише в тому випадку, коли це загрожує суспільній безпеці, громадському порядку, охороні навколишнього середовища, громадській моралі, а також свободі забезпечення прав інших осіб [2].

Правове підґрунтя є очевидним і беззаперечним, однак зазначений закон був прийнятий вже давно, і розвиток суспільства загалом, і глобалізаційні процеси і у Польщі, і в країнах Європи та світу потребують унесення змін у законодавство, оскільки нині в законі передбачені не усі можливості для громадян щодо організації та проведення мирних зібрань, адже йдеться про спонтанні зібрання, для проведення яких неможливо повідомити владу та органи поліції про це заздалегідь. Мінімальний термін на повідомлення місцевої влади про проведення мирного зібрання становить у Польщі 3 робочі дні. Однак у випадку відмови місцевої влади в дозволі на проведення зібрання, потрібно повідомити про це організаторів мітингу не пізніше, ніж упродовж 24 годин із моменту повідомлення місцевої влади про намір проведення.

Варто зауважити, що більше 20 років у Польщі тривали дискусії щодо внесення змін і доповнень до вказаного закону, однак лише 2012 року такі зміни були встановлені законодавчим актом. Так, під час святкування Дня незалежності Польщі 2011 року мирні зібрання перетворилися на бійку із тілесними ушкодженнями громадян, що мали масовий характер, а отже – загрозували миру, безпеці та правопорядку загалом. Через такі обставини тодішнім президентом Польщі Б. Комаровським 2012 року було внесено законопроект про зміни до Закону Польщі «Про мирні зібрання» на предмет заборони брати участь у мирних зібраннях особам у касках та із закритим обличчям.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону Польщі «Про мирні зібрання», зібранням уважається згурпування людей не менше 15 осіб, які зібрані з метою спільного обговорення або висловлення власних поглядів і позицій з певних питань. Тривалий час зазначена норма щодо кількості осіб не менше 15 була дискусійною. Не раз польський Сейм виносив на голосування її спростування чи зміну, адже поза правовим

полем залишалися мирні зібрання, в яких беруть участь менше 15 осіб, тобто чи вони є законними, чи потрібно про них заздалегідь повідомляти місцеву владу. Лише у рішенні від 18 вересня 2014 року Конституційний трибунал Польщі відмінив цю норму, і кількість осіб у законі не вказується.

Однак не вирішено питання щодо реалізації права громадян Польщі на мирні зібрання у випадку спонтанних зібрань, які можуть відбуватися як негайна реакція на те чи інше політичне рішення, або раптову ситуацію. Такі зібрання, відповідно до «Настанов у справах про мирні зібрання», прийнятих Венеціанською комісією, розглядаються як «прояви здорової демократії» [6]. Щодо правомірності та допустимості спонтанних зібрань рішення прийняв Європейський суд з прав людини у справі «Букта та інші проти Венгrom» від 17 липня 2009 року. Так, за виняткових обставин, пов'язаних із негайною реакцією суспільства на політичну ситуацію, допустимим вважається мирне зібрання без попереднього повідомлення про його проведення органів місцевої влади. У подібній справі «Єва Молнар проти Венгrom» Європейський суд з прав людини ухвалив рішення про те, що право на спонтанні зібрання є пріоритетним щодо обов'язку організаторів повідомити про це органи влади, також у випадках, коли мирні зібрання перетворюються на демонстрації [4].

Практика Гельсінського фонду з прав людини (Варшава, Польща) доводить, що свобода спонтанних мирних зібрань була неодноразово порушена притягненням до адміністративної відповідальності осіб, які реалізовували визначене право. Так, організатори та учасники спонтанного, несанкціонованого мирного протесту, пов'язаного з підписанням 2012 року Польщею Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок, були притягнуті до адміністративної відповідальності. Отже, було порушено ст.ст. 50, 52 Адміністративного кодексу Польщі (Kodeks Wykroczeń), які передбачають покарання у вигляді позбавлення чи обмеження волі, або штраф за припинення участі у несанкціонованому зібранні на вимогу компетентних органів. Це особи, які перешкоджають чи намагаються перешкодити організації чи проведенню несанкціонованих зборів, проводять чи організують збори без повідомлення органів місцевої влади, очолюють зібрання після його припинення організаторами чи представниками місцевої влади, неправомірно займають чи відмовляються звільнити місце, про яке інша особа чи організація оголосила як місце проведення зібрань, беруть участь у зібраннях, маючи із собою зброю, вибухові матеріали та інші небезпечні засоби [6]. Водночас учасниками спонтанних зібрань, крім згаданих порушень, часто перешкоджають у зв'язку з цим руху

автотранспорту, що також є порушенням норм Адміністративного кодексу Польщі (ст. 90).

Однак у випадку порушення норм права лише щодо повідомлення про проведення зібрань органів місцевої влади у встановленому законом порядку винні організатори та учасники оскаржують незаконне затримання, арешт чи штраф, а суд, своєю чергою, керуючись рішенням Конституційного трибуналу від 18 вересня 2014 року, виносить рішення на користь проведення спонтанного мітингу [4, с. 8].

Вочевидь, чинне законодавство Польщі у цій сфері є застарілим і не відповідає демократичним перетворенням сьогодення. В процесі євроінтеграції та наближення законодавства Польщі до європейських стандартів 24 липня 2015 року Сейм прийняв новий закон – «Про мирні зібрання», який після цього був направлений у Сенат. Окреслений закон спричинив хвилю обурення як серед громадськості, так і серед частини депутатів (із 285 депутатів, які голосували, 146 – «проти»). Обурення зумовлено неправомірними нормами, які уповноважують владу припинити у будь-який момент мирні зібрання.

Проблемою у сфері забезпечення демократичних принципів реалізації права на мирні зібрання є те, що польське законодавство не передбачає одночасних зборів, ані контрдемонстрацій. Зі ст. 7 Закону Польщі «Про мирні зібрання» зрозуміло, що якщо в той же час на місці або на маршрутах проходження заявлено 2 або більше види зборів, а їх проведення неможливе, щоб їх перебіг не посягав на життя та здоров'я учасників, інших громадян і власність у великих розмірах, орган гміни зобов'язує організаторів обрати інший час і місце проведення мирних зібрань.

Як засвідчує аналіз указанного положення Департаментом демократичних інституцій ОБСЄ, це є підґрунтям для зловживань владою своїм службовим становищем, пов'язаним із вказівкою для перенесення часу і місця проведення. Таким чином, основним завданням влади є вжиття усіх заходів для полегшення проведення мирних зібрань та уникнення конфліктів під час проведення одночасних зборів, не пов'язаних між собою, оскільки виникає порушення європейського принципу недискримінації. Експерти ОБСЄ також звернули увагу на відсутність в адміністративному законодавстві відповідальності місцевої влади за ненадання дозволу на проведення мирних зборів, або неправомірної вказівки організаторам на їх перенесення [9, с. 56–57].

В Україні така ситуація теж потребує законодавчого удосконалення. Лише ст. 39 Конституції України передбачає право громадян на мирні зібрання, а оскільки норми Основного Закону прямої дії, то таке право є беззаперечним і не потребує додаткових законодавчих

норм. Крім того, свобода мирних зібрань також захищається ст. 11 Європейської конвенції про захист прав людини, де вказано, що це право не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які встановлені законом і загрожують національним інтересам, громадській безпеці, життю і здоров'ю громадян. Однак право передбачено, але механізм його реалізації неврегульований. Повідомлення органів місцевої влади про проведення мирного зібрання врегульовано в Україні лише на рівні рішення Конституційного Суду від 19 квітня 2001 року [10]. Це дає можливість владі вжити усіх заходів для забезпечення громадського порядку, попередження зловживань, актів вандалізму, насилля, погромів під час проведення мирних зібрань.

Формальна відсутність повідомлення, відповідно до згаданого рішення Конституційного Суду та статті 11 Європейської конвенції про захист прав людини, не є підставою для припинення мирного зібрання. Проте доцільно повідомляти місцевий орган влади про проведення зібрання з метою забезпечення безпеки його учасників. Ліпше зробити це, якщо можливо, заздалегідь, не пізніше, ніж за день. Заборона мирного зібрання може здійснюватися винятково Окружним адміністративним судом, відповідно до статті 182 Кодексу адміністративного судочинства. Виконання такого рішення здійснюється негайно виконавчою службою з можливою допомогою міліції. Рішення суду може бути оскаржено в апеляційному порядку через суд, що виніс рішення у справі. Припинення мирного зібрання органами правопорядку без рішення суду може здійснюватися лише у разі загрози масових заворушень чи вчинення злочинів. Органи місцевої влади не можуть самостійно заборонити проведення мирного зібрання [11].

За каденції попередньої української влади проведення численної кількості мирних зібрань у Житомирі, Донецьку, Дніпропетровську, Маріуполі та інших містах було заборонено органами місцевої влади, а у випадках оскарження цих заборон рішення місцевих судів виносилися, як правило, на користь влади. Винні організатори та учасники мирних зібрань зазнавали адміністративних, а то й кримінальних покарань. Рішення судів ґрунтувалося на указі Президії ВР СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року, внаслідок того, що в Україні не було та немає досі нормативно-правового документу, що регулює питання мирних зібрань [12].

Висновки. І у Польщі, і в Україні законодавство щодо реалізації беззаперечного права громадян на мирні зібрання є недосконалим і потребує додаткових напрацювань. У Польщі чинний закон, який регулює порядок проведення та організацію мирних зібрань, однак

потребує змін механізм демократизації права на мирні зібрання та ставлення до нього влади у випадку спонтанних зібрань, оскільки право громадян на мирні зібрання є першочерговим, а повідомлення влади про його реалізацію – другорядним.

В Україні ж ситуація складніша, адже, крім ст. 39 Конституції України, відсутнє єдине законодавче регулювання реалізації права громадян на мирні зібрання, і місцева влада вважає своїм пріоритетним правом дозволяти чи забороняти реалізацію громадянами цього права, не кажучи вже про спонтанні зібрання, за які організатори та учасники, як правило, несуть адміністративну відповідальність. Однак прийняття закону, який регулюватиме механізм реалізації права громадян на мирні зібрання, сприятиме ефективному забезпеченню демократичних принципів європейської інтеграції та упорядкуванню чинного законодавства відповідно до європейських стандартів.

---

1. Prawo o zgromadzeniach [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prawo.ws/o_zgromadzeniach/

2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>

3. Wyrok tribunaly konstytucyjnego z dnia 10 czerwca 2008 r. o zgromadzeniach spontanicznych z dnia 10 lipca 2008 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.rp.pl>

4. Bognar A. Wolność zgromadzeń publicznych w Polsce po wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 18 września 2014 r. / Adam Bognar, Michał Szwałt // Helsińska Fundacja Praw Człowieka. – Analizy i rekomendacje. – Nr 2/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hfhr.pl>

5. Uzasadnienie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 września 2015 r., sygn. akt sygn. K 44/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hfhr.pl/wp-content>

6. Kodeks wykroczen. Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>

7. O zmianie ustawy – Prawo o zgromadzeniach z dnia 14 września 2012 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>

8. Ткачук Д. Закон про мирні зібрання: заборона протестів чи інструмент проти свавілля влади? / Дмитро Ткачук // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua

9. Ференц-Копець Д. Аналіз публічних зборів в Польщі – фактичний і правовий стан / Дорота Ференц-Копець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/User/Downloads/07-FERENC-KOPEC>

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про

проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій(справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua>

11. Свобода мирних зібрань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua>

12. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР зібрань. Указ Президії Верховної Ради СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua>

Онышко О. Б. Правовые основы обеспечения права на свободу мирных собраний в Польше и Украине

Рассмотрено реализацию права на мирные собрания гражданами Польши, его правовую основу, правомерность спонтанных собраний, необходимость уведомления местной власти о проведении мирных собраний, а также ответственность за проведение несанкционированных мирных собраний.

Определено правовые рамки допустимости вмешательства власти в реализацию права граждан на мирные собрания и в Польше, и в Украине и степень законодательного урегулирования этого права в соответствии с европейскими стандартами обеспечения прав человека.

Ключевые слова: мирные собрания, спонтанные мирные собрания, местные власти, реализация права на мирные собрания, ответственность.

Onyshko O. B. The legal basis for the right to freedom of peaceful assembly in Poland and Ukraine

Realization of the right to peaceful demonstrations by citizens of Poland, its legal basis, the legality of spontaneous demonstrations, necessity of informing local authorities about holding peaceful demonstrations and responsibility for unauthorized peaceful demonstrations are analyzed in the article.

Legal limits of acceptability government interference with the human rights to peaceful demonstrations in Poland and Ukraine and the degree of legislative regulation of this law according to the European standards of human rights are defined.

Art. 57 of the Constitution Poland guarantees every citizen the freedom to organize peaceful assemblies and participating in them. Limitations of this right is only possible because of the new law, and only when it threatens public safety, public order, environmental protection, public morality and freedom, the rights of others people.

The legal basis is clear, but the law of Poland on peaceful demonstrations was legislate in 1990, and the development of society and the processes of globalization both in Poland and in Europe and the world require changes in legislation. At that moment not all possibilities for citizens about organization and holding peaceful demonstrations are provided in the law.

The reason is spontaneous demonstrations for each realization participants cfn not inform local authorities.

In Ukraine only in art. 39 of the Constitution of Ukraine the right of citizens to peaceful demonstrations is established. This right of Ukrainian people that provides in Constitution is directly applicable, unconditional and does not require additional regulations. This right is provided, but the mechanism of its implementation in no way settled. Informing the local authorities about holding a peaceful assembly is regulated in Ukraine on the level of the Constitutional Court on 19 April 2001.

Key words: *peaceful demonstrations, spontaneous peaceful demonstrations, local authorities, realization of the right to peaceful demonstrations, responsibility.*

Стаття надійшла 23 жовтня 2015 р.

УДК 341.176(4):31.231.14

В. В. РОЖКО

РАДА ЄВРОПИ І ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ

Вивчено основні напрями діяльності й стратегії Ради Європи. Розкрито певні історичні етапи розвитку Ради Європи. Висвітлено її основні права, гарантії, механізми захисту, контроль над дотриманням зобов'язань.

Здійснено стислий огляд таких правових інструментів, як Конвенція, Європейська соціальна хартія і Рамкова конвенція.

Окреслено перелік прав, що гарантуються Конвенцією. Вказано на основні дії Ради Європи, які засновані на конвенціях і які не засновані на них. Перелічено права, що гарантуються Конвенцією, а також дії, які заборонені нею. Також розглянуто деякі принципи Рамкової конвенції. Перелічено основні права, які гарантуються Хартією, певний мінімум яких повинен забезпечуватися державами.

Ключові слова: *Рада Європи, Європейський Союз, рівність, справедливість, держава, демократія, стабільність, освіта, культура, робота, економіка, зобов'язання, свобода, право, захист, людина, Європейська соціальна хартія, Рамкова конвенція.*

Постановка проблеми. Сформувавшись більш шістдесят років тому зі згоди європейських країн, аби припинити братовбивчі війни, які спустошували континент, Рада Європи виконала життєво необхідне завдання. Тепер вона повинна у співпраці з Європейським Союзом і ОБСЄ забезпечити у всій Європі демократичну та економічну стабільність – основу ефективного захисту прав людини, спрямовувати нові держави на демократичний шлях розвитку і стежити за виконанням зобов'язань, взятих на себе країнами-членами під час вступу до організації.

Необхідність детального вивчення процесу взаємодії в галузі захисту прав людини та Ради Європи диктується офіційним внутрішньополітичним курсом України, спрямованим на формування правової держави і громадянського суспільства. Європейський досвід і обмежений міжнародний контроль можуть бути корисні у здійсненні відповідних сприятливих змін.

Стан дослідження. Тема захисту прав людини нині популярна, що обумовлено зовнішньополітичними пріоритетами України: прагненням співпрацювати з країнами Європи, відповідно розділяти європейські цінності, центральною із яких є повага прав людини. Значна кількість літератури присвячена загальним і спеціальним розділам європейського права, історії виникнення універсальних і регіональних європейських міжнародних організацій (ООН, ЄС, РЄ, НБСЕ/ОБСЕ), практичним аспектам співпраці з цими організаціями (наприклад, правилам звернення до Європейського суду з прав людини, європейського конкурентного права та ін.).

У вітчизняній правовій літературі приділяється багато уваги питанням взаємодії Ради Європи та Європейського Союзу в галузі забезпечення та захисту прав людини та основних свобод у контексті порівняння практики Суду справедливості Європейських Співтовариств та Європейського суду з прав людини, а також проблемі приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., особливо після прийняття Протоколу № 14. Однак партнерство Ради Європи та Європейського Союзу не обмежується взаємодією в галузі прав і свобод людини, охоплюючи такі сфери, як забезпечення демократичної стабільності, право, освіта, культура, робота з молоддю та інші.

Мета статті – проаналізувати засадничі напрями діяльності й стратегії Ради Європи, окреслити перелік прав, гарантованих Рамковою конвенцією.

Виклад основних положень. Права людини, які є однією з основоположних демократичних цінностей, залишаються напрямом співпраці між Радою Європи та Європейським Союзом: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які перебувають під його юрисдикцією» [1, ст. 3].

Члени Ради Європи підтверджують «свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкраще забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать» [2].

Діяльність Ради Європи спрямована на захист і дотримання прав людини. Маючи штаб-квартиру у Страсбурзі (Франції), Рада Європи формує єдину політику, спрямовану на вирішення проблем сучасного суспільства, що наявні в його країнах-членах.

Рада Європи – стара європейська політична організація, яка виникла в умовах розрухи, що панувала на континенті після завершення Другої світової війни. Рада Європи була утворена у травні 1949 року в Лондоні, чотири роки опісля створення Організації Об'єднаних Націй. Політична воля держав-засновниць Ради Європи (досягти єдності серед його країн-членів) була спрямована на реалізацію такої мети: «захист і втілення в життя ідеалів і принципів, що є їх загальним надбанням, і сприяння економічному і соціальному прогресу держав-членів Ради Європи» [3].

У Статуті Ради Європи закріплений принцип пошани прав людини і верховенства права. Це означає захист і дотримання принципу пошани людської гідності і свободи особи в межах неухильно міцніючої правової держави. Статут також передбачає, що ґрунтовні порушення прав людини, які можуть бути допущені державами-членами Ради Європи, дають підстави для припинення їх членства в Організації або виключення з неї.

Історичним етапом було прийняття 1948 року Загальної декларації прав людини, що проголошує універсальність і невід'ємність прав людини. Рада Європи, зі свого боку, продемонструвала прихильність принципам дотримання прав людини, прийнявши 1950 року Європейську конвенцію з прав людини (надалі – ЄКПЛ). Із тих пір її ратифікація стала обов'язковою умовою членства в Організації.

1961 р. була прийнята Європейська соціальна хартія [3], яка є договором, подібним до ЄКПЛ, у сфері економічних і соціальних прав.

Зі створенням Ради Європи її діяльність не втратила актуальності. Вона стала більш значущою у зв'язку з радикальними змінами, подіями в Центральній і Східній Європі в кінці 80-х років. Підтримати зусилля нових держав-членів і держав-кандидатів у члени в перехідний і в період становлення демократії – мета, яку обрала Рада Європи сьогодні. Як справді загальноєвропейська організація, 2001 року вона об'єднала 43 держави і залишається відкритою для нових членів, що відповідають критеріям демократичної держави.

У сфері дотримання прав людини договорна та інша діяльність Ради Європи охоплює: захист цивільних і політичних прав за допомогою механізму, передбаченого Європейською конвенцією з прав людини; захист соціальних і економічних прав на підставі механізму,

передбаченого Європейською соціальною хартією; захист осіб, що позбавляють свободи, шляхом регулярних відвідин місць позбавлення волі представниками Комітету з попередження тортур і нелюдяного або такого, що принижує гідність, звернення або покарання; захист прав національних меншин на підставі Рамкової конвенції із захисту національних меншин; досягнення рівності між чоловіками і жінками (Керівний комітет із рівності чоловіків і жінок); боротьбу з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю; посилення гарантій свободи слова і вільного доступу до інформації, а також свободи обміну думками і поширення інформації через державні кордони.

Розглянемо дії Ради Європи, засновані на конвенціях. Конвенції, спрямовані на захист прав людини, є єдиним і взаємодоповнювальним юридичним арсеналом, який спирається на контрольні механізми. Новизною Європейської конвенції з прав людини, що стала основним досягненням Ради Європи, стала установа міжнародної системи захисту, що вперше дозволяє ефективно запровадження у життя прав людини. Згідно з Конвенцією, що набула чинності 1953 року, держави-учасники гарантують основні цивільні і політичні права, властиві правовій державі, не тільки своїм громадянам, але і всім особам, що «перебувають під їх юрисдикцією». Держави і окремі особи можуть погодитися зі скаргою до Суду, установленого Конвенцією. Конвенція не обов'язково повинна бути органічною частиною національних правових систем.

Отже, підтверджується теорія міжнародного права, згідно з якою права людини мають фундаментальний характер, що вищує їх над законодавством і правозастосувальною практикою суверенних держав.

Права, що гарантуються Конвенцією, такі [4]: на життя (стаття 2); на свободу і особисту недоторканість (стаття 5); на справедливий судовий розгляд (стаття 6); на пошану приватного і родинного життя, недоторканість житла і таємницю листування (стаття 8), яке може пов'язати з правом на шлюб і створення сім'ї (стаття 12); рівні права і відповідальність подружжя в шлюбі і після розлучення (стаття 5 Протоколу № 7); на свободу слова, зокрема на свободу преси (стаття 10); свободу зборів і об'єднань (стаття 11); безперешкодне користуватися своїм майном (стаття 1 Протоколу № 1); на освіту (стаття 2 Протоколу № 1); на вільні вибори (стаття 3 Протоколу № 1); свободу пересування і вибору місця проживання (стаття 2 Протоколу № 4).

Дії, які заборонені Конвенцією:

1. Тортури, тілесні покарання і нелюдяна або така, що принижує гідність, поведінка (стаття 3).

2. Рабство, підневільний стан і примусова праця (статті 4).
3. Дискримінація в правах і свободах, гарантованих Конвенцією (стаття 14).
4. Висилання державою своїх громадян або позбавлення їх права на в'їзд до цієї держави, а також колективне висилання іноземців (статті 3 і 4 Протоколу № 4).

5. Надаються також процедурні гарантії іноземцям, що опинилися під загрозою висилання (стаття 1 Протоколу № 7).

Наведемо деякі приклади дій, розпочатих державами на виконання рішень Європейського суду з прав людини:

1. *Австрія* змінила важливі розділи Кримінально-процесуального кодексу, що стосуються порядку поведження з позбавленими свободи особами, що містяться в медичних установах, а також усю систему надання правової допомоги.

2. *Бельгія* внесла поправки до законодавства щодо бродяжництва і вжила заходів зі субсидування франкомовних шкіл у фламандській частині. Також змінила Цивільний кодекс з метою зрівняти в правах закононароджених і народжених поза шлюбом дітей.

3. *Болгарія* провела важливу реформу кримінального процесу, в результаті якої були відмінені повноваження прокуратури з видання санкцій на висновок про взяття під варту.

4. *Португалія* поліпшила ефективність системи адміністративної юстиції, створивши новий суд вищої інстанції (Центральний адміністративний трибунал), що розглядає адміністративні і податкові спори, змінивши процедуру і збільшивши ресурси, виділені адміністративним судам.

5. *Румунія* розширила право на оскарження вирішень прокурорів у майнових питаннях.

6. *Сполучене Королівство* відмінило тілесні покарання в державних школах.

7. *Туреччина* скоротила максимальний термін попереднього ув'язнення, частковості в справах, що розглядаються судами Державної безпеки, а також увела нові гарантії для осіб під вартою у подібних справах.

8. *Україна* змінила Податковий та Сімейний кодекси, в подальшому планує змінити Кримінальний кодекс і Закон про судоустрій.

9. *Фінляндія* змінила закон про виконання рішень про опіку і про відвідини дітей.

10. *Франція* змінила процедуру дисциплінарного розгляду в професійних асоціаціях, зробивши її публічною. Податкове відомство було позбавлене переважного права при продажі майна. Також

був прийнятий закон, який регулює правила прослуховування телефонних розмов.

11. *Швейцарія* повністю переглянула організацію судочинства і кримінальний процес стосовно своєї федеральної армії, а також змінила Цивільний кодекс, що стосується висновку до виправних установ.

Конвенції – це правовий інструмент, який передбачає контрольний орган – Європейський суд з прав людини.

Суд не може діяти за власною ініціативою, а лише на підставі звернень приватних осіб, груп осіб або неурядових організацій (індивідуальна скарга), або на підставі звернення держави (міждержавна скарга).

Суд діє незалежно від судових органів держав-учасників Конвенції, щодо яких він не є судом вищої апеляційної інстанції. Він є судовим органом, що розглядає оспорювані позивачем права або правозастосовну практику виключно з погляду їх відповідності Конвенції. Суд визначає, чи виникло в цій справі порушення норм Конвенції. Держави зобов'язані виконувати рішення Суду. Означений механізм постійно удосконалюється, життєва сила Конвенції залежить від тлумачення Судом її норм.

Із часу набуття чинності Конвенції кількість країн, що беруть участь у ній, майже потроїлася. Щоб упоратися зі збільшеним у зв'язку з цим обсягом роботи, виникла необхідність скоротити як кількість тих, що перебувають на розгляді, справ, так і тривалість їх розгляду органами Конвенції. З метою спрощення доступу приватних осіб до механізму Конвенції і підтримки високого рівня захисту їх прав були проведені необхідні зміни. Відповідні реформи були введені додатковим протоколом до Конвенції – № 11, який набув чинності 01 листопада 1998 року.

У результаті змін, унесених до неї Протоколом № 11, Конвенція утверджує новий постійний Суд, замість раніше існуючих контрольних органів – Комісії і Суду. Відтепер право на індивідуальну скаргу до Суду стало автоматичним, а юрисдикція Суду – обов'язковою для всіх країн-учасниць Конвенції. Комітет міністрів Ради Європи зберігає свою функцію контролю за виконанням рішень Суду, але більш не уповноважений приймати рішення по суті окремих скарг на порушення норм Конвенції.

Держава, яка визнана порушником Конвенції, зобов'язана вжити необхідних заходів з усунення наслідків виявлених порушень. Якщо національне законодавство не передбачає можливості повного усунення наслідків порушення, Суд має право зобов'язати порушника виплатити стороні, що потерпіла, фінансову компенсацію.

Судова практика Європейського суду з прав людини має профілактичне значення, спонукаючи державну владу діяти в межах Конвенції, щоб уникнути можливих міжнародних санкцій.

Вважаючи, що цивільні й політичні права взаємопов'язані з економічними і соціальними правами і утворюють єдине зведення принципів, на яких повинні ґрунтуватися європейські демократії, Рада Європи прийняла 1961 року Європейську соціальну хартію.

Хартія і Додатковий протокол 1988 року гарантують низку основних прав, певний мінімум яких повинен забезпечуватися державами.

1. Умови праці: недискримінація в питаннях зайнятості, заборона примусової праці, право на об'єднання в профспілки, право на укладення колективних договорів, право на гідні умови праці і справедливу винагороду, інтеграція осіб з обмеженою працездатністю в трудову діяльність, право на професійну орієнтацію і професійну підготовку, заборона використання праці дітей у віці до 15 років і захист умов праці молоді у віці від 15 до 18 років, захист материнства, рівність умов і оплати праці мігрантам.

2. Соціальна згуртованість: право на охорону здоров'я, на соціальне страхування, медичне і соціальне забезпечення, право на отримання соціальних послуг, право дітей і молоді на захист від спричинення фізичного і морального збитку (зокрема заборона на використання дитячої праці), право сім'ї і її членів на правовий, соціальний і економічний захист, право мігрантів і їхніх сімей на захист і допомогу, право літніх людей на захист.

1996 року була прийнята Переглянута Європейська соціальна хартія, яка привела зміст першої Хартії у відповідність з радикальними соціальними змінами, подіями з моменту її ухвалення. Поступово замінюючи собою Хартію 1961 року, Переглянута Європейська соціальна хартія вводить права в таких нових сферах, як подальше встановлення рівності між чоловіками і жінками, право інвалідів на соціальну інтеграцію і особисту автономію, дотримання права дітей і молоді на соціальний, правовий і економічний захист, право на захист у випадку звільнення, право працівника на гідність, право працівників, що мають сімейні обов'язки, на рівні можливості і умови праці, право на захист від бідності і соціальної ізоляції, право на гідне житло, розширення меж заборони на дискримінацію. Доповіді про дотримання положень Хартії, що представляються урядами Європейському комітету з соціальних прав, слугують основою контрольного механізму, сформованого на засадах Протоколу 1991 року.

Додатковий протокол, що набув чинності в липні 1998 року, додає до процедури вивчення національних доповідей систему положень

з колективних скарг, що дозволяє певним профспілкам, організаціям працедавців і неурядовим організаціям подавати скарги на передбачувані порушення Хартії в Європейський комітет із соціальних прав.

Зусилля Ради Європи із забезпечення дотримання прав людини останніми роками дедалі більш спрямовані на запобігання фізичному насильству.

Європейська конвенція із попередження тортур, нелюдяного або такого, що принижує гідність, звернення або покарання, прийнята 1987 року, спрямована на практичну реалізацію заборони діянь, перелічених у статті Європейської конвенції з прав людини.

Створений контрольний механізм, заснований на системі відвідин, здійснюваних Комітетом незалежних експертів у різних сферах – Європейським комітетом з попередження тортур і нелюдяного або такого, що загрожує гідності, звернення або покарання (далі – КПП). Комітет відвідує місця, де перебувають особи, позбавлені свободи за рішенням державної влади: в'язниці, колонії для неповнолітніх, поліцейські ділянки, військові казарми, психіатричні лікарні і т. д.

Мета таких відвідин – оцінити, в яких умовах проживають ув'язнені, і, якщо це необхідно, запропонувати поліпшення цих умов.

Делегації КПП можуть на свій розсуд безперешкодно відвідувати будь-яке місце позбавлення волі. Вони можуть наодинці розмовляти з ув'язненими і вільно вступати в контакт із будь-якою особою, здатною надати необхідну інформацію.

Рамкова конвенція про захист національних меншин, що набула чинності 1998 року, – перший договір, спрямований на захист прав осіб, що входять до національних меншин. І, на жаль, актуальність цього документа зростає щодня. Після повалення комуністичних режимів на європейському континенті знову розпочали виникати вогнища міжетнічної напруженості, часто супроводжувані застосуванням сили, що деколи переростають в озброєні конфлікти, як, наприклад, у колишній Югославії.

Рамкова конвенція формулює правові стандарти у вигляді програмних принципів норм. Держави мають певну свободу дій, що дозволяє їм адаптувати своє національне законодавство відповідно до особливостей становища національних меншин, які проживають на їх території.

Унаслідок непереборних правових і політичних перешкод у такій важливій сфері Рамкова конвенція не дає визначення Концепції національної меншини, але пропонує критерії: вона розповсюджується тільки на ті меншини, які можна визначити за релігією, мовою, традиціями і культурною спадщиною.

У Рамковій конвенції йдеться про чесність і рівність перед законом. Договірні сторони також беруть на себе зобов'язання вживати, за необхідності, позитивних заходів. У зв'язку з цим можуть визнаватися додаткові права, що уточнюють принцип реальної і дієвої рівності між національною меншиною і більшістю.

Маючи метою збереження соціальної єдності, Рамкова конвенція накладає певні зобов'язання і на національні меншини, наприклад, зобов'язання, яке забороняє відділення від держави без її згоди. Державі також дозволяється вживати заходів на користь загальної інтеграційної політики.

Деякі принципи Рамкової конвенції про захист прав національних меншин: заборона дискримінації, сприяння дієвій рівності між національними меншинами і більшістю населення, створення сприятливих умов для збереження і розвитку культури, релігії, мови і традицій національних меншин, свобода зборів, об'єднань, слова, думки, совісті і віросповідання, доступ до засобів масової інформації, право приймати і транслювати радіо- і телепрограми, вільний доступ до освіти, прикордонні контакти і співпраця, участь в економічному, культурному і соціальному житті.

Розглянемо також діяльність Ради Європи, яка не заснована на конвенціях. Два взаємодоповнювальні принципи діяльності Ради Європи – недискримінація і рівність.

Дискримінаційна практика зумовлює клімат нетерпимості, що створює небезпечні передумови нерівності та сприяє зростанню насильства.

Стратегія Ради Європи боротьби з расизмом і нетерпимістю містить три аспекти:

1. Залучення уваги до цієї проблеми і відповідне інформування широкої громадськості. Європейська молодіжна кампанія проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості 1995 року закликала молодь і молодіжні асоціації пропагувати ідеї терпимості під гаслом: «Усі різні, всі рівні».
2. Зміцнення міжкурядової співпраці, зокрема в сфері засобів масової інформації, викладання «історії без ненависті» щодо мігрантів.
3. Зміцнення правових і політичних гарантій через діяльність Європейської комісії боротьби з расизмом і нетерпимістю (далі – ЄКРІ).

ЄКРІ організована 1994 року. Її члени призначаються національними урядами. Діяльність ЄКРІ спрямована на зміцнення правових і політичних гарантій проти всіх форм расизму і нетерпимості. Одним із завдань ЄКРІ є оцінка ефективності наявних національних

і міжнародних норм, розробка пропозицій з їх поліпшення (зокрема, йдеться про ухвалення проекту протоколу до Європейської конвенції з прав людини, спрямованої на заборону дискримінації загалом) і сприяння в боротьбі з расизмом і нетерпимістю на місцевому, національному і європейському рівнях.

ЄКРІ констатує, що частина проблем виникає не стільки в результаті відсутності правових норм, скільки унаслідок їх недбалого застосування.

1999 року ЄКРІ була запропонована програма діяльності, що складається з трьох частин:

1. Індивідуальний підхід до кожної країни: глибокий аналіз ситуації в кожній країні-члені з метою розробки специфічних і конкретних заходів, а також контроль над їх реалізацією.

2. Робота над загальними питаннями: збір і розповсюдження прикладів «корисної практики» за вирішення специфічних проблем відповідно до рекомендацій ЄКРІ, ухвалення загальнополітичних рекомендацій.

3. Зв'язок із громадськістю: вжиття в країнах-членах заходів із залучення суспільної уваги і розповсюдження відповідної інформації, співпраця з національними і місцевими неурядовими організаціями, антирасистська пропаганда і підготовка відповідного навчального матеріалу.

Дії Ради Європи і підтримка рівності чоловіків і жінок – складова її діяльності з поширення всеосяжної демократії, заснованої на верховенстві права і пошані прав людини.

Керівний комітет із рівності чоловіків і жінок (далі – ККРЧЖ) несе головну відповідальність за розробку і реалізацію політики Ради Європи в цьому напрямі. Він готує конференції міністрів, проводить семінари і публікує дослідження з проблем рівності. ККРЧЖ шукає способи вирішення наявних проблем і привертає увагу до можливих нових перешкод на шляху досягнення повної ефективної рівності.

Разом із діями на підтримку рівноправної участі чоловіків і жінок на всіх рівнях життя суспільства ККРЧЖ працює, зокрема, задля досягнення таких цілей, як захист жінок і дівчат від насильства, боротьба проти сексуальної експлуатації, включення питання про рівноправ'я у всі політичні програми, позитивні заходи на користь рівноправ'я.

У роботі із засобами масової інформації Рада Європи ототожнює такі поняття, як «ЗМІ» і «демократія». Зусилля Керівного комітету зі ЗМІ (далі – ККЗМІ) спрямовані на розвиток свободи, незалежності

і плюралізму в засобах масової інформації – гаранта нормального функціонування демократичного суспільства.

Прийнята 1982 року Декларація про свободу слова та інформації [5] містить низку основоположних принципів, яких держави-учасниці Ради Європи погоджуються дотримуватися, відповідно до статті 10 Європейській конвенції з прав людини, що проголошує свободу слова і висловлювання думок, передбачає свободу доступу і розповсюдження інформації і ідей.

Тісно пов'язане зі свободою слова і висловлювання думок право на особисте життя, гарантоване статтею 8 Конвенції, захищає людину від усіх видів втручання в особисте життя, зокрема з боку ЗМІ.

Національне законодавство повинно забезпечувати збалансоване здійснення цих двох основоположних прав, що мають однакове важливе значення.

З набуттям чинності 1993 року Європейська конвенція про трансграничне телебачення створила правові норми, що забезпечують вільний прийом і трансляцію телепрограм через національні межі. Одночасно Конвенція встановила чимало загальних принципів, які стосуються змісту телепрограм, так званого права на відповідь, реклами і спонсорства.

Створення системи ЗМІ, що відповідає всім вимогам демократичного суспільства, особливо в нових державах-членах Ради Європи і кандидатах у члени, є пріоритетним напрямом діяльності Ради Європи задля демократичної безпеки.

Програми співпраці дозволяють Організації надавати підтримку її державам-членам у здійсненні ними демократичних реформ у сфері ЗМІ.

Одночасно проводяться інформаційні кампанії на залучення суспільної уваги до таких питань, як свобода журналістики, ЗМІ і расизм, висвітлення виборчих кампаній, відносини між ЗМІ і правовими структурами національних меншин.

Правові норми, інструменти і механізми, що роками створювалися задля захисту прав людини, мали б невеликий ефект, якби громадяни Європи не були проінформовані про їх існування і значущість.

Розуміючи це, Рада Європи надасть особливе значення ознайомленню з правами людини, навчанню ним і відповідній професійній підготовці.

У Європі тривають численні акції із розповсюдження знань про права людини. Вони спрямовані не тільки на ознайомлення широкої громадськості, але і фахівців, наприклад, юристів і поліцію,

а також особливо уразливих груп населення, приміром, біженців або ромів/циган.

Рада Європи завжди приділяла особливу увагу роботі з особами, що відповідають за дотримання закону і підтримку правопорядку. Була прийнята всеосяжна програма «Поліція і права людини: 1997–2000 рр.», щоб поліція могла повною мірою виконати покладену на неї роль із захисту прав людини в демократичному суспільстві.

Ця програма виступала як каталізатор, ще пропонує чіткий, скоординований план із пропаганди прав людини в поліцейських службах. Вона сприяла послідовній та упорядкованій реалізації національних, двосторонніх і багатобічних проєктів.

Заходи щодо розповсюдження знань у сфері прав людини охоплюють підготовку документації і інформації, зокрема відео- і навчальну документацію і організацію консультацій, семінарів, сесій і обмінів думками, а також проведення кампаній з детального висвітлення окремих аспектів прав людини.

Різні програми реалізуються в співпраці з неурядовими організаціями і провідними групами фахівців, здатними знайти найбільш ефективну відповідь на конкретні питання. Центри інформації і документації або Інформаційні бюро Ради Європи, відкриті в різних країнах Центральної і Східної Європи, виконують у цій справі першоочергову роль.

Висновки. Необхідність сприяння новим демократіям Центральної і Східної Європи призвела до створення Програм розвитку і зміцнення демократичної стабільності (АДАКС). Ці програми є загальноєвропейськими і спрямовані на ознайомлення ключових груп офіційних осіб і фахівців із основними правозахисними інструментами Ради Європи в сфері прав людини і на підтримку зусиль держав із виконання зобов'язань, узятих на себе під час вступу до організації. Також розвивається співпраця з державами-кандидатами у Раду Європи. Одним із найбільш важливих напрямів програм АДАКС для держав, які планують або недавно ратифікували Європейську конвенцію з прав людини, є аналіз відповідності національного законодавства вимогам Європейської конвенції з прав людини, протоколів до неї і судової практики.

Мета подібного аналізу – запобігання виникненню великої кількості потенційно обґрунтованих скарг у Європейський суд з прав людини унаслідок значних розбіжностей між внутрішнім законодавством і Європейською конвенцією з прав людини.

Раді Європи в майбутньому доведеться вирішити чимало проблем у сфері прав людини.

Маючи безпрецедентний шістдесятирічний досвід роботи із захисту демократичних принципів і верховенства права, Рада Європи володіє справді «унікальною компетенцією».

Проведена 1997 року в Страсбурзі зустріч глав держав і урядів країн-членів Ради Європи визначила пріоритетні напрями для Європи XXI століття, доручивши Раді Європи завдання: «Будівництво більш вільного, більш терпимого і більш справедливого європейського суспільства на основі таких загальнолюдських цінностей, як свобода слова і вільний доступ до інформації, культурне розмаїття та рівне право на повагу до гідності» [6].

1. Статут Ради Європи. Лондон, 5 травня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_001

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 04.XI.1950 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html

3. Європейська соціальна хартія. Турін, 18 жовтня 1961 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_300

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html

5. Про свободу вираження поглядів та інформації: Декларація Комітету міністрів Ради Європи. 29 квітня 1982 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_885

6. Підсумкова декларація, прийнята в рамках 2-го Саміту Ради Європи. Страсбург, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/violence-against-women/Rec\(2002\)5_Ukrainian](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/violence-against-women/Rec(2002)5_Ukrainian)

Рожко В. В. Совет Европы и защита прав человека

Изучено основные направления деятельности и стратегии Совета Европы. Раскрыто определенные исторические этапы развития Совета Европы. Освещено ее основные права, гарантии, механизмы защиты, контроля за соблюдением обязательств.

Проведено краткий обзор таких правовых инструментов, как Конвенция, Европейская социальная хартия и Рамочная Конвенция.

Очерчено перечень прав, гарантируемых Конвенцией. Указано на основные действия Совета Европы, которые основаны на конвенциях и которые не основаны на них.

Перечислено права, гарантируемые Конвенцией, а также действия, которые запрещены Конвенцией. Также рассмотрено некоторые принципы

Рамочной Конвенции. Перечислено основные права, которые гарантируются Хартией, как определенный минимум которых должен обеспечиваться государствами.

Ключевые слова: *Совет Европы, Европейский Союз, равенство, справедливость, государство, демократия, стабильность, образование, культура, работа, экономика, обязательства, свобода, право, защита, человек, Европейская социальная хартия, Рамочная Конвенция.*

Rozhko V. V. Council of Europe and protection of human rights

Council of Europe – the old European political organization which was established in terms of the devastation that reigned the continent after the Second World War.

The Council of Europe was founded in May 1949 in London. The Council of Europe in cooperation with the European Union and the OSCE aimed at provision across Europe of democratic and economic stability – the basis of the effective protection of human rights, to guide the new states on democratic development and monitor the implementation of commitments undertaken by the countries – members upon joining the Organization.

The Statute of the Council of Europe uphold the principle of respect for human rights and the rule of law. This means protection and the principle of respect for human dignity and freedom of the individual within the growing steadily rule of law. Since the establishment of the Council of Europe, its activity hasn't lost its relevance. It has become even more important due to the radical changes and developments in Europe.

This paper describes the main activities and strategy of the Council of Europe. The disclosed certain historical stages of the Council of Europe. Highlights the fundamental rights guarantees protection mechanisms for monitoring compliance obligations.

Conducted a brief review of legal instruments such as the Convention European Social Charter and the Framework Convention.

The list of rights guaranteed by the Convention. These basic steps the Council of Europe, based on conventions and are not based on conventions. The above rights guaranteed by the Convention, as well as actions that are prohibited by the Convention. Also considered some of the principles of the Framework Convention. These are some examples of actions undertaken by States to implement decisions of the European Court of Human Rights. Fees fundamental rights guaranteed by the Charter as a minimum which should be ensured States. The basic directions of the program of the European Commission against Racism and Intolerance.

Key words: *The Council of Europe, the European Union, equality, justice, state, democracy, stability, education, culture, work, economics, commitment, freedom, law, security, people, the European Social Charter, the Framework Convention.*

Стаття надійшла 11 вересня 2015 р.

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА РОЗУМІННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Зазначено, що питання прав людини сьогодні є найважливішим для внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Становище сфери прав особи, їх практичної реалізації є критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства загалом. Підкреслено, що інтерес до концепцій прав людини легко пояснити з урахуванням соціально-економічного переформування, що відбувається в Україні, та процесів у світі, спричинених глобалізаційними ризиками.

Ключові слова: *право, людина, демократія, держава, суспільство, політика.*

Постановка проблеми. Для України питання прав людини нині набуває надзвичайної актуальності. Виявлення з перших кроків самостійного державного будівництва бажання посісти гідне місце у світовому та європейському співтовариствах означає для України необхідність приведення свого законодавства у відповідність із міжнародними, а у географічному вимірі – європейськими стандартами прав людини. Тому, досліджуючи означену проблему, треба акцентувати на загальновизначених нормах прав людини, що притаманні як міжнародному, так і внутрішньодержавному праву. Вони відображають історично досягнутий рівень демократії та гуманності суспільства у міжнародному та внутрішньодержавному аспектах. Завдяки цьому останні мають особливі юридичні властивості – ні міжнародний договір, ані внутрішньодержавний закон не можуть обмежити права людини.

Стан дослідження. Поняття, проблеми сутності, стану, практичного застосування, удосконалення та перспектив розвитку прав людини привертали увагу багатьох учених-правників усього світу. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема таких вітчизняних дослідників, як: Н. М. Раданович, В. Я. Крижанівський, В. Л. Погорілко, П. М. Рабінович, Ю. Ю. Білас, А. Ю. Олійник, Н. М. Оніщенко, О. М. Руднева, А. М. Колодій та ін.

Метою статті є визначення на основі аналізу наукової літератури сучасного погляду на сутність та особливості прав людини у міжнародному та внутрішньодержавному праві.

Виклад основних положень. Права людини – одне із найбільш уживаних понять у сучасному правознавстві, щодо якого і в наш час тривають гострі дискусії серед учених. Інтерес до концепцій прав людини легко пояснити з огляду на соціально-економічну перебудову в Україні та процеси у світі, зумовлені глобалізаційними ризиками [2, с. 3].

Конституція України приділяє особливу увагу питанню конституційного закріплення прав і свобод людини та громадянина. Це законмірно, адже права і свободи людини й громадянина в наш час стали загально визнаною найвищою суспільною цінністю. Нині визнання і практичне здійснення прав і свобод людини і громадянина стало основним критерієм міри демократичності певної держави.

Окрім того, Конституція України розрізняє права людини і громадянина та її свободи. Тому доречно зазначити, що свобода людини загалом є первинним поняттям у системі прав людини та громадянина. У зв'язку з цим прийнято розрізняти природні права людини, тобто ті, які пов'язані із її існуванням і розвитком, і набуті права, які характеризують в основному соціально-політичний статус людини й громадянина (право на підприємництво, виборче право тощо). Можна стверджувати, що, відповідно до Конституції України, свободу людини як юридичну категорію характеризують такі основні риси:

- люди вільні від народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права, саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини;
- людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством;
- люди мають рівні можливості, закріплені правом.

Водночас свобода людини як об'єктивна реальність сягає за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У ширшому значенні свобода характеризує загальне становище людини, її соціальний статус. У вузькому правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти певні конкретні дії в межах, установлених правом. Можливості, що надаються нормами чинного права, мають назву суб'єктивних прав людини.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні є переважно фізичною особою. До цього виду прав належить: право на життя (ст. 27); на повагу до гідності людини (ст. 28); на свободу та особисту недоторканність

(ст. 29); на недоторканність житла (ст. 30); на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39) тощо.

Права людини мають порівняно з правами громадянина домінуюче значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни.

Отже, поняття «права людини» є ширшим, ніж «права громадянина».

Водночас, розмірковуючи про права людини і громадянина, треба враховувати, що їх поділ на права людини і громадянина не має абсолютного значення, оскільки на підставі досягнення згоди між державами деякі громадянські (особисті) права можуть бути поширені на громадян іншої держави – суб'єктів укладених між державами договорів.

Отже, відповідно до Конституції України, основне право людини і громадянина – їхня можливість здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою і закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах.

Конституція України закріплює основні права і свободи людини і громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод. Існують різні класифікації прав людини і громадянина. Їх поділяють на основні і похідні. Основні права поділяють на: а) громадянські (особисті, фізичні); б) політичні; в) економічні; г) соціальні; ґ) культурні та ін. Наприклад, П. Рабінович поділяє основні права людини і громадянина за сферою суспільних відносин і характером потреб на: а) фізичні; б) особистісні; в) культурні; г) економічні; ґ) політичні.

В одній із класифікацій виокремлюються класичні та соціальні права. Перші містять громадянські та політичні права й спрямовані на обмеження влади держави над людиною. Інші – охоплюють економічні, соціальні та культурні права [3, с. 170–173].

Права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних

умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів. Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а власне на соціально-потребовому підході. Адже існування та розвиток людини тривають зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, звісно, опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного).

Наведений аспект розуміння прав людини може бути стисло, як квінтесенція, відображений у такому твердженні: будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб. У цьому виявляється (окрім іншого) гуманістичність потребової інтерпретації прав людини і вбачається чи не найістотніша її перевага.

Розуміння прав людини як певних її можливостей наведено у працях багатьох теоретиків, суспільствознавців.

Що ж до інших інтерпретацій цього поняття у сучасній науковій літературі, то можна зазначити лише про те, що вони можуть бути узагальнені так:

- права людини – це певним чином унормована її свобода;
- права людини – це певні її потреби чи інтереси;
- права людини – це її вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству;
- права людини – це умови та блага (матеріальні, духовні), необхідні для нормального функціонування індивіда;
- права людини – це певний вид, частина (форма існування, спосіб вияву) моралі.

На думку П. Рабіновича, сучасна класифікація прав людини, з огляду на різні види індивідуальних потреб, які задовольняються за посередництвом здійснення, використання певних прав, така:

- фізичні права (або, за такою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп;
- особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

– культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури.

Спільною особливістю наведених різновидів основоположних прав є те, що їх належність кожній людині та їх використання нею не може формально залежати від будь-яких її соціальних чи «демографічних» властивостей. Тому в структурі розглядуваної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, як перші.

Крім зазначених видів прав людини, існують також:

– економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємстві;

– політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через її участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою.

Права людини і громадянина в Україні можуть обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією, і з метою:

- врятування життя людей та майна;
- запобігання злочинів чи його припинення;
- забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку, економічного добробуту;
- забезпечення охорони здоров'я і моральності населення, захисту репутації або прав і свобод інших людей;
- запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

У жодному разі не можуть бути обмежені:

- право мати рівні з іншими конституційні права і свободи та право бути рівними перед законом;
- право громадянина України не бути позбавленим громадянства;
- право не бути вигнаним за межі України та право не бути виданим іншій державі;
- право на життя і право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань;
- право кожного на повагу до його гідності та право не зазнавати катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання;
- право не зазнавати без власної згоди медичних, наукових чи інших дослідів;

- право на свободу та особисту недоторканність;
- право не бути заарештованим або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах і в порядку, встановлених законом, тощо.

Тобто фундаментальний характер прав людини означає, що будь-яке втручання державної влади у реалізацію ваших прав має бути чітко юридично закріпленим, відповідати положенням Конституції та бути обґрунтованим.

Крім того, надзвичайно важливо розмежовувати поняття «права людини» і «свобода людини», які є схожими за виникненням і кардинально різними за способом захисту та реалізації.

Свободи людини – це сфери діяльності людини, в якій держава не повинна втручатися. Вона лише окреслює за допомогою правових норм кордони, територію, на якій людина діє за своїм вибором і на власний розсуд. Попри це, держава має забезпечити захист цих кордонів від втручання інших осіб. Наприклад, держава не має права впливати на прихильність людини до того чи іншого віросповідання, встановлювати будь-яку релігію як обов'язкову – це особисті свободи людини. Проте держава може запровадити закони, що обмежують свободу совісті з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших осіб, задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та безпеки.

На відміну від поняття «свободи людини», в правах людини фіксується конкретна сфера, напрям діяльності індивіда. Держава зобов'язана забезпечити та захистити законні дії людини в зазначеній сфері. В цьому випадку вже не пропонується можливість вибору варіанту діяльності всередині цього права. Цим правом можна скористатися, реалізувати його чи ні, оскільки право не є обов'язком. Наприклад, українці мають право на участь в управлінні державою як безпосередньо, так і через голосування за своїх кандидатів до парламенту. Але не всі йдуть на виборчі дільниці для того, щоби взяти участь у голосуванні [4, с. 12–13].

Свободу людини в юридичних джерелах розглядають із різних позицій. Відстежується втілення ідеї свободи в теоретичних положеннях, теоріях і поглядах учених і філософів різних часів.

Конституція України закріпила невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, їх недоторканність, невичерпність і забезпеченість із боку держави. Саме в цьому аспекті історія виникнення і розвитку ідей та поглядів на свободу людини становить певний інтерес. Важливим для дослідження є не тільки свободи людини, але й їх гарантії, розвиток демократії права, законності, справедливості.

Для сучасних політико-правових знань ідеї і концепції минулого виконують важливу роль як аргументи та теоретичні передумови подальшого їх розвитку [5, с. 27].

Основу свободи людини становить природне і позитивне право, що закріплюється у правових законах та інших джерелах права. Дії кожної людини в межах правових законів гарантують їй індивідуальну свободу від втручання в її індивідуальність (її внутрішній стан). Позитивні закони в такому випадку повинні ґрунтуватися на справедливості й природному праві людини. Зауважимо, що правова та конституційна свобода своїм джерелом має природні права людини. Знання законів природи і суспільства та свідомий вибір людиною розумного варіанту поведінки своєї діяльності забезпечує людині свободу у різних сферах життєдіяльності в межах необхідності. Поведінка як активність організму людини в процесі її пристосування до певного середовища має соціальний характер. Це перетворення внутрішнього стану людини у певні дії щодо соціально значущих об'єктів. Соціальна поведінка, урегульована правовими нормами, розглядається як правова, яка може виступати як правомірна і протиправна.

Отже, суб'єктивна свобода – це закріплені об'єктивним правом певні юридичні можливості особи. Конституційна суб'єктивна свобода – це закріплені нормами конституційного права юридичні можливості щодо індивідуальної недоторканності, що здійснюється людиною без втручання в процес їх реалізації з боку держави, її органів і посадових осіб, об'єднань громадян, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними [5, с. 71].

Кожне суспільство мало різні уявлення про справедливість, гідність і повагу. Майже в кожній давній спільноті людей панувала думка про те, що її провідники повинні правити мудро та керуватися при цьому інтересами загального добробуту. Джерелом таких поглядів були заповіді Божі, закони природи, традиції, а часом і політичні рішення, але вони не ґрунтувалися на розумінні того, що кожна людина наділена правом мати справедливих керівників. В упорядкованому суспільстві народ неодмінно відчував, що його еліта брала на себе певні політичні зобов'язання. Проте у нього не було жодних природних чи політичних прав, які він міг би протиставляти несправедливому керівництву. Століттями тривав процес поступового визнання індивідуальної свободи та обмеження влади уряду [6, с. 6].

Право у процесі реалізації свободи особи стає найбільш ефективною спробою узгодження суперечливої природи вищих загальнолюдських і відповідних їм правових цінностей. І саме у цьому полягає його основна цінність. Адже, згідно з уявленнями М. В. Осядла,

«реалізована свобода – це такий результат самодіяльності суб'єктів, який відображає результат їх ціннісного відношення до взаємодії. Цінність свободи у співвідношенні з правом у суспільстві полягає в тому, що свобода є критерієм рівня розвитку суспільства в цілому, показником ступеню його прогресу, а на індивідуальному рівні – показником реального статусу особистості» [7].

З уваги на це, можна виокремити різні наукові погляди співвідношення понять «свобода» та «право»:

1) Цицерон, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Г. Ф. Пухта вважали, що право – це свобода;

2) Фома Аквінський, Б. М. Чичерін, С. С. Алексєєв, В. С. Нерсесянц, М. І. Байтін, В. М. Селіванов обґрунтували ідею про те, що право є мірою свободи;

3) Платон, І. Бентам, Т. Гоббс, Є. М. Трубецької вбачали у праві міру обмеження свободи.

На підставі зазначеного правомірно зробити висновок про те, що право у співвідношенні зі свободою має подвійну природу. З одного боку, воно є умовою забезпечення і захисту свободи людини за допомогою специфічних засобів і способів. З іншого, – завдяки регулятивному характеру право є одночасно й універсальним інструментом обмеження соціальної свободи.

Аксіологічний зміст категорії свободи в праві, як резюмує М. В. Осядла, відзначається тим, що процес аксіологічного осмислення права набуває останнім часом глобального характеру. Це зумовлюється проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових цілісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають засадою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору. Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі. Остання ж, трансформуючись в юридично оформлену свободу, здатна подолати «відчуження» людини у сфері права, зокрема усунути сприйняття індивідом правових цінностей як порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості [7, с. 55–56].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що права і свободи людини загалом є первинними поняттями у системі прав людини та громадянина. У зв'язку з цим прийнято розрізняти природні права людини, тобто ті, які пов'язані з її існуванням і розвитком, і набуті, які характеризують в основному соціально-політичний статус людини й громадянина.

Свобода людини як об'єктивна реальність сягає за межі, врегульовані правом, і ґрунтується на системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві. У ширшому значенні свобода

характеризує загальне становище людини, її соціальний статус. У вужчому правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти певні конкретні дії в межах, установлених правом.

Конституція України закріпила невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, їх недоторканність, невичерпність і забезпеченість із боку держави. Саме в цьому аспекті історія виникнення і розвитку ідей та поглядів на свободу людини становить певний інтерес. Важливими для дослідження є не тільки свободи людини, але й їх гарантії, розвиток демократії права, законності, справедливості. Для сучасних політико-правових знань ідеї і концепції минулого виконують важливу роль як аргументи та теоретичні передумови подальшого їх розвитку.

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез II Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 6–7.

3. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К., 2008. – С. 170–173.

4. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х.: Право, 2013. – № 2 (73). – С. 12–13.

5. Олійник А. М. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія / А. М. Олійник. – К.: Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.

6. Права людини: філософські та загальнотеоретичні проблеми // Філософія права і загальна теорія права: додаток до журналу «Право України». – 2013. – № 2. – С. 403.

7. Осядла М. В. Аксиологічний вимір категорії «свобода в праві» / М. В. Осядла // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 61. – С. 55–56.

Федина Н. В. Современные взгляды на понимание прав и свобод человека и гражданина в условиях реформирования в Украине

Отмечено, что вопрос прав человека на сегодня является важнейшим для внутренней и внешней политики всех государств мирового сообщества. Состояние сферы прав личности, их практической реализации является критерием, по которому оценивается уровень демократического развития любого государства и общества в целом. Подчеркнуто, что интерес к концепциям прав человека легко объяснить с учетом социально-экономического перепор-

мирования, которое происходит в Украине, и тех процессов в мире, вызванных рисками глобализации.

Ключевые слова: справедливость, право, человек, демократия, государство, общество.

Fedina N. V. Modern views on the understanding of rights and freedoms of man and citizen in terms of reforming in Ukraine

Relevance of the study is subject to the fact that human rights are currently the most important issue of internal and foreign policy of all countries of the world community. It is the state in the field of the human rights, their implementation, is the criterion by which the level of democratic development of any country and society as a whole is assessed. Interest in the concept of human rights is easy to explain considering socio-economic restructuring in Ukraine and those processes taking place in the world and caused by globalization risks.

The first major legal act was the Universal Declaration of Human Rights and Freedoms, adopted by the UN General Assembly on December 10, 1948. The significant difference of international instruments of human rights from other international agreements is that the obligations imposed on the state regulate not relations with other states, but rather aim to protect the rights and freedoms of citizens of this state.

One of the realiae of modern international law is the recognition of human rights to be a component of the subject of international relations: attitude of the state to its citizens is no longer considered a matter of exclusive internal jurisdiction. Human rights are a holistic guide that allows applying «human dimension» to the state, law, ethics, and morality. Human rights and freedoms are defined normative dimension of social and cultural activities. Moreover, they serve as one of the largest cultural values.

For Ukraine, human rights issue now becomes extremely important. Expressing from the first steps of building an independent state a wish to take a worthy place in the world and the European community means for Ukraine a need for bringing its legislation into line with international one, and in geographical terms – with European human rights standards.

Key words: law, human, democracy, state, society, politics.

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.

Розділ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342:352.075(477)

Р. Б. Бедрій

ОБ'ЄКТИ КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано суть та ознаки комунальної власності як форми публічної власності та конституційно-правового інституту. Зазначено, що, по-перше, суб'єкти комунальної власності – територіальні громади – є публічно-правовими утвореннями, що поєднують функції управління економічними процесами в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці з участю у господарському обігу. По-друге, призначенням комунальної власності є задоволення потреб територіально відокремленої частини суспільства, а не приватних інтересів окремих осіб.

Крім того, наведено різні критерії класифікації об'єктів права комунальної власності. Приділено увагу такому важливому аспекту, що стосується управління об'єктами комунальної власності, як приватизація комунального майна.

Ключові слова: комунальна власність, територіальна громада, комунальне майно, об'єкти права комунальної власності.

Постановка проблеми. Провідне місце у структурі матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування, як відомо, посідає комунальна власність, підставою для набуття якої є безоплатна передача майна територіальним громадам державою або іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом.

Слід зазначити, що на сучасному етапі реформування системи публічної влади в Україні, зокрема в контексті процесів децентралізації, особливого значення набуває дослідження проблем матеріально-фінансового забезпечення місцевого самоврядування та ефективного управління об'єктами комунальної власності. Науковий інтерес становить характеристика комунальної власності в конституційно-правовому аспекті як форми публічної власності.

Стан дослідження. Питання права комунальної власності досліджували такі вітчизняні вчені-правники, як К. І. Апанасенко, І. О. Бондаренко, Р. Ф. Гринюк, Р. А. Джабраїлов, Л. А. Музика, С. Е. Острович, О. О. Первомайський, В. А. Устименко та інші. Проте можна визнати, що досі відсутні комплексні дослідження, присвячені характеристиці конституційно-правового забезпечення об'єктів комунальної власності в Україні.

Метою статті є дослідження ознак та об'єктів комунальної власності в Україні, критеріїв їх класифікації та конституційно-правового регулювання.

Виклад основних положень. Для науки певний інтерес становить питання виникнення поняття «комунальна власність». У літературі з цього приводу існують різні точки зору. Чимало вчених дотримуються єдиного підходу до визначення етимології цього терміна. Зокрема, відзначається, що поняття «комунальна власність» походить від терміна «комуна», яке в перекладі з фр. «commune» означає «община», а в перекладі з лат. – communis – «спільний» [1, с. 60]. Що ж стосується часу впровадження цього терміна у правовий обіг, то стосовно цього немає єдності думок. Деякі вчені вважають, що до 1990 р. комунальна власність ні в колишньому СРСР, ні в Україні законом не передбачалась [1, с. 60], інші вказують, що поняття «комунальна власність» у законодавстві України виникло у грудні 1990 р. із прийняттям Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування» [2, с. 20]. Зокрема, стаття 7 Закону УРСР від 07.12.90 р. проголошувала, що комунальна власність становить основу місцевого господарства, яка покликана забезпечувати безпосереднє задоволення потреб населення та функціонування системи місцевого самоврядування, а також, що розпорядження та управління комунальною власністю здійснюють від імені населення адміністративно-територіальних одиниць відповідні місцеві ради народних депутатів та уповноважені ними інші органи місцевого самоврядування [3].

Цим Законом до комунальної власності було віднесено майно, яке передається безоплатно колишнім СРСР та Українській РСР іншими суб'єктами, а також майно, яке набувається місцевими радами за рахунок належних їм засобів.

Правовий режим майна комунальної власності визначався в Законі Української РСР «Про власність» від 7 лютого 1991 року [4]. Так, відповідно до цього Закону, комунальна власність була віднесена до державної, а її суб'єктами визнавалися відповідні адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, районних, міських, селищних, сільських рад, що здійснювали управління майном комунальної

власності від імені населення адміністративно-територіальної одиниці безпосередньо або через уповноважені ними органи.

Стаття 35 Закону Української РСР «Про власність» окреслювала перелік об'єктів комунальної власності, до якого входило майно, що забезпечувало діяльність відповідних рад та органів, що ними створювались, кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства, майно навчальних закладів, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, майно підприємств, місцеві енергетичні системи, транспорт, системи зв'язку та інформації, а також інше майно, необхідне для забезпечення економічного та соціального розвитку відповідної території [4].

Нині перелік об'єктів комунальної власності визначений в Конституції (ст. 42) та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 60).

Нагадаємо, що стаття 41 Конституції України від 28 червня 1996 р. містить положення, згідно з яким «громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності». Оскільки у цій конституційній нормі право «державної» та «комунальної» власності розташовані як однопорядкові терміни, а поняття «право загальнодержавної власності» не вживається, можна зробити висновок, що комунальна власність не входить до складу державної власності.

Визначення права комунальної власності міститься у ст. 1 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою це право територіальної громади володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

І. Бондаренко вважає, що право комунальної власності є інститутом конституційного права та становить сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають під час формування комунальної власності, їхніх повноважень щодо управління такою власністю, реалізації права комунальної власності, інші суспільні відносини, які виникають щодо комунальної власності як матеріальної основи місцевого самоврядування [5, с. 4].

В юридичній науці виокремлюють ознаки права комунальної власності як форми публічної власності. По-перше, суб'єкти комунальної власності – територіальні громади – є публічно-правовими утвореннями, що поєднують функції регулювання економічних процесів у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці з участю у господарському обігу.

По-друге, передача об'єктів зкомунальної власності у державну, списання майна як особливі, детально регламентовані законодавством підстави припинення права комунальної власності характеризують публічну сутність комунальної форми власності.

По-третє, призначенням комунальної власності є задоволення потреб територіально відокремленої частини суспільства, а не приватних інтересів окремих осіб.

По-четверте, законом забороняється ослаблювати економічні основи місцевого самоврядування, зменшувати обсяг чи погіршувати умови надання послуг населенню (ч. 7 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

По-п'яте, визначальною ознакою публічної власності є публічний інтерес соціальної спільноти, задоволення якого слугує гарантією її існування та розвитку. Інтереси територіальної громади з цієї точки зору є публічними, а право комунальної власності задовольняє публічний інтерес територіальної громади в матеріальному забезпеченні [6, с. 4].

Указаний у ст. 142 Конституції перелік об'єктів муніципального господарювання більш детально викладений у ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», де зазначено, що до комунальної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах належить рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, зокрема банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частки в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування, інше майно та майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені в законі як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження.

Слід звернути увагу на те, що визначення понять «рухоме майно» та «нерухоме майно» містяться у цивільному законодавстві України. Вважаємо, що ці визначення можна застосовувати і для характеристики матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування, проте необхідно враховувати, що часто терміни не мають універсального характеру, а застосовуються лише для цілей окремих законів. Тому, очевидно, слід передбачити визначення термінів «рухоме майно» та «нерухоме майно», які б застосовувались для регулювання відносин у сфері місцевого самоврядування. Поділяємо думку, що цю проблему можна вирішити, прийнявши закон «Про комунальну власність».

Аналіз чинного законодавства свідчить про різне призначення майна, що перебуває у власності територіальної громади. Зокрема,

об'єкти права комунальної власності, маючи цільовий характер, можуть бути призначені для задоволення житлово-комунальних, соціально-культурних, побутових та інших потреб населення відповідної території, тобто для вирішення питань місцевого значення. Як влучно зазначає Р. Джабраїлов, територіальна громада як власник має право визначати кількісні та якісні показники щодо комунального майна, встановлювати для нього відповідний правовий режим, обмеження щодо його відчуження тощо [7, с. 224–225].

Різноманітність об'єктів права комунальної власності дозволяє здійснювати їх класифікацію за певними критеріями. Так, на думку В. А. Устименка, залежно від цільового призначення все комунальне майно можна поділити на такі види: 1) майно, що забезпечує діяльність органів місцевого самоврядування (відповідні місцеві ради, їх виконавчі органи тощо); 2) майно, що створене в результаті рішення місцевих рад про його об'єднання (спільна власність територіальних громад); 3) майно, закріплене за відповідними підприємствами, установами, організаціями [8, с. 39].

З уваги на прибутковість об'єктів права комунальної власності, вчені виділяють: 1) майно, яке повністю утримується за рахунок бюджету; 2) майно, яке перебуває у користуванні соціальних та освітніх установ міського підпорядкування; 3) майно установ, що підтримуються за рахунок бюджетних коштів; 4) майно підприємств, які одержують дотації з бюджету; 5) майно підприємств, інших суб'єктів господарювання, основною метою діяльності яких є отримання прибутку для поповнення бюджету, вирішення завдань соціально-економічного розвитку території.

Критерієм поділу об'єктів права комунальної власності на види може бути і правовий режим, що здійснюється щодо цих об'єктів. Залежно від правового режиму виділяють: 1) майно, необхідне для реалізації територіальною громадою своїх функцій як власника (кошти місцевих бюджетів, інше комунальне майно, не закріплене за комунальними підприємствами та установами); 2) майно, закріплене за комунальними унітарними підприємствами; 3) майно, закріплене за некомунальними суб'єктами господарювання на договірній основі (оренда, концесія тощо) [8, с. 40].

Незважаючи на різні правові режими, що обумовлені в принципі функціональним призначенням, спільною рисою усіх видів комунального майна є його належність на праві власності територіальній громаді. Органи місцевого самоврядування та їх структури від імені територіальної громади здійснюють права власника відповідно до чинного законодавства.

Р. А. Джабраїлов вважає, що об'єкти права комунальної власності загалом можна згрупувати так:

– суб'єкти господарювання комунального сектора економіки (комунальні підприємства; комунальні банки; господарські товариства, 100%-ий пакет акцій яких перебуває у комунальній власності; комунальні господарські об'єднання);

- корпоративні права;
- об'єкти інтелектуальної власності;
- рухоме та нерухоме майно;
- фінансові ресурси (доходи місцевих бюджетів);
- природні ресурси (переважно земля) [7, с. 226].

Слід звернути увагу на ще один важливий аспект, що стосується управління об'єктами комунальної власності, а саме – на питання приватизації комунального майна. Багато вчених і практиків справедливо зазначають, що приватизація в жодному разі не повинна стосуватися життєво необхідних об'єктів, діяльність яких спрямована на забезпечення потреб територіальної громади. Як слушно вказує В. А. Устименко, потрібно розуміти, що приватизація комунального майна не збільшить миттєво ні кількості підприємств, ні обсягів виробництва та надання послуг [8, с. 43].

У комунальній власності, на думку вченого, повинні залишатись:

1. Підприємства, що надають на безоплатній основі гарантований мінімум послуг населенню. Це насамперед установи охорони здоров'я, соціального забезпечення, охорони громадського порядку, протипожежної охорони, об'єкти та майно цивільної оборони тощо.

2. Об'єкти, що надають послуги населенню на безоплатній основі чи за помірну плату, яка гарантує їх загальнодоступність для всіх категорій населення: комунальне житло, спортивні майданчики, пляжі, бібліотеки, місця відпочинку.

3. Інфраструктурні об'єкти – дороги, вулиці та їх освітлення, мости, вокзали, аеропорти та інші.

4. Підприємства, що надають платні послуги населенню. Це комунальний транспорт, водо-, газо-, електропостачання, телефон та інші засоби зв'язку та інформації, збирання і знищення сміття та відходів. У науковій літературі вказується на можливість монополізації зазначених видів діяльності.

5. Майно, яким найбільш ефективно можуть управляти територіальні громади або обрані ними органи. Якщо ж ефективне використання майна може бути забезпечене й приватними особами чи підприємствами, то таке майно доцільно передати у їхню власність [8, с. 43].

Нагадаємо, що, відповідно до п. 30 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», перелік об'єктів комунальної власності, що не підлягають приватизації, затверджується виключно на пленарному засіданні місцевої ради. До таких об'єктів, крім згаданих, можна також віднести:

- природні ресурси місцевого значення, крім земель, стосовно яких є дозвіл на продаж;
- кладовища;
- звалища та місця захоронення відходів;
- вулиці, переїзди, дороги, парки, сквери, ботанічні та зоологічні сади;
- дендрарії, заповідники, заказники, природні ландшафти;
- місцеві оздоровлювально-лікувальні території та зони;
- місцеві пам'ятники історії та архітектури;
- енергетичні системи місцевого значення;
- соціальне та службове житло зі складу житлового фонду територіальної громади.

Висновки. Наведений перелік – це лише орієнтир, тобто його не варто вважати ні вичерпним, ні обов'язковим. На основі рішення місцевої ради чи місцевого референдуму до об'єктів виключної власності територіальної громади можуть бути віднесені й інші об'єкти комунальної власності. Такі об'єкти не підлягають передачі іншим власникам (державним, приватним) чи будь-якому відчуженню. Проте вони можуть перейти у власність іншої територіальної громади внаслідок об'єднання кількох територіальних громад чи зміни кордонів адміністративно-територіальної одиниці.

Потрібно наголосити, що підприємства усіх інших видів діяльності (крім названих), що не є характерними для комунальної власності, можуть і повинні бути приватизовані найперше шляхом продажу на аукціонах і конкурсах. Це обумовлюється й тим, що ці об'єкти зі швидким обігом капіталу є найбільш привабливими для приватних інвесторів. Також слід передбачити, щоб ці об'єкти потрапили у власність одного чи певного обмеженого кола власників, які були би зацікавлені в ефективній роботі підприємства, зміцнення його позицій в конкурентній боротьбі, у підвищенні якості продукції та надання послуг.

---

1. Музика Л. Комунальна власність в Україні: чинне законодавство і законопроекти / Л. Музика // Право України. – 2000. – № 11. – С. 60–63.

2. Гринюк Р. Ф. Конституційні засади визначення природи і правового режиму комунальної власності в Україні / Р. Ф. Гринюк // Правничий часопис Донецького університету. – 1999. – № 1 (3). – С. 20–23.

3. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 07 грудня 1990 р. № 533-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 2. – Ст. 5.

4. Про власність: Закон УРСР від 7 лютого 1991 р. № 697-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

5. Бондаренко І. О. Комунальна власність як матеріальна основа місцевого самоврядування в Україні: автореферат дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / І. О. Бондаренко. – О., 2013. – 21 с.

6. Апанасенко К. І. Правовий режим майна, що є у комунальній власності: автореферат дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / К. І. Апанасенко. – К., 2006. – 19 с.

7. Джабраїлов Р. А. Господарська правосуб'єктність міста: теорія і практика: монографія / Р. А. Джабраїлов; НАН України; Інститут економіко-правових досліджень. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – 455 с.

8. Устименко В. А. Городская собственность и городское хозяйство / В. А. Устименко // НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 352 с.

Бедрий Р. Б. Объекты коммунальной собственности в Украине: конституционно-правовой аспект

Проанализированы сущность и признаки коммунальной собственности как формы публичной собственности и конституционно-правового института. Указано, что, во-первых, субъекты коммунальной собственности – территориальные общины – являются публично-правовыми образованиями, объединяющими функции управления экономическими процессами соответственной административно-территориальной единицы с участием в хозяйственном обороте. Во-вторых, назначением коммунальной собственности является удовлетворение потребностей территориально обособленной части общества, а не частных интересов отдельных лиц. Кроме того, наведено разные критерии классификации объектов права коммунальной собственности. Уделено внимание такому важному аспекту, касающегося управления объектами коммунальной собственности, как вопросу приватизации коммунального имущества.

Ключевые слова: коммунальная собственность, территориальная община, коммунальное имущество, объекты права коммунальной собственности.

Bedriy R. B. Objects of Communal Property in Ukraine: Constitutional and Legal Aspects

The nature and features of communal property as a form of public ownership as well as constitutional and legal institution have been analyzed in the article. In particular, it is stated that, firstly, the subjects of communal ownership, territorial communities, constitute public-legal entities that combine the functions of economic process management within the relevant administrative units with drawing into economic circulation. Secondly, the designation of municipal ownership is to meet the needs of geographically separated part of society but not

the private interests of individuals. Thus, it is stressed that the defining feature of public ownership is a public interest of social community, the satisfaction of which is the guarantee of its existence and development. Therefore, the interests of territorial communities in this light mean a public interest and the right to communal ownership that satisfies the public interest of the territorial community in the material aspect. Meanwhile, it is prohibited by the law to weaken the economic grounds for local self-government, to reduce the volume or aggravate the conditions of public services provision (part 7 Article 60 of the Law of Ukraine «On Local Self-government in Ukraine»). In addition, the article provides various criteria for objects of communal property classification, including their purpose designation, profitability, legal regime carried out against these objects, etc. The emphasis is also laid on such important aspect concerning the management of communal property objects as communal property privatization. It concludes that privatization shall not in any case affect any vital objects that are primarily aimed at the local community needs satisfaction.

Key words: *communal ownership, territorial community, communal property, objects of communal property right*

Стаття надійшла 18 листопада 2015 р.

УДК 342.52:35.086(087)

А. Р. Лещух

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ ЗА НЕВИКОНАННЯ АБО НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ У ПАРЛАМЕНТІ

Досліджено деякі теоретично-правові аспекти конституційно-процесуальної відповідальності народного депутата України за невиконання (неналежне виконання) функцій і повноважень у парламенті як однієї з найважливіших гарантій конституційного процесу. Адже реалізація ідеї становлення в нашій державі демократії, парламентаризму та громадянського суспільства практично неможлива без наявності відповідальної центральної влади. Зауважено, що активні процеси розвитку українських політико-правових явищ спричиняють зосередження особливої уваги нашого суспільства та міжнародної спільноти на становленні та укріпленні інститутів відповідальності парламентарів.

Ключові слова: *політико-правове явище, конституційний процес, конституційно-процесуальна відповідальність, парламентар, статус народного депутата України.*

Постановка проблеми. В умовах становлення громадянського суспільства і правової держави у сучасній Україні та у зв'язку з потребою переосмислення конституційних пріоритетів, формування нових підходів до вирішення проблем у владі актуальне питання відповідальності, реальних механізмів і форм її застосування щодо певного кола владних суб'єктів, що набуває надзвичайного значення для науковців, практиків, політичних діячів.

Питання про самостійність власне процесуальної відповідальності дискусійне у науці, а проблема конституційно-процесуальної відповідальності є новою і, на відміну від конституційно-правової, на наш погляд, незаслужено майже не аналізується в наукових працях і дослідженнях.

Стан дослідження. Питання конституційної відповідальності владних суб'єктів порушували науковці, зокрема, в таких аспектах, як кваліфікаційна ознака конституційного права або проблем, пов'язаних із реалізацією і забезпеченням ефективності конституційно-правових норм; співвідношення конституційної та політичної відповідальності. Однак, якщо в дослідженнях і порушувалися деякі проблеми процесуальної відповідальності, то винятково з позиції галузевих підходів деяких науковців у сферах теорії права, кримінального, адміністративного чи цивільного права та процесу.

Більш ґрунтовні дослідження різних аспектів відповідальності започатковано у роботах українських і закордонних науковців і практиків: С. Авак'яна, С. Балана, Н. Батанової, І. Безклубого, Ю. Бауліна, Г. Ветрової, В. Гецько, В. Грищука, П. Елькінда, З. Ковклучня, В. Коркунова, Д. Липинського, В. Лучина, О. Мельник, Л. Наливайко, П. Недбайла, Р. Павленка, І. Петрухіна, В. Погорілка, С. Полуніна, А. Столярова, В. Федоренко, Н. Чечиної, О. Чуклової, А. Юдіна, В. Яркова та ін.

Метою публікації є здійснення спроби доповнити наявний обсяг відповідальності представників різних гілок влади новим видом – конституційно-процесуальною відповідальністю, розкрити окремі теоретично-правові аспекти відповідальності народного обранця за невиконання (неналежне виконання) функцій і повноважень у Верховній Раді України у взаємозв'язку з іншими її видами, як однієї з найважливіших гарантій конституційного процесу в Україні, розширення спектру понятійного апарату для глибиннішого розуміння і сприйняття в науково-правовому середовищі цього політико-правового явища; обґрунтовується необхідність розроблення нових теоретичних і конституційно-правових конструкцій стосовно впровадження конституційно-процесуальної відповідальності представників законодавчої гілки

державної влади в українську правову систему, оскільки наукових робіт, присвячених окресленому комплексу взаємопов'язаних проблем, поки що немає, а ті аспекти конституційної відповідальності (конституційно-правова, юридична тощо), які відображені в деяких працях і правових актах, недостатньою мірою розкривають сутність проблеми дослідження.

Виклад основних положень. Правова наука традиційно вирізняє такі самостійні *види юридичної відповідальності*, що повинні забезпечувати в державі та суспільстві загальну охоронну функцію: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну. Вказане очевидно зі змісту п. 22 ст. 92 Конституції України, де зазначено, що *виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них* (курсив – А. Л., тут і далі) [1].

Окесленим традиційним видам юридичної відповідальності (кримінальній, адміністративній, цивільно-правовій та дисциплінарній) притаманна власна система загальних норм, котра встановлює коло суб'єктів цієї відповідальності, її засади, загальні ознаки порушень, за які вона настає, тощо.

Чи насправді охоплюються конституційними положеннями та прийнятими законами існуючі види відповідальності в Україні? Адже у сфері публічно-владних відносин існує група суб'єктів, діяння (бездіяльність) яких не потрапляють під санкції жодного із зазначених видів юридичної відповідальності.

На думку В. К. Грищука, всі суб'єкти політичної організації суспільства, і особливо держава, повинні бути *юридично відповідальними* [2, с. 173].

Погоджуємося із цією позицією та спробуємо з'ясувати деякі питання стосовно характеру та виду відповідальності держави та її органів (на прикладі невиконання чи неналежного виконання народним депутатом України своїх обов'язків у парламенті).

Правовий статус депутата, регламентований конституцією та визначеними нею законами, легітимований депутатським мандатом, становить гарантію того, що парламентський корпус у взаємодії з іншими державними органами виконуватиме функції, покладені на нього відповідно до державної форми демократії [3, с. 79].

Отже, відповідальність народного депутата України обумовлена його особливим політичним представницьким статусом і визначається Конституцією та законами України.

Для досягнення мети статті та осмислення правової природи відповідальності народного депутата вивчимо норми Основного Закону України, зміст яких передбачає, що:

1) ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази, і за віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає *юридична відповідальність* (ст. 60);

2) ніхто не може бути двічі притягнений до *юридичної відповідальності одного виду* за одне й те ж правопорушення. *Юридична відповідальність особи* має індивідуальний характер (ст. 61);

3) кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від *юридичної відповідальності* (ст. 68);

4) народні депутати України не несуть *юридичної відповідальності* за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до *кримінальної відповідальності*, затримані чи заарештовані (ст. 80);

5) за неповагу до суду і судді винні особи притягаються до *юридичної відповідальності* (ст. 129) [1].

Рішенням Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 (у справі № 1-22/2001 про відповідальність юридичних осіб) щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України констатовано: Конституція України закріпила *принцип відповідальності* держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави (статті 3, 16, 22). Така *відповідальність* не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки *юридичної відповідальності* як застосування заходів публічно-правового (в цьому випадку конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків [4].

У Рішенні зазначено: «...за своїм змістом пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України спрямований не на встановлення переліку видів *юридичної відповідальності*. Ним визначено, що виключно законами України мають урегулюватися засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адмі-

ністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їх склад), та відповідальність за них» [4].

Аналізуючи закони України, які встановлюють відповідальність юридичних осіб за правопорушення у сфері валютних, податкових та інших правовідносин, Конституційний Суд України зважає на *конституційні положення щодо порядку визначення видів правопорушень і відповідальності за їх вчинення, так і на характер передбаченої цими законами відповідальності.*

Тобто своїм рішенням [4] Конституційний Суд України (абз. 4 ч. 2 мотивувальної частини Рішення) відносить *застосування заходів публічно-правового (конституційно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків до ознак юридичної відповідальності* (види якої встановлюються виключно законами України – п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України) та «прирівняв» різні за рівнями правового закріплення та процесуальності відповідальності: конституційну (імпичмент президента, розпуск парламенту, відставка уряду, відкликання депутата тощо) та суто юридичну (кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та дисциплінарна).

Нагадаємо, в аналізованому Рішенні йдеться конкретно про органи, які представляють вищу публічну політичну владу в державі (парламент, уряд, президент тощо), відповідальність яких має особливий характер і прописана Конституцією України, яка й визначає їх як суб'єктів відповідальності, її загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо.

На наш погляд, заходи публічно-правового характеру юридичної відповідальності, види якої передбачені конституційними положеннями, містяться у сфері закріплення і регулювання відповідних законів (кодексів), а заходи конституційно-процесуального характеру встановлюються виключно Конституцією України, водночас конкретний закон може лише уточнювати або розвивати їх («Про статус народного депутата України», «Про Регламент Верховної Ради України» тощо). З уваги на цю правову позицію Конституційного Суду, конституційно-процесуальна відповідальність відповідних державно-політичних інституцій може повністю увійти у відповідний розділ (главу) прийнятого українським парламентом Конституційно-процесуального кодексу.

З огляду на це, в контексті статті наша позиція ґрунтується на розмежувальному співвідношенні понять «юридична відповідальність» і «конституційна відповідальність народного депутата України».

Конституційна (державно-правова) відповідальність, проникаючи в усі сфери суспільного життя та охороняючи найважливіші суспільні відносини, виступає кваліфікаційною ознакою конституційного права [5, с. 59].

Ця відповідальність часто має політико-правовий характер, обумовлений реалізацією цього виду відповідальності у сфері здійснення народовладдя, а іноді перетинається з такими видами відповідальності, як політична, дисциплінарна та моральна.

Із цього приводу між ученими-конституціоналістами триває дискусія: конституційна відповідальність – це різновид політичної відповідальності чи вона поєднує політичну і моральну відповідальність?

На думку В. Кравченка, політична відповідальність не має рис юридичної відповідальності, оскільки взагалі не маємо на увазі порушення юридичної норми, а конституційно-правова відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності [6, с. 49].

Конституційно-процесуальне право співвідноситься із конституційним правом, однак не отожднюється і не поглинається ним, воно лише встановлює для нього способи і порядок реалізації, чим деталізуються і конкретизуються юридичні приписи конституційно-правових норм [7].

На думку С. Щербак, процесуальні галузі права завжди були носіями глибинних правових засад усієї правової системи, мали специфічний зміст, самостійну цінність. Своєю чергою, державний примус як засіб соціального впливу потребує обережного застосування, наявності чітких гарантій, розвинутих процедур використання, а особливе значення надається принципам процесуального права як однієї з гарантій забезпечення прав суб'єктів процесу [8, с. 33].

Конституційно-процесуальні норми здійснюють вплив щодо врегулювання порядку здійснення визначених нормами конституції прав та обов'язків учасників конституційного процесу. До предмета правового регулювання конституційно-процесуального права, окрім інших, слід віднести суспільні відносини, що постають і розвиваються у зв'язку з реалізацією на конституційних засадах владними суб'єктами компетенції в процесі організації та здійснення державної влади, народовладдя, взаємодії держави і особи тощо.

Конституційно-процесуальне право посідає особливе місце у системі національного права, оскільки його основним юридичним джерелом є Конституція України (Основний Закон), норми якої мають найвищу юридичну силу та, своєю чергою, виступають «першоджерелом» щодо інших галузей матеріального і процесуального права; на вищому державному юридичному рівні регламентує

порядок і процедурні правила для належної реалізації прав і обов'язків учасників конституційного процесу, врегульовуючи питання правотворення і правореалізації відносин в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Відповідно, сутність конституційно-процесуальної відповідальності – в конституційному процесі, одним із видів якого є законодавча діяльність народного депутата, і цей вид відповідальності потребує належного теоретико-правового обґрунтування як елемент однойменної галузі права.

Конституційно-процесуальна відповідальність, як і конституційна, також охоплює та охороняє найважливіші суспільно-політичні відносини (конституційного процесу), об'єктивно виступає кваліфікаційною ознакою останнього, ґрунтуючись на положеннях Конституції України та об'єктивно існуючих в Україні явищах: «конституційний процес» та «конституційне процесуальне право».

Конституційний процес в Україні більшість науковців розглядає як послідовний, історично обумовлений процес формування українського конституціоналізму, що становить триваючу конституційну реформу, предметом якої виступає основний закон, наділений найвищим ступенем нормативності (обов'язковості) та юридичної сили з нормами безпосередньої дії.

Тобто конституційний процес охоплює систематизовану сукупність відносин суспільно-політичного, організаційно-управлінського, контрольно-наглядового, процесуального та матеріально-фінансового характеру.

В. Мелашенко вважає, що конституційний процес – комплексне, багатофункціональне, поліформальне явище, а процедура реалізації повноважень народними депутатами є одним із його видів [9, с. 33].

Діяльність народного депутата у Верховній Раді України (його участь у конституційному процесі) полягає у здійсненні таких функцій (ст. 6 Закону України «Про статус народного депутата України»):

- 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України;
- 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп);
- 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України;
- 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів;
- 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України;
- 6) бере участь у парламентських слуханнях;

7) звертається із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності у порядку, передбаченому цим Законом і законом про регламент Верховної Ради України [10].

Обов'язки народного депутата (стаття 24) такі: дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави; додержуватися вимог Конституції України, цього Закону, закону про регламент Верховної Ради України та інших законів України, додержуватися присяги народного депутата України; бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами; виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції (групи), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано; додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики та ін. [10].

Водночас народний депутат відповідальний за свою депутатську діяльність перед Українським народом як уповноважений ним представник у Верховній Раді України (ч. 3 ст. 7 Закону) [10].

Тобто діяльність народного обранця полягає, зокрема, в обговоренні та прийнятті парламентом рішень, що є його правом та обов'язком, у певному порядку, за відповідною процедурою, з урахуванням морально-етичних правил поведінки тощо.

Відповідно, неналежне виконання в парламенті покладених на народного обранця функцій – це порушення у сфері конституційного процесу та достатня підстава порушувати питання про його конституційно-процесуальну відповідальність за відповідною процедурою. Так, згідно з п. 19 ст. 78 Закону України «Про статус народного депутата України», Голова Верховної Ради України наділений повноваженням порушувати перед відповідними органами, посадовими особами питання про відповідальність осіб за невиконання ними вимог, установлених Регламентом, законами України «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України [10].

Конституційно-процесуальна відповідальність для депутата, відтак, може настати у випадку невиконання ним своїх конституційних

функцій, завдань, обов'язків, детально регламентованих профільним законом.

Н. Григоруk зазначає: «Щодо парламентаря слід розрізнити наступні *заходи дисциплінарного впливу*: заклик до порядку; заклик до порядку із занесенням у протокол із відповідними наслідками (матеріальними); вираження осудження, із певними наслідками (матеріальними); попередження про позбавлення слова; позбавлення слова за питанням, що обговорюється; видалення із зали засідань; догана із відповідними наслідками (попередження відзиву); постановка питання про відзив» [11, с. 182].

Заходи будь-якого виду юридичної відповідальності спрямовані, зокрема, на відновлення (встановлення) дисципліни, однак не всі вони мають «конституційно-процесуальне походження та політичний характер», а в цьому контексті порушник якраз специфічний – учасник конституційного процесу (народний депутат України), що бере участь у роботі парламенту (законодавча функція).

Позаяк статус народного депутата України визначений безпосередньо Конституцією України, допущене порушення – процесуального характеру (порушується Регламент), процедура притягнення застосовується безпосередньо під час депутатської діяльності і спрямована на обмеження, позбавлення статусу (функційний аспект) народного депутата (заклик, осуд, видалення із зали, позбавлення права голосувати тощо), тому пропонуємо вважати такі заходи впливу з усіма наслідками (процесуальні заходи) санкціями конституційно-процесуальної відповідальності.

Висновки. Конституційно-процесуальна відповідальність – важлива правова форма реалізації одного з найголовніших у правовій державі конституційного принципу відповідальності держави перед особою.

Відповідальність суб'єктів конституційно-процесуальних відносин безпосередньо встановлена Конституцією України, не «зливається» з юридичною, однак має із нею спільні «точки дотику» (загальні теоретичні риси). Суб'єкти конституційного процесу, поряд із конституційно-процесуальною відповідальністю, можуть зазнавати в «чистому» вигляді інших видів відповідальності (юридичної).

Юридична відповідальність може застосовуватись поряд із конституційно-процесуальною (наприклад, імпічмент Президента України або позбавлення повноважень народного депутата і притягнення цих суб'єктів до кримінальної відповідальності).

Поняття конституційно-процесуальної відповідальності, підстав, суб'єктів, процедур щодо притягнення до відповідальності та

накладення і виконання санкцій, здійснення профілактичних заходів тощо цілком можуть бути відображені в Конституційно-процесуальному кодексі, прийнятому парламентом після обговорення та схвалення учасниками конституційного процесу, провідними науковими установами, судовими та правоохоронними інстанціями, суспільством. Адже без належного захисту конституційного процесу з боку держави та за відсутності належного забезпечення правомірної поведінки його учасників, без закріплення на вищому правовому рівні конституційно-процесуальної відповідальності у державі можуть виникати проблеми щодо реалізації матеріально-правових, політичних та інших норм, визначення виду відповідальності та накладення санкцій на правопорушника у сфері політико-правових (конституційно-процесуальних) відносин, що в умовах сьогодення призводить до порушення принципів справедливості та невідворотності покарання порушника, який представляє ту чи іншу гілку державної влади.

1. Конституція України: прийнята на 5-ій сесії ВРУ 28 червня 1996 року. – К.: Юрінком, 1996.
2. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. К. Гришук. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 768 с.
3. Грушанська Н. Поняття та сутність депутатської етики / Н. Грушанська // Право України. – 1999. – № 5. – С. 79–81.
4. Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі № 1-22/2001 (справ про відповідальність юридичних осіб) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liga.net>.
5. Копейчиков В. В. Основи конституційного права України: підручник / В. В. Копейчиков, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, С. Л. Лисенков, В. В. Медведчук; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 286 с.
6. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник / В. В. Кравченко. – К.: Атіка, 2000. – 318 с.
7. Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. Е. Теліпко. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
8. Щербак С. В. Виконавчий процес в Україні: правова природа / С. В. Щербак // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2013. – № 2 (9). – С. 30–35.
9. Мелашенко В. Ф. Система конституційного права / В. Ф. Мелашенко // Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. – 3-тє вид. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 22–38.

10. Про статус народного депутата: Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.

11. Органи державної влади України: монографія / В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григоруk та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

Лещух А. Р. Конституционно-процессуальная ответственность народного депутата Украины за невыполнение или ненадлежащее выполнение обязанностей в парламенте

Исследуются некоторые теоретико-правовые аспекты конституционно-процессуальной ответственности народного депутата Украины за неисполнение (ненадлежащее исполнение) функций и полномочий в парламенте как одной из важнейших гарантий конституционного процесса. Ведь реализация идеи становления в нашей стране демократии, парламентаризма и гражданского общества практически невозможна без наличия ответственной центральной власти.

Отмечено, что активные процессы развития украинских политико-правовых явлений вызывают сосредоточение особого внимания общества и международного сообщества по становлению и укреплению институтов ответственности парламентариев в частности.

Ключевые слова: *политико-правовое явление, конституционный процесс, конституционно-процессуальная ответственность, парламентарий, статус народного депутата Украины.*

Leschukch A. R. Theoretical and legal aspects of constitutional procedural responsibility of people's deputy of Ukraine for non-fulfillment of the functions and powers in the Parliament

Theoretical and legal aspects of constitutional procedural responsibility of people's deputy of Ukraine for non-fulfillment of the functions and powers in the Parliament are examined in the article.

The question of the independence of constitutional and procedural responsibility is new to science, although the question of the constitutional responsibility of government entities have been raised by scientists, particularly in the following areas: qualification as a sign of constitutional law or specific problems related to the implementation and provisions of the effectiveness of constitutional and legal norms; the correlation of the constitutional and political responsibility.

The necessity for the development of new theoretical, constitutional and legal structures for the implementation of constitutional and procedural responsibility of elected national representatives in the Ukrainian legal system.

The concept of constitutional and procedural responsibility, grounds, range of subjects, procedures for prosecution and the imposition and execution of sanctions, the implementation of preventive measures may be concluded in the Constitutional Procedural Code, passed by the parliament after a general

discussion and approval of the members of the constitutional process, leading academic institutions, judicial and law enforcement authorities and society.

Without proper protection of the constitutional process by the state and in the absence of proper provision of its members lawful behavior, without fixing constitutional and procedural responsibility at the highest legal level the country may face the problems connected with the implementation of the legal, political and other norms, defining the type of responsibility and imposing sanctions on the offender in the sphere of political and legal (constitutional and procedural) relations that in today's conditions often results in the violation of the principles of justice and inevitability of punishment of the offender, who represents a particular branch of the government.

Key words: *political and legal phenomenon, constitutional process, constitutional and procedural responsibility, the Member of Parliament, the status of people's deputy of Ukraine.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

Розділ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.99

О. Б. Верба-Сидор,
Н. О. Гапка

ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ПІД ЧАС ПЕРЕГЛЯДУ РІШЕНЬ ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ ОБСТАВИНАМИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Висвітлено питання, пов'язані з повноваженнями суду, якими він наділений під час перегляду рішень за нововиявленими обставинами, згідно з новою редакцією відповідних норм Цивільного процесуального кодексу України. Досліджено проблеми застосування норм про відкриття провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами у цивільному судочинстві, сформульовано пропозиції щодо розширення повноважень суду під час перегляду рішень за нововиявленими обставинами. Виявлені прогалини та недоліки окресленого інституту проілюстровано прикладами зі судової практики.

Ключові слова: *перегляд у зв'язку з нововиявленими обставинами, відкриття провадження за нововиявленими обставинами, повноваження суду.*

Постановка проблеми. Інститут перегляду у зв'язку з нововиявленими обставинами судових рішень, що набрали законної сили, є додатковим способом забезпечення правосудності судового рішення. Він є резервним механізмом захисту прав і законних інтересів осіб і повинен виконувати своє призначення, коли неможливі усі інші засоби процесуально-правового захисту. Це призначення полягає у виправленні судових помилок, які були допущені не з вини суддів чи учасників цивільного процесу, а з певних об'єктивних причин, що не залежали від їхньої волі.

Право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру, закріплено у ст. 6 Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від

01.11.1950 р. [1]. Конвенція є частиною національного законодавства України як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Тому з метою забезпечення справедливості та законності судових рішень у цивільному процесуальному законодавстві закріплено інститут перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами. Однак у правовому регулюванні та правозастосуванні цього інституту існує низка проблем теоретичного та практичного характеру, що стосуються насамперед повноважень суду, якими він наділений, коли вирішує питання про відкриття провадження у справі та подальшого розгляду заяви за нововиявленими обставинами.

Стан дослідження. Різні аспекти перегляду рішень за нововиявленими обставинами досліджували такі вітчизняні вчені, як І. В. Бондар [2], Н. В. Васирина [3], І. О. Ізарова [4], О. В. Колобродова [5], Т. М. Лук'ячук [6], Ю. В. Навроцька [7], С. В. Сенік, М. В. Оприско [8], О. І. Угриновська [9], С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак [10]. У більшості цих досліджень увага науковців зосереджена на визначенні сутності поняття «нововиявлені обставини» та умов перегляду за цих обставин раніше ухвалених рішень.

Водночас, зважаючи на внесені до Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК) зміни [11], на нашу думку, особливу увагу необхідно приділити питанню повноважень суду, якими він наділений під час перегляду рішень за нововиявленими обставинами, зокрема за відкриття провадження у справі.

Метою статті є виявлення та вирішення теоретичних проблем, пов'язаних із повноваженнями суду, якими він наділений під час перегляду рішень, ухвал суду чи судового наказу у зв'язку з нововиявленими обставинами у цивільному судочинстві.

Виклад основних положень. За правилами ст.ст. 363 та 364-1 ЦПК, рішення, ухвала суду чи судовий наказ переглядаються у зв'язку з нововиявленими обставинами судом, який ухвалив рішення, постановив ухвалу або видав судовий наказ, проте суд уже діятиме в іншому складі, який обирається з урахуванням вимог ст. 11-1 та ч. 5 ст. 21 ЦПК.

С. Я. Фурса, Є. І. Фурса та С. В. Щербак критикують норму закону, яка уповноважує розглядати заяву про перегляд рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами суд, який ухвалив відповідне рішення, адже при цьому суд постановляє ухвалу про задоволення заяви і скасування усіх попередніх рішень чи ухвал у зв'язку з нововиявленими обставинами. Вбачається, що суд (суддя) першої інстанції володіє абсолютною владою у зв'язку з нововиявленими обставинами,

наділяється повноваженнями вищими, ніж суд касаційної інстанції, оскільки ухвала суду апеляційної чи касаційної інстанції, якою було відхилено скаргу на рішення суду першої чи апеляційної інстанції, у разі перегляду рішення чи ухвали у зв'язку з нововиявленими обставинами втрачає законну силу [10, с. 996].

На нашу думку, це твердження необхідно трактувати по-іншому. Річ у тому, що дві частини ст. 363 ЦПК мають суперечливий характер, розбіжні зі змістом ч. 1 ст. 361 ЦПК. Колізія обумовлена тим, що оскаржувати пропонується, з одного боку, останнє рішення чи ухвалу суду, але це не зовсім правильно, оскільки переглянути потрібно не останню ухвалу, якою залишено в силі рішення суду, а те рішення, на яке могли вплинути нововиявлені обставини. Наприклад, якщо рішення суду набрало законної сили після його апеляційного оскарження, то слід зважати на те, чи було змінено рішення суду першої інстанції. Якщо рішення було змінено, то перегляду підлягає рішення апеляційної інстанції, якщо ні, має бути переглянуте рішення суду першої інстанції. Відповідно до цього, ухвали вищого суду будуть скасовані нижчим судом [12, с. 482]. Вважаємо, що таке розуміння ч. 2 ст. 363 ЦПК є найбільш правильним.

Якщо закон точно визначає, попри те, що із суттєвими недоліками, який саме суд має розглядати справу у цьому провадженні, то повноваження суду, якими він наділений за законодавством України, вимагають уточнення і додаткового роз'яснення, незважаючи на те, що у ч. 2 ст. 365 ЦПК задекларовано, що, розглянувши заяву, суд може скасувати судові рішення, що переглядається, і прийняти нове або залишити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами без задоволення. На нашу думку, наведена норма не вказує на всі повноваження суду, якими він може бути наділений за перегляду рішення за нововиявленими обставинами.

У першій редакції ЦПК 2004 р. у провадженні за нововиявленими обставинами передбачалося вирішення питання про обґрунтованість заяви. У разі обґрунтованості заяви рішення скасовувалося, а справа направлялася на перегляд по суті з урахуванням нововиявлених обставин [13, с. 130].

У відповідні положення ЦПК Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства» від 20.12.2011 р. № 4176-VI [14] були внесені зміни. Кодекс було доповнено ст. 364-1 «Відкриття провадження за нововиявленими обставинами», якою вперше передбачено постановлення ухвали про відкриття провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами. З аналізу цієї норми зрозуміло, що суд має право залишити

заяву без руху, повернути заяву чи відкрити провадження за нововиявленими обставинами. Тобто в цьому випадку суд наділений більш широкими повноваженнями.

На стадії відкриття провадження у справі суд може *залишити заяву без руху* у разі невідповідності заяви зазначеним вимогам або якщо зі змісту заяви і доданих до неї документів неможливо встановити дату, коли заявник дізнався або повинен був дізнатися про відкриття або встановлення нововиявлених обставин (абз. 3 п. 14 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами» від 30.03.2012 р. № 4 [15] (далі – Постанова Пленуму ВССУ)).

Тобто, окрім загальних підстав залишення позовної заяви без руху, визначених у ч. 1 ст. 121 ЦПК, законодавець установив і спеціальну підставу залишення заяви без руху. Але, попри те, суд надає право заявникові усунути ці недоліки, установивши певний строк із урахуванням ч. 2 ст. 121 ЦПК. Можна презюмувати, що якщо заявник виконає умови суду впродовж указанного строку, така заява вважатиметься поданою у день первісного її подання до суду.

Щодо *повернення заяви*, то законодавцем вирішено це питання неоднозначно. Для прикладу, у ч. 6 ст. 113 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ [16] передбачено п'ять підстав, за яких заява про перегляд судового рішення господарського суду за нововиявленими обставинами до розгляду не приймається і повертається заявникові, тобто ця норма встановлена спеціально для цієї стадії.

У ЦПК підстави для повернення заяви встановлені у ч. 3 ст. 121 ЦПК і належать до загальних правил пред'явлення позову та відкриття провадження у справі. У п. 15 Постанови Пленуму ВССУ передбачено, що у разі звернення особи, яка не брала участі у справі, із заявою про перегляд у зв'язку з нововиявленими обставинами судового рішення, що не набрало законної сили або яке не є об'єктом перегляду у зв'язку з нововиявленими обставинами, суддя постановляє ухвалу про відмову у прийнятті заяви.

На нашу думку, зважаючи на особливу природу провадження за нововиявленими обставинами, необхідно усунути таку прогалину у законодавстві і визначити точний перелік підстав, за яких заява про перегляд рішення за нововиявленими обставинами до розгляду не приймається і повертається заявникові. До таких підстав пропонуємо віднести:

1) заявник до відкриття провадження у справі подав клопотання про повернення йому заяви;

2) звернення особи, яка не брала участі у справі, із заявою про перегляд у зв'язку з нововиявленими обставинами судового рішення, що не набрало законної сили;

3) звернення особи із заявою про перегляд у зв'язку з нововиявленими обставинами судового рішення, яке не є об'єктом перегляду у зв'язку з нововиявленими обставинами.

Наголосимо на тому, що коли у першому випадку закон надає можливість заявникові усунути недоліки заяви і продовжити провадження у справі, то в іншому випадку у *відкритті провадження буде відмовлено*.

Це відбудеться тоді, коли заявник незалежно від поважності пропуску не подасть упродовж трирічного строку заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами з підстави, передбаченої п. 1 ч. 2 ст. 361 ЦПК. Це пояснюється тим, що такий строк є присічним (строк існування прав та обов'язків, на які не поширюються загальні правила щодо зупинення, перерви чи поновлення строків) і поновленню не підлягає (абз. 5 п. 13 Постанови Пленуму ВССУ).

Так, 14.08.2014 р. суддя Деснянського районного суду міста Чернігова у справі № 750/8254/14 відмовив О. у відкритті провадження за нововиявленими обставинами у цивільній справі № 2-2278/2006 за позовом відкритого акціонерного товариства «Комерційний банк «Надра» до О. про стягнення заборгованості за кредитним договором, оскільки з матеріалів справи вбачалося, що з моменту набрання рішенням Деснянського районного суду міста Чернігова від 18.10.2006 р. законної сили минуло більше семи років, що, відповідно до положень ч. 1 ст. 362 ЦПК, є підставою для відмови у відкритті провадження за ново виявленими обставинами [17].

Така позиція суду нам видається правильною, оскільки встановлення обмежувального строку, після завершення якого спір вважатиметься вичерпаним, дає зацікавленим особам гарантії того, що судові рішення буде остаточним і незмінним.

Окрім того, суд також може *залишити заяву без розгляду* у разі, якщо не знайде підстав для поновлення строку для подання заяви про перегляд судового рішення (абз. 3 п. 13 Постанови Пленуму ВССУ).

Т. Т. Алієв зазначає, що залишати заяву без розгляду варто було б у таких випадках:

1) при поданні її недієздатною особою;

2) якщо заяву від імені заінтересованої особи подано особою, яка не має повноважень на ведення справи;

3) у випадку повторної неявки у судове засідання заявника без поважних причин або повторного неповідомлення ним про причини неявки, якщо від нього не надійшла заява про розгляд справи за його відсутності [18, с. 34]. Погоджуємося з думкою науковця, оскільки такі підстави розширять повноваження суду і сприятимуть правильному вирішенню питань, пов'язаних із відкриттям провадження у справі за нововиявленими обставинами.

Враховуючи наведені положення, пропонуємо законодавцю внести зміни до ЦПК і визначити підстави, за яких суд може залишити заяву про перегляд рішення за нововиявленими обставинами без розгляду.

На стадії судового розгляду справи під час перегляду судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами у літературі [7, с. 151] висловлена думка про необхідність передбачити у законі право суду *закривати провадження* за нововиявленими обставинами.

У такому разі закриття провадження було би можливим у таких випадках:

1) смерті заявника чи сторони, інтереси якої оспорюються, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва;

2) коли судом встановлено, що провадження помилково відкрито за заявою особи, яка не має права на звернення до суду з заявою про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами;

3) відмови заявника від поданої ним заяви і прийняття такої відмови судом, але на стадії розгляду заяви.

Отже, відповідно до ст. 365 ЦПК, суд наділений лише двома повноваженнями: скасувати судові рішення, що переглядається, і прийняти нове судове рішення або залишити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами без задоволення. Але, проаналізувавши наведені твердження, можна наголосити на тому, що таке положення не зовсім правильне, оскільки суд, за настання певних законодавчо встановлених умов, може залишити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами без руху чи розгляду, відмовити у відкритті такого провадження або закрити його.

Висновки. Аналіз таких проблемних питань, пов'язаних із повноваженнями суду у зв'язку з нововиявленими обставинами, дозволяє нам зробити такі висновки:

– з метою надати суддям можливість кваліфіковано вирішувати питання про прийняття заяви про перегляд або ж відмови у її прийнятті слід доповнити ЦПК нормою про підстави залишення заяви без руху або повернення її заявникові;

– для того, щоби сприяти правильному вирішенню питань, пов'язаних із відкриттям провадження у справі, і розширити повноваження суду, пропонуємо законодавчо закріпити підстави для залишення заяви без розгляду;

– оскільки провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами є самостійною стадією цивільного процесу, доцільно було би визначити підстави, за наявності яких можливе закриття провадження у справі.

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР // Офіційний вісник України від 16.04.1998 р. – № 13. – С. 270; від 23.08.2006 р. № 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004&zhayst=4/UMfPEGznhhMXz.ZiizBA94HI4tgs80msh8Ie6

2. Боднар І. В. Поняття нововиявлених обставин у цивільному процесі / І. В. Боднар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 83. – С. 80–82.

3. Василина Н. В. Особливості перегляду рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами / Н. В. Василина // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Вип. 21. Частина II. Т. 1. – 2013. – С. 171–173.

4. Ізарова І. О. Поняття і ознаки нововиявлених обставин у цивільному процесі / І. О. Ізарова // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3 (22). – С. 57–61.

5. Колобродова О. В. Місце та значення перегляду судових актів у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному процесі / О. В. Колобродова // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 3 (7). – С. 60–71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vru.gov.ua/Docs/visnik07_05.pdf.

6. Лук'янчук Т. М. Перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві / Т. М. Лук'янчук // Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/41544>.

7. Навроцька Ю. В. Повноваження суду за результатами розгляду справи у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві / Ю. В. Навроцька // Актуальні проблеми теорії і практики нотаріального, цивільного, виконавчого процесу: їх співвідношення та взаємодія / за заг. ред. д. ю. н., проф. С. Я. Фурси. – К.: ЦУЛ, 2013. – С. 150–152.

8. Сенік С. В. Проблеми теорії та практики перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві / С. В. Сенік, М. В. Оприско // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 9. – С. 22–26.

9. Угриновська О. І. Провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами: новели законодавчого регулювання / О. І. Угриновська // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1 (45). – С. 119–126.

10. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2010. – Т. 1. – 1044 с.

11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>.

12. Цивільний процес України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 588 с.

13. Короленко В. Провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами у цивільному процесі / В. Короленко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 4. – С. 129–133.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства: Закон України від 20.12.2011 р. № 4176-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4176-17>.

15. Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-12>.

16. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

17. Єдиний державний реєстр судових рішень (сайт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

18. Алиев Т. Т. Определение суда по результатам пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам судебных актов / Т. Т. Алиев // Арбитражный и гражданский процесс. – 2004. – № 12. – С. 34.

Верба-Сидор О. Б., Гапка Н. О. Полномочия суда при пересмотре решений по вновь открывшимся обстоятельствам в гражданском судопроизводстве

Освещено вопросы, связанные с полномочиями суда, которыми он наделен при пересмотре решений по вновь открывшимся обстоятельствам, согласно новой редакции соответствующих норм Гражданского процессуального кодекса Украины.

Исследованы проблемы применения норм об открытии производства по вновь открывшимся обстоятельствам в гражданском судопроизводстве,

сформулированы предложения по расширению полномочий суда при пересмотре решений по вновь открывшимся обстоятельствам. Выявленные пробелы и недостатки очерченного института проиллюстрированы примерами из судебной практики.

Ключевые слова: *пересмотр по вновь открывшимся обстоятельствам, открытие производства по вновь открывшимся обстоятельствам, полномочия суда.*

Verba-Sydor O. B., Gapka N. O. Powers of Court at Reviewing Decisions in Connection with New Circumstances in Civil Proceedings

The article covers issues related to the powers of the court, by which it is endowed when viewing decisions in connection with new circumstances.

Decision or court order, which completed the trial, which entered into the force and a writ can be viewed in relation to new circumstances.

In the article author analyzes reasons for reviewing decision, resolution or a court order in connection with the new circumstances which are: essential for business circumstances that were not and could not be known to the person filing the statement during trial; established by the court sentence which entered into the force, deliberately false testimony, knowingly incorrect expert opinion, deliberately wrong translations, false documents or physical evidence that resulted in the adoption of illegal or unreasonable decision; cancellation of a court decision, which became the basis for a decision or resolutions that are subject to revision.

The Constitutional Court of Ukraine established the unconstitutionality of the law, other legal act or its separate provisions applied by the court in deciding the case, if the court decision is pending. The problems of application of the rules of opening proceedings in connection with the new circumstances have been researched; proposals for empowering the court in reviewing decisions in the new circumstances have been formulated. The author offers modifications to Ukrainian legislation.

To provide qualified judges with the possibility to decide on the acceptance or the refusal of the application for review, CPC of Ukraine should be complemented by rules on grounds of leaving the statement without movement or return it to the applicant. In order to promote the proper settlement of issues related to the opening of the proceedings and to extend the powers of the court the fix grounds for leaving the statement without consideration should be fixed legislatively.

It would have been reasonable to determine any possible grounds for the closure of the proceedings, as proceedings in connection with new circumstances are a separate stage of civil process.

Key words: *review of decisions in connection with the new circumstances, opening of proceedings on new circumstances, powers of the court.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

ПРАВОВА ПРИРОДА ВИПЛАТИ ГАРАНТОВАНОЇ СУМИ ВІДШКОДУВАННЯ ФОНДОМ ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Вивчено правову генезу виплати гарантованої суми відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб у порядку, передбаченому Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 р. № 4452-VI, встановлено її співвідношення із належним виконанням зобов'язання, відповідно до положень Книги п'ятої Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV «Зобов'язальне право» за договорами банківського рахунку та банківського вкладу у випадку неплатоспроможності банку.

Ключові слова: Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, договір банківського вкладу, договір банківського рахунку, заміна боржника у зобов'язанні, виконання за боржника іншою особою, припинення зобов'язання.

Постановка проблеми. Останнім часом у значній кількості банків України було запроваджено тимчасову адміністрацію або ж відкликано банківську ліцензію та розпочато процедуру ліквідації. Внаслідок цього вкладники за договорами банківського вкладу та власники поточних рахунків за договорами банківського рахунку були позбавлені можливості отримати свої вклади або ж грошові кошти з поточних рахунків, що призвело до судових спорів.

Стан дослідження. Питання діяльності та правового регулювання системи гарантування вкладів фізичних осіб досліджувалися у працях Т. С. Смoвженко, Т. М. Мазур та ін. Грунтовні дослідження зобов'язальних правовідносин містяться у працях В. М. Коссака, О. В. Дзери, Є. О. Харитонoва, Н. Ю. Голубевої, Т. В. Боднар, Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини тощо. Водночас питання правової природи виплати гарантованої суми відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб ще не були предметом окремого дослідження.

Мета статті – з'ясувати правову природу гарантованої суми виплати Фондом гарантування вкладів фізичних осіб і правові наслідки такої виплати за зобов'язаннями, які виникли з договору банківського вкладу та рахунку.

Виклад основних положень. 23.02.2012 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про систему гаранту-

вання вкладів фізичних осіб», основним завданням якого, згідно з ч. 2 ст. 1 такого Закону, є захист прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювання залучення коштів у банківську систему України, забезпечення ефективною процедури виведення неплатоспроможних банків із ринку та ліквідації банків [3].

Однією з правових підстав запровадження та реалізації правових механізмів функціонування системи гарантування вкладів і Фонду гарантування вкладів фізичних осіб є стаття 201 Господарського кодексу України, якою передбачено існування інституту публічної застави. Так, згідно з положеннями такої статті, з метою нейтралізації несприятливих наслідків від кримінальних правопорушень законом може бути передбачено обов'язок комерційних банків, страховиків, акціонерних товариств та інших суб'єктів господарювання, які залучають кошти або цінні папери громадян і юридичних осіб, передавати частину своїх коштів для формування єдиного страхового фонду публічної застави [2].

На думку авторів науково-практичного коментаря до Господарського кодексу України, забезпечення захисту майнових інтересів громадян і юридичних осіб, що вкладають свої кошти або цінні папери в банківські, фінансові, страхові, інвестиційні чи інші подібні організації і товариства, може здійснюватися шляхом формування за рахунок їх страхових платежів (внесків) єдиного страхового фонду публічної застави, якщо обов'язок із формування такого фонду передбачений законом.

Створення такого страхового фонду потребує страхування (бажано обов'язкового) діяльності із залучення грошових коштів або цінних паперів.

Можливість прийняття відповідного закону передбачена у ст. 201 ГК України. Нині такий закон діє щодо гарантування вкладів лише фізичних осіб, а саме – Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [9].

Інші автори в коментарі до ст. 201 ГК України вказують, що єдиний страховий фонд публічної застави сьогодні не створений, але з метою мінімізації ризиків фізичних осіб, які розмістили вклади в банках, функціонує Фонд гарантування вкладів фізичних осіб [10].

У науково-практичному коментарі за ред. В. М. Коссака до ст. 201 Господарського кодексу України зазначається, що загалом законодавством не врегульовано питання публічної застави. Однак деякі аспекти нейтралізації несприятливих наслідків правопорушень у сфері залучення коштів і цінних паперів громадян та юридичних

осіб урегульовані законодавством, зокрема Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [8].

Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» передбачено створення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Стаття 3 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» визначає фонд установою, що виконує спеціальні функції у сфері гарантування вкладів фізичних осіб і виведення неплатоспроможних банків із ринку їх ліквідації у випадках, установлених цим Законом [3].

Також фонд характеризується такими ознаками:

- є юридичною особою публічного права;
- не володіє на праві власності майном, а має лише право господарського відання на відокремлене майно, яке є об'єктом права державної власності;
- має самостійний баланс, поточні та інші рахунки в Національному банку України, а також рахунки в цінних паперах у депозитарних установах – державних банках;
- не має на меті отримання прибутку.

Згідно з п. 15 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», система гарантування вкладів фізичних осіб – це сукупність відносин, що регулюються цим Законом, суб'єктами яких є Фонд, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, банки та вкладники [3].

Підсумовуючи ці законодавчі положення, можна зробити висновок, що між фізичною особою-вкладником за договором банківського вкладу або власником рахунку за договором банківського рахунку та Фондом гарантування вкладів фізичних осіб виникають правовідносини публічного характеру.

На виконання визначеної законом мети, а саме – захисту прав і законних інтересів вкладників банків, Фонд гарантування вкладів виконує зокрема дві функції: здійснює заходи щодо організації виплат відшкодувань закладами в разі прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідації банку (п. 4 ч. 2 ст. 4 Закону) і надання цільової позики банку для виплат вкладникам банку, відповідно до п. 1 ч. 6 ст. 36 цього Закону (п. 12 ч. 2 ст. 4 Закону).

Відповідно до п. 1 ч. 6 ст. 36 Закону, обмеження, встановлене п. 1 ч. 5 цієї статті (тобто обмеження, відповідно до якого під час тимчасової адміністрації не здійснюється задоволення вимог вкладників та інших кредиторів банку), не поширюється на зобов'язання банку щодо виплат коштів закладами вкладників за договорами, строк яких закінчився, та за договорами банківського рахунку вкладників.

Зазначені виплати здійснюються в межах суми відшкодування, що гарантується Фондом у національній валюті України.

Відповідно до ст. 26 Закону, фонд гарантує кожному вкладнику банку відшкодування коштів за його вкладом. Фонд відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включаючи відсотки, станом на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку, але не більше суми граничного розміру відшкодування коштів за вкладом, встановленого на цей день, незалежно від кількості вкладників в одному банку. Сума граничного розміру відшкодування коштів за вкладом не може бути меншою 200 000 гривень. Виплата відшкодування здійснюється з урахуванням сум, сплачених вкладнику впродовж дії тимчасової адміністрації у банку.

Вкладник набуває права на одержання гарантованої суми відшкодування коштів за вкладом за рахунок коштів Фонду в межах граничного розміру відшкодування коштів за вкладом після прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку [3].

Внаслідок закріплення у Законі України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» цих норм є підстави зробити висновок про співвідношення між виплатою у випадку неплатоспроможності банку та запровадження у ньому тимчасової адміністрації або відкликання банківської ліцензії і початку процедури ліквідації та припинення або виконання зобов'язання за договорами банківського рахунку та банківського вкладу, які були укладені між фізичною особою та банком.

На нашу думку, факт виплати Фондом гарантування вкладів фізичних осіб гарантованої суми відшкодування не є належним виконанням зобов'язання банку перед фізичною особою і не може розглядатися як підстава для зменшення розміру грошового зобов'язання банку перед фізичною особою.

Цивільний кодекс України серед інших підстав виникнення зобов'язань визначає, зокрема, договори та інші правочини. За договором банківського вкладу в банку, як сторони договору, виникає зобов'язання виплатити вкладнику грошові кошти та відсотки на неї або дохід в іншій формі. За договором банківського рахунку в банку, як сторони договору, виникає зобов'язання видати вкладнику відповідну грошову суму з рахунку, а у випадку розірвання договору за заявою клієнта – виплатити йому грошові кошти, які на такому рахунку знаходяться [1].

Попри це, нормами Цивільного кодексу України, які визначають поняття договору банківського вкладу та банківського рахунку,

не передбачена можливість заліку сторони для повернення вкладу або грошових коштів із поточного рахунку.

Під час укладання договору банківського вкладу або договору банківського рахунку Фонд гарантування вкладів фізичних осіб не виступає стороною такого договору, а відповідно між Фондом гарантування вкладів фізичних осіб не може виникати жодних цивільно-правових відносин із фізичною особою-стороною договору банківського вкладу або рахунку.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що Фонд гарантування вкладів фізичних осіб не є стороною договору банківського вкладу/рахунку, а відповідно між Фондом гарантування вкладів фізичних осіб і фізичною особою стороною договору банківського вкладу/рахунку не виникає жодних цивільно-правових зобов'язань за таким договором.

Такі цивільно-правові зобов'язання не виникають між цими особами і внаслідок визнання банку неплатоспроможним і введення тимчасової адміністрації або відкриття банківської ліквідації банку.

У випадку неплатоспроможності банку та виплати Фондом гарантованої суми відшкодування за договорами також не відбувається повного або часткового виконання зобов'язання, яке виникло на підставі договору, а норми ЦК України про заміну боржника у зобов'язанні, виконання замість боржника іншою особою, припинення зобов'язання за договором не підлягають застосуванню.

Статтею 526 Цивільного кодексу України закріплено принцип належного виконання зобов'язання, відповідно до умов договору, вимог Цивільного кодексу, інших актів законодавства, а за відсутності таких умов і вимог, відповідно до звичаїв ділового обігу або інших вимог, що встановлюються. Стаття 527 Цивільного кодексу містить положення про зобов'язання боржника виконати свій обов'язок, а кредитором прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обігу [1].

З моменту визнання банку неплатоспроможним і введення тимчасової адміністрації або відкриття банківської ліквідації та початку процедури ліквідації, зобов'язання за договорами банківського рахунку або банківського вкладу, які виникли між сторонами цих договорів, не припиняють існування через положення глави 50 Цивільного кодексу України.

У главі 50 ЦК України встановлено виключний перелік підстав припинення зобов'язання:

- припинення зобов'язання належним виконанням (ст. 599 ЦК України);
- припинення зобов'язання переданням відступного (ст. 600 ЦК України);
- припинення зобов'язання зарахуванням (ст. 601 ЦК України);
- припинення зобов'язання за домовленістю сторін (ст. 604 ЦК України);
- припинення зобов'язання прощенням боргу (ст. 605 ЦК України);
- припинення зобов'язання поєднанням боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК України);
- припинення зобов'язання неможливістю його виконання (ст. 607 ЦК України);
- припинення зобов'язання смертю фізичної особи (ст. 608 ЦК України);
- припинення зобов'язання ліквідацією юридичної особи (ст. 609 ЦК України).

Відкликання банківської ліцензії Національним банком України та початок процедури ліквідації не може бути підставою для припинення зобов'язання за договорами на підставі ст. 609 Цивільного кодексу України.

Відповідно до ст. 609 Цивільного кодексу України, зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю [1].

Відповідно до ч. 1, 4 ст. 104 ЦК України, юридична особа припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації.

Особливості припинення банку як юридичної особи встановлюються законом [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність», цей закон визначає структуру банківської системи, економічні, організаційні і правові засади створення, діяльності, реорганізації і ліквідації банків [4].

Відповідно до ч. 6 ст. 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність», процедура ліквідації банку вважається завершеною,

а банк ліквідованим із дня внесення запису про це до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців [4].

Відповідно до п. 2 ч. 12 ст. 36 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті її ліквідації є датою державної реєстрації припинення юридичної особи [6].

Відповідно зобов'язання за договорами банківського вкладу та банківського рахунку вважаються припиненими лише з дня внесення запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи-банку в результаті його ліквідації.

Відкликання банківської ліцензії у банку Національним банком України та початок процедури ліквідації банку не є підставою для припинення зобов'язань за договорами банку перед своїми контрагентами. Такі зобов'язання продовжують існувати до моменту внесення запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців про проведення державної реєстрації припинення юридичної особи в результаті її ліквідації.

Враховуючи наведений перелік підстав про припинення зобов'язань, можна зробити висновок про те, що Цивільним кодексом України не передбачено такої підстави для припинення зобов'язання за договорами банківського вкладу та банківського рахунку банку перед фізичною особою стороною таких договорів, як визнання банку неплатоспроможним і введення тимчасової адміністрації або відкликання банківської ліцензії та початку процедури ліквідації банку. Зобов'язання за такими договорами, зокрема зобов'язання про повернення грошових коштів, продовжують діяти.

У літературі зазначається, що сучасне розуміння суті і поняття зобов'язання зводиться до того, що воно є одним із видів цивільних правовідносин, а терміни «зобов'язання» та «зобов'язальне правовідношення» є тотожними. Однак цивільно-правові зобов'язання слід відрізнити від зобов'язань, що регулюються іншими галузями права [7].

Це твердження є слушним та утврджує положення ч. 2 ст. 1 ЦК України, де зазначається, що до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавством не застосовується, якщо інше не встановлено законом.

Водночас відносини, які виникають між фізичною особою і Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, є за правовою природою

не цивільно-правовими, а публічно-правовими, оскільки виникають на підставі інституту публічної застави. Окрім того, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є юридичною особою публічного права. Правове регулювання цих відносин здійснюється не на підставі положень цивільного законодавства, засади майнової самостійності, вільного волевиявлення та юридичної рівності їх учасників основою цих відносин не виступають.

Відповідно виплата Фондом гарантування вкладів фізичних осіб гарантованої суми відшкодування є лише виконанням публічного зобов'язання, яке виникло на підставі ст. 201 Господарського кодексу України та положень Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Стаття 520 Цивільного кодексу України врегульовує інститут заміни боржника у цивільно-правових відносинах, тобто у цивільному зобов'язанні. Обов'язковою умовою заміни боржника у зобов'язанні іншою особою є згода кредитора, яка, згідно зі ст. 521, 513 ЦК України, повинна вчинитися у такій же формі правочину, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання.

В літературі висловлена позиція, що не можна передати іншій особі борг, виконання якого засновано на дозволі (ліцензії) займатися відповідною діяльністю, якщо інше не встановлено законом або іншими правовими актами. Отже, і зобов'язання, пов'язані з цією діяльністю, не можуть передаватися іншим особам [7].

Закон України «Про банки і банківську діяльність» містить визначення поняття «банк» і «банківська ліцензія», відповідно до яких, банк – це юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків; банківська ліцензія – документ, який видається Національним банком України в порядку і на умовах, визначених у цьому Законі, на підставі якого банки та філії іноземних банків мають право здійснювати банківську діяльність. Згідно з п. 1, 2 ч. 3 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність», до банківських послуг належить залучення у вклади (депозити) коштів у фізичних осіб і відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів. Згідно з ч. 4 ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність», банківські послуги дозволяється надавати виключно банку [4].

Ще одним підтвердженням неможливості заміни сторони у зобов'язанні, яке виникло в банку з договорів банківського вкладу/рахунку, в порядку ст. 520 ЦК України в випадку виплати Фондом гарантування вкладів фізичних осіб гарантованої суми відшкодування під час дії тимчасової адміністрації, є відсутність у Фонду гарантування

вкладів фізичних осіб банківської ліцензії, тобто права на здійснення діяльності з надання банківських послуг, зокрема виконання зобов'язань за результатами надання таких послуг.

Виконання зобов'язань за результатами надання банківських послуг може здійснюватися виключно банком, якому надана банківська ліцензія, а отже, розмір грошового зобов'язання банку не може зменшуватися за результатами виплати Фондом гарантування вкладів фізичних осіб гарантованої суми відшкодування під час дії тимчасової адміністрації.

Відкликання банківської ліцензії не припиняє дію зобов'язань, які виникли на момент її дії.

Виплата Фондом гарантування вкладів фізичних осіб гарантованої суми відшкодування також не може вважатися покладенням обов'язку боржника на іншу особу в розумінні статті 528 Цивільного кодексу України.

Відповідно до статті 528 Цивільного кодексу України, виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання запропоноване за боржника іншою особою [1].

В літературі, розкриваючи сутність поняття та склад суб'єктів виконання договірної зобов'язання, розмежовують поняття «суб'єкти виконання» та «суб'єкти зобов'язання», вказуючи, що вони не завжди збігаються.

Так, під «суб'єктами виконання» розуміють не лише сторін зобов'язання, але й інших осіб, участь яких у зобов'язанні обумовлено договором, законом або впливає зі суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту, з метою забезпечення адекватного правового закріплення їх ролі у виконанні зобов'язання [6].

На нашу думку, вважати Фонд гарантування вкладів фізичних осіб суб'єктом виконання зобов'язання, тобто третьою особою у зобов'язанні, є помилковим, оскільки останній не може виконувати зобов'язання, що виникло з цивільно-правових відносин.

У літературі вирізняється принцип виконання зобов'язання належними сторонами. Окремо виділяється інститут передоручення виконання зобов'язання третій особі в статті 528 ЦК України, він називається «покладення обов'язку», який поширюється як на договірні, так і на недоговірні зобов'язання. Зазначається, що за передоручення боржник залишається суб'єктом зобов'язання і несе відповідальність за дії призначеного ним виконавця. У разі порушення

зобов'язання іншою особою, на яку покладено виконання боржником, обов'язок боржник повинен виконати особисто. Відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання у випадках покладення відповідних прав або обов'язків на іншу (третю) особу несе та сторона, яка є учасником договору, якщо законодавством не передбачено, що ця відповідальність покладається безпосередньо на виконавця [7].

Дещо іншої точки зору дотримується колектив авторів підручника за ред. О. В. Дзери. Так, на їхню думку, в ч. 1 ст. 528 ЦК України закріплений один із випадків участі інших (третіх) осіб у зобов'язанні, що виникає у разі «передоручення виконання», тобто покладення виконання зобов'язання на третю особу.

Боржник може покласти виконання обов'язку, що лежить на ньому, на іншу особу, яка, проте, не стає стороною в зобов'язанні (ст. 511 ЦК), оскільки щодо кредитора вона вчиняє лише фактичні дії: передає майно, виконує роботу, надає послугу, сплачує гроші тощо, не перебуваючи у правовому (юридичному) зв'язку з кредитором. Стороною в зобов'язанні залишається боржник, який, за загальним правилом, і відповідає за порушення зобов'язання іншою особою (ст. 618) [6].

Покладення виконання боржником свого обов'язку, який виник із договірних відносин між фізичною особою та банком, на іншу особу може бути здійснено лише на підставі правочину між банком і цією особою про покладення обов'язку здійснити виплату боргу. Відповідно у випадку невчинення такого правочину вимоги цієї статті про покладення обов'язку (передоручення) не можуть вважатися виконаними, що тягне за собою безпідставність зменшення або припинення первісного зобов'язання банку перед фізичною особою.

Окремо слід наголосити на неможливості застосування інституту передоручення до цих правовідносин, бо між Фондом гарантування вкладів фізичних осіб і фізичною особою існують правовідносини публічної застави, а не цивільно-правові.

У випадку, якщо би Фонд гарантування вкладів фізичних осіб був учасником цивільно-правових відносин упродовж усього існування відносин між фізичною особою та банком, то можна було би говорити про можливість застосування згаданих положень Цивільного кодексу України.

Висновки. Виплата Фондом гарантування вкладів фізичних осіб мінімальної гарантованої суми відшкодування не є заміною боржника у зобов'язанні (ст. 520 ЦК України), не є виконанням за

боржника іншою особою (ст. 528 ЦК України) і не є підставою для припинення зобов'язання за договором банківського вкладу чи рахунку (гл. 50 ЦК України).

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

3. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4452-17>

4. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>

5. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

6. Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.

7. Зобов'язальне право України: підручник / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – К.: Істина, 2011. – 848 с.

8. Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В. М. Коссака. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 672 с.

9. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 2-е вид., перероб. і допов. / за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини; кол. авт.: О. А. Беляневич, О. М. Вінник, В. С. Щербина та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.

10. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України (текст) / Д. Л. Тупчієнко, С. В. Мостовенко, С. Г. Деледівка та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 688 с.

Коровяк Б. Э. Правовая природа выплаты гарантированной суммы возмещения фондом гарантирования вкладов физических лиц

Предметом исследования в данной статье является правовая природа выплаты гарантированной суммы возмещения Фондом гарантирования вкладов физических лиц в порядке, предусмотренном Законом Украины «О системе гарантирования вкладов физических лиц» от 23.02.2012 г. № 4452-VI и его соотношение с частичным или полным надлежащим исполнением обязательства в соответствии с положениями Книги пятой Гражданского кодекса Украины «Обязательственное право» от 16.01.2003 г. № 435-IV по договорам банковского счета и банковского вклада в случае неплатежеспособности банка.

Ключевые слова: Фонд гарантирования вкладов физических лиц, договор банковского вклада, договор банковского счета, замена должника в обязательстве, выполнение за должника другим лицом, прекращение обязательства.

Korovyak B. E. Legal nature of payments guaranteed amount deposit guarantee fund of individuals

The subject of study in this article is the legal nature of the payments guaranteed amount Deposit Guarantee Fund of individuals in the manner prescribed by the Law of Ukraine «On the system of guaranteeing deposits of individuals» from 23.02.2012 № 4452-VI and its correlation with partial or full proper performance of obligations according to provisions of the Fifth Book of the Civil Code of Ukraine «Law of Obligations» by the contracts of bank account and deposit in the in the case of bank insolvency.

Payment Deposit Guarantee Fund of individuals guaranteed amount is not properly discharge the obligation of the bank to an individual and can not be regarded as cause for reducing the size of the liability of the bank to an individual.

Deposit Guarantee Fund of individuals are not contracting party of the contract of bank deposit/a bank account. There is no civil – legal obligations between the Deposit Guarantee Fund of individuals and an individual a party of the contract of bank deposit/a bank account, under such contract.

In the event of insolvency of the Bank and Fund payments guaranteed amount on contracts article of the Civil Code of Ukraine about replace the debtor in the obligation by the another entity, termination obligation is not to be applied.

Since recognition of the bank insolvent and the introduction of an interim administration or withdrawal of the banking license and start liquidation proceedings, obligation by the contract of bank deposit or by the contract of a bank account that arose between the parties to these agreements, does not cease its existence by virtue of the provisions of Chapter 50 of the Civil Code of Ukraine.

Payment Deposit Guarantee Fund of individuals guaranteed amount is only the performance of public obligations which arose under Art. 201 of the Commercial Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On the system of guaranteeing deposits of individuals. »

Payment Deposit Guarantee Fund of individuals guaranteed amount can not be considered as laying on duty of the debtor to another person within the meaning of Article 528 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: Deposit Guarantee Fund of individuals, the contracts of bank deposit, the contracts of bank account, replacing the debtor in the obligation execution by the debtor to another entity, termination obligations.

Стаття надійшла 21 жовтня 2015 р.

Розділ 4

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.951:353.09

В. А. Бондаренко

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЦІННІСНИХ І СОЦІАЛЬНИХ АСПЕКТІВ

Розглянуто ефективність права у контексті ціннісних і соціальних аспектів, складність яких полягає в єдності соціально-конфліктного, інформаційного та юридичного елементів. Основним критерієм ефективності норм права виступають соціальні, психологічні та аксіологічні аспекти, які розглядаються в умовах адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Зазначено, що найважливішим завданням правової системи є цілеспрямоване формування національного характеру, національної ментальності і їх адекватне відображення в законодавстві, виховання поваги до права, віри в його соціальну цінність.

Ключові слова: законодавство, право, норма права, ефективність норм права, адаптація національного законодавства.

Постановка проблеми. Зміни в сучасному світі, інформаційно-комунікаційна революція і ускладнення системи громадських зв'язків спричинили ґрунтовну перебудову системи соціальної регуляції у внутрішньому світі людини, її мотиваційній системі, стандартах поведінки та ідеалах, соціальних очікуваннях. Очевидно, що формування особистості у нових умовах повинно супроводжуватися діяльністю держави з розвитку соціально адекватних якостей людини, її соціально позитивної самореалізації. Така діяльність покликана стати важливим чинником забезпечення ефективності права. Метою держави в новому культурно-історичному контексті має стати забезпечення відповідності технічних і соціальних змін основоположним принципам права як соціально-духовного регулятора, найважливішим психологічним вигодам і завданням.

Стан дослідження. Проблеми правової ефективності права і норм права вивчали провідні вітчизняні і зарубіжні учені-юристи, зокрема: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Голосніченко, С. Горьова, С. Ківалов, М. Ковалів, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, О. Остапенко, М. Тищенко, І. Тацішин, Б. Россинський, Г. Бребан, Е. Шмідт-Ассманнта ін. Загалом же в Україні комплексно не досліджували природу правової ефективності права і норм права у контексті адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу з позиції антропологічних, ціннісних і соціальних аспектів.

Метою статті є дослідження ефективності законодавства у контексті ціннісних і соціальних аспектів.

Виклад основних положень. Законодавство України, яке швидко розвивається в умовах адаптації до вимог Європейського Союзу, має розроблятися з чіткою орієнтацією на ефективність і панування права як соціально-духовного регулятора, його принципів у суспільному житті. Ефективність як феномен повинна стати предметом багатоаспектного, багатofакторного вивчення, в якому неабиякий акцент повинен бути зроблений на антропологічних, психологічних та аксіологічних аспектах. У цьому можна погодитися з позицією Е. Фрома, який зазначав, що цивілізація не в змозі задовольнити глибинні потреби людини, а метою всього соціально-економічного розвитку західного світу є матеріально забезпечене життя, рівний розподіл багатства, стабільна демократія та мир. І якраз у тих країнах, які наблизилися до цієї мети, спостерігаються найбільш ґрунтовні симптоми психічного дисбалансу [1, с. 65]. Тому ефекти соціального, зокрема правового, регулювання, психологічні та аксіологічні аспекти цих ефектів мають вельми суперечливий зміст.

Окреслене порушує питання про роль і співвідношення різних соціальних регуляторів у нових економічних, культурних і психологічних умовах існування людської цивілізації, про напрями та форми їх впливу на особистість, створювані ними соціальні, ціннісні, психологічні та інші ефекти.

Розвиток України в ХХ ст. довів, наскільки обсяжні можуть бути можливості держави у перетворенні економічного, політичного, соціального життя. Але він довів те, що жодні заходи правлячих еліт, що вживаються за допомогою арсеналу державно-правових засобів, не можуть дати довготривалого, стабільного ефекту без їх свідомого сприйняття, психологічної адаптації та солідаризації з ними населення.

У сучасних умовах необхідний аналіз не тільки права, але і його ефективності як багаторівневого феномена, що має різні форми

вираження. З цим пов'язано якісне розмежування ефективності права як соціально-духовного регулятора, як форми духовного існування людства, явища цивілізації та культури, ефективності норм законодавства, виданих уповноваженими органами державної влади та забезпечених можливістю застосування державного примусу.

Очевидно, що юридична наука і практика, держава в особі відповідних органів і організацій повинні не тільки враховувати комплекс психологічних чинників, що впливають на ефективність нормативних приписів, а й розробити і цілеспрямовано впроваджувати програму ідеологічних, виховних, соціальних, законодавчих та інших заходів, спрямованих на підвищення ролі права у регулюванні суспільного життя і на забезпечення ефективності законодавства.

Панівна у вітчизняній науці (М. Аракелян, В. Авер'янов, В. Денисова, П. Рабінович, В. Сіренко, Я. Шевченко) функціонально-цільова концепція ефективності норм права, що розглядає цю категорію як співвідношення цілей законодавця і реальних результатів, які настали, є важливим внеском у дослідження проблем ефективності в праві [2–5]. Однак, висунувши доволі обґрунтований і значущий критерій ефективності юридичних норм, вона не врахувала, на наш погляд, важливого моменту – антропологічної, ціннісної та соціальної адекватності поставлених цілей. Практика державно-правового життя в ХХ ст. засвідчила, що такою адекватністю норми законодавства володіють не завжди. Так, радянська держава навіть вищі правові цілі та цінності спрямувала на службу цілям політичним і партійним – комуністичному будівництву.

Проблема ефективності права та норм законодавства не повинна охоплювати лише питання забезпечення відповідності цілей правотворчих органів у виданні норм і результатів, які настали. Ігнорується змістовний аспект проблеми ефективності, їй надається суто технічно-го, соціально індиферентного характеру.

В умовах адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу, у контексті асоціації України до ЄС настав час переосмислити питання соціального і духовного призначення права, напрямів і форм його впливу та їх ефективності. Не тільки людина зобов'язана конструктивно діяти у світі права, а й право має бути конструктивно налаштоване щодо внутрішнього світу людини. Саме людина повинна опинитися в центрі всіх заходів держави, проведених реформ. Законодавство має бути гуманним стосовно соціально позитивних потреб особистості, її правовим очікуванням. Категорія ефективності права як соціального і духовного регулятора повинна розглядатися як багатозначна і багатоаспектна.

У широкому соціально-філософському сенсі ефективність права трактується як знаходження та здійснення безпечного, психологічно комфортного способу соціального існування людини і соціальних спільнот.

В антропологічному сенсі (поняття ефективності права повинно бути наповнене таким сенсом) під ефективністю права слід розуміти особистісний розвиток, той ступінь духовної і матеріальної творчої самореалізації особистості, які право ініціює і забезпечує.

Ефективність права може бути розглянута і як забезпечення належної збалансованості основоположних соціальних цінностей, що утворює аксіологічний (ціннісний) підхід.

Ефективність права щодо конкретної людини – це стійкий і результативний вплив права на психічні процеси, внутрішній світ, зокрема систему саморегуляції, на комплекс мотивів, ідеалів і потреб, результативне забезпечення правом соціально позитивної самореалізації індивіда. Якщо говорити про ефективність конкретних норм законодавства, то її найважливішою стороною також є антропологічна, психологічна.

У психологічному контексті ефективність норм законодавства означає їх психологічне визнання, солідарність із ними, здатність норм зумовлювати соціально позитивні зміни в психіці людини, її світосприйнятті. Ефективність норм законодавства – це їхня здійснена соціальна і антропологічна цінність, здатність ініціювати і гарантувати соціально адекватну самореалізацію особистості.

Ефективність як права в цілому, так і конкретних норм законодавства може бути розглянута і в інших ракурсах, наприклад утилітарному, конфліктному, соціальному та ін.

Найважливіший аспект застосування плюралістичного підходу до ефективності права та норм законодавства – необхідність розмежування видів такої ефективності. Законодавцю слід чітко усвідомити, яку ефективність і власне яких ефектів він має намір здобути.

Крім виділення юридичної та соціальної ефективності, є і інші класифікації. Ефективність норм законодавства поділяється на потенційну (прогнозовану) і реальну. Значне перевищення перших над іншою може свідчити про недоліки в роботі законодавця, його правовий ідеалізм, прорахунки у реалізації прийнятих норм, невідповідність правосвідомості законодавців і народу. Законодавцю слід ураховувати і те, що різні види норм (уповноважувальні, зобов'язувальні, заборонні, регулятивні, охоронні, матеріальні, процесуальні тощо) дають різний ефект як за своїм зовнішнім виявом, так і за інтенсивністю та іншими якостями.

Ефективність норм законодавства розрізняється також, на нашу думку, залежно від тимчасової дії ефектів. Недоліком правової політики багатьох держав, як і сучасної України, є орієнтація на отримання швидкого, кон'юнктурного або навіть надзвичайного ефекту. Очевидно, що діяльність держави повинна бути спрямована насамперед на отримання нехай і більш віддалених, але стабільних ефектів, що спираються на антропологічні, зокрема етнічні, ментальні основи [6, с. 157–158].

Важливе значення для подальшого дослідження питань ефективності в праві має розмежування онтологічних та аксіологічних передумов ефективності права, з одного боку, і чинників ефективності конкретних норм законодавства, – з іншого.

Отже, ефективність як права загалом, так і конкретних норм законодавства зокрема повинна розглядатися в контексті внутрішнього розвитку особистості, без якого неможливий і її зовнішній, і соціальний розвиток. Ефективність права полягає не у впровадженні в життя тих чи інших установок державної політики, які мають мінливий, а часто і кон'юнктурний характер, а в забезпеченні самореалізації особистості, її творчої діяльності. Право покликане розвивати в людині те, що називають продуктивною життєвою орієнтацією.

Найважливішими показниками ефективності права є психологічно комфортне і водночас соціально відповідальне існування особистості, задоволення її соціально адекватних потреб, культура яких повинна формуватися державою.

Розвиток суспільних відносин, їх упорядкованість невіддільні від розвитку та впорядкованості внутрішнього світу людини. Правове регулювання, головним предметом якого традиційно вважаються суспільні відносини, повинно бути спрямоване на обставини, що створюють ці відносини. Це сили внутрішнього світу особистості, її установки, потреби та очікування, основоположні якості, які переломлюються в правовій сфері. Особистість – не лише пасивний об'єкт правового впливу; це головний творець структур правової системи, «вимірювач» ефективності правового регулювання.

Дослідження проблем ефективності права та норм законодавства невіддільне від аналізу основоположних якостей особистості, сукупність яких іменується в літературі природою людини. На жаль, чинне законодавство не повною мірою пропонує програми підтримки найважливіших позитивних якостей особистості – творчої, духовності та прагнення до особистісного зростання. Попри те, що в Законі України «Про культуру» закріплені права на культурну діяльність, творчість, особисту культурну самобутність, залучення до культурних

цінностей, гуманітарну та художню освіту, реальні обов'язки держави щодо реалізації і захисту цих прав не вказані [7]. Найважливішою умовою забезпечення психологічної ефективності права та норм законодавства в сучасній Україні є боротьба з правовим нігілізмом.

Перед юридичною наукою постає завдання – вивчення становища людини в сучасному правовому і соціальному просторі. Інше її важливе завдання – виявлення, аналіз і викорінювання антропологічних, ментальних, культурних, соціальних причин конфліктної взаємодії внутрішнього світу особистості і системи соціальних приписів.

Право, щоб бути ефективним, має виступати не тільки засобом впливу зовнішнього контролю, а й дієвим засобом посилення саморегуляції, самоконтролю. Внутрішній зміст особистості та її поведіння – не тільки результат механічного впровадження в її свідомість закономірностей об'єктивного світу, правової системи, а підсумок внутрішньої роботи особистості.

Поряд із загальнолюдськими якостями, потребами, психологічними реакціями слід урахувувати всі ті особливості психіки особистості, які пов'язані з фактом її приналежності до тієї чи іншої соціальної спільноти або сукупності соціальних спільнот (етнічних, ідеологічних, економічних, професійних тощо). У такому контексті не можна не відзначити важливу роль у забезпеченні ефективності права і норм законодавства, корпоративних норм, корпоративного регулювання, що доповнюють і конкретизують правове регулювання та впливають на його ефективність, а також роль особливостей національного менталітету.

Вивчення антропологічних проблем ефективності сучасного національного права неможливе без аналізу етнопсихологічних характеристик сучасної людини. Особливої актуальності набуває боротьба з такими якостями, поширеними в нинішньому суспільстві, як недолік самодисципліни, соціальна пасивність і лояльність до правопорушень, силовий комплекс, прагнення до культу лідера. Найважливіше завдання правової системи – цілеспрямоване формування національного характеру, національної ментальності і їх адекватне відображення в законодавстві, виховання поваги до права, віри в його соціальну цінність.

Значущим аксіологічними і психологічним чинником, що впливає на ефективність права як соціально-духовного регулятора та норм законодавства, є система мотивів ціннісних орієнтацій, потреб, ідеалів і очікувань особистості. Складовою ідеологічної та виховної роботи держави має стати формування «культури потреб». Формування «культури потреб» має стати і важливою формою боротьби

з деформаціями правосвідомості, боротьби за гармонійну та ефективну взаємодію права й особистості.

Для більш повного відображення духовних та етнічних ментальних засад у чинному законодавстві та забезпечення його психологічної ефективності необхідно посилити вплив інститутів громадянського суспільства та Міністерства інформаційної політики України на формування законодавства. Громадським організаціям слід було би надати право законодавчої ініціативи з питань моральності, релігії, культури. В умовах агресії Російської Федерації проти України Міністерству інформаційної політики України необхідно надати право контролю засобів масової інформації, зокрема право на зняття з ефіру програм або їх перенесення на нічний час.

Висновки. Прагнення держави оптимізувати і полегшити соціальне управління не повинно супроводжуватися спробами нівелювання особистості, придушенням індивідуальності, звуженням можливостей для творчої, соціально позитивної самореалізації. Аксіологічні, антропологічні та психологічні проблеми ефективності права складні та вимагають не тільки подальшого наукового дослідження, а й практичної реалізації, цілеспрямованих зусиль не тільки держави, але й інститутів громадянського суспільства, кожного громадянина.

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ, 2006. – 635 с.

2. Эффективность действия правовых норм / Я. И. Гилинский, Е. Н. Ловчикова и др.; под ред. А. С. Пашкова, Л. С. Явича, Э. А. Фомина. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 143 с.

3. Рабінович П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – С. 13–21.

4. Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, С. В. Бобровник, В. В. Головченко та ін.; під ред. В. Б. Авер'янова, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренка, Я. М. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 231 с.

5. Аракелян М. Р. Эффективность права как фактор, определяющий состояние правозащитной деятельности государства (теоретический аспект) / М. Р. Аракелян // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць; відп. за вип. Л. І. Кормич. – О.: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2012. – Вип. 44. – С. 17–26.

6. Бондаренко В. А. Правова конструкція адміністративних норм та їх застосування органами виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Вікторія Анатолівна Бондаренко. – Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2013. – 225 с.

7. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.

Бондаренко В. А. Эффективность права в контексте ценностных и социальных аспектов

Рассмотрено эффективность права в контексте ценностных и социальных аспектов, сложность которых заключается в единстве социально-конфликтного, информационного и юридического элементов. Главным критерием эффективности норм права выступают социальные, психологические и аксиологические аспекты, которые рассматриваются в условиях адаптации национального законодательства к требованиям Европейского Союза.

Указано, что наиболее важной задачей правовой системы является целенаправленное формирование национального характера, национального менталитета и их надлежащего отражения в законодательстве, уважение к праву, вера в его социальное значение.

Ключевые слова: законодательство, право, норма права, эффективность права, адаптация национального законодательства.

Bondarenko V. A. Effectiveness of law in the context of valuable and social aspects

The legislation of Ukraine, which is developing rapidly in terms of adaptation to EU requirements, should be developed with a clear focus on the efficiency and the rule of law as a social and spiritual regulator, its principles in public life. Efficiency as a phenomenon should be subject to multidimensional, multifactorial study in which major emphasis should be placed on the anthropological, psychological and axiological aspects. The problem of the efficiency of law and the legislation should not only come together to ensure the objectives for lawmaking in the publication of standards and occurring results. Thus the substantial aspect of the problem of efficiency is ignored, it is given purely technical, social indifferent nature.

The effectiveness of law is relatively stable and effective influence on mental processes, the internal world, including a system of self-regulation, the set of reasons, ideals and needs, ensuring the effective fulfillment of positive social right o the individual. Speaking about the effectiveness of specific legislative norms, we must say that the most important aspects of it are of anthropological, psychological. In the psychological context the effectiveness of the legislation means their psychological acceptance, solidarity with them, the ability of social norms cause positive changes in the human psyche, its worldview. The effectiveness of the legislation is a social and anthropological value, their ability to initiate and ensure adequate social self-identity.

Effectiveness of law in general as well as specific norms of law must be considered in the context of internal personal development, without which external growth and social development are impossible. The effectiveness of law is not the enforcement of certain installations of public policy, which are variable and often opportunistic in nature, it should ensure personal self-realization, creative activity.

Key words: legislation, law, rule of law, efficiency of legal standards, adaptation of national legislation.

Стаття надійшла 23 жовтня 2015 р.

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Зауважено, що одним із найбільш важливих завдань на шляху України до Європейського Співтовариства є проведення відповідних реформ у тих сферах суспільного життя, які стосуються забезпечення дотримання та гарантування прав людини.

Безумовно, одним із таких завдань є реформа правоохоронної та судової систем, зокрема прокуратури та органів внутрішніх справ.

Зазначено, що реформування органів прокуратури, яке здійснюється з урахуванням європейських стандартів, зміна формату правоохоронних органів мають стати основою нової сучасної держави, де європейські цінності є пріоритетними в суспільстві.

Ключові слова: правоохоронні органи, прокуратура, поліція, реформування, правопорушення, внутрішній імператив.

Постановка проблеми. Завдання реформування – підвищення довіри людей до прокуратури загалом, забезпечення її ефективної діяльності відповідно до європейських стандартів.

Одним із найбільш важливих завдань реформування органів внутрішніх справ України є встановлення та підтримка стосунків правоохоронного органу з населенням на принципах довіри й порозуміння, оскільки на сучасному етапі становлення структури діяльності органів внутрішніх справ України спостерігається недостатня взаємодія міліції з населенням і низка проблем, пов'язаних із цим.

Стан дослідження. Стан опрацювання змісту юридичної діяльності відображено у дисертаціях, монографіях, наукових статтях. Ці дослідження ґрунтуються на таких навчальних дисциплінах, як юридична деонтологія, професійна етика та культура юриста, судові та правоохоронні органи та ін., засновниками яких в Україні є: В. Г. Сокурєнко, В. М. Горшенєв, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, С. Д. Гусарєв та інші. Значну наукову увагу діяльності юриста присвячували М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, Н. А. Гуралєнко, В. М. Парасюк та ін.

Мета статті – дослідити проблеми, які виникають у реформуванні правоохоронних органів, і перспективи розвитку правоохоронної системи.

Виклад основних положень. Історично становленню будь-якої демократичної та правової держави передують кардинальні трансформації правового життя, що є наслідком впливу процесів глобалізації культур і цивілізацій, а також прагнення до індивідуалізації суспільних відносин. Ефективність соціально-економічних і політично-правових змін стимулює пошук правом нових важливих аргументів для забезпечення його дієвості [2, с. 7].

Завершується перший етап реформування прокуратури, що полягав у переформатуванні організації та діяльності місцевих прокуратур. Замість 639 районних, міських і міжрайонних прокуратур буде створено 178 місцевих.

Із 15 грудня 2015 року, відповідно до перехідних положень Закону України «Про прокуратуру», такі розпочнуть свою роботу. Їх керівників, перших заступників і заступників обирають на відкритому чотирирівневому конкурсі, за результатами якого має бути заповнено близько сімсот прокурорських вакансій.

Для участі у конкурсі документи подавалися охочими до п'яти регіональних центрів збору документів, зокрема у Львові.

Поряд із громадянами, які виявили бажання взяти участь у конкурсі, але до цього часу в органах прокуратури не працювали, в межах реформування прокуратури, прийнято рішення провести тестування всіх діючих працівників прокуратур місцевого рівня на професійні та загальні знання. В результаті реорганізації в місцевих прокуратурах залишаться лише ті, хто виявить найвищі результати.

Проходження тестування на знання законодавчої бази, а також установлення рівня загальних знань здійснювалося під наглядом громадськості, міжнародних спостерігачів, його трансляція тривала у мережі Інтернет.

Відкритість і прозорість пройдених тестувань не викликали ні в кого сумніву. У тестуванні взяла участь більше 10 тисяч учасників, кожен із яких мав і має можливість переглянути свої результати в онлайн-режимі та у випадку незгоди з ними наділений правом на оскарження.

За наслідками проведення тестувань надійшло 244 скарги з різних причин, із яких 196 задоволено.

Проведення двох етапів зазначеного конкурсу засвідчило високі показники знань претендентів на посади керівників місцевих прокуратур та їхніх заступників.

Водночас ці показники спостерігаються в усіх регіонах держави. Зазначене вселяє надію на те, що реформована прокуратура формуватиметься з професійних і достойних працівників.

У юридичному процесі найбільшу цінність мають моральні, етичні та духовні норми. Юридично-процесуальні норми утворює держава у формі правил поведінки учасників процесу, в яких установлюються їхні права, обов'язки, умови виникнення і реалізації правовідносин за провадження юридичних справ, а також особливості відповідальності цих осіб [1, с. 6].

Із прийняттям 2 липня 2015 року Верховною Радою Закону України «Про Національну поліцію» в державі запрацювала нова правоохоронна структура – патрульна поліція.

Незважаючи на певні недоліки закону щодо дотримання прав людини, загалом закон сповнений рішучості дотримання таких прав національною поліцією, впроваджує фундаментальні європейські цінності верховенства права, гуманізму та лібералізму.

Від нової силової структури очікують ефективних дій. Поліцейські патрулюють визначені території, забезпечують охорону громадського порядку. До обов'язків поліцейських уходить надання інформації пішоходам і водіям транспортних засобів, перевірка і фіксація будь-яких порушень законодавства, накладення штрафних санкцій та багато іншого.

Незважаючи на декларування значних успіхів новоствореної поліції, в їхній діяльності наявні й проблеми.

Окрім аспекти формування професійної правової свідомості працівників органів внутрішніх справ вивчав В. Темченко [3, с. 188]. Він визначає, що становлення професійної правової свідомості працівників правоохоронних органів здійснюється за допомогою об'єктивних (економічний, політичний устрій, правова система суспільства і таке інше) і суб'єктивних (правове виховання, освіта) факторів. На його думку, ці чинники є елементами формування професійної правосвідомості. Водночас обидва компоненти взаємодіють, взаємозумовлені, взаємопов'язані.

Неабияким кроком уперед слід уважати введення в Законі України «Про Національну поліцію» норм, що гарантують дотримання прав людини та визначають основоположні принципи діяльності Національної поліції в цьому напрямі.

Попри це, з прийняттям такої новели щодо діяльності Національної поліції необхідно звернути увагу на проблему дотримання в ній фундаментальних прав Європейської конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод – на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ). Зокрема, здійснення патрульною поліцією фотографування чи відеозйомки громадян із тих чи інших мотивів, що пов'язані з діяльністю поліції.

Водночас така зйомка здійснюється не лише осіб, які об'єктивно вчинили правопорушення, а й тих, у кого лише перевіряли документи з тих чи інших мотивів, або хто перебував у безпорадному стані в громадських місцях і працівники поліції надавали допомогу.

Ще однією проблемою в діяльності поліції є застосування її представниками спеціальних засобів – кайданок. Як засвідчує статистика, такі набули широкого застосовуються патрульними поліцейськими. Однак ні в Законі України «Про Національну поліцію», ні в чинних Правилах застосування спеціальних засобів при охороні порядку, затверджених ще постановою Ради Міністрів УРСР № 49 від 27 лютого 1991 року, не передбачено порядку та механізму застосування кайданок. У вказаних нормативних актах лише визначено обов'язки працівників правоохоронного органу у застосуванні кайданок періодично (не рідше як через 2 години) перевіряти стан фіксації замків, а також заборону застосовувати кайданки більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску.

За таких обставин працівники правоохоронних органів, застосовуючи кайданки, на власний розсуд обирають спосіб їх одягання на руки затриманого.

Викликає занепокоєння низький рівень знань, а також відсутність досвіду в окремих працівників патрульної поліції. Як доводить практика, останні допускають численні помилки в документуванні фактів правопорушень, а саме – під час складання адміністративних протоколів, зокрема про дорожньо-транспортні пригоди.

Численні процесуальні помилки в протоколах, складених новою патрульною поліцією, призводять до того, що суди в подальшому не ухвалюють рішень про притягнення порушників до відповідальності, а потерпілі позбавляються можливості на відшкодування заподіяної шкоди.

Також набуває негативної практики прибуття на місце пригоди великої кількості патрульних поліцейських, які в більшості здійснюють охорону громадського порядку на місці події, а фіксують правопорушення одиниці. Останні намагаються швидко урегулювати ситуацію, пов'язану з викликом, в окремих випадках не вникаючи в суть та обставини цієї події, неналежно документують указані факти, що, своєю чергою, спричиняє оскарження громадянами їхніх дій та за наявності підстав, в окремих випадках навіть унесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Внутрішній імператив службового обов'язку є проявом свободи розумної волі, передбачає юридичні наслідки професійної діяльності

та є стабільно виробленою позицією юриста. Він часто збігається з потребою суспільства, оскільки тісно пов'язаний із милосердям і сумлінням.

Увесь процес формування внутрішнього імперативу здійснюється під час активної соціальної діяльності, а тому, звичайно, є елементом загальної культури особи, людських відносин або соціокультури.

Висновки. Професіоналізм представників юридичної сфери та державних службовців найбільш повно можна оцінити за якістю та рівнем виконання посадових обов'язків, що на них покладено державою. Особи, здійснюючи обов'язки представників влади та впливаючи на долі інших людей, повинні володіти підвищеним почуттям обов'язку, мати розвинуті почуття відповідальності за власні рішення та діяльність.

Без високого почуття відповідальності за доручену справу, без належного усвідомлення обов'язку юристи не можуть сподіватися на ефективність своєї діяльності.

Людина онтологічно призначена творити «другу» природу, тобто творче перетворення світу. Але таке перетворення стосується вирішення долі правопорушника, зміни місця людини у Всесвіті, переорієнтації виконання земних обов'язків та ін.

Це зміни, які в майбутньому призводять до нових перетворень у діяльності правопорушників, які би відповідали принципу онтологічності. Відтак виникають онтологічні вимоги до особи юриста: ґрунтовна професійна підготовка, високі духовно-моральні якості, природне вміння користуватися владними повноваженнями, постійне підвищення рівня природно-правової соціалізації.

---

1. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования) / Т. Н. Москалькова. – М.: Спарк, 1996. – 125 с.

2. Самигуллин В. К. Право и неправо / В. К. Самигуллин // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 5–8.

3. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / В. І. Темченко. – К.: Авангард, 2001. – 188 с.

Брэздэнь В. Реформирование правоохранительных органов: проблемы и перспективы развития

Отмечено, что одним из наиболее важных заданий на пути Украины к европейскому содружеству есть проведение соответствующих реформ

в тех сферах общественной жизни, которые касаются обеспечения соблюдения и гарантирования прав человека. Безусловно, одним из таких заданий является реформа правоохранительной и судебной систем, в частности реформа прокуратуры.

Указано, что реформирование органов прокуратуры, которое осуществляется с учетом европейских стандартов, изменение формата правоохранительных органов должны стать основой нового современного государства, где европейские ценности являются приоритетными в обществе.

Ключевые слова: правоохранительные органы, прокуратура, полиция, реформирование, правонарушение, внутренний императив.

Brezden' V. I. Law enforcement reform: problems and prospects

One of the most important tasks in the way of Ukraine into the European community is to fulfill certain reforms in those areas of public life that relate to maintenance and guarantee of human rights. The reform of law enforcement and the judicial system is sure to be one of these tasks.

Despite the declaration of considerable success of the newly established Police, there exist some problems in their activities.

A major step forward is considered to be an amendment to the Law of Ukraine «On the National Police» the norms ensuring human rights and determining the fundamental principles of the National Police in this area.

However, the adoption of such provisions on the activities of the National Police needs to draw attention to the problem of compliance of one of the fundamental rights of the European Convention on human rights and fundamental freedoms as the right to respect for private and family life (Article 8 ECHR), in particular, the implementation by patrol police the functions of photographing or video recording of citizens for various reasons related to policing.

Thus, such actions of survey is carried out not only with persons who have committed offenses objectively, but also in the case of checking their documents for certain motives or who were helpless in public places and needed police assistance.

The law enforcement agencies reform should be carried out according to the European standards. Modification of the law enforcement aspect is be the basis of the new modern state where European values are a priority in the community.

Consequently, some ontological features are required from an individual lawyer: thorough training, high spiritual and moral qualities, natural ability to use discretionary powers, constant improvement of natural and legal socialization.

Key words: law enforcement, Prosecutor's Office, police, reform, offence, domestic imperative.

Стаття надійшла 9 листопада 2015 р.

ПРИНЦИП ІНСТАНЦІЙНОСТІ ТА ІНСТАНЦІЙНА ПІДСУДНІСТЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглянуто поняття, значення та роль принципу інстанційності під час формування системи адміністративних судів. Акцентовано на недопустимості виконання одним судом функцій кількох інстанцій. Обґрунтовано, що принцип інстанційності є однією з гарантій високої якості здійснення правосуддя та механізмом захисту від порушень матеріального чи процесуального законодавства, що могли виникати у суді нижчої інстанції. Проаналізовано правила інстанційної підсудності, що закріплені у Кодексі адміністративного судочинства України. Запропоновано удосконалити окремі положення правил інстанційної підсудності.

Ключові слова: *принцип інстанційності, інстанційна підсудність, судова система, адміністративний суд.*

Постановка проблеми. Формування судової системи кожної держави зумовлено особливостями її історичного розвитку. В окремі періоди функціонування громадянського суспільства виникають проблемні питання, які неможливо вирішити без організаційних змін у судовій системі з урахуванням сучасних потреб. Одним із шляхів реалізації процесу вдосконалення судоустрою є перерозподіл юрисдикції між окремими ланками системи судів, її внутрішня реорганізація, ліквідація чи утворення нових судів. Гармонійно організована судова система є запорукою неупередженого та справедливого правосуддя [1, с. 29].

Як засвідчує досвід Європейської спільноти, функціонування адміністративної юстиції є однією з невід'ємних гарантій верховенства права в державному управлінні загалом і засобом правового захисту громадян у відносинах із органами публічної адміністрації [2, с. 265].

Найбільш дієвим механізмом захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб є судова гілка влади [3, с. 109]. У демократичних країнах невіддільною є наявність механізму судового контролю за процесом виконання державно-владними інституціями приписів закону. Цей механізм активується за умови оскарження громадянином чи іншими особами актів, дій чи бездіяльності органів публічної адміністрації, їх посадових осіб. Цей вид контролю реалізується через систему

спеціалізованих судів, до юрисдикції яких належить вирішення спорів (конфліктів) у сфері публічного адміністрування. Йдеться про конфлікти між особою та органом публічної адміністрації щодо правомірності реалізації останнім своєї компетенції.

Стан дослідження. Серед українських науковців, які досліджували деякі аспекти принципу інстанційності, слід відзначити В. Б. Авер'янова, В. М. Бевзенка, І. Б. Коліушка, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіду, В. К. Матвійчука, О. Н. Панченка, О. М. Пасенюка, В. Г. Перепелюка, В. С. Стефанюка, С. Г. Стеценка, І. П. Голосніченка, А. Т. Комзюка, І. В. Назарова, М. І. Смоковича, А. О. Селіванова, Н. В. Сібільову, В. Ф. Сіренка, М. І. Сірого, М. М. Тищенко, В. І. Шишкіна та ін.

Мета статті – проаналізувати сутність принципу інстанційності та правила інстанційної підсудності в адміністративному судочинстві України.

Виклад основних положень. Система судів адміністративної юстиції ґрунтується на принципах територіальності, спеціалізації, а також на засаді, яка, на відміну від перших двох принципів, не згадується в Конституції України, – інстанційності. Оскільки саме принцип інстанційності забезпечує конституційне право особи на оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку, відповідно поняття інстанційності та особливості її застосування розглянемо докладніше.

Уперше на нормативному рівні принцип інстанційності закріплено у ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» [4]. Як одна із засад формування системи судів, принцип інстанційності, з огляду на його нормативність і сутність, викликає деякі зауваження. Через недостатню дослідженість науковці по-різному тлумачать зміст наведеного принципу, а тому вважати його загальноновизнаним недоречно.

Р. О. Куйбіда розглядає інстанційність як організацію судів із позиції необхідності забезпечення права громадян на перегляд судового рішення судом вищого рівня [1, с. 39–43, 47].

І. В. Назаров зазначає, що принцип інстанційності повинен забезпечувати досягнення декількох цілей. Головними з них є дві: по-перше, забезпечення винесення справедливого судового рішення в кожній справі, розглянутій у суді (шляхом гарантування права на оскарження судового рішення за наявності сумніву в його законності або обґрунтованості); по-друге, забезпечення можливості захистити свої права в суді в розумні строки та без зайвих витрат [5, с. 68].

Інстанційність виконує важливу роль у становленні системи судів. Однак важливим є те, що розуміти під «інстанцією» і якою

повинна бути їхня кількість. Саме види інстанцій, їх зміст і кількість є відображенням еволюційного шляху існування суду в конкретній державі з її звичаями, досвідом, досягненнями.

У добу Середньовіччя, під час існування письмового судочинства та ревізійної системи перегляду судових справ, останні передавалися від одного суду до іншого, згідно із законом здійснювалась їх перевірка та повторно виносились рішення у справі. Такий порядок розгляду вимагав значних затрат часу без впевненості в остаточному вирішенні справи наступною судовою ланкою.

Можливість утворення судових інстанцій була обумовлена наданням учасникам судового процесу права подавати скаргу, яка спонукала рухати справу по вертикалі судових інституцій, та коли повноваження судів з приводу розгляду й перегляду однієї і тієї ж справи розпочали відрізнятися.

Судовий порядок вирішення спорів найбільш складний і тривалий. Варто зауважити, що формальність судового процесу виправдовує себе настільки, наскільки це необхідно для реалізації гарантії ухвалення законного судового рішення.

З розвитком й ускладненням суспільних взаємин та, як наслідок, їх правового регламентування, за умови правових гарантій незалежності суду, бути впевненим у непогрішності судових рішень не можна.

Інстанційний принцип побудови системи судів дає можливість незадоволеному рішенням у справі учасникові судового процесу звернутися до судової інстанції вищого рівня з вимогою переглянути рішення суду попередньої інстанції.

Значущість інстанційної системи полягає в тому, що саме вона виступає однією з гарантій високої якості здійснення правосуддя, надаючи можливість суддям вищого рівня з більшим досвідом і компетентністю виправляти можливі помилки суддів нижчої ланки.

Водночас існує думка, що рівень авторитетності судової системи обернено пропорційно співвідноситься з кількістю судових інстанцій. А проходження справи через усі можливі судові інстанції пересічні громадяни ототожнюють із судовою тяганиною. Ухвалення різними судовими інстанціями протилежних рішень в одній і тій же справі викликає недовіру у громадян до судової гілки влади, проте часто це пояснюють свавіллям суддів.

Із психологічного погляду, така позиція громадян може бути виправданою. Проте формування судової системи за інстанційним принципом запроваджено зовсім не для зниження рівня авторитетності судових органів та ускладнення порядку вирішення спорів.

Інстанційна побудова системи судів пов'язана з головними способами оскарження й перегляду судового рішення. Її особливість полягає в тому, що справу по суті вирішує переважно судова ланка найнижчого рівня – суд першої інстанції.

Звичайно, суд першої інстанції під час розгляду і вирішення справи через недостатню кваліфікацію, неухважність чи свідомо може допустити помилку.

Безперечно, оскарження судового рішення не може відбуватися в суді, що ухвалив його, бо за змістом оскарження є спором незадоволеної сторони процесу рішенням суду, що ухвалив його. Відповідно, перегляд судового рішення має відбуватись у суді вищої інстанції.

Кожна правова держава створює свій варіант системи інстанцій перегляду рішень суду, який має на меті досягнути найоптимальнішого співвідношення між таким вимогами, як:

- правосудність судового рішення – за ухвалення рішення відповідна судова інстанція повинна забезпечити законність й обґрунтованість рішення у справі;

- доступність і своєчасність судового рішення – наявність великої кількості судових інстанцій зумовлює зростання витрат на їх проходження, відповідно – недоступність для сторін; остаточне рішення у справі суд повинен ухвалити максимально швидко, з метою вчасного досягнення визначеності у конфліктних правовідносинах (невизначеність негативно психологічно та фінансово впливає на учасників процесу).

Наведені вимоги є взаємозаперечними та наділені колізійним впливом на систему судових інстанцій. Правосудність судового рішення вимагає більшої кількості інстанцій, а доступність і своєчасність рішення – меншої. Проте в кожній державі система інстанцій залежить від того, як законодавець урівноважить співвідношення цих вимог [1, с. 42].

Украй важливо не допустити ситуації, коли той же суд виконуватиме функцію кількох інстанцій в одній і тій же справі. По-перше, суд не має права двічі здійснювати розгляд справи, у якій ухвалив рішення, адже навряд чи суддя захоче відхилитися від своєї попередньої позиції, ухвалюючи нове рішення.

Наведене твердження ґрунтується на принципі, що ніхто не може бути суддею у своїй справі (оскарження, як раніше було зазначено, – це спір сторони з судом, що ухвалив рішення). Якщо допустити розгляд справи в тому ж суді, але різними суддями, виникатиме обґрунтований сумнів щодо неупередженості перегляду, на який можуть впливати особисті стосунки в колективі суддів.

По-друге, у вищій інстанції справу мають розглядати судді, вимоги до кваліфікації яких є підвищеними порівняно із суддями нижчих інстанцій. До суддів судів одного рівня встановлюватимуться однакові вимоги. А отже, і гарантії правосудності судового рішення, винесеного судом вищої інстанції, не будуть вищими, якщо один і той же суд або суди одного рівня виконуватимуть функції двох чи більше інстанцій. Оптимальним варіантом уникнення наведеної ситуації є наділення кожної судової ланки функціями лише однієї інстанції [1, с. 42]. Таку ж позицію підтримує і Н. В. Сібільова, яка вважає, що кожна наступна судова інстанція щодо тієї інстанції, яка ухвалила рішення у справі, є вищою. Суд касаційної інстанції є вищим стосовно суду апеляційної інстанції. Отже, одна й та ж справа послідовно проходити обидві інстанції в одному й тому ж суді не може. Це би спричинило порушення міжнародно-правових вимог, передбачених великою кількістю рішень Європейського суду з прав людини щодо забезпечення здійснення правосуддя безстороннім та об'єктивним судом.

Утім, це не передбачає функціонування правила: один суд – одна інстанція. Це положення підтверджують судові системи європейських держав, у яких суди другої чи третьої ланок одночасно є судами апеляційними та першої інстанції, а подекуди (якщо це найвищий суд держави) – касаційною та першою інстанцією. Отож, загальноприйнята вимога необхідності забезпечення права особи на розгляд справи по суті в першій інстанції, реалізація права у випадках, передбачених законом, на апеляційне оскарження з одночасною заборороною розглядати конкретну справу в одній судовій установі за двома інстанціями і зумовили утвердження фундаментальних критеріїв побудови європейських судових систем сучасності. Як наслідок – формується визначення кількості їхніх рівнів (ланок): від трьох до п'яти.

Погоджуємося з думкою Р. О. Куйбіди, що за змістом «судова ланка» і «судова інстанція» не є тотожними поняттями [1, с. 42–43]. Поняття судової ланки в структурі судоустрою охоплює суди одного організаційного рівня (місцеві, апеляційні, вищі суди та Верховний Суд). Судова інстанція позначає ті суди, які реалізують один із видів провадження, а саме: провадження у першій інстанції, апеляційне провадження, касаційне та провадження за нововиявленими обставинами. Відмінність цих понять ґрунтується на багатозначності терміна «суд». Судову ланку визначають через поняття «суд» у значенні «судовий орган», а судову інстанцію – через поняття «суд», у процесуальному значенні – «суд, що розглядає справу» [1, с. 42–43].

Незважаючи на змістову відмінність обох понять, суттєвим є те, що в організаційному розумінні і судова ланка, і судова інстанція

збігалися. Тобто судова ланка повинна реалізовувати функції лише однієї інстанції. Цю ідею відтворює таке правило: «Суд однієї ланки = суд однієї інстанції». Наведене правило є безумовним тоді, коли йдеться про розгляд однієї справи різними інстанціями. Але і з нього можуть бути винятки, хоча й небажано, а саме: коли йдеться про поєднання в одному суді функцій різних інстанцій у різноманітних категоріях справ. У разі таких винятків вони обов'язково мають обґрунтовуватися потребами судового процесу для конкретних категорій справ [1, с. 43].

Наголошуємо, що саме такі засади, як спеціалізація, територіальність і інстанційність, мають найбільше значення для подальшого розвитку системи судів в Україні. Інші засади здебільшого вичерпали своє методологічне значення та перетворились на властивості, риси, які характеризують сучасну систему судів.

Правила інстанційної підсудності закріплені положеннями ст. 20 КАС, разом із правилами предметної і територіальної підсудності становлять алгоритм визначення належного суду для розгляду і винесення рішення в конкретній адміністративній справі.

Відповідно до положень ст. 20 КАС, місцеві адміністративні суди та ВАС у випадках, визначених КАС, уповноважені вирішувати адміністративні справи як суди першої інстанції. Рішення судів першої інстанції можуть оскаржуватися в апеляційному порядку в апеляційних адміністративних судах. Вищий адміністративний суд України переглядає рішення суду першої та апеляційної інстанції як суд касаційної інстанції. Верховний Суд України переглядає рішення адміністративних судів після їх перегляду касаційною інстанцією. Положення ст. 20 КАС сформульовані з урахуванням таких критеріїв, як:

1) зрозумілість, тобто система судових інстанцій сформована максимально просто для того, щоб будь-яка особа могла з легкістю визначити, у яких випадках і до якого саме суду вона має право звернутися з адміністративним позовом, апеляційною чи касаційною скаргою;

2) рівність можливостей для оскарження судового рішення, тобто для кожної адміністративної справи передбачено однакову кількість судових інстанцій, які необхідні для уникнення необґрунтованого обмеження права громадян на перегляд судового рішення.

Отже, закріплюючи положення інстанційної підсудності, варто дотримуватися принципу, відповідно до якого однієї ланці судової системи відповідає лише одна судова інстанція. Законодавець, формулюючи ч. 1 ст. 20 КАС, наведений принцип дотримує, оскільки дві нижчі ланки судової системи (місцеві та апеляційні адміністративні

суди) розглядають підвідомчі та підсудні їм справи як суди першої інстанції. Це додатково підтверджує, що дотримання критеріїв зрозумілості й рівності можливостей для оскарження судового рішення можливе лише за умови реалізації принципу, згідно з яким одна ланка відповідає одній інстанції. Наведений підхід найоптимальніше сприяє інстанційній спеціалізації суддів різних судових ланок.

Зазначимо, що ВАСУ виконує функції суду першої інстанції у випадках, визначених КАС, а саме щодо: оскарження рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії з приводу встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму (ч. 3 ст. 172 КАС); оскарження актів, дій чи бездіяльності ВРУ, ПУ, ВРЮ, ВККСУ (ч. 2 ст. 171-1 КАС); дострокового припинення повноважень народного депутата України у випадку невиконання ним вимог щодо несумісності (ч. 1 ст. 180 КАС).

За загальним правилом ч. 2 ст. 20 КАС, рішення місцевих адміністративних судів уповноважені переглядати апеляційні адміністративні суди в апеляційному порядку. Тобто апеляційний адміністративний суд за апеляційною скаргою здійснює перегляд рішення суду першої інстанції з огляду на правильність установлених обставин і (або) законність застосування відповідних норм права.

Законодавець, закріплюючи загальне правило в ч. 2 ст. 20 КАС, наділив апеляційний адміністративний суд функцією суду першої інстанції. Власне, ч. 2 ст. 183-1 КАС передбачає положення, згідно з яким рішення в адміністративних справах щодо примусового відчуження земельної ділянки чи іншого нерухомого майна, що на ній розташовано, з мотивів суспільної необхідності виносить апеляційний адміністративний суд. Тобто наведену категорію справ уповноважений розглядати апеляційний адміністративний суд як суд першої інстанції.

Вважаємо, що ця позиція нормотворця не узгоджується із завданнями адміністративного судочинства як спеціалізованого виду судової діяльності, який є механізмом посилення гарантій захисту прав людини від протиправних діянь і рішень органів публічної адміністрації. На відміну від цивільного судочинства, адміністративне судочинство покликане захищати насамперед людину, незалежно від того, чи виступає вона позивачем у справі, чи відповідачем. Також відсутній системний зв'язок ч. 2 ст. 183-1 КАС з положеннями Конституції України та міжнародними актами щодо визначення змісту правосуддя, яке визнається таким за умови, що відповідає вимогам справедливості та здійснює ефективне поновлення прав. Загальна декларація прав людини у ст. 8 передбачає, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках

порушення її основних права, наданих їй Конституцією або законом [6]. Окрім цього, зміст положення ч. 2 ст. 183-1 КАС суперечить принципу інстанційності, закріпленому ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів».

В адміністративних справах, передбачених ст. 183-1 КАС, щодо примусового відчуження земельної ділянки чи іншого нерухомого майна, що на ній розташовано, з мотивів суспільної необхідності орган державної влади позивається до громадянина. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 183-1 КАС, такі справи підлягають розгляду апеляційним адміністративним судом як судом першої інстанції, а апеляційною інстанцією визначено Вищий адміністративний суд, рішення якого є остаточним й оскарженню не підлягає (ч. 6 ст. 183-1 КАС). Відповідно, громадянин, який є відповідачем у справі, позбавлений права на касаційне оскарження. У правовідносинах суб'єкта владних повноважень із громадянином, а тим паче якщо ініціатива щодо обмеження або позбавлення особи певних прав належить органам влади, держава зобов'язана створити всі умови, необхідні для захисту прав людини, а не обмежувати їх [7].

Висновки. Інстанційний принцип формування системи судів дає можливість незадоволеному рішенням у справі учасникові судового процесу звернутися до судової інстанції вищого рівня з вимогою переглянути рішення суду попередньої інстанції. Саме принцип інстанційності забезпечує конституційне право особи на оскарження судових рішень в апеляційному та касаційному порядку. Закріплюючи положення інстанційної підсудності, слід дотримуватися принципу, відповідно до якого одній ланці судової системи відповідає лише одна судова інстанція. Грунтуючись на наведеному, вважаємо, що для дотримання гарантій захисту прав людини від протиправних діянь і рішень суб'єктів владних повноважень доцільно внести зміни до КАС і покласти функцію розгляду справ у першій інстанції справ щодо примусового відчуження земельної ділянки чи іншого нерухомого майна, що на ній розташовано, з мотивів суспільної необхідності на окружні адміністративні суди. Відповідно, апеляційний розгляд здійснюватиме апеляційний адміністративний суд, а касаційний – Вищий адміністративний суд.

---

1. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: монографія / Р. О. Куйбіда. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.

2. Ославський М. І. Адаптація принципів адміністративного судочинства до Європейських стандартів адміністративного процесу / М. І. Ославський // Держава і право. – 2007. – Вип. 36. – С. 264–270.

3. Муза О. Теоретичні питання адміністративного судочинства в Україні / О. Муза // Право України. – 2009. – № 8. – С. 106–111.

4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – 22 жовт. – № 41, 41/42, 43, 44/45. – Ст. 1468.

5. Назаров І. В. Судова реформа як частина правової реформи в Україні / І. В. Назаров // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1 (5). – С. 63–76.

6. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

7. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, статті 171-1, частини першої статті 180 Кодексу адміністративного судочинства України, 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини четвертої статті 18, частин другої, третьої, п'ятої статті 171-1, частин другої, шостої статті 183-1 Кодексу адміністративного судочинства України та 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», частини четвертої статті 18, статті 171-1 Кодексу адміністративного судочинства України від 5 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n016d710-12>.

Гнатюк С. С., Богомазова І. А. Принцип інстанционности и инстанционная подсудность в административном судопроизводстве

Рассмотрены понятие, значение и роль принципа инстанционности во время формирования системы административных судов. Обосновано, что принцип инстанционности является одной из гарантий высокого качества правосудия и механизмом защиты от нарушений материального или процессуального законодательства, которые могли возникать в суде низшей инстанции.

Проанализированы правила инстанционной подсудности, которые закреплены в Кодексе административного судопроизводства Украины. Предложено усовершенствовать отдельные положения правил инстанционной подсудности.

Ключевые слова: принцип инстанционности, инстанционная подсудность, судебная система, административный суд.

Hnatyuk S. S., Bogomazova I. O. Principle of instances and instances jryisdiction in administrative proceedings

The experience of the European Community which shows that the functioning of the institution of administrative justice is one of the essential guarantees of the rule of law in government in democratic countries where there is a

mechanism of essential judicial review of the progress of public-law institutions of government regulations is characterized.

The importance of improving the ways to implement the judicial process, is emphasized, namely the redistribution of jurisdiction between the various links of the court system, its internal reorganization, liquidation or formation of new vessels.

It is determined that this type of control is implemented through a system of specialized courts to their jurisdiction belongs resolving disputes (conflicts) in public administration, where the principle of instances, ensures the constitutional right of a person to appeal against court decisions in appellate, cassation and other types of courts. Their content and the number is a reflection of the evolutionary path of court existing in a particular state with its customs, experiences, achievements.

The concept, meaning and role of instances principle in the construction of administrative courts, are determined. The attention to the inadmissibility perform a function of several court instances.

It is proved that the principle of instances is a guarantee of high quality of justice and the remedy from violations of substantive or procedural law that may have occurred in the lower court.

The jurisdiction rules of instances kept in the Code of Administrative Procedure of Ukraine are analyzed certain provisions of the proposed rules of instances jurisdiction, are improved.

Key words: *'Instances principle', 'instances jurisdiction', the judiciary, the administrative court.*

Стаття надійшла 9 листопада 2015 р.

УДК 342.9.(477)

О. М. Глюшик

ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ДОГОВІРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

Досліджено особливості правоохоронного органу як сторони адміністративного договору та як учасника адміністративних правовідносин. Здійснено характеристику адміністративно-правового статусу правоохоронних органів як суб'єктів адміністративно-договірної компетенції. Проаналізовано норми та положення нормативно-правових актів України, котрі визначають систему правоохоронних органів України, а також статус окремих правоохоронних органів.

Ключові слова: *адміністративний договір, правоохоронний орган, учасник адміністративних правовідносин, суб'єкт адміністративно-договірної компетенції, адміністративно-правовий статус, адміністративно-договірна компетенція.*

Постановка проблеми. Правоохоронний орган як сторона адміністративного договору та учасник адміністративних правовідносин характеризується наявністю адміністративно-правового статусу, складовою якого є адміністративно-договірна компетенція. Така компетенція визначається нормативно-правовими актами та залежить від виконання правоохоронних чи правозастосовних функцій конкретним органом публічної влади. Тому важливим є дослідження правових норм, що визначають поняття, ознаки і види правоохоронних органів, а також їх адміністративно-правовий статус.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, предметом яких були правоохоронні органи, їх поняття, сутність та особливості визначаються по-різному, подекуди з протилежних позицій. Такий стан наукових досліджень пояснюється передусім відсутністю чіткого законодавчого визначення поняття та системи правоохоронних органів України, що, своєю чергою, зумовлює необхідність проведення реформи правоохоронних органів, визначення на законодавчому рівні їх вичерпного переліку та загальних ознак. Останнім часом активно створюються передумови такої реформи. Зокрема, 6 квітня 2012 року з метою усунення дублювання повноважень правоохоронних органів, оптимізації їх структури і чисельності, чіткого визначення та розмежування компетенції цих органів, підготовки узгоджених пропозицій щодо їх подальшого комплексного реформування, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення прав і свобод людини був створений Комітет із питань реформування правоохоронних органів як консультативно-дорадчий орган при Президенті України [1].

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення питання правового статусу правоохоронних органів як суб'єктів адміністративно-договірної компетенції стали дослідження таких провідних науковців: О. М. Бандурки, О. К. Безмертного, В. Р. Білої, Ж. В. Завальної, О. М. Музичука, Ю. С. Назара, О. С. Ротенберга, Ю. А. Тихомирова, Ю. С. Шемшученка та ін.

Мета статті – дослідити та проаналізувати адміністративно-договірну компетенцію правоохоронних органів, котра є складовою їх адміністративно-правового статусу.

Виклад основних положень. Спроби щодо визначення переліку правоохоронних органів були здійснені у роз'ясненнях Верховного Суду України [2], а також 2012 року – у рішенні Конституційного Суду України [3]. Однак у цих документах правоохоронні органи розуміються у значенні, запропонованому у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів України» [4].

Перелік правоохоронних органів визначається у низці законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів. Наприклад, у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» до таких віднесені: «органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» (ч. 1 ст. 2), а також розвідувальні органи України, Антимонопольний комітет України, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України (ч. 2 ст. 2) [4].

У статті 9 Закону України «Про основи національної безпеки України» визначаються повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки. Зокрема, у частині 8 статті 9 цього Закону зазначено, що такими суб'єктами є правоохоронні органи, які здійснюють боротьбу зі злочинністю і протидіють тероризму [5].

У статті 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» міститься перелік підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, і які, беззаперечно, на нашу думку, входять до правоохоронних. Зокрема, це відповідні підрозділи: Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Управління державної охорони, органів доходів і зборів, органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної пенітенціарної служби України, розвідувального органу Міністерства оборони України, Національного антикорупційного бюро України [6].

У статті 6 Закону України «Про розвідувальні органи України» до таких органів віднесені: Служба зовнішньої розвідки України; розвідувальний орган Міністерства оборони України; розвідувальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону [7], які, на нашу думку, також належать до правоохоронних органів.

Підставою для такого висновку є аналіз їх завдань і повноважень (статті 4, 9), методів і засобів діяльності (ст. 5), серед яких переважають оперативно-розшукові, а також рівень соціально-правового захисту, який подібний до відповідного захисту працівників правоохоронних органів, що передбачений Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Цікавим є підхід законодавця до класифікації державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю. Зокрема, у статті 5 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» зазначено, що систему державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, становлять: а) спеціально створені для боротьби з організованою злочинністю державні органи: Координаційний комітет боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України; спеціальні підрозділи боротьби з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України; б) державні органи, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю в межах виконання покладених на них інших основних функцій: органи внутрішніх справ України і Служби безпеки України; органи прокуратури України; органи доходів і зборів, органи Державної прикордонної служби України та органи державного фінансового контролю; органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори; розвідувальний орган Міністерства оборони України; Служба зовнішньої розвідки України; Національне антикорупційне бюро України [8].

На нашу думку, кожен із згадуваних у цій статті органів є правоохоронним, оскільки вони створені з метою протидії різним видам злочинності.

Деякими законодавчими актами окремі органи прямо названі правоохоронними. Зокрема, це стосується Законів України «Про Службу безпеки України» [9], «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [10], «Про Державну прикордонну службу України» [11]. Зокрема, Служба безпеки України визначена як «державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України» (ст. 1); Управління державної охорони України – як «державний правоохоронний орган спеціального призначення, підпорядкований Президентові України та підконтрольний Верховній Раді України» (ст. 11); Державна прикордонна служба України – як «правоохоронний орган спеціального призначення» (ст. 6). А деякі із органів, які, беззаперечно, є правоохоронними, окремими законодавчими актами, що визначають їх правовий статус, навпаки, такими не названі. Зокрема, це стосується міліції України, поліції України, Служби зовнішньої розвідки України, прокуратури, органів доходів і зборів, органів і установ виконання покарань тощо.

Отже, нормами чинного законодавства до правоохоронних органів віднесено (зважаючи на чинні назви зазначених органів): органи внутрішніх справ, органи прокуратури, Службу безпеки України, Державну фіскальну службу (колишні митна та податкова служби),

Державну прикордонну службу України, Державну міграційну службу України, Управління державної охорони, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України, Службу зовнішньої розвідки України, Розвідувальний орган Міністерства оборони України, Державну пенітенціарну службу України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, Державну фінансову інспекцію України, Державну службу фінансового моніторингу України, Антимонопольний комітет України, Державну виконавчу службу України, Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку України, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національний банк України та деякі інші державні органи.

Коли йдеться про укладення договору правоохоронним органом у сфері приватного права, як правило, не виникає питання, чи має він право укласти такий договір, оскільки в приватній сфері діють принципи «дозволено все, що не заборонено законом» і свободи договору. Інші принципи притаманні публічно-правовій сфері, що і зумовлює актуальність питання щодо правових підстав та і використання адміністративних договорів правоохоронними органами.

Щодо підстав укладення правоохоронними органами адміністративних договорів існують дві протилежні думки. Д. В. Осинцев зазначає, що можливість використання договору для регулювання адміністративних відносин знаходиться в межах правової незабороненості, тому пряма вказівка в компетенції на параметри його реалізації не вимагається. Використовувати чи не використовувати договірне регулювання залежить від оперативної ситуації, а питання про те, оформляти договором чи іншою договірною формою, – на розсуд органу з владними повноваженнями [12, с. 65]. Більшість науковців дотримуються іншої позиції, відповідно до якої законодавче закріплення повноваження на адміністративний договір необхідне. В адміністративному договорі орган виконавчої влади діє як суб'єкт із владними повноваженнями, його статус обумовлюються компетенцією, визначеною законодавством. Відповідно, й право укласти адміністративні договори має бути передбачене в нормах про компетенцію органу виконавчої влади. Зазначене стосується і делегованих повноважень.

На думку Ж. В. Завальної, у цьому випадку можливе таке припущення, що повноваження на договір залежно від завдань, функцій, сфери суб'єкта із владними повноваженнями може бути введене в компетенцію і бути обов'язковим до виконання або ж віддаватись на розсуд. В обох випадках є переваги. За введення повноваження на використання адміністративного договору досягається відповідність управлінської діяльності загальнотеоретичним засадам законності,

верховенства права та іншим. За надання цьому повноваженню дискреційного характеру можна очікувати ефективності у вирішенні нестандартних завдань, які вимагають певної відповідальності та вмінь. Причому в останньому випадку це може виражатися в словесних формулах «укладає договір», «може врегульовувати на договірних началах» або замовчуватись за відсутності прямої заборони врегулювання таких відносин договірними формами [13, с. 212–213].

Для правоохоронних органів характерне використання адміністративних договорів і на підставі норм компетенційних актів, і за допомогою дискреційних повноважень. Оскільки правоохоронні органи функціонують у сфері забезпечення прав і свобод осіб, в якій важливо точне та неухильне дотримання норм законодавства, перевагу у визначенні підстав укладення адміністративних договорів слід надати способу введення відповідних норм до компетенції того чи іншого правоохоронного органу.

Компетенцією вважають сукупність установлених нормативними правовими актами прав та обов'язків (повноважень) організацій, органів, посадових осіб, а також осіб, що здійснюють управлінські функції в комерційних організаціях. Загалом на теоретичному рівні поняття компетенції було сформульовано Ю. А. Тихомировим так: компетенція – це законно покладений на уповноваженого суб'єкта обсяг публічних справ [14, с. 55]. Власне, під компетенцією розуміється сукупність повноважень (прав та обов'язків) будь-якого органу або посадової особи, встановлена законом, статутом цього органу або іншими положеннями.

Компетенція правоохоронного органу, яка встановлюється в передбачених правових формах, містить конкретні повноваження щодо правоохоронної та правозастосовної діяльності. Компетенція вказує на те, який правоохоронний орган уповноважений на виконання тих чи інших адміністративних справ, а також окреслює дії, які повинен учиняти орган для їх вирішення.

Правоохоронний орган не може відмовитись від своєї компетенції, перебирати на себе компетенцію іншого органу, переносити свою компетенцію в процесі діяльності на інших суб'єктів, розширювати її або звужувати. Саме це дає підстави говорити не тільки і не стільки про право виконання правоохоронним органом завдань та функцій, як про обов'язок їх виконання. Тому про правоохоронні органи як суб'єкти із владними повноваженнями необхідно говорити про сукупність права та обов'язку, що є нерозривним елементом, який входить у структуру компетенції і становить обов'язкову компоненту для використання адміністративного договору.

Отже, право-обов'язок (повноваження) використання адміністративного договору у діяльності правоохоронного органу можливо розглядати як частину компетенції, яку, як обґрунтовано відзначила Ж. В. Завальна, слід уважати адміністративно-договірною компетенцією. Словосполучення «адміністративно-договірна» не є суперечністю, а тільки вказівкою на галузевий вид договору, і не означає, що компетенція встановлена в договірному порядку. Саме в цьому випадку щодо договорів зміст компетенції має встановлюватися законом [13, с. 191]. Конкретний правоохоронний орган вважатиметься суб'єктом адміністративно-договірної компетенції, якщо у нього є владні повноваження та встановлена законом здатність використовувати для регулювання відносин адміністративний договір.

Правоохоронні органи можуть здійснювати своє владне повноваження на використання адміністративного договору прямо – шляхом закріплення в компетенції відповідного повноваження та видів управлінських відносин, до яких суб'єкти можуть застосовувати адміністративний договір або опосередковано – у вигляді адміністративного розсуду (дискреційних повноважень) [13, с. 192].

О. С. Ротенберг зазначає, що для органів виконавчої влади адміністративно-договірна правосуб'єктність опосередковується категорією дискреційного повноваження, що відображає наявність та визначає межі автономії волі суб'єкта щодо вибору між адміністративним актом та адміністративним договором, щодо врегулювання конкретних правовідносин, визначення умов договору, визначення контрагента в договорі [15, с. 10].

Суть адміністративного розсуду полягає в обумовленому межами компетенції вільному виборі рішень і дій з усіх наданих можливих альтернатив. Адміністративний розсуд науковці визначають як умотивований вибір для прийняття правомірних рішень і здійснення дій уповноваженим суб'єктом у рамках його компетенції для виконання управлінських чи інших завдань [16, с. 420]. Легальні обсяги адміністративного розсуду не повинні порушуватися, але він має бути таким, щоб не позбавляти носіїв владних повноважень здатності творчо вирішувати питання [16, с. 418]. Розсуд може застосовуватися за наявності диспозитивних правових норм, оціночних понять, відкритих правових переліків, прогалін у праві, юридичних колізій тощо. Тобто, що більше варіантів вибору, то вища свобода волевиявлення. Будь-якому виду адміністративної діяльності (адміністративних відносин) притаманний свій вид розсуду. Законодавець пов'язаний тільки конституційними нормами, тому його діяльність є первинною щодо інших гілок влади і має більший ступінь свободи.

Щодо правоохоронних органів, то оскільки ці органи мають діяти в інтересах держави та суспільства у правоохоронній сфері, на їхній розсуд, а відповідно і волю, впливатиме зовнішній фактор – необхідність діяти певним чином, відповідно до функцій та завдань, передбачених метою їх створення. В об'єктивному значенні повноваження на договір – це сукупність зафіксованих у законодавчих актах правових норм, в яких закріплюється можливість і необхідність установлення зв'язків у договорах [13, с. 207].

На законодавчому рівні укладення адміністративних договорів правоохоронними органами або врегульовано фрагментарно, або використання правоохоронними органами таких договорів регламентується підзаконними нормативно-правовими актами, як правило, міжвідомчими спільними наказами.

Висновки. У законодавстві відсутній вичерпний перелік правоохоронних органів, оскільки різними нормативно-правовими актами або називається їх різна кількість, або їх перелік завершується словами «та інших органів». Також варто зауважити, що сьогодні формально не закріплено адміністративно-договірної компетенції правоохоронних органів на рівні законодавчих актів. Як правило, такі повноваження передбачені спільними підзаконними нормативно-правовими актами. Така ситуація не сприяє поширенню форм адміністративно-договірного регулювання в діяльності правоохоронних органів. Навіть за наявності такого повноваження невирішене питання про ті можливості (правомочності), які розуміються під цим, і порядок їх здійснення. Це призводить до погашення ініціативи та самостійності в діяльності правоохоронних органів [13, с. 211]. Отже, пропонуємо внести відповідні зміни до компетенційних нормативно-правових актів або прийняти окремий законодавчий акт, в якому визначити компетенцію правоохоронних органів щодо використання у своїй діяльності адміністративних договорів.

---

1. Про Комітет з питань реформування правоохоронних органів: Указ Президента України від 6 квітня 2012 р. № 252/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/252/2012/print1358505848025673>.

2. Практика застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві: Постанова Верховного Суду України від 24 листопада 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0019700-99&c=1#Public>.

3. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-13/2012 від 18 квітня 2012 р. за конституційним зверненням громадянина Кузьменка Віталія

Борисовича щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 364 Кримінального кодексу України (справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби) // «Офіційний вісник України» від 7 травня 2012 року № 33.

4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

6. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

7. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22 березня 2001 р. № 2331-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2331-14>.

8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3342-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

9. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>

10. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80>.

11. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 662-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.

12. Осинцев Д. В. Методы административно-правового воздействия / Д. В. Осинцев. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005. – 367 с.

13. Завальна Ж. В. Адміністративний договір: теоретичні засади та застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ж. В. Завальна; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 369 с.

14. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Ю. А. Тихомиров. – М.: Изд-во г-на Тихомирова, 2005. – 355 с.

15. Ротенберг А. С. Административный договор: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / А. С. Ротенберг. – Ростов н/Д., 2006. – 23 с.

16. Тихомиров Ю. А. Современное публичное право: монография / Ю. А. Тихомиров. – М.: Эксмо, 2008. – 656 с.

Илюшик Е. Н. Правоохранительные органы как субъекты административно-договорной компетенции

Исследованы особенности правоохранительного органа как стороны административного договора и как участника административных право-

отношений. Осуществлено характеристику административно-правового статуса правоохранительных органов как субъектов административно-договорной компетенции. Проанализированы нормы и положения нормативно-правовых актов Украины, которые определяют систему правоохранительных органов Украины, а также статус отдельных правоохранительных органов.

Ключевые слова: административный договор, правоохранительный орган, участник административных правоотношений, субъект административно-договорной компетенции, административно-правовой статус, административно-договорная компетенция.

Pyushyk O. M. Law enforcement bodies as subjects of administrative – contractual capacity

The features of the law enforcement body as a party of administrative contract and as a party of the administrative relationships are studied. Characteristics of administrative – legal status of the law enforcement as subjects of the administrative – contracting authority is accomplished. The rules and provisions of legal acts of Ukraine, which define a system of the national law enforcement and the status of individual law enforcement bodies are analyzed.

In the article it is pointed out that the law enforcement body as a party of administrative contract and a party of administrative relationships is characterized by administrative – legal status, part of which is administrative capacity. Such capacity is determined by legal norms and depends on the execution of the law enforcement functions by specific public authorities. Therefore, it is important to study law, defining the concept, features and types of the law enforcement and their administrative – legal status.

Despite the large number of scientific researches, where the law enforcement were analyzed, their concept, nature and characteristics are still defined in different ways, sometimes with opposing positions. This state of scientific research due, above all, the lack of a clear definition of «the law enforcement (body and system) of Ukraine», which in turn necessitates reform of the law enforcement, determination their exhaustive list and general characteristics in legal acts.

Today, in fact, administrative – contractual capacity of the law enforcement at the level of legislative acts is not foreseen. Typically, these joint powers are envisaged by subordinate regulatory acts. This situation does not contribute to propagation of administrative – contractual regulation in the law enforcement. Even if such authority is foreseen there is a question of the possibilities (capabilities) that are understood by these, and the procedure of their execution. This leads to maturity of initiative and independence in the law enforcement. Therefore, amendments to the competence regulations or adoption of a separate legislative act, which will determine the competence of the law enforcement bodies to use administrative contracts in their activities, are proposed.

Key words: administrative contract, law enforcement body, party of administrative relationships, subject of administrative-contractual capacity, administrative-legal status, administrative-contractual capacity.

Стаття надійшла 9 листопада 2015 р.

МАКРО- Й МІКРОСИСТЕМНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ КОРУПЦІЇ ТА МЕХАНІЗМ УЧИНЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРОСТУПКІВ

Викладено узагальнення щодо адміністративно-правової оцінки сутності корупції, її тенденцій, що є характерними для сучасного етапу процесів право- та державотворення, розглянуто питання значення оптимізації публічно-правового апарату як методу запобігання та протидії корупції. З метою чіткого та послідовного відображення факторів, що зумовлюють появу та розвиток корупції у соціально-правовій організації нашої держави, здійснено їх функціональне розмежування за критеріями, ustalеними у біхевіористській концепції дослідження девіаційних процесів. Увесь спектр детермінант виникнення корупції розмежовується на причини та умови, які групофікуються в межах макро- та мікросистемної компонент.

Ключові слова: корупція, прояви, запобігання, протидія, адміністративно-правовий аспект, профілактика.

Постановка проблеми. Тривала історіографія феномена корупції, на прояви котрого можемо натрапити практично у всіх наявних документальних пам'ятках процесів державотворення від античного до сучасного періоду, засвідчує значну складність організації процесу ефективної нейтралізації активності окресленого явища. Оскільки визначальною запорукою ефективності у процедурі протидії певному соціальному феномену є детальний аналіз особливостей факторів генезису останнього, апіорі розкриття адміністративно-правового механізму запобігання і протидії корупції, слід детально дослідити детермінанти корупціалізації публічного апарату.

Стан дослідження. Корупція належить до тих соціальних явищ, які постійно перебувають у центрі уваги вчених, мислителів, політиків, суспільних діячів. Осмисленню змісту і сутності корупції, її джерел і детермінантів, проблем моделювання корупції як соціально-економічного і політичного явища значну увагу приділяють такі зарубіжні вчені: Л. Гевелінг, С. Хантінгтон, С. Роуз-Аккерман, Г. Бекер, А. Шлейфер, Р. Вішні, П. Чендер, Л. Уайльд, М. Бек, Г. Сатаров, В. Комісаров, Г. Борзенков, А. Долгова, А. Абадієв та ін.

Поширення корупції в Україні призвело до поступового зростання інтересу українських учених до наукового осмислення корупції. Поглибленому дослідженню цього феномена присвячені роботи Є. Невмержицького (аналіз корупції як соціально-політичного явища),

Р. Тучака, С. Рогульського (адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією), М. Михальченка (політико-філософський аналіз корупції), М. Мельника (механізм корумпованих відносин), А. Бови (громадська думка про корупцію), М. Левіна (корупція як об'єкт математичного моделювання) та ін. Але, незважаючи на те, що проблема корупції має неабияке суспільне звучання, нині у правовій науці їй досі відсутній консолідований підхід до розкриття не лише змісту, але й розуміння поняття та диференціації групи детермінант виникнення корупції.

Метою статті є аналіз макро- і мікросистемних детермінант виникнення корупції.

Виклад основних положень. З метою чіткого та послідовного відображення факторів, що зумовлюють появу та розвиток корупції у соціально-правовій організації нашої держави, слід здійснити їх функціональне розмежування за критеріями, ustalеними у біхевіористській концепції дослідження девіаційних процесів. Загалом увесь спектр детермінант виникнення корупції розмежовується на причини та умови, які, своєю чергою, групофікуються в межах макро- та мікросистемної компонент. Причина – елемент системи детермінант виникнення певного явища, якому властива ендегенна (внутрішня) локалізація. У контексті дослідження корупції та факторів її виникнення, сутність причини зводиться до низки девіацій та соціально-психічних деформацій індивіда чи соціальної групи, що забезпечують готовність до вчинення правопорушення. Натомість умова – фактор об'єктивного середовища, який забезпечує можливість формування заборон до виникнення чи інтенсифікації певного прояву (система сприятливих факторів екзогенного типу).

Макросистемні детермінанти – фактори виникнення корупції, що існують на рівні загальносоціальних інститутів (економіка, політика, соціальне середовище, культурна сфера тощо) та спричиняються певними відхиленнями у функціонуванні останніх. Мікросистемні детермінанти – в основному причини корупціалізації публічного апарату, що проявляються на індивідуальному чи вузькогруповому рівнях, іманентним змістом котрих є відхилення у мотиваційних, а відтак і діяльнісних компонентах.

Дослідження корупції неможливе без комплексного розгляду причин цього феномена. Оскільки причини, як зазначалось, мають ендегенний (суб'єктивний) характер, до них слід віднести ті фактори виникнення корупції, які зароджуються у психіці індивіда внаслідок дисаісфакції власним соціальним, економічним чи правовим становищем у суспільстві та проявляються у поведінці останнього у формі

правопорушень. Найбільш повно причинна сфера детермінант корупції відображена у контексті психолого-правового дослідження такого феномена, як професійна деформація. Щодо причин девіаційних тенденцій у формі корупції слушною є позиція професора В. І. Добренькова: «Корупція починається там, де дії службовця, що повинні бути спрямовані на виконання функцій держави в інтересах служби, замінюються діями для одержання особистої вигоди» [1, с. 322]. Тому причиною інституціоналізації корупції слід визнати зміни у психомотиваційній сфері діяльності службових чи порівнюваних до них осіб, унаслідок якої пріоритет службових інтересів у професійній діяльності заміщується індивідуальними інтересами особи, а професійна діяльність у сфері управління сприймається виключно як інструмент до задоволення власних корисливих інтересів.

Однак слід також погодитись із позицією М. В. Корнієнка, який зазначає, що «причинний рівень усталення корупційних процесів у сучасному суспільстві не обмежується індивідуальним рівнем» [2, с. 7].

На думку вченого, до причин корупції слід також віднести такі феномени, як «перехідна інституційна аномія» та фактор «професійно-психологічної мімікрії».

Останнім із основних причинних факторів корупції виступає явище професійно-психологічної мімікрії – комплекс процесів трансформації свідомості та поведінки індивіда, зумовлений інтеграцією у професійне середовище та акцепцією усталених традицій, які у ньому існують. Адаптація індивіда проявляється у запозиченні емпіричного потенціалу службового середовища не лише у сфері здійснення легітимних процедур управлінського характеру, але й у контексті інтеграції в методику протиправної (зокрема корупційної) експлуатації влади та пов'язаних із нею можливостей. Інколи простежується примусове залучення індивіда у корупційні взаємодії задля формування так званої «кругової поруки» (кожен із службовців апарату, прагнучи ухилитись від відповідальності за вчинені ним правопорушення, не розголошує зловживання колег).

Істотного значення у сфері причинної детермінації корупції набуває психологічна дисаісфакція службової особи такими атрибутами її посади, як рівень матеріального забезпечення та рівень соціальної значущості здійснюваної службової діяльності. Невдоволення станом названих показників формує у службової особи стійке бажання щодо вступу у корупційні зв'язки задля компенсації благ, які, на її думку, недоодержуються нею у контексті легітимного алгоритму службової діяльності.

Подекуди, як зазначає Я. Ю. Кондратьєв, «службова особа намагається сформувати ілюзію правомірності процесів одержання матеріальних благ за здійснення службової діяльності, інтерпретуючи їх як «обдаровування» чи «подяки» від споживачів адміністративних послуг» [3, с. 5]. Такі дії, на думку автора, є передумовою глибинної інтеграції стереотипу припустимості корупційної моделі у психіку, а відтак і службову практику службової особи. Таким чином, заміщуючи моральний імператив меркантильними інтересами, корупціонер руйнує останній превентивний фактор на шляху до систематичного хабарництва.

Щодо комплексу умов, які детермінують виникнення епісоціального феномена корупції, то останній відображає увесь комплекс економічних, політичних, культурних та інших соціальних процесів, притаманних сучасному суспільству. «Корупція – це термометр суспільства» [4, с. 234], оскільки її рівень перебуває у зворотній залежності від рівня ефективності діяльності державних, самоврядних та інших соціальних інститутів.

Слід зазначити, що нині у правовій доктрині відсутня єдина позиція щодо відображення континууму елементів, які утворюють сутність умов корупції у сучасному суспільстві. Однак, послуговуючись концепцією організації соціального середовища, запропонованою Е. Дюркгеймом, можемо виділити такі умови корупціалізації соціального середовища:

а) незбалансованість інститутів соціального забезпечення службових осіб унаслідок порушення механізму реалізації соціальної політики. У країнах розвинутої демократії показники рівня соціального забезпечення службових осіб держави збалансовуються із середніми показниками прибутків працівників приватного сектора економіки у аналогічних сферах спеціалізації. В Україні, як і в більшості країн колишнього соціалістичного табору, традиційною є мінімізація бюджетних асигнувань на забезпечення цієї категорії видатків. Описана ситуація зумовлює необхідність пошуку альтернативних джерел фінансування діяльності службових осіб, які, згідно із законодавством України, не можуть суміщати службову діяльність з іншою оплачуваною діяльністю. Джерелом таких акцесорних прибутків у більшості випадків і виступає корупція. Так, професор П. А. Кабанов у спеціалізованому дослідженні корупції зазначає: «В країні, в якій відсутній дієвий та збалансований механізм оплати праці, що у розвинутих країнах вибудовувався десятиліттями, люди просто переходять на альтернативний офіційному алгоритм перерозподілу благ – приватно-правовий» [5, с. 123]. У разі незадовільного фінансового забезпечення

службової діяльності держава не залишає носіям владних повноважень іншого вибору, як окрім вдаватись до одержання недокументованих платежів, які з часом набувають характеру систематичності.

Простежуємо, що фундаментального антикорупційного ефекту лише через підвищення міри заходів правової репресії за вчинення корупційних деліктів досягнути неможливо, оскільки позитивна динаміка у цій сфері простежується тільки у разі комплексної та послідовної модернізації соціальних інститутів, зокрема механізму матеріально-фінансового забезпечення інституту державної служби;

б) дефекти національного законодавства: колізії, аномії, прогалини. Колізійність нормативної регламентації суспільних відносин полягає у порушенні правила преюдиційності у контексті нормотворчої чи підзаконної правозастосовної діяльності, внаслідок чого аналогічний правовий інститут набуває суперечливого відображення у положеннях різних нормативних актів. Вирішення питання колізійності правових норм не повинно становити значної складності у разі усталеності чіткої ієрархічності законодавства та його побудови на засадах низхідної субординації. Однак практика вітчизняної правової дійсності засвідчує можливість нівеляції цієї правової моделі, внаслідок чого відбувається застосування нормативних актів, які містять приписи, що десонують із вищими правовими інститутами та набувають виключно інституційної актуальності (виступають засобом норморегуляції суспільних відносин виключно в функціональному ареалі конкретної ланки публічно-правового механізму). Практична зручність очевидного порушення засад правореалізації пов'язується з можливістю включення у зміст підзаконних актів положень, що уможливають корупційні зловживання службових осіб, а відтак є джерелом неправомірної вигоди.

Щодо явища правової аномії, то слушною є думка М. І. Мельника: «Відсутність спеціалізованих правових приписів, або ж виключно декларативний характер останніх призводить до необхідності евентуального вирішення правової ситуації службовою особою на основі відчуття правової доцільності, а це і є визначальним фактором для сприяння зловживанням» [6, с. 55–56]. Слід деталізувати цю тезу тим, що явище аномії правової системи стосується не лише фактичної відсутності нормативних актів у певній сфері суспільних відносин, але й простежується у разі фактів порушення нормотворчого процесу у формі непослідовності чи неповноти нормативної регламентації певного правового інституту. Так, зокрема, відсутність у чинному антикорупційному законодавстві вичерпного переліку складів корупційних правопорушень засвідчує анемічність окресленої ланки законодавства,

детермінуючи ускладнення та зменшуючи ефективність заходів запобігання та протидії цьому феномену.

Прогалини у праві – елемент низки дефектів правової системи, проявом котрого виступає відсутність регламентації процедурної частини алгоритму застосування положень чинного законодавства, що зумовлює необхідність застосування одного з механізмів правового заміщення: «аналогії закону» чи «аналогії права». Як зазначає Ю. П. Битяк, «аналогія закону виникає у правовій дійсності у випадку відсутності спеціальних правових приписів щодо того чи іншого підвиду суспільних відносин, які відтак регламентуються за шаблоном нормативного акта, положеннями якого регулюються відносини, схожі за правовим змістом. У разі відсутності такого нормативного акта прогалини у праві усуваються на основі застосування загальних принципів права, що у правозастосовній діяльності йменується аналогією права» [7, с. 84].

Усі з названих форм прояву недосконалості нормативно-правового регулювання суспільних відносин сприяють порушенням режиму законності, даючи можливість уповноваженим суб'єктам правозастосовної діяльності реалізовувати функції управління всупереч інтересам держави, суспільства та служби, підривають авторитет держави та створюють сприятливе середовище для виникнення та інституціоналізації феномена корупції у суспільно-правовій практиці нашого суспільства;

в) недоліки в організації державного апарату управління. Ефективність здійснення державної влади визначається такими індикаторами, як функціональність (чітка диференціація повноважень організаційно-розпорядчого та адміністративно-господарського характеру між ланками управління), транспарентність (прозорість управлінських процедур, унаслідок якої чітко простежується відповідальний суб'єкт здійснення функцій держави, а відтак підвищується ефективність контролю за його діяльністю), соціальна спрямованість (зрозумілість методики організації та здійснення управління, мінімізація бюрократизму, пріоритезація інтересів суспільства та індивіда у ієрархії цілей державної політики). Зниження рівня хоча б одного з наведених показників засвідчує існування недоліків наявної системи адміністрування. Відсутність можливості налаштування дієвої форми взаємодії публічного апарату та соціального середовища зумовлює необхідність у пошуку альтернативних методів такої кооперації, які зазвичай мають нелегітимний характер. Складність і незрозумілість методики функціонування публічних інституцій, значна тривалість управлінських процедур, відсутність чітких процедурних положень у чинному

законодавстві – фактори, які сприяють використанню корупційних практик і формують стереотип комерційності службової діяльності;

г) низька ефективність контрольно-наглядової функції в системі державної влади. «Девіантні процеси у суспільстві породжуються в основному не соціальними, а саме політичними чинниками. Нездатність держави до оптимізації контролю за діяльністю її органів відображається на результативності діяльності останніх. Додержання закону об'єктивно не може ґрунтуватись виключно на індивідуальній свідомості та добропорядності соціальних суб'єктів – це завдання правоохоронних та контрольних органів» [8, с. 157]. Складно не погодитись у цьому твердженні з Я. І. Гілінським, оскільки наявна практика контролю за додержанням законності в Україні засвідчує тотальну номінальність останньої. Інститут контролю, що покликаний протидіяти порушенню закону, зводиться до інструменту неправомірного заробітку окремих посадових осіб, що схоже не на діяльність державного інституту, а на функціонування узаконеного рекету;

г) деякі дослідники, зокрема В. Асеєв, Б. Волженікін, Д. Медведєв, вважають умовами корупції фактор морально-психологічної схильності до корупційної моделі поведінки. Так, В. І. Добренєков та Н. Р. Ісправнікова відзначають: «Корупція, через багатовікові традиції, сприймається не як делікт чи злочин, а як усталена норма поведінки. Інколи «традиція» давати хабарі настільки притаманна людині, що вона не може навіть уявити вирішення певної проблеми без додаткової «подяки». Корупція – одна з визначальних проблем національного менталітету, формування котрої відбувається ще у дитячому віці» [9, с. 98]. Науковці дедалі більше уваги приділяють дослідженню проблеми саме ментальної адиктності феномена корупції. Зокрема, професор К. Є. Ігошев відзначає: «...схильність до вчинення такої категорії правопорушень, як корупційні, вирізняється на підставі національно-психічного критерію. В окремих національних групах, зокрема в представників Далекого Сходу, феномен корупції є невід'ємним атрибутом налаштування ділових зв'язків, а обдаровування потенційного контрагента сприймається як данина традиціям» [10, с. 103].

На думку автора, попри те, що ментальна компонента і присутня у контексті диференціації рівня потенційної корупційної активності, її значення не слід абсолютизувати, оскільки це призведе до констатації приналежності корупції людській сутності та зумовить парадоксальність антикорупційних заходів. Феномен відмінності рівнів схильності до корупційної поведінки повинен відображатись виключно у контексті формування методики запобігання і протидії корупції

в окремих країнах, однак на загальнонауковому рівні його існування як ключового фактору інтерпретації умовної детермінації корупції видається неприпустимим;

д) істотна складність виявлення та системного моніторингу корупційних правопорушень зумовлена латентністю цієї категорії деліктів. Обумовленість латентності корупційних правопорушень зводиться до низки властивостей, що характеризують феномен корупції. Оскільки, як зазначалось, корупція – адаптивне явище, ефективність антикорупційних заходів перебуває у нерозривному взаємозв'язку з динамічністю методики антикорупційної діяльності, стереотипність практик у межах котрої нейтралізує їх фактичну результативність. Корупція як підвид інтелектуальної деліквенції, видозмінюючись, оминає усталені в правоохоронній системі засоби індикації її проявів, тому зменшення загальної кількості задокументованих фактів корупції не завжди свідчить про пониження рівня корупції як явища.

Інтегративність корупції зумовлює необхідність розробки спеціалізованих стратегій щодо запобігання і протидії її проявам у відмінних за змістом сферах соціального середовища, чим пояснюється необхідність детального вивчення її особливостей у кожному з соціальних інститутів, а відтак і підвищує складність діяльності антикорупційних систем.

Систематизація причинно-умовних факторів виникнення корупції в Україні має не лише науково-дослідне, але й практично-прикладне значення. Лише шляхом комплексного пізнання генезису певного девіативного феномена можна здійснити комплекс заходів щодо нейтралізації його проявів і презентувати подальшу експансію форм останнього. Однак організація процесу резистентності досліджуваному епісоціальному явищу претендує на ефективність лише у разі функціональної синхронізації загальнодержавних і локальних антикорупційних програм. Із цією метою слід визначити, які фактори корупції повинні виступати об'єктами макро- та мікросоціального (локального) впливу.

Нині спеціалізовані наукові дослідження феномена корупції не містять чіткої відповіді на запитання, як гармонійно поєднати загальнодержавну та локальну підсистеми антикорупційних заходів у сфері нейтралізації детермінант існування корупції. На нашу думку, до загальнодержавного (макросистемного) рівня впливу слід відносити усі фактори, корекція котрих можлива лише шляхом прийняття спеціалізованих нормативних актів у контексті законодавчої функції парламенту. Отже, умовні детермінанти корупції повинні бути враховані у розробці та впровадженні корективів у наявну загальнодержавну

систему запобігання корупції. Причинні детермінанти корупціалізації публічного сектора, враховуючи індивідуальний та інституційний характер останніх, повинні зазнавати корекції на рівні локальних програм і заходів запобігання корупції, які матимуть переважно виховний та загальнопревентивний характер. Дифузія наведених антикорупційних підсистем відбувається лише щодо фактора стереотипізації форми корупційного біхевіоризму у соціальній психіці, або ж у «соціальному архетипі», який визначається Р. К. Мертоном як «сукупність історично усталених в соціальній практиці норм та принципів, на підставі котрих відбувається оцінка поведінки як прийнятної чи девіаційної» [11, с. 82].

Належна кооперація названих підсистем у цій площині має викликати «відчуття соціальної нетерпимості явища корупції та деактуалізувати практику її застосування» [3, с. 4].

Таким чином, наведені аргументи розвіюють усталену ілюзію щодо виключної прерогативи держави у сфері запобігання корупції, демонструючи необхідність взаємодії централізованих і локально-самоврядних інститутів у цій сфері. Втім, слід відзначити, що протидія явищу корупції практично нездійсненна без чіткого розуміння методики формування та реалізації корупційного умислу, які об'єднуються автором в інститут механізму корупційного правопорушення.

«Правопорушення – комплекс суб'єктивних та об'єктивних елементів, які містять ознаки проступку, передбачених приписами галузевого законодавства про юридичну відповідальність» [12, с. 47], відтак дослідження змісту механізму корупційного правопорушення – процес послідовного вивчення складів деліктів, що наділені ознаками корупційності та послідовності протиправних діянь, пов'язаних з їхньою реалізацією.

Суб'єктний склад корупційних правопорушень охоплює дві категорії учасників:

– корупціонер – особа, яка наділена повноваженнями у сфері здійснення функцій держави (службова особа органу державної влади чи місцевого самоврядування), а також особи, які здійснюють професійну діяльність із надання публічних послуг, які використовують надані їм повноваження чи пов'язані з ними можливості з метою одержання неправомірної вигоди;

– коруптер – кореспондуюча сторона корупційної взаємодії, яка у більшості випадків ініціює корупційний зв'язок і спрямована на задоволення власних чи вузькогрупових інтересів, унаслідок протиправного використання функцій корупціонера, шляхом підкупу, або ж екстортивного впливу на нього.

Деякі автори, зокрема А. О. Яфонкін, до суб'єктів корупційного правопорушення відносить категорію «посередників, інформаторів та інших допоміжних учасників корупційного правопорушення, які виконують функції щодо організації його вчинення» [13, с. 41]. На нашу думку, ця позиція є слушною лише частково: оскільки «допоміжні» суб'єкти сприяють учиненню корупційного правопорушення, їхня діяльність не повинна залишатись осторонь у контексті правозастосовних заходів, які вживаються згідно із чинним законодавством про запобігання і протидію корупції, однак, згідно з положеннями ст. 26 Кримінального кодексу України (далі – КК України), дії вказаних осіб потрапляють під категорію співучасті, а кваліфікація вчиненого ними повинна здійснюватися з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України, яка встановлює відповідну форму співучасті (співвиконавець, організатор, підбурювач, пособник). Тому причин для розширення спектру суб'єктів корупційних правопорушень, на нашу думку, немає.

Суб'єктивна сторона корупційних правопорушень характеризується виключно прямим умислом і корисливою мотивацією (з боку корупціонера).

Щодо характеристики об'єкта корупційних правопорушень, то актуальною є позиція, висловлена В. Д. Лаптеаку: «Корупція – це процес протиправної поведінки, в якій беруть участь офіційні особи, які займають посади в усіх гілках влади, комерційних і кооперативних структурах і торгують наданими їм повноваженнями за різні винагороди, послуги, блага тощо, яка розкладає державні та недержавні структури, установи, управлінський апарат, перетворюючи їх у служницю злочинного світу, внаслідок чого корупція стала соціальною патологією» [14, с. 28].

Таким чином, всупереч усталеному розумінню об'єкта корупційних правопорушень як виключно об'єкта суспільних відносин, що визначають правові засади здійснення службової діяльності, очевидно, що корупція порушує практично усі сфери суспільних відносин, у межах яких існують її прояви. Лише друга (посторганізаційна) ланка корупційних правопорушень становить зміст інституту, а відтак і підвиду проступків у сфері державної служби та діяльності з надання публічних послуг. Первинна (організаційна) компонента корупційних правопорушень відображається залежно від типу корупційно-ініціюючих діянь, що вчиняються коруптером, у межах категорії правопорушень у сфері службової діяльності (транзактивна модель), або ж у площині правопорушень проти життя, здоров'я, честі і гідності чи у сфері проступків проти власності (екстортивна модель корупційної взаємодії).

Найціннішою з позиції інформативності є синхронна характеристика таких елементів об'єктивної сторони корупційних правопорушень, як діяння учасників корупційної взаємодії та способи їх учинення.

Як зазначалось, систему корупційних правопорушень слід розмежовувати на дві групи: корупційно-ініціюючі (комплекс правопорушень з ознаками корупції, які спрямовані на схилення контрагента потенційної корупційної взаємодії) та посторганізаційні (комплекс діянь корупціонера щодо протиправного використання наданих йому повноважень чи пов'язаних з ними можливостей) правопорушення. Першу категорію правопорушень корупційного характеру, на нашу думку, слід диференціювати на дві підгрупи:

– трансактивні правопорушення, суть яких полягає у медіаційному (договірному) налаштуванні корупційного зв'язку на засадах взаємовигідності діянь учасників: корупціонер одержує майнову вигоду у формі протиправної вигоди, коруптер – набуває можливості впливу на дії службовця у зв'язку з лояльністю останнього;

– екстортивні правопорушення. У сучасній правовій науці цей феномен, на нашу думку, абсолютно безпідставно не набув належного відображення. У контексті окресленої моделі ініціації корупційного зв'язку коруптер учиняє протиправні дії у формі фізичного чи психічного примусу з метою схилити корупціонера до протиправного використання наданих йому повноважень чи пов'язаних із ними можливостей.

Висновки. Отже, у дослідженні проблематики детермінації корупційних правопорушень і механізму їх учинення можемо зробити висновок про те, що визначальним недоліком сучасного стану вітчизняної антикорупційної методики є відсутність належного наукового підґрунтя останньої, що істотно знижує її ефективність, надаючи корупційному феноменові нового поштовху у розвитку його проявів і динаміки. Наявна проблема потребує негайного вирішення, інструментарієм чого повинна виступати доктрина адміністративного права як комплексна галузева форма відображення управління – визначальної сутнісної компоненти діяльності публічного апарату держави та суспільства.

---

1. Добренков В. И. Социальная антропология / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. – М.: Инфра-М, 2008. – 688 с.

2. Корнієнко М. В. Проблеми боротьби з корупцією та шляхи їх розв'язання / М. В. Корнієнко // Науковий вісник НАВС України. Ч. 2. – 2003. – № 1. – С. 3–13.

3. Кондратьев Я. Ю. Стратегия і тактика боротьби з організованою злочинністю та корупцією / Я. Ю. Кондратьев, Б. В. Романюк, В. О. Глушков // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): науковий вісник НАВС України. – 2000. – № 2. – С. 3–11.

4. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М. І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

5. Кабанов П. А. Политическая коррупция в России: понятие*, сущность, причины, предупреждение: монография / П. А. Кабанов. – Нижнекамск: Нижнекамский филиал МГЭИ, 2004. – 174 с.

6. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії / М. І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.

7. Битяк Ю. П. Административное право Украины. (Общая часть): учеб. пособие / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй. – Х.: Одисей, 1999. – 223 с.

8. Гишинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». – 2-е изд., испр. и доп. / Я. И. Гишинский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. – 528 с.

9. Добренков В. И. Коррупция. Современные подходы к исследованию / В. И. Добренков, Н. Р. Исправникова. – М.: Академический Проект; Альма-Матер, 2009. – 208 с.

10. Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М.: Юрид. лит., 1980. – 250 с.

11. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Роберт Кинг Мертон. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 873 с.

12. Яфонкін А. О. Теоретичні засади юридичної відповідальності державних службовців / А. О. Яфонкін // Малий і середній бізнес. – 2008. – № 3–4. – С. 44–51.

13. Яфонкін А. О. Поняття, ознаки та склад корупційного адміністративного правопорушення / А. О. Яфонкін // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 41–45.

14. Лаптеакру В. Д. Уголовно-правовые меры борьбы с коррупцией / В. Д. Лаптеакру; АН Республики Молдова, Ин-т философии, социологии и права; ред. Е. Г. Мартыничик. – Кишинэу, 1999. – 70 с.

Кисиль З. Р. Макро- и микросистемные детерминанты возникновения коррупции и механизм совершения коррупционных проступков

Изложены обобщения по административно-правовой оценке сущности коррупции, ее тенденциям, характерным для современного этапа процессов становления государства, рассмотрены вопросы значения оптимизации публично-правового аппарата как метода предотвращения и противодействия коррупции.

С целью четкого и последовательного отображения факторов, обуславливающих появление и развитие коррупции в социально-правовой организации нашего государства, осуществлено их функциональное разграничение

по критериям, принятым в поведенческой концепции исследования девиационных процессов. Весь спектр детерминант возникновения коррупции разграничивается на причины и условия, которые группируются в пределах макро- и микросистемных компонентов.

Ключевые слова: коррупция, проявления, предотвращение, противодействие, административно-правовой аспект, профилактика.

Kisil Z. R. Microsystems and Microsystems Determinants of Corruption and Misconduct Mechanism of Corruption

General conclusions about administrative and legal assessment of the nature of corruption, its trends that are specific for the current stage of legal and state forming processes are expounded; the issues of the significance of public and legal system optimization as a method of preventing and combating corruption are considered. In order to display clearly and consistently factors that determine the appearance and development of corruption in socio-legal organization of our country, their functional differentiation is accomplished on the criteria established by biheviourist concept of deviation processes studies. In general, the full range of determinants of corruption occurrence is differentiated between causes and conditions.

Systematization of cause and contingent factors of corruption occurrence in Ukraine is not only of scientific and research, but also of practical and applied value. Only through the comprehensive knowledge of the genesis of a certain deviative phenomenon it is possible to carry out a set of measures to neutralize its display and present its further expansion. However, the organization of resistance process of the studied epysocial phenomenon claims to be effective only in case of functional synchronization of national and local anti-corruption programs. For this purpose it is necessary to identify what factors of corruption should act as objects of macro and micro-social (local) impact.

Currently specialized research of the corruption phenomenon does not contain a clear answer to the question: how to combine harmoniously national and local subsystems of anti-corruption measures in the sphere of neutralization of determinants of corruption phenomenon existence. It is proved that the national (macrosystem) level of impact should include all the factors, the correction of which is possible only through the adoption of specialized regulations in the context of the legislative function of Parliament.

Thus, conventional determinants of corruption should be considered in the development and implementation of adjustments to the existing national system of corruption prevention. Causal determinants of the public sector corruption, taking into account its individual and institutional nature, should be subjected to the correction on the level of local programs and measures of corruption prevention, that will mainly have educational and general preventive nature. Diffusion of the suggested anticorruption subsystems concerns only the factor of stereotyping of the form of corruption biheviourism in the social psyche, or in « the social archetypes».

Key words: corruption, display, prevention, combating, administrative and legal aspect, prevention.

Стаття надійшла 4 грудня 2015 р.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Порушено питання державно-правового механізму забезпечення національної безпеки. Розглянуто функції державно-правового механізму забезпечення національної безпеки, які залежать від характеру масштабів і ступеня реальних і потенційних загроз у політичній, економічній, соціальній сферах. Розкрито соціальну природу державно-правового механізму забезпечення національної безпеки, яка зумовлена об'єктивними історичними процесами кооперації та організації соціальної діяльності.

Ключові слова: національна безпека, державно-правовий механізм, стабільність суспільства, національні інтереси.

Постановка проблеми. Забезпечення національної безпеки набуває в сучасних умовах для України стратегічного значення. Кардинальні геополітичні зміни останнього десятиліття докорінно трансформували всю організацію міжнародних відносин, створену після Другої світової війни, крім того, сформовану впродовж розвитку цивілізації. Принципово іншими стали умови існування і розвитку для нашої країни, змінилися і загрози, перед якими опинилася Україна. Відповідно змінюються завдання щодо своєчасного виявлення, попередження і усунення загроз. Забезпечення країни умовами безпечного існування і розвитку в масштабі планети, у взаємозв'язку і взаємозалежності з внутрішнім становищем у державі, з проблемами і можливостями їх вирішення, утворюють те фундаментально реальне державне завдання, безперервне вирішення якого державою є забезпеченням національної безпеки.

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення питань державно-правового механізму забезпечення національної безпеки стали публікації провідних науковців: Ю. Г. Барабаша, В. В. Белєвцевої, Ю. П. Битяка, В. В. Вішнякова, Г. А. Дробаха, А. А. Каленського, М. П. Кучерявенка, В. Я. Настюк, Г. Д. Рябокона, Є. Б. Смірнова, М. В. Цюрупа, В. С. Ясинської та інших учених.

Метою статті є висвітлення питань державно-правового механізму забезпечення національної безпеки.

Виклад основних положень. Потреба в безпеці належить до засадничих мотиваційних джерел людської життєдіяльності, а соціальна

організація становить спосіб забезпечення нормальних життєвих умов, засіб спільної протидії природним і соціальним загрозам. Кооперація зусиль, підлеглих єдиній громадській волі, учасників соціальних відносин, сприяє протидії таким загрозам, яким неможливо протистояти індивідуально. Водночас посилення «панування» людей над природою супроводжується поглибленням диференціації фактора загрози людству, збільшенням масштабів загроз, підвищенням ступеня їх небезпеки.

Відповідно до ускладнення суспільних відносин розширюється спектр загроз соціального характеру, а модифікація фактора загрози, своєю чергою, відображає процес суспільного розвитку. Складна діалектична взаємозумовленість фактора загрози та стану розвитку соціальної системи об'єктивно спричиняє відокремлення, спеціалізацію, ускладнення соціальних засобів забезпечення безпеки, які є невід'ємним атрибутом організованих соціальних систем.

В умовах політико-правової організації система забезпечення безпеки набуває специфічної форми, але водночас не змінюється за суттю. Держава, її інститути та органи стають найбільш ефективним засобом протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам соціального, природного, техногенного характеру. У зв'язку з постійними змінами внутрішнього і зовнішнього середовища держава і суспільство завжди намагалися сформувати дієві засоби захисту від відповідних загроз. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах глобальних загальноцивілізаційних змін.

Глобальні зміни в сучасному світі, поряд із позитивними явищами, спричиняють виникнення нових і підсилюють дію тих загроз, які існували раніше, змінюється характер і ступінь небезпеки. У цих умовах держава стає основним суб'єктом забезпечення безпеки, особлива роль відводиться державним засобам протидії загрозам різного характеру та ступеня небезпеки.

У зв'язку з цим у Стратегії національної безпеки України констатується, що в умовах глобалізації процесів світового розвитку, міжнародних політичних і економічних відносин, що формують нові загрози і ризики для розвитку особистості, суспільства і держави, Україна як гарант благополучного національного розвитку переходить до нової державної політики в галузі національної безпеки [1]. Перехід до якісно нової державної політики зумовлює необхідність відповідних змін у правовій формі. Саме тому правовий аспект удосконалення державного механізму забезпечення національної безпеки сьогодні має не тільки теоретичне, а й істотне прикладне значення в контексті загального питання про правове реформування системи національної безпеки України.

Соціальна природа державно-правового механізму забезпечення національної безпеки зумовлена об'єктивними історичними процесами кооперації та організації соціальної діяльності. Виживання, нормальна життєдіяльність, розвиток і безпека кожної людини забезпечуються об'єднанням людей в єдину організовану систему.

Цілісність надає можливість скооперуватися для колективної протидії загрозам, що надходять від інших аналогічних організованих соціальних утворень і агресивного природного середовища. Це забезпечується інститутами соціальної влади, що діють у межах конкретної соціальної системи, зокрема в рамках національної політико-правової системи. Попри те, у найбільш складних і масштабних соціальних системах, до яких належить національна політико-правова система, виникає об'єктивна потреба в забезпеченні внутрішньосистемної безпеки.

Слід констатувати, що становище політико-правової системи оцінюється як безпечне в тому випадку, якщо усуваються негативні фактори, що перешкоджають ефективній реалізації інтересів особистості, суспільства, держави, відтак створюють загрозу стабільності функціонування системи, її цілісності. Також зміст політико-правової форми становить безліч конкретних соціальних відносин, заснованих на властивих цьому суспільству нормативних системах (релігії, моралі, звичаях, традиціях). Зміст соціальних норм детермінує відповідний комплекс властивих цьому суспільству цінностей, духовних і матеріальних благ, задоволення життєво важливих потреб учасників суспільних відносин.

Необхідність збереження, захисту, примноження традиційних національних цінностей і благ відображає сутність національних інтересів та їх особливості на різних етапах розвитку національної спільноти.

Законодавчо національні інтереси України визначені як сукупність внутрішніх і зовнішніх потреб держави у забезпеченні захищеності та сталого розвитку особистості, суспільства і держави.

Для держави, суспільства, особистості інтерес становлять не їх суб'єктивні потреби як такі, а духовні і матеріальні блага, без яких неможливо задовольнити життєво важливі потреби. Саме щодо цих благ і цінностей зазвичай виявляють інтерес, і саме вони визначають зміст категорії «національні інтереси» [2, с. 21].

Визначення відображає формальний, структурний аспект явища і не вказує на властивості політико-правової системи, які дозволяють їй зовні (у міжнародних відносинах) проявляти себе як нація (у смисловому значенні Статуту ООН).

Попри це, безпека такого національного суверенного утворення загалом розглядається як стан захищеності національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, а в міжнародних документах і в законодавстві держав визначається як національна безпека.

Нормативна система державного правового регулювання у сфері забезпечення національної безпеки становить категоріальний зв'язок «загальне – особливе – одиничне», виділяючи три відповідні рівні – конституційний, законодавчий, концептуальний [3, с. 126].

На конституційному рівні закріплюються основні засади, які повинні забезпечувати стабільний розвиток і цілісність національної політико-правової системи. Основу в цьому сенсі становлять принципи суверенітету та законності [4].

На рівні національного законодавства здійснюється конкретизація відповідних конституційних положень, визначаються напрями діяльності, прописується механізм, закріплюється система базових категорій. Усе це визначає загальний вектор розвитку системи національної безпеки держави в контексті з національними ціннісними пріоритетами, законодавчо закріпленими, у вигляді системи об'єктів національної безпеки [5]. Відповідно державно-правовий механізм забезпечення національної безпеки визначається як система послідовно організованих державних інститутів, що діють поетапно і на основі офіційних нормативних установок, реалізуючи діяльність із підтримки правових та інституційних механізмів, ресурсних можливостей держави та суспільства на рівні, що відповідає національним інтересам.

Функціями державно-правового механізму забезпечення національної безпеки виступають напрями державно-правового впливу, що передбачають вирішення певних завдань в основних сферах життєдіяльності, які в комплексі відображають сутність і зміст правової діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки. Функції державно-правового механізму забезпечення національної безпеки безпосередньо залежать від характеру масштабів і ступеня реальних і потенційних загроз у політичній, економічній, соціальній сферах, науки та освіти, в духовній, інформаційній, військовій, оборонно-промисловій, екологічній, а також у сфері громадської безпеки.

Крім того, функції здійснюються не тільки у внутрішній, але і в зовнішньополітичній сфері, що зумовлює необхідність участі у заходах щодо забезпечення безпеки за межами України відповідно до міжнародних договорів і угод, укладених або визнаних Україною.

Функції державно-правового механізму забезпечення національної безпеки здійснюються за допомогою взаємодіючих державних організаційних інститутів, які умовно поділяють на дві групи:

по-перше, це державні організаційні інститути, для яких відповідна функція є основною, по-друге, це ті інститути держави, для яких функція забезпечення національної безпеки є додатковою (реалізується, як правило, у разі виникнення відповідних загроз інтересам держави, суспільства, особистості).

Державно-правовий інститут забезпечення національної безпеки як різновид організаційних інститутів держави характеризується низкою ознак:

по-перше, становить порівняно відокремлену частину єдиного механізму, що володіє певною автономією;

по-друге, має регулятивний державно-владний характер;

по-третє, має не тільки свою організацію, але й функціональне призначення в межах державно-правового механізму забезпечення національної безпеки.

Крім того, слід ураховувати, що державно-правовий (організаційний) інститут забезпечення національної безпеки не тотожний відповідному державному органу, який є способом зв'язку регульованих державою відносин з їх матеріальною основою. Інститут – це нормативне вираження системи суспільних відносин, у зазначеному сенсі це ідеальне явище, виражене як система категорій, статусів, принципів, духовних цінностей тощо.

Матеріальна складова, безумовно, передбачається, але не є основною, коли йдеться про інститути права або держави. Своєю чергою, поняття державного органу і в науковій, і в навчальній літературі, як правило, пов'язується з матеріальною основою (людьми, будинками, приміщеннями, обладнанням, технічними засобами, озброєнням тощо), тобто це структурні утворення, які мають у своєму розпорядженні «матеріально-технічні можливості для здійснення своїх функцій» [2, с. 24].

Державні органи, що здійснюють функцію забезпечення національної безпеки, реалізують свої матеріально-технічні можливості за допомогою відповідних технологій, а також технічних, програмних, лінгвістичних, правових, організаційних засобів, включаючи телекомунікаційні канали, які використовуються в системі забезпечення національної безпеки для збору, формування, обробки, передачі або прийому інформації про стан національної безпеки та заходи щодо її зміцнення.

Як інституційну основу механізму забезпечення національної безпеки України виділяють і розглядають такі організаційні інститути держави вищого рівня: глави держави; державної влади (законодавчої, виконавчої, судової); конституційного правосуддя; ради безпеки.

Другий рівень інституційної системи утворюють: правоохоронні інститути; судові інститути; інститути державного контролю та нагляду; державні інститути виконавчого провадження; інститут цивільної оборони; інститути захисту від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; інститути розвідки, контррозвідки та охорони державних кордонів, а також силові інститути, найперше збройні сили, які виражають силовий компонент державного механізму забезпечення національної безпеки.

Розглядаючи правові та організаційні форми державного забезпечення національної безпеки, крім функціонально-інституційної складової, державно-правовий механізм забезпечення національної безпеки припускає також динаміку функціонування, яка в юридичному аспекті виражається в системі процедурних, процесуальних норм, які регулюють відповідну діяльність державних органів і посадових осіб.

Динаміка функціонування державно-правового механізму забезпечення національної безпеки виражається в послідовному проходженні стадій, що завершуються вирішенням проміжних завдань, необхідних для досягнення мети.

Захист інтересів держави, суспільства, особистості від зовнішніх і внутрішніх загроз здійснюється у формі циклічної діяльності, що передбачає проходження трьох стадій.

Перша – виявлення та нівелювання передумов виникнення загроз національній безпеці. На цій стадії здійснюється виявлення та прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів безпеки, здійснення комплексу оперативних і довготривалих заходів щодо їх попередження й нейтралізації.

Друга – усунення фактора загрози національній безпеці. Ця стадія пов'язана з протидією загрозам і характеризується нормативним застосуванням заходів державно-владного характеру, здійснюється управління силами і засобами забезпечення безпеки в повсякденних умовах і за надзвичайних ситуацій.

Третя – усунення наслідків суспільно небезпечної діяльності, що передбачає відновлення умов, необхідних для реалізації інтересів особистості, суспільства, держави шляхом здійснення заходів із відновлення нормального функціонування об'єктів безпеки в регіонах, які постраждали в результаті виникнення надзвичайної ситуації.

Висновки. Ефективне функціонування механізму забезпечення національної безпеки передбачає координацію різних правових і організаційних форм діяльності, спрямованої на забезпечення інтересів держави, суспільства, особистості. Злагоженість у процесі здійснення функцій повинна забезпечуватися правовим розмежуванням функцій і повноважень державних органів.

В організаційному розумінні взаємодія між усіма суб'єктами забезпечення безпеки здійснюється у формі обміну інформацією, спільного планування і вжиття заходів, взаємного використання сил і засобів в інтересах вирішення загального для суб'єктів цього процесу завдання, організації спеціального моніторингу тощо. Національна безпека є показником стану суспільства, середовища її проживання, що означає здатність суспільства долати вплив руйнівних факторів і адаптуватися до мінливих умов так, щоб зберегти високу якість життя.

1. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 № 105/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>

2. Правові основи захисту України від зовнішньої та внутрішньої агресії: навч. посібник / В. В. Серета, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, М. П. Гурковський. – Львів, 2015. – 496 с.

3. Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України / заг. ред.: А. Гриценко, А. Єрмолаєв, Ф. Флурі. – К.: Центр дослідж. армії, коверсії та роззброєння, 2012. – 800 с.

4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>

5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

Ковалів М. В., Иваха В. А. Государственно-правовой механизм обеспечения национальной безопасности

Затрагиваются вопросы государственно-правового механизма обеспечения национальной безопасности. Рассматриваются функции государственно-правового механизма обеспечения национальной безопасности, которые зависят от характера масштабов и степени реальных и потенциальных угроз в политической, экономической, социальной сферах. Раскрывается социальная природа государственно-правового механизма обеспечения национальной безопасности, обусловленная объективными историческими процессами кооперации и организации социальной деятельности.

Ключевые слова: *национальная безопасность, государственно-правовой механизм, стабильность общества, национальные интересы.*

Kovaliv M. V., Ivakha V. O. Public and legal mechanism of providing national security

Nowadays the problem of providing national security is of great importance for Ukraine. The dramatic geopolitical changes of the last decade radically transformed the entire organization of international relations created after World War II, moreover – formed for all time of human civilization. The conditions for the existence and development of our country have changed fundamentally; threats to the security of Ukraine have changed too. According to this situation tasks of timely

detection, prevention and elimination of threats are changing now. Ensuring safe conditions and development of the country, which is considered in the relationship and interdependence with the internal situation in the country, with emerging challenges and opportunities of their solving form the fundamental task of the state, and its continuous solution is providing national security. In terms of political and legal organization the security system takes a specific form, but it doesn't change its nature. The state, its institutions and bodies become the most effective means of counteraction to internal and external threats of the social, natural and technogenic character. Due to constant changes of the internal and external environment the state and society have always tried to develop effective means of protection against relevant threats. This problem is useful under global civilizational changes.

The article deals with the public and legal mechanism of providing national security. The functions of public and legal mechanism of providing national security which depend on the nature and degree of the actual and potential threats in the political, economic and social spheres are studied. The social nature of the public and legal mechanism of ensuring national security, which is caused by objective historical processes of cooperation and organization of social activity, is revealed.

Key words: national security, public and legal mechanism, stability of society, national interests.

Стаття надійшла 19 жовтня 2015 р.

УДК 342.951

О. Я. Коровяк

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗКРИТТЯ ФОРМО-ЗМІСТОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОРУПЦІЇ

Висвітлено сутність і зміст фундаментальних концепцій розкриття формо-змістовних характеристик корупції в Україні. Зазначено, що історія державотворення засвідчує, що будь-яка держава, незалежно від особливостей організації її інститутів, на певному етапі власного розвитку неодмінно постає перед проблемою нівеляції внутрішньої компоненти публічно-правового суверенітету внаслідок трансуб'єктивізації (неправомірної зміни аутентичного суб'єкта) управлінських повноважень. Визначальним фактором цього процесу виступає корупція.

Ключові слова: корупція, концепції дослідження феномена корупції, мікро- та макросоціальні детермінанти корупції, корупційні прояви.

Постановка проблеми. Історія становлення чи не усіх держав світу доводить, що проблема корупції у порцесі державотворення наявна на певному етапі такого формування завжди. Явище корупції

простежується у розвитку держав по-різному і з неоднаковими характеристиками. Однак цей негативний феномен державотворення сягає найдавніших часів, набуваючи різних особливостей.

Стан дослідження. Актуальність проблематики сутності феномена корупції пояснює значну кількість наукових робіт саме у цій сфері. Так, деякі аспекти проблеми відображено у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, О. Бандурки, Д. Бахраха, Ю. Битяка, М. Живко, Р. Калюжного, С. Ківалова, В. Коваленка, Л. Коваля, І. Коліушка, В. Колпакова, А. Комзюка, О. Копиленка, В. Кудрявцева, Є. Курінного, Д. Лук'янця, М. Мельника, Є. Невмержицького, О. Негодченка, Н. Нижник, О. Синяєвської, С. Стеценка, В. Сташиса, Ю. Шемшученка, В. Шкарупи, Р. Клітгарда, В. Мілера, С. Роуз-Екерман, А. Шайо та ін. Утім, незважаючи на значну кількість наукових розвідок з означеної проблеми, відсутність системного дослідження істотно зменшує практичну цінність доктринальних засад у розбудові дієвої системи правової операціоналізації проявів корупції.

Метою статті є розкриття формо-змістовних характеристик корупції.

Виклад основних положень. «Першочергово термін «корупція» (від латинського *corruptere* – знищення, руйнування, те, що призводить до занепаду)» [1, с. 433] асоціювався з процесами впливу середовища на певний фізичний об'єкт, який відтак було знищено чи зіпсуто. У подальшому значення такого терміна трансформувалось унаслідок інтеграції останнього у політичну сферу (у трактатах політичного життя Стародавньої Греції, згідно з відомостями, викладеними у праці «Історія в сорока книгах» Полібія 148–143 рр. до н. е.) [2, с. 47], він часто вживається як засіб опису фактів одержання надмірних винагород державними службовцями). Перші документовані згадки про корупцію знаходимо у звітах наглядча за казною Напге шумерському царю міста-держави Лагаша Урукагину, від XXIV ст. до н. е., а також у трактатах «Артхашастра», опублікованих під псевдонімом Каутил'я (один із міністрів Бхарати) в IV ст. до н. е.

Тривалу історичну пролонгацію феномена корупції підтверджує також те, що згадки про неї містяться ще у вченнях Будди: «Правителі, що відступають від істинного шляху та ставлять свої примхи вище інтересів народу, допускають несправедливість, засновану на нерівності, ніхто інше як злодії, вони ж бо крадуть щастя свого народу» [3, с. 206].

Ще у первинних нормативних актах античності – «Кодексі Хамурапі» (Вавилон, 2200 р. до н. е.) та «Едикті Нармаба» (Єгипет, приблизно 1200 р. до н. е.) – хабарництво віднесено до переліку

злочинів, за вчинення яких встановлено суворі покарання (зазвичай фізичного характеру). У тексті першого з наведених актів закріплена така позиція: «Якщо суддя розглянув справу та прийняв рішення за результатами її розгляду, виготовив офіційний документ, скріпивши його печаткою, після чого вирішив змінити ухвалене ним рішення, то цього суддю слід звинуватити у продажності, змінену ж унаслідок його дій ціну позову останній повинен сплатити у дванадцятикратному розмірі; окрім цього, такого суддю на зібранні повинні позбавити статусу судді та права засідати з іншими суддями в суді» [4].

У працях фундаторів політико-правового вчення про державу Сократа та Платона термін «*соггуптіо*» фігурував як визначальна проблема становлення ідеальної форми державності. «*Do et des*» (лат. «даю, щоб ти дав») як ключова концепція організації процесів соціальної взаємодії, на думку Сократа, і виступає передумовою корумпування державного механізму.

Щодо розробки та впровадження політичного аспекту інтерпретації терміна «корупція», то слід відзначити праці давньогрецького філософа Аристотеля, який в обґрунтуваннях власних преференцій форм державного режиму асоціював тиранію як неправильну, зіпсовану (корумповану) форму монархії [5, с. 47]. В дигестах римського права корупцією охоплювались спільні дії щодо нівеляції формально визначеної процедури судочинства.

Актуальність корупційної проблематики є аксіоматичною, а отже, виступає одним із пріоритетних об'єктів наукового дослідження різних галузевих наук. Відтак, зважаючи на значний обсяг публікацій та дискусійність проблематики корупції, вважаємо за необхідне здійснити загальнотеоретичну класифікацію підходів дослідження у цій площині.

Доцільно проаналізувати такі основні концепції наукового дослідження явища корупції, як:

– *загальноправова, або ж «міжгалузева»*. Корупція в межах цього підходу ідентифікується як складне, юридично значуще явище, субструктурно організоване як комплекс відмінних за формально-правовими ознаками правопорушень, які відображені у різних галузях національного законодавства у вигляді правопорушень чи злочинів, поєднаних алгоритмом реалізації державного управління (сферою перебігу деліквентної активності);

– *адміністративно-правова*. Феномен корупції в межах інструментарію цього підходу до його дослідження інтерпретується як сукупність дефектів процесу управління у контексті реалізації адміністративно-господарських та організаційно-розпорядчих повноважень,

формальним проявом котрих є система адміністративних проступків, визначених національним законодавством.

Незважаючи на значну кількість спеціалізованих досліджень у цій сфері, констатуємо певну доктринальну та практично-прикладну аномію саме адміністративно-правового аспекту корупції, оскільки чинним законодавством України лише зазначається наявність окресленої підсистеми корупційних правопорушень. У доктрині права ж зроблено лише спроби щодо ідентифікації окремих складів адміністративних правопорушень корупційного характеру. Відтак розробка та подальша інтеграція механізму адміністративно-правового регулювання процесів запобігання і протидії корупції – визначальне завдання, вирішувати котре і повинна доктрина права;

– *кримінально-правова*. Прихильники цієї концепції правової оцінки корупції обстоюють позицію щодо розкриття її соціально-правової суті через систему суспільно небезпечних діянь, які у законодавстві конкретної держави визначені як злочини [6];

– *кримінологічна*. В межах означеного підходу у дослідженні корупції основним об'єктом відображення виступають детермінанти, тенденції та типові соціальні прояви корупції, виокремлення котрих здійснюється на основі системного аналізу соціометричних показників цієї форми девіації. Корупція у контексті такого наукового концепту розглядається як явище, що вивчається у математично-аналітичному розумінні;

– *соціальних зв'язків*. Ця концепція позиціонує корупцію як динамічне явище, основою виникнення котрого є система соціальних взаємодій державного службовця з представниками приватноправового середовища, що має на меті протиправне використання владних повноважень і пов'язаних із ними можливостей задля одержання неправомірної вигоди. Таким чином, службова особа здійснює комерціалізацію службової діяльності, використовуючи владні функції як товар;

– *філософська*. Проектування базових компонентів сутності явища корупції через призму системотворчих інститутів філософської доктрини формують основу для продукування якісно-своєрідних умовиводів щодо механізму антикорупційної організації на основі загальноемпіричних положень. Цей напрям інтерпретації феномена корупції, незважаючи на доволі тривалу історичну ретроспективу, значною мірою залишається комплексом несистематизованих і подекуди архаїчних положень, які досі не характеризуються логічною завершеністю;

– *морально-правової дисфункції*. Прихильники окресленого підходу до структуризації корупції як системи феноменів інтегрують у її площину комплекс морально-психологічних трансформацій свідомості

індивіда, видозміни соціальних архетипів груп і соціальних інститутів, не обмежуючи її прояви правовими формами.

Попри те, що об'єктом наукового дослідження явище корупції виступало ще з античних часів, у науковий обіг термін «корупція» був уведений А. Я. Естрином порівняно недавно – на початку ХХ століття. А. Я. Естрин був прибічником дещо відмінної моделі загальноправової концепції сутності корупції. До цього явища науковцем відносились делікти, що відповідали критеріям корисливості та передбачали наявність уповноваженого на виконання функцій держави суб'єкта.

Визначальність міжгалузевого підходу у контексті будь-яких подальших спеціалізованих наукових розвідок явища корупції зумовлена можливістю більш детального відображення ідентифікуючих особливостей кожної з вузькогалузевих (у нашому випадку адміністративно-правової) методик розкриття суті окресленого явища через виокремлення синалагматичних (міжгалузевих) зв'язків останнього, а відтак опрацюванням практично-ціннісної та логічно-структурованої моделей запобігання та протидії вказаному дефекту функціонування управлінського механізму.

Типовими представниками кримінально-правового підходу до проблеми інтерпретації сутності корупції виступають В. І. Карасьов та Ю. В. Голік, які розкривають суть явища корупції так: «Корупція – соціальне явище, що вразило публічний апарат управління та спричиняє розкладання останнього, формою вираження чого є сукупність суспільно небезпечних діянь, які полягають у протиправному використанні службовими особами наданих їм владних повноважень, можливостей та авторитету займаної посади для задоволення власних чи корпоративних майнових інтересів» [7, с. 7].

Слід відзначити такі проблематичні моменти наведеного підходу: оскільки констатується локалізація корупції виключно в публічному апараті влади, авторами упускається фундаментальна властивість корупції – її інтегративність (можливість виникнення корупції в системі місцевого самоврядування); обмеження суб'єктного складу корупційних правопорушень лише категорією службових осіб не враховує можливість учинення корупційного діяння особою, якій організаційно-розпорядчі та (або) адміністративно-господарські повноваження було надано внаслідок процесу їх делегування; однак визначальною вадодо цього підходу слід визнати неврахування адміністративно-правового та дисциплінарно-правового вимірів корупції.

В. Д. Андріанов, як прихильник кримінально-правової моделі дослідження сутності корупції, вважає, що під цим явищем слід розуміти «...сукупність злочинів, які вчиняються службовими особами

у процесі їх службової діяльності та полягають у використанні влади у власних цілях» [8, с. 134].

На нашу думку, недоліком цього підходу є: вузькогалузевий погляд на явище корупції, шляхом зведення її до виключно злочинних форм; мінімізація полісуб'єктного характеру категорії потенційних корупціонерів; аморфність у тлумаченні об'єкта посягання-«влада»; мета корупційного правопорушення у наведеному підході теж не була належного відображення.

Ю. А. Тихомиров наводить таку позицію щодо сутності корупції: «злочинна діяльність у сфері політики або державного управління, що полягає у використанні посадовими особами наданих їм прав та владних можливостей з метою особистого збагачення» [9, с. 297]. Актуальним в умовах сьогодення видається констатація можливості існування корупції у політичній сфері, що зазвичай залишається поза увагою значної кількості науковців, які досліджують це явище. Деталізація мети протиправного корупційного посягання у формі корисливої мотивації в суб'єктивній стороні правопорушень, які кваліфікуються як корупційні правопорушення, теж привносить низку позитивних моментів у практичну реалізацію окресленого підходу. Незрозумілою залишається модель виключно індивідуальної мотиваційної основи у корупційній поведінці службової особи. Сучасний стан законодавства у сфері запобігання і протидії корупції фактично констатує можливість протекції групових і корпоративних інтересів у контексті вчинення корупційних діянь, що є певним недоопрацюванням цього підходу.

Дослідження наукових підходів до відображення суті та змісту явища корупції в межах кримінально-правової концепції дає підстави для таких висновків: наявним та очевидним недоліком є нівеляція таких юридично значущих рівнів прояву корупції, як адміністративний та дисциплінарний, які водночас виконують значну роль у контексті якісного дослідження цього феномена; відсутність розмежування суб'єктів корупційного правопорушення. Автором пропонується бі-компонентна модель суб'єктного складу з виокремленням корупціонера (особи, наділеної службовими повноваженнями) та коруптера (кореспондуючого учасника); визначені П. М. Панченком, М. Й. Левіном і Г. А. Сатаровим, В. В. Лунесвим підходи до розуміння корупції істотно звужують, а подекуди нівелюють значення окремих галузевих компонент корупції та в основному асимілюють це явище виключно з проявами хабарництва; відсутність чіткої ідентифікації таких об'єктивних ланок механізму корупційного правопорушення, як мета і мотив корупційної поведінки.

Особливого значення в науковій операціоналізації сутності явища корупції як соціально-правового явища, властивості котрого проектується через призму інститутів кримінології, слід відзначити дослідження А. Гіденса, А. І. Долгової, Г. А. Сатарова, Р. К. Мертон. Характерними особливостями цього підходу слід визначити насамперед використання доктринально сформованих індикаторів перебігу соціо-політичних, економічних, правових та, своєю чергою, мікросоціальних і загальнодержавних процесів, які у єдності формують основу для корупціалізації публічного механізму, актуалізуючись у формі детермінант корупційних правопорушень чи становлячи перешкоди у реалізації державної антикорупційної політики.

На думку Г. А. Сатарова, «корупція – складне соціально-економічне явище, вияв котрого відстежується у комплексній девіації, що виникла в контексті соціальних конфліктів: від класових і до групових. Конфлікт морально-психологічних і ментальних архетипів може призвести до антагонізаційної обструкції форм сприйняття суті суспільних відносин, а отже дисаєтисфакції її учасників перебігом останніх, що детермінуватиме пошук альтернативних, стосовно правомірної, форм поведінки» [10, с. 23]. Вчений вважає, що визначальним фактором корупціалізації службової діяльності уповноваженого носія публічної компетенції є мотив реалізації владних повноважень за корупційного правопорушення.

Засновник соціологічного вчення про макросоціальні фактори визначення діяльності ланок суспільства Р. К. Мертон розглядає корупцію як фактор дестабілізуючого впливу на загальносоціальні процеси, котрий виникає внаслідок порушення формально визначеної методики діяльності ланок управління та контролю в державному механізмі. «Службова особа, усвідомлюючи загальнообов'язковість правового припису, не дотримується офіційно визначеної процедури реалізації наданих їй владних повноважень задля задоволення власних потреб, чим вчиняє правопорушення і при чому бажає уникнути покарання, оцінюючи власну поведінку як прийнятну в силу низької правової компліментарності» [11, с. 523]. Дисіміляція службовця з офіційно визначеним алгоритмом провадження службової діяльності може бути пояснена одним із таких підходів: первинна асоціальна мотивація службової особи, за якої акредитація у службову інституцію здійснюється виключно з метою корисливого використання владних повноважень, або ж незадовільна соціально-правова оцінка службової діяльності, проявом чого може виступати дисаєтисфакція службовця рівнем забезпечення службової діяльності за наявності бажання виправити «несправедливість» корупційним шляхом.

«Корупція – соціальне явище, яке характеризується підкупом-продажністю державних чи інших службовців і на цій підставі корисливим використанням ними в особистих чи вузькогрупових, корпоративних інтересах офіційних повноважень, пов'язаних з ними авторитету та можливостей» [12; 11]. Аналізуючи обраний А. І. Долговою та С. В. Ванюшкіним підхід до репрезентації сутнісних і змістовних ознак корупції, робимо висновок про певну амбівалентність запропонованої дослідниками концепції, оскільки репрезентація форм існування корупції не обмежена кримінологічним концептом, визнається універсальність поширення корупційних проявів у різних сферах соціального життя. Полісуб'єктність моделі корупційної взаємодії за відсутності обмеження спектру конкретних правових форм існування корупції також виконує значну роль у підвищенні практичного значення наведеної концепції, асимілюючи положення останньої з вимогами міжнародних антикорупційних актів і тенденціями сучасної правової доктрини.

Основою праксеологічного значення кримінологічного підходу до операціоналізації явища корупції є консолідоване та послідовне відображення проявів детермінаційного осередку та тенденцій цього явища за динамічного функціонування соціальних інститутів, а відтак положення саме такого підходу виконують роль теоретико-методологічної основи для формування стратегії антикорупційної діяльності як на загальнодержавному, так і на інституційному рівнях.

У контексті визначення соціального базису корупційного феномена визначальної цінності набуває підхід, запропонований у дослідженнях О. М. Охотнікової та Р. Ш. Шегабудінова.

Визначення корупції як «системи соціальних стосунків, що виникають між певними посадовими особами та кримінальними організаціями (кримінальним середовищем) на основі протиправної діяльності цих осіб на шкоду державним та суспільним інтересам, які виявляються у різних формах» [13, с. 225], безумовно, наділене емпіричним підґрунтям, однак потребує деталізації певних аспектів. Зокрема, як зазначалось, не всі корупційні правопорушення характеризуються такою ознакою, як систематичність, натомість домінантну частку в загальнообліковій системі задокументованих фактів корупції становить так звана евентуальна корупція, що ґрунтується на одноразовому зв'язку коруптера та корупціонера з вирішення побутових питань соціально-правового характеру.

Вкрай слушним у контексті формування логічної моделі розуміння корупції видається твердження О. М. Охотнікової про те, що корупції притаманні ознаки адаптивності та загальної динамічності

форм прояву, які забезпечують можливість резистенції цього явища офіційним заходам, здійснюваним державою під час антикорупційної політики [14]. Трансформація прерогатив корупції як соціального явища подекуди набувала ознак тотальної диверсифікації засад її прояву в публічному середовищі. Первинним телеологічним фактором корупції виступала необхідність лоялізації носія владних повноважень і порушення ним офіційно визначених нормативних приписів у формі прийняття неправомірного рішення. Натомість, в умовах сучасності, як слушно відзначає автор, корупційні платежі в основному виконують функцію пришвидшення діяльності службовця, подекуди без відхилення від легальної схеми реалізації наданих йому повноважень.

Максимально широкою за якісним змістом, хоча і частково невиправданою, є модель визначення явища корупції, запропонована вітчизняними науковцями М. І. Мельником, який вважає, що «...корупція – система негативних моральних, психологічних, світоглядних трансформацій, що виникають у процесі функціонування державного службовця і проявляються у порушенні ним загальноприйнятих приписів щодо порядку та особливостей функціонування конкретної владної інституції, вчинюваної з метою задоволення особистих чи корпоративних потреб та інтересів майнового характеру, всупереч інтересам служби» [15, с. 18]), та Є. В. Невмержицьким, який під корупцією розуміє «...суспільно-політичне явище, змістом якого є обумовлена політичними, економічними, соціальними і психологічними факторами система негативних поглядів, переконань, установок і діянь окремих громадян, посадових осіб владних інститутів, державних і недержавних організацій, політичних партій, громадських організацій, спрямованих на задоволення особистих корисливих, групових або корпоративних інтересів шляхом підкупу, хабарництва, зловживання владою, надання пільг і переваг всупереч суспільним інтересам» [16, с. 22].

Визначальність емпіричного значення запропонованої автором концепції полягає у тотальному відхиленні від усталеного в доктрині сутнісного означення іманентного складу, середовища локалізації та частково детермінант виникнення корупції як явища. Консолідувавши формальні галузеві прояви корупційного феномена, дослідники розширили межі корупційної інфільтрації за допомогою морально-психологічних компонент. На нашу думку, запропонований підхід характеризується як позитивними, так і негативними ознаками. Недотримання архетипного підходу до розкриття соціальної природи корупції уможливив і започаткував новий аспект погляду на споконвічну проблематику, надаючи правовим дослідженням евристичності

та системності. Втім, вважаємо, що асиміляція таких інститутів, як прояв і детермінанта явища у єдиному логічному компоненті структури дослідження, є методологічно некоректною. Погоджуючись із важливістю моральних і психологічних аспектів у контексті емергенції корупційних проявів, повністю відкидаємо можливість асиміляції останніх у системі самостійних форм існування, які, як зазначають дослідники, повинні набувати адекватного нормативного, а відтак резистентного відображення в антикорупційній діяльності правоохоронних інститутів.

Незрозумілим і дещо непрактичним видається таке розширене тлумачення змісту корупції, оскільки виникає запитання, як можна прирівнювати психоемоційні характеристики індивіда до завершеної форми юридично значущої, протиправної поведінки. Вказані елементи пропонуємо розглядати лише як причинні фактори схильності індивіда до вчинення корупційних правопорушень, які відтак повинні зазнавати впливу загальносоціальних, виховних і превентивних форм впливу, однак не репресивно-правових, як виникає постфактум учинення протиправного діяння, що містить ознаки корупції.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу правової доктрини на предмет рефлексії проблематики соціально-правового феномена корупції, вбачаємо необхідним екстрагувати такі її прерогативи:

- існування значної кількості концепцій репрезентації сутності корупції як соціального явища засвідчує істотну актуальність і водночас складність процесу дослідження предметної проблематики;
- сучасні дослідження правового виміру корупції проявляють істотний дисонанс у підходах до розуміння базових понять, які виконують роль функціональних категорій у понятійно-теоретичному, методологічному та практично-прикладному вимірах існування цього феномена;
- всупереч фундаментальним телеологічним засадам правової науки доктринальні розробки корупційної проблематики фактично посилюють антагоністичність деяких концепцій, поглиблюючи дисоціацію науки і практичної сфери правозастосування. Теоретичний рівень пізнання корупції характеризується фрагментарністю та низьким рівнем компліментарності, мінімізуючи його значення в організації загальнодержавної антикорупційної стратегії;
- зважаючи на середовище існування корупції – сферу суспільних відносин, що опосередковують процеси взаємодії приватноправових і публічних суб'єктів з приводу надання/одержання управлінських послуг, а також необхідність комплексної формальної

операціоналізації цього феномена на кожному з етапів функціонування управлінського апарату держави, на нашу думку, фундаментальне значення у теоретико-методологічній та практично-прикладній площинах процесів запобігання і протидії корупції має адміністративно-правова наука. Фактична відсутність консолідованих наукових досліджень адміністративно-правового виміру корупційної проблематики у правовій системі України призводить до неможливості формування цілісного, логічно-структурованого уявлення про базові елементи корупції як комплексного правового явища, зокрема: зміст корупції на рівні галузевої правової стратифікації; засади розмежування окремих підвидів корупційних правопорушень; об'єкт-суб'єктні характеристики елементів складу корупційного правопорушення; наслідки інтеграції корупції у механізм управління; соціальні детермінанти корупції; макросоціальні та інституційні методи практичної нейтралізації корупційних проявів. Зважаючи на фактичну асоціацію соціального середовища, яке виступає предметом правового регулювання адміністративного права та водночас слугує площиною прояву корупційних правопорушень, саме адміністративне право покликане вирішувати концептуальні проблеми наукового супроводу реалізації системи державних антикорупційних заходів.

1. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: А ТЕМП; Азъ; У-ФАКТОРИЯ; Изд. группа, 2004. – С. 944.
2. Теория смешанной конституции в античности: критический анализ политических взглядов Полибия / К. фон Фриц; пер. с англ. (Серия «Профессорская библиотека»). – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 419 с.
3. Михалкин Н. В. Философия права: учеб. пособие / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М.: Юрайт, 2011. – 393 с.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://region86.ugrariu.ru/modules/cms/printview.phpid>.
5. Шабалин В. А. Политика и преступность / В. А. Шабалин // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 43–52.
6. Даньшин И. Н. Организованная преступность / И. Н. Даньшин // Збірник наук. праць Харківськ. центру з вивчення організованої злочинності спільно з Американським ун-том у Вашингтоні. – Вип. другий. – X., 2001. – С. 4–31.
7. Голик Ю. В. Коррупция как механизм социальной деградации / Ю. В. Голик, В. И. Карасев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 327 с.
8. Андрианов В. Д. Коррупция как глобальная проблема. История и современность / В. Д. Андрианов. – М.: Экономика, 2011. – 304 с.
9. Тихомиров Ю. А. Управление на основе права / Ю. А. Тихомиров. – М.: Формула права, 2007. – 485 с.

10. Сатаров Г. А. Диагностика российской коррупции. Социологический анализ / Г. А. Сатаров. – М.: Фонд ИНДЕМ, 2002. – 450 с.

11. Мергтон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Роберт Кинг Мергтон. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 873 с.

12. Долгова А. И. Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней / А. И. Долгова. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2000. – 320 с.

13. Охотнікова О. М. Аналіз стану та шляхи посилення боротьби з корупцією в Україні / О. М. Охотнікова // Науковий вісник: збірник наукових праць Академії державної податкової служби України. – 2000. – № 3 (17). – С. 224–230.

14. Охотнікова О. М. Адміністративна відповідальність керівника державного підприємства, установи, організації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. М. Охотнікова. – Ірпінь, 2004. – 21 с.

15. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / Микола Іванович Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

16. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Є. В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.

Коровяк О. Я. Фундаментальные концепции раскрытия формо-содержательных характеристик коррупции

Освещены сущность и содержание фундаментальных концепций раскрытия формо-содержательных характеристик коррупции в Украине. Отмечено, что история показывает, что любое государство, независимо от особенностей организации его институтов, на определенном этапе своего развития непременно сталкивается с проблемой нивелирования внутренней компоненты публично-правового суверенитета в результате транссубъективизации (неправомерного изменения аутентичного субъекта) управленческих полномочий. Определяющим фактором этого процесса выступает коррупция.

Ключевые слова: коррупция, концепции исследования феномена коррупции, микро- и макросоциальные детерминанты коррупции, коррупционные проявления.

Korovjak O. Y. The fundamental concepts of discovering of formative-content characteristics of corruption

The essence and the meaning of fundamental concepts of discovering formative-content characteristics of corruption in Ukraine is considered in the article. It is noted that the history of the state formation certifies that any state, regardless of the peculiarities of organization of its institutions at a certain stage of its own development inevitably faces the problem of leveling the internal components of public legal sovereignty as a result of the above-mentioned transsubjectivization (illegal change of an authentic entity) of management authorities. Corruption is a significant factor of such process.

The appearance of political and territorial organizations of public power with inherent complicated-organized system of administrative institutions determined disproportionalism in the distribution system of social benefits such as power, which thus reinforced the possibility of determining political and legal vector of the society for individual authorized entities. As it is known, any system in its own development tends to the balance of functional parameters, where the society is not an exception the achievements of the balance of the institutions of which guarantees the existence of such formation.

Therefore, disproportional distribution of social benefits is a disadvantage that destabilize the social order, leads to obstructive symptoms and social dyssatisfaction.

The methods of solving this problem are: the setting of social institutions activity endowed with management functions so that the authorities can't provide a basis for the protection of individual or closed-grouped interests (minimization of abuses through the use of measures of legal effect) or the alternative illegitimate method of exploitation of authorized resource by unauthorized entities through the exchange of material benefits (illegal advantage) to the actual ability to influence the algorithm of functioning of public institutions.

Key words: *corruption, the concepts of study of the phenomenon of corruption, micro social and macro social determinants of corruption, corruption symptoms.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

УДК 342.951.351.82

Е. Б. Подоляк-Богачек

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ КОРУПЦІЇ В ПЕРІОДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО РЕНЕСАНСУ

Викладено узагальнення щодо соціально-правової оцінки проявів корупції, її тенденцій, що є характерними для Середньовіччя та раннього Ренесансу як особливих етапів процесів право- та державотворення в парадигмі політико-правових процесів. Розглянуто питання формування ефективної антикорупційної системи в окреслений період розвитку правової науки. Визначено особливості організації соціально-правового буття періодів Середньовіччя та раннього Ренесансу на засадах симбіозу філософської думки, права та релігійних постулатів.

Ключові слова: *корупція, прояви, протидія, соціально-правовий аспект, профілактика.*

Постановка проблеми. Своєрідність епох Середньовіччя та раннього Ренесансу у контексті ідентифікації властивостей когерентності

і функціонування інститутів права (публічного управління та девіативних тенденцій у цій сфері) детермінується фактором тотальної девальвації гуманоцентризму, а відтак нівеляції правового статусу індивіда (його прав і законних інтересів) як субструктурного елементу макроправового простору. Період із кінця VI – початку XV століть дослідники пов'язують з інституціоналізацією теорії публічного доміонату (значущість людини нехтується перед цінністю держави як інтегративного соціального інституту) [1], зміцненням позицій церкви у площині завуальованого здійснення впливу на діяльність державно-владного апарату та провадження державної політики. Ці фактори, підсилені авторитарними методами, які домінували у спектрі інструментів управління, абсолютизацією влади та її персоніфікацією (конвергенцією владного вектору з інтересами конкретного правителя), проектуючись через призму відсутності розвинутих інститутів громадянського суспільства та системи міжнародної кооперації у сфері міжнародного публічного права, призвели до глобалізації проявів корупції, які подекуди інтеріоризувались у публічний апарат як визначальний аргумент обрання певного політичного вектора усєї державної формації. Дестабілізація публічної організації, спричинена, зокрема, флуктацією чіткого розмежування між сферами компетенції релігійних і світських інститутів, збільшувала масштаби корупціалізації публічної влади, виводячи корупцію на публічний рівень.

Стан дослідження. Окремі питання вивчення форм репрезентації корупційного феномена у парадигмі ретроспективних політико-правових формацій відображені у дослідженнях В. Авер'янова, С.-Р. Акерман, О. Бандурки, Д. Бахраха, Ю. Битяка, А. Васильєва, В. Вовк, І. Голосніченка та інших.

Метою публікації є виокремлення особливостей відображення феномена корупції у соціально-правовій думці періодів Середньовіччя та раннього Ренесансу шляхом проектування положень історичних джерел цього періоду на площину сучасного розуміння означеного деструктивного явища.

Виклад основних положень. Влада франків на межі VI–VIII століть, тобто у період експоненціального розвитку католицизму, зразково ілюструвала концепцію, яка у схоластичних розробках Фоми Аквіната формалізується у теорію «двох мечів» – течія філософсько-правової та релігійної думки, яка обґрунтовує похідний характер держави як організації, заснованої церквою для сприяння у виконанні завдань останньої. Алгоритм державного управління Франції у структурно-функціональному вимірі можна зобразити так: ініціація публічного акту – консультація з очільниками церковної організації – здійснення владної функції. Апогей такої тенденції простежується

у період правління Карла Великого (768–814), що проявилось у нормативному закріпленні фіскальних повноважень церкви щодо підданих короля у формі «десятини». Дітер Хегерманн відзначає: «Беручи за основу Старий Завіт, апологети церкви, керуючись меркантильними міркуваннями та залучившись підтримкою влади, проголосили обов'язок кожного відчувувати десяту частину від усякого надбання та прибутку. При цьому, після спливу визначеного терміну для добровільного відчуження майна на користь церкви таке звернення проводилось у примусовому порядку, а винного у невиконанні «святого обов'язку» суворо покарали» [2, с. 56–57].

Трансуб'єктивізація компетенції у сфері фіскальних відносин, спільний інститут казначей і відсутність соціального контролю за destinations коштів призвели до численних зловживань владними повноваженнями з метою збагачення. Відтак Франція в період Середньовіччя стала осередком виникнення нового типу «релігійно-публічної» корупції, демонструючи властивість універсальності корупції щодо можливості проникнення її форм у варіативні сфери суспільного життя, не обмежуючи ареал її існування публічним сектором. Визначальність ролі церкви у житті франкської держави щодо участі у ставленні на престол монарха та подальшої агриментачії його політичної стратегії сформувала стійку практику матеріального стимулювання лояльності очільників церкви та тотальний імунітет від юрисдикції держави. Своєю чергою, безапеляційний авторитет католицизму у тогочасному суспільстві забезпечив розвиток nepotичних проявів у формуванні державного апарату, утворюючи ефект кругової поруки у межах відносин держава-церква, сформованої на засадах корупційних зв'язків представників публічної та релігійної підсистем суспільства.

Специфіка трансформації сутнісно-понятійного елемента феномена корупції у період Середньовіччя здебільшого зумовлювалась актуальною та інноваційною для цього періоду течією політико-правової та доктринальної операціоналізації соціальних інститутів, що виразилася у працях Ніколо Макіавеллі та в подальшому у теорії політичної організації, деталізованій Ієремією Бентамом.

Н. Макіавеллі, постулюючи інтереси держави як цілісного механізму доміантними стосовно акцесорних соціальних елементів індивідуального та соціумного рівнів, наполягав на допустимості та навіть необхідності авторитаризації державної влади, абсолютизуючи значення репресивно-виховних методів. Визначальним шляхом до ефективного реформування державної організації, на думку дослідника, виступала тотальна концентрація публічних повноважень у руках

правителя та нейтралізація усіх форм локального врядування: «...управління полягає ні в чому іншому, як у встановленні такого нагляду за своїми підданими, щоб вони були не в змозі і не мали підстав завдавати вам шкоди» [3, с. 37]. Втім, очевидно, що за такої організації функціонування владного апарату нейтралізується навіть гіпотетична можливість створення та діяльності інституту громадського контролю, інших форм превенції зловживанням службових осіб владними повноваженнями.

Таким чином, утилітаризм, аутентично спрямований на стабілізацію публічної функції держави, а відтак і на покращення соціального добробуту, призвів до зубожіння населення та ідеалізації корупційних алгоритмів у сфері управлінської діяльності, вивівши корупцію на метасоціальний, системотворчий рівень. Очевидно, що навіть не може йти про боротьбу з корупцією як явищем у межах зазначеної політичної ситуації, оскільки інтерпретаційний формат цього явища позиціонував його як інструмент здійснення державної влади, а не девіаційну тенденцію з деструктивними наслідками загальнодержавного характеру. Втім, положення правової доктрини, що відображали колапс домінації права та нехтування постулатами режиму законності у Франції VIII–X століть, зокрема праця Філіпа де Бомануара «Кутюмі Бовезі», містила вказівку на методику подолання корупційної дилеми: «Існування права як дієвого засобу забезпечення легітимного державного ладу неможливе без рівності усіх без винятку ланок суспільства, незалежно від їх знатності та статків. Зубожіння, спричинене безмірністю свавілля влади припиниться з наданням народові можливості цю владу обирати та відкликати її представників» [4, с. 102].

Приклад франкської держави співмірно простежується і у політичній практиці Англії у період VIII–XIII століть. У працях відомих англійських дослідників проблем права та методики його реалізації Генрі Бректона «Про закони і звичаї Англії» [5] (1256 р.) та Уільяма Блекстона «Коментарі до англійських законів» [6] (1764 р.) відображена модель організації алгоритму публічного управління в Англії епохи Середньовіччя та окреслені її визначальні дефекти.

Суспільна організація тогочасної Англії зображається дослідниками у формі пірамідальної горизонтально сегментованої конструкції, у якій базовий сегмент становить суспільство, утворене з підданих, субординованих публічному порядку, що формується вищими сегментами організації без участі населення.

Проміжну ланку між політичною верхівкою та безправним населенням становить каста заможних купців, які виконують роль фінансового стабілізатора монаршого режиму, у зв'язку з чим користуються

значними преференціями у їх взаємодії з управлінськими інститутами держави. Відтак модель організації суспільства в Англії становила сприятливе середовище для зародження і подальшого розвитку корупції небачених масштабів унаслідок таких обставин:

1) доступ до реалізації владних повноважень гарантувався лише політичній еліті та заможним верствам населення;

2) судова система, що формувалась не за ценою професійності, а на підставі політичного угляду Парламенту, обстоювала у процесуальній площині виключно інтереси влади, яка її сформувала, створюючи фактичну неможливість використання судового захисту від свавілля чиновників населенням країни;

3) механізм акумуляції активів держави ґрунтувався на комерційному осередку суспільства – купцях і підприємцях, яким влада за фінансові асигнування надавала практично необмежені можливості, створюючи ефект диспаритетності у суспільстві;

4) безправність населення створювала запоруки використання підкупу як основної форми взаємодії з органами державної влади задля одержання адміністративних послуг.

Основними методами протидії корупційним проявам у сфері здійснення державно-владних повноважень, як убачається з названих попередньо досліджень Генрі Бректона та Уільяма Блекстона, виступають: упровадження та забезпечення перманентної реалізації принципу рівності суб'єктів права перед законом, тобто інтеграція як системотворного принципу реалізації публічної влади концепції егалітаризму; деконцентрація владних повноважень між ієрархізованими ланками державного механізму (концепція поділу влад, запропонована Шарлем-Луї де Монтеск'є, і праксеологічна форма її функціонування – механізм «стримувань і противаг»); чітка регламентація джерел фінансування інститутів публічної влади (запровадження бюджетного процесу); імплементація моделі незалежної судової системи у призму практичної правореалізації на засадах інструменту превенції девіативних тенденцій, найперше у сфері державного управління; конституціоналізація інтегративного континіуму базових правомочностей громадян, які би гарантували останнім здатність до паритетної з представниками влади участі у процесі правової взаємодії; і що найважливіше – формалізація сутності, форм і наслідків протиправної поведінки носіїв владних повноважень, нереперентно щодо їх статусу.

Висновки. Здійснивши комплексний аналіз історико-правового (парадигмального) та доктринального (концептуального) вимірів трансформації сутнісних ознак і типових форм прояву корупції як комплексного соціального феномена деструктивного типу в межах

політико-правової думки періодів Середньовіччя та раннього Ренесансу, можемо генералізувати одержані нами емпіричні факти у такі конструктивні умовиводи:

– аутентично корупція консолідувала фізичні за морфогенністю явища негативного характеру, які внаслідок компенсації аномічності правової думки античності були інтегровані і у соціально-правовий обіг та використовувались для ідентифікації девіативних процесів, виникнення яких локалізувалось у процесах практичної реалізації державно-владних повноважень;

– в окреслених часових континуумах корупція не набула значення як самостійного соціально-правового явища та рефлексувалась у докумантальних джерелах лише опосередковано, без чіткої акцентуації на розкритті формо-змістовних характеристик останньої;

– позиціонування корупції як негативного явища відбувалась лише у тих випадках і тією мірою, якою цей феномен дисоціювався з вектором функціонування політичних еліт конкретної організації публічної влади, тобто в основному для мінімізації фактору соціального обурення чи з метою усунення політичної конкуренції у боротьбі за владу, однак не в цілях зміцнення державно-правових інститутів чи протекції соціального блага;

– заходи щодо протидії проявам корупції мали виключно репресивний характер, міра ж покарання диктувалась не об'єктивними ознаками проступку, а рівнем абсолютизації влади правителя, на підриг авторитету котрого і спрямовувалось конкретне порушення;

– відсутність спеціалізованих органів щодо протидії корупційним явищам у тогочасній організації публічного апарату зумовлювало концентрацію усього спектру процесуальних повноважень щодо реалізації заходів репресивного характеру як виключної прерогативи правителя та його владного оточення, не залишаючи місця категоріям функціональності, законності, справедливості й системності в алгоритмі антикорупційної процедури.

---

1. Гегель Г. В. Основи філософії права або природне право і державознавство / Г. В. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.

2. Хегерманн Д. Карл Великий / Д. Хегерманн. – М.: ТОВ «Видавництво АСТ»: ЗАТ НВП «Єрмак», 2003. – 684 с.

3. Макиавеллі Н. Избранные произведения / Н. Макиавеллі. – М.: Художественная литература, 1982. – 719 с.

4. Heller Sarah-Grace. Essays on the Poetic and Legal Writings of Philippe De Remy and His Son Philippe De Beaumanoir of Thirteenth-Century France. – Edwin Mellen Press. – P. 304.

5. История государства и права средневековой Англии XIII–XV вв.: хрестоматия / сост., ред. и вст. ст. А. А. Тесля. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2006. – 185 с.

6. Истолкования английских законов г. Блекстона / с английского подлинника перевел С. Е. Десницкий при участии А. М. Брянцева. – М.: Университетская типография Н. Новикова. – 1780–1782. – 235 с.

Подоляк-Богачек Э. Б. Особенности социально-правовой рефлексии коррупции в периоды Средневековья и раннего Ренессанса

Изложены обобщения относительно социально-правовой оценки проявлений коррупции, ее тенденций, характерных для периодов Средневековья и раннего Ренессанса как особенностей процессов становления права и государства как самостоятельных институтов в парадигме политико-правовых процессов.

Рассмотрены вопросы формирования эффективной антикоррупционной системы в данный период развития правовой науки. Определены особенности организации социально-правового бытия периодов Средневековья и раннего Ренессанса на основе симбиоза философской мысли, права и религиозных постулатов.

Ключевые слова: коррупция, проявления, противодействие, социально-правовой аспект, профилактика.

Podoliak-Bohachek E. B. Specific features of corruption phenomenon perception in the Medieval's and early Renaissance's social-legal entity

The generalizations on social legal estimates of corruption, trends that represent state of legal sphere of Medieval and Renaissance, social and economic consequences of corruption in society and the basic direction of counteraction to this negative phenomenon were underlined in this article.

The characteristics of the social and legal life of Medieval and Renaissance were determined by total domination of philosophical and religious spheres over traditional forms of modern states governance that ensure proper implementation of control measures in modern society – law, stratification of political forces, preventive and repressive components of the law.

The function of system-building concept of the social system of countries in Medieval and Renaissance is performed by a caste model of society with clear and axiomatic differentiation of potential of each of the castes in the aspect of use of the social benefits. It was underlined that due to the low level of specialization of the law as a complex social institute, the appearance of corruption in the sources of social-politic knowledge of the ancient period is projected through the very foundation of the society itself, so we marked up the essential thesis of different social realms to consolidate corruption as it was perceived by the representatives of antic period.

An effort to produce the specific comparative-functional analysis of the forms and the very understanding of corruption in the antic and modern periods of legal sphere development were made.

Experience of counteracting corruption in different periods of Medieval and Renaissance was consolidated with the chronological-functional criteria and summarized with certain examples of political-legal mechanisms that were supposed to minimize the affect corruption used to have on state itself. Due to the content of historical sources of political-legal thought the restructuration and specification of the public mechanisms were represented in the light of corruption counteraction.

Key words: *corruption, evidence, counteraction, social legal aspect, preventive measures.*

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.

УДК 342.95

В. Ю. Томіна

АНАЛІЗ НОРМАТИВНИХ АКТІВ ТА ПРАКТИКИ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз нормативних актів і практики реалізації адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні. З'ясовано, що на нинішньому етапі розвитку цієї діяльності належно не здійснено її ефективне адміністративно-правове забезпечення.

Доведено, що для підвищення ефективності адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності необхідно усунути недосконалість правових актів, зокрема їх законодавчо-правовий, економічний, організаційний і соціальний характер. Обґрунтовано необхідність розробки та затвердження загальних засад державної політики в зазначеній сфері, що, своєю чергою, допоможе чітко визначити шляхи подальшого розвитку аудиторської діяльності.

Ключові слова: *аудиторська діяльність; адміністративно-правове забезпечення; аудитор; аудиторська організація; законодавство.*

Постановка проблеми. Розвиток сфери аудиторської діяльності та її стабільне функціонування безпосередньо пов'язане із рівнем ефективності її адміністративно-правового забезпечення. Стан адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в умовах сьогодення пов'язаний із проведенням реформ і вдосконаленням вітчизняного законодавства у вказаній сфері.

Необхідність дослідження правових актів, що характеризують етапи зародження, становлення та розвитку адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні, є очевидною, адже їх детальний аналіз і з'ясування основних прогалин надасть змогу сформувати надійну основу адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні. Аналіз сучасних наукових праць і навчально-методичної літератури свідчить про те, що загалом генезис становлення та розвитку адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні не набув повного відображення.

Запровадження принципів ринкової економіки в Україні супроводжується розвитком таких видів господарювання, які забезпечують захист інтересів користувачів фінансової та іншої економічної інформації. Аудиторська діяльність як один із видів підприємницької діяльності забезпечує реалізацію такої форми недержавного фінансового контролю, яка полягає в перевірці бухгалтерського обліку і фінансової звітності підприємств різних форм власності та з різними видами діяльності з точки зору їх достовірності й відповідності законодавству.

Кількість випадків порушень законодавства у сфері бухгалтерського обліку і фінансової звітності, економічні збитки від них залишаються значними, проте недосконалість законодавства у цій сфері зумовлює негативні наслідки. Крім того, окреслена ситуація порушує стабільність економічної системи, погіршує інвестиційний клімат у країні, дестабілізує роботу підприємств, знижує рівень конкурентоспроможності економіки України та зменшення обсягів іноземних інвестицій у вітчизняну економіку.

Для реалізації результативної державної політики у сфері аудиторської діяльності необхідно вдосконалити її адміністративно-правове забезпечення, до якого нами включено: систему спеціального законодавства, уповноважені органи державної влади, їх правовий статус, взаємозв'язки між ними, а також механізм владного впливу на відповідні суспільні відносини.

Стан дослідження. Серед дослідників-правників над проблемами різних аспектів аудиторської діяльності працювали О. Ф. Андрийко, Д. А. Бекерська, Л. К. Воронова, В. М. Дереконь, Л. Л. Кінашук, О. Є. Користін, А. А. Нечай, П. С. Пацурківський, Н. Ю. Пришва, Л. А. Савченко та інші. Ці вчені зосереджували увагу на аналізі вітчизняного законодавства, вирішенні теоретичних проблем аудиту на основі праць вітчизняних і російських учених у галузі фінансового права. Р. М. Бурлаков досліджував і цивільно-правові питання реалізації аудиторської діяльності в Україні.

Мета статті полягає в тому, щоби на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-публіцистичних джерел і галузевого вітчизняного законодавства дослідити сутність аудиторської діяльності, проаналізувати сучасний стан адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності, а також сформулювати пропозиції щодо його вдосконалення через унесення змін до галузевого законодавства та практики його застосування.

Виклад основних положень. Аудиторська діяльність має неабияке значення у функціонуванні ринкової економіки, є одним із важливих її елементів, запорукою стабільності й упевненості фізичних та юридичних осіб завдяки зниженню різноманітних фінансово-економічних ризиків. Отже, формування механізму правового та організаційного регулювання аудиторської діяльності в Україні є дієвим заходом створення гарантій від непередбачуваності діяльності суб'єктів ринку, що загалом формує фінансово-економічну безпеку держави.

Очевидно, що головна роль у механізмі ефективного адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності належить правовим основам. Здійснений аналіз чинного і перспективного законодавства у сфері аудиторської діяльності засвідчив, що в ньому і *de lege lata*, і *de lege ferenda* міститься чимало прогалин, недосконалих положень, що обґрунтовує необхідність удосконалення законодавчих і підзаконних актів, які регламентують поведінку суб'єктів ринку аудиторської діяльності.

У вітчизняній юридичній науці панує думка, що вдосконалення законодавства повинно здійснюватись у таких напрямках, як:

- розробка концепції розвитку законодавства;
- направлювання правових засад зовнішньої і внутрішньої політики;
- трансформація правової системи відповідно до міжнародних правових норм;
- запровадження попередньої експертизи законопроектів;
- стимулювання створення ринкової інфраструктури;
- розробка засад антимонопольної, регіональної економічної та податкової політики;
- погодження державної програми створення спеціальних (вільних) економічних зон;
- удосконалення бюджетного процесу;
- розробка засад середньо- та довгострокового (стратегічного) планування;
- регулювання банківської діяльності;

– удосконалення фінансової основи діяльності органів місцевого самоврядування;

– упорядкування діяльності органів виконавчої влади на регіональному та місцевому рівнях [1, с. 254].

Характеристика чинного законодавства України про аудиторську діяльність і світових тенденцій розвитку на ринках аудиторських послуг сприяє висновку про те, що існує нагальна потреба в удосконаленні галузевого законодавства у сфері аудиторської діяльності. Це пояснюється, з одного боку, застарілістю нинішнього законодавства, викликаного розвитком аудиторських відносин, а з іншого, – дотеперішнім неврахуванням законодавцем особливостей функціонування ринку аудиторських послуг на Заході.

Варто наголосити, що правове закріплення механізму функціонування та розвитку аудиторської діяльності спричинено необхідністю адаптації вітчизняного галузевого законодавства до європейських стандартів, зокрема до положень Директиви 2006/43/ЄС, які пріоритетно закріплюють принципи аудиторської діяльності й рекомендують запровадження механізмів державного регулювання цієї діяльності.

По-перше, у законодавчому акті регулювання аудиторської діяльності необхідно чітко закріпити положення, що регламентують засади такого принципу аудиторської діяльності, як незалежність аудиторів та аудиторських організацій. Йдеться не про звичайне декларування цього принципу, закріплення якого, очевидно, вимагається у вступних частинах закону (наприклад, у преамбулі) [2, с. 180], а про законодавче закріплення певних обмежень для здійснення аудиторської діяльності, які становлять загрозу цьому принципу. Як влучно наголошує Н. Ф. Лата, за сутністю адміністративна нормотворчість зводиться, зокрема, до закріплення в законах державної волі, в основу якої покладено сформовані потреби та інтереси суспільства і держави [3, с. 17]. Ефект такого законодавчого визначення полягає в тому, що суспільство – а саме інвестори, користувачі аудиторських послуг – також знатимуть межі принципу незалежності аудитора та аудиторської організації.

По-друге, у законодавчому акті регулювання аудиторської діяльності необхідно не тільки задекларувати, а й відтворити зміст принципу конфіденційності (аудиторської таємниці). Це пов'язано з тим, що у вітчизняних наукових дослідженнях наголошується на необхідності розгляду аудиторів та аудиторських організацій як суб'єктів детінізації економіки, які мають виконувати публічні функції або щонайменше тісно співпрацювати з правоохоронними органами. Оскільки зазначені позиції суперечать одному із засадничих принципів

аудиторської діяльності, слід не допустити їх неправильне тлумачення правоохоронними органами, які через надані їм публічні права можуть вимагати від аудиторів та аудиторських організацій надання їм інформації, яка має конфіденційний характер.

Отже, пропонуємо в окремій статті закону про аудиторську діяльність сформулювати визначення аудиторської таємниці як будь-яких відомостей і документів, отриманих або складених аудитором чи аудиторською організацією під час здійснення аудиту та надання аудиторських послуг.

З огляду на зміст міжнародних актів, у законі необхідно визначити й винятки щодо тих відомостей, які до аудиторської таємниці не входять. Йдеться про відомості, розголошені особою, щодо якої здійснювався аудит, та про їх розголошення з її згоди; дані про укладення договору про обов'язковий аудит.

Водночас аудитор і аудиторська організація не мають права передавати відомості й документи, які становлять аудиторську таємницю, третім особам або розголошувати ці відомості чи дані документів без письмової згоди на це особи, щодо якої здійснювався аудит або надавались аудиторські послуги.

По-третє, у законі про аудиторську діяльність необхідно чітко врегулювати основи контролю якості роботи аудиторів та аудиторських організацій. Така норма також відповідатиме вимогам сучасних тенденцій у регулюванні аудиторської діяльності на Заході.

Так, аудитор та аудиторська організація зобов'язані встановити та дотримуватись правил внутрішнього контролю якості роботи. Принципи здійснення внутрішнього контролю якості роботи визначаються стандартами аудиторської діяльності. Крім того, аудитор та аудиторська організація зобов'язані проходити зовнішній контроль якості роботи, зокрема надавати всю необхідну інформацію та документацію.

Попри це, предметом зовнішнього контролю якості роботи є дотримання аудитором та аудиторською організацією вимог законодавства про аудиторську діяльність, стандартів аудиторської діяльності, кодексу професійної етики аудиторів.

Варто зазначити, що, з огляду на необхідність запровадження державно-регулюючих механізмів щодо аудиторської діяльності, можна сформулювати норму, за якою зовнішній контроль якості роботи аудиторів та аудиторських організацій здійснюється саморегульованою організацією, а зовнішній контроль якості роботи аудиторів та аудиторських організацій, що здійснюють обов'язковий аудит бухгалтерської (фінансової) звітності певних осіб, реалізується як саморегульованою

організацією, так і уповноваженим державним органом із контролю та нагляду.

У законі варто визначити й основні принципи реалізації зовнішнього контролю якості роботи аудиторів та аудиторських організацій. Такі перевірки повинні бути плановими й здійснюватись щонайменше раз на п'ять років (з огляду на строковість сертифікації аудитора). Планові перевірки аудиторів та аудиторських фірм повинні здійснюватись частіше, наприклад: раз на три роки саморегулювальною організацією та раз на два роки уповноваженим державним органом.

Позапланові зовнішні перевірки якості роботи аудитора чи аудиторської організації можуть бути обґрунтовані винятково скаргами на дії (бездіяльність) аудитора чи аудиторської організації, в яких викладаються обґрунтовані міркування й підтвердження такої дії (бездіяльності), яка пов'язана з порушенням вимог законодавства про аудиторську діяльність, стандартів аудиторської діяльності чи норм кодексу професійної етики аудиторів.

По-четверте, у зв'язку з переходом України до міжнародних стандартів аудиту актуалізується проблема якісного правового забезпечення аудиторської діяльності.

Зокрема, у низці міжнародних актів установлені вимоги укладання аудитором (аудиторською організацією) договорів страхування професійної відповідальності з покриттям, достатнім для задоволення потенційних претензій, які можуть висуватися у зв'язку з роботою аудитора, у розумному обсязі [4].

Залежно від того, чи готовий страховик взяти на себе зобов'язання із відшкодування збитків у разі видачі аудитором чи аудиторською організацією неправильного аудиторського висновку, ризик може бути страховий або нестраховий.

З огляду на це, укладення договору страхування між страховиком та аудитором чи аудиторською організацією відбувається, якщо помилки в аудиті, передбачені договором, є можливими (тобто їх настання має вірогідний і незалежний від волі аудитора характер) і випадковими (наперед ні настання, ні сила впливу не відомі, але передбачаються) [5, с. 343].

В іншому разі виникають підстави до застосування заходів адміністративної відповідальності.

З огляду на наведене, варто також більш детально вивчити питання удосконалення контрольно-наглядових механізмів за аудиторською діяльністю.

У Концептуальній основі контролю аудиторської діяльності в Україні, затвердженій рішенням Аудиторської палати України від

27 вересня 2007 року (далі – Концептуальна основа контролю), справедливо наголошено, що характерною рисою професії незалежного аудитора є прийняття відповідальності перед громадськістю, яка для аудиторів охоплює насамперед клієнтів, кредиторів, уряд, інвесторів, а також інших осіб, які покладаються на об'єктивність і чесність аудиторів з метою підтримки впорядкованого ведення підприємницької діяльності [6].

Аудиторською палатою України визнано, що аудитор виконує важливу роль у суспільно-економічних процесах і відповідальний за свою діяльність.

Однак автор Концептуальної основи контролю подає хибні тези стосовно того, що робота аудитора набула впродовж останніх років позитивної репутації. Попри це, аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що зміст Концептуальної основи контролю спрямований на те, аби уникнути дискусії щодо можливості/необхідності запровадження елементів державно-управлінського характеру в адміністративно-правовому регулюванні аудиторської діяльності.

Автор Концептуальної основи контролю наголошує на потребі вдосконалення процесу саморегулювання аудиторської діяльності, а тому аналізує питання контролю аудиторської діяльності, що здійснюється Аудиторською палатою України на нинішньому етапі, і, відповідно, не надає пропозицій, які би дозволили розглядати в системі органів контролю за аудиторською діяльністю будь-які інші альтернативні органи такого контролю.

Слід також наголосити, що Концептуальна основа контролю має й методологічні недоліки, оскільки не містить конкретних показників розвитку ринку аудиторської діяльності, що свідчить про її декларативність.

Однією з причин низької якості цього правового акта є, на нашу думку, її розробленість вузьким колом спеціалістів, зокрема Аудиторської палати України, що суперечить принципу об'єктивності у її формулюванні.

Отже, ми свідомо ухиляємось від урахування в нашій статті положень Концептуальної основи контролю. Однак визнаємо необхідним аналіз механізмів, що допомагає оптимізувати системи контролю аудиторської діяльності в Україні.

Потреба в прозорості регуляторного впливу держави на сферу аудиторської діяльності є вкрай необхідною, як, до слова, й потреба впливу держави на ринок аудиторських послуг. Це підтверджує позицію, що в умовах світового розвитку вітчизняна аудиторська діяльність не може залишатися саморегулювальною.

Водночас, як зазначалося, використання державними органами жорстких регуляторних заходів щодо вітчизняного ринку аудиторських послуг є неприпустимим.

Для вітчизняної системи адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності доцільним є формат відносин із державою, що виявляється в можливості функціонування ринкових механізмів, гарантованих державою, а також законодавчо визначених і нормативно закріплених повноважень регуляторних органів.

Не менш важливим є питання законодавчого закріплення системи контролюючих органів, які наділені управлінськими й контролюючими повноваженнями та визначають зміст регуляторного впливу держави на сферу аудиторської діяльності.

З уваги на отримані результати цього дослідження, ми переконані, що державне регулювання аудиторської діяльності повинно бути покладене на уповноважений орган, яким може бути Міністерство фінансів України.

Функціями державного регулювання аудиторської діяльності, які потенційно можуть реалізуватись Мінфіном України, є: розробка державної політики у сфері аудиторської діяльності; аналіз стану ринку аудиторських послуг в Україні; нормативно-правове регулювання у сфері аудиторської діяльності; здійснення правового нагляду за аудиторською діяльністю; формування ради з аудиторської діяльності (комісії із зовнішнього контролю якості); притягнення аудиторів і аудиторських організацій до адміністративної відповідальності (через місцеві виконавчі органи).

Рада з аудиторської діяльності (комісія із зовнішнього контролю якості) створюється при Мінфіні України та реалізує такі функції:

- розглядає питання державної політики у сфері аудиторської діяльності;
- розглядає проекти національних стандартів аудиторської діяльності та інших нормативних актів Аудиторської палати України, надає рекомендації для їх затвердження або зауваження, які мають бути враховані;
- веде реєстр аудиторських організацій та аудиторів;
- оцінює діяльність саморегулювального органу щодо здійснення зовнішнього контролю якості роботи аудиторів та аудиторських організацій і за потреби дає рекомендації з цього приводу;
- здійснює зовнішній контроль якості роботи аудиторів і аудиторських організацій, що проводять обов'язковий аудит;
- затверджує рішення саморегулювального органу про виключення аудитора або аудиторської організації з реєстру аудиторів та аудитор-

ських організацій або анулювання сертифіката аудитора або ухвалює своє рішення з цього приводу;

– за результатами здійснення зовнішнього контролю якості роботи аудиторів і аудиторських організацій, що проводять обов'язковий аудит, звертається до саморегулівної організації з матеріалами, що можуть бути підставою для застосування стягнень;

– затверджує рішення саморегулівної організації про накладення стягнень на аудиторів і аудиторські організації, що проводять обов'язковий аудит, або ухвалює за результатами розгляду своє рішення.

Відповідно до цієї концепції, необхідно внести зміни й до складу Аудиторської палати України, перетворивши її в суто саморегулівний орган і забезпечивши членство в ній винятково аудиторів чи представників аудиторських організацій.

Запропонований нами стан регуляторного впливу держави на ринок аудиторської діяльності повинен обов'язково супроводжуватись діяльністю третього сектора – неурядових організацій, що переймаються інтересами як аудиторів, так і їхніх клієнтів.

Оптимальне правове регулювання адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності та забезпечення його послідовного і взаємоузгодженого впровадження, на нашу думку, пов'язується зі змістом нового Закону України «Про аудиторську діяльність» як основного галузевого законодавчого акта, що має визначати філософію економіко-правових відносин у сфері аудиторської діяльності.

Втім, як було зазначено, ми критично ставимось до окремих положень змісту як чинного, так і перспективного Закону України «Про аудиторську діяльність». Варто наголосити, що до реформування сфери аудиторської діяльності, з точки зору її адміністративно-правового забезпечення, мають бути залучені: аудитори та аудиторські фірми; саморегулівні організації аудиторів; представники Аудиторської палати України; представники державних органів; науковці-фахівці в галузі аудиту; чимало спеціалізованих закладів (наприклад, економічні університети); інші особи, зацікавлені в реформуванні.

Попри це, аналіз останніх подій в Україні свідчить, що оптимізація адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні має здійснюватися за такими напрямками: закріплення принципів аудиторської діяльності; визначення порядку здійснення процедур контролю якості роботи аудиторів та аудиторських фірм; нормативне визначення процедури щодо укладання аудитором (аудиторською фірмою) договорів (надання послуг, страхування професійної відповідальності); удосконалення правового статуту

уповноваженого органу державного регулювання аудиторської діяльності (Мінфіну України); саморегулювальних організацій (Аудиторської палати України); органу громадського нагляду за аудиторською діяльністю (комісії із зовнішнього контролю якості).

Дослідження напрямів покращання адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності довело, що основним шляхом удосконалення діяльності в цій сфері є розробка та прийняття єдиного нормативно-правового акта, зокрема Закону України «Про аудит та аудиторську діяльність».

Убачається, що структура цього нормативного акта повинна містити такі елементи, як:

Преамбула.

Розділ 1. Загальні положення (визначення основних термінів, правова основа, принципи та засади здійснення аудиторської діяльності).

Розділ 2. Набуття права на заняття аудиторською діяльністю. організаційні форми аудиторської діяльності.

Розділ 3. Сертифікація аудиторів і реєстр аудиторських фірм та аудиторів.

Розділ 4. Аудиторська палата України.

Розділ 5. Договір на проведення аудиту та надання інших аудиторських послуг.

Розділ 6. Порядок проведення аудиту.

Розділ 7. Порядок надання інших аудиторських послуг.

Розділ 8. Права та обов'язки аудиторів і аудиторських фірм.

Розділ 9. Відповідальність аудиторів та аудиторських фірм.

Розділ 10. Зупинення та припинення права на заняття аудиторською діяльністю.

Розділ 11. Здійснення в Україні аудиторської діяльності аудиторами іноземної держави. Особливості статусу аудиторів іноземної держави.

Розділ 12. Прикінцеві положення.

Висновки. На основі аналізу нормативних актів і практики здійснення адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності обґрунтовано, що основоположними чинниками впливу на його ефективність є правові, економічні, політичні, організаційні, соціальні, індивідуальні та ін.

З'ясовано, що на нинішньому етапі розвитку аудиторської діяльності належно не здійснено її ефективне адміністративно-правове забезпечення. Брак чітких положень як чинного, так і перспективного законодавства щодо форм адміністративно-правового забезпечення

аудиторської діяльності, зокрема контрольного характеру, свідчить про те, що Україна поки що не сприймає світові тенденції в регулюванні цієї діяльності.

Аргументовано, що оптимізація адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні має здійснюватися за такими напрямками: закріплення принципів аудиторської діяльності; визначення порядку здійснення процедур контролю якості роботи аудиторів та аудиторських фірм; нормативне визначення процедури щодо укладання аудитором (аудиторською фірмою) договорів (надання послуг, страхування професійної відповідальності); удосконалення правового статуту уповноваженого органу державного регулювання аудиторської діяльності (Мінфіну України); саморегулювальних організацій (Аудиторської палати України); органу громадського нагляду за аудиторською діяльністю (комісії із зовнішнього контролю якості).

1. Рябченко О. П. Держава і економіка: адміністративно-правові аспекти взаємовідносин: монографія / О. П. Рябченко. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 1999. – 304 с.

2. Кашанина Т. В. Юридическая техника в сфере частного права: учеб. пособие / Т. В. Кашанина. – М.: НОРМА, 2009. – 288 с.

3. Лата Н. Ф. Адміністративно-правове регулювання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Н. Ф. Лата; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2004. – 202 с.

4. Рекомендації щодо політики у сфері бухгалтерського обліку та аудиту. Витяг зі звіту Світового Банку «Про стан дотримання стандартів та кодексів» // Аудитор України. – 2009. – № 13–14 (163–164). – С. 7.

5. Кінашук Л. Л. Організація та правове регулювання аудиторської діяльності в системі фінансового контролю в Україні / Л. Л. Кінашук. – Кіровоград: КОД, 2010. – 460 с.

6. Концептуальна основа контролю аудиторської діяльності, затверджена рішенням Аудиторської палати України від 27 вересня 2007 року № 182/3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.apu.com.ua/files2/cq_konc_osn.doc.

Томина В. Ю. Анализ нормативных актов и практики осуществления административно-правового обеспечения аудиторской деятельности в Украине

Осуществлен анализ нормативных актов и практики реализации административно-правового обеспечения аудиторской деятельности в Украине. Установлено, что на нынешнем этапе развития этой деятельности должным образом не осуществлено ее эффективное административно-правовое обеспечение.

Доказано, что для повышения эффективности административно-правового обеспечения аудиторской деятельности необходимо устранить несовершенство правовых актов, в частности их законодательно-правовой, экономической, организационный и социальный характер.

Обоснована необходимость разработки и утверждения общих принципов государственной политики в указанной сфере, что, в свою очередь, позволит четко определить пути дальнейшего развития аудиторской деятельности.

Ключевые слова: аудиторская деятельность; административно-правовое обеспечение; аудитор; аудиторская организация; законодательство.

Tomina Y. V. Analysis of regulations and practice of administrative and legal support audit activity in Ukraine

The introduction of market economy in Ukraine accompanied by the development of these types of entities that protect the interests of users of financial and other economic information.

Auditing as one of the types of business ensures the implementation of such a form of non-state financial control, which is to review accounting and financial statements of different enterprises and different activities in terms of their reliability and compliance with the law.

The analysis of trends improvement of administrative and legal support audit activity in Ukraine led to the following conclusions:

1. Based on analysis of regulations and practice of administrative and legal support audit activity reasonably conclude that the fundamental factors of influence on its effectiveness are: legal, economic, political, institutional, social, personal, and others. Lack of clear provisions as current and prospective legislation on forms of administrative and legal support audit activity, in particular control character indicates that Ukraine is not yet perceived global trends in the regulation of this activity.

2. It is proved that to improve the administrative and legal support auditing activity necessary to eliminate imperfect acts, in particular their legislative and legal, economic, organizational and social.

3. It has been proved that the optimization of administrative and legal support audit activity in Ukraine should be in the following areas: consolidation principles auditing activities; determining the order of procedures of quality control of auditors and audit firms; definition of regulatory procedures for the conclusion of the auditor (auditing firm) contracts (services, professional liability insurance); improvement of the legal statute of authorized state audit regulation (Ministry of Finance of Ukraine); self-regulatory organizations (Audit Chamber of Ukraine); authority public auditor oversight (Commission for external quality control).

Key words: auditing; administrative and legal framework; the auditor; the audit organization; legislation.

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ МИТНОГО ПРАВА ІНСТИТУТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Розкрито сутність джерел митного права інститутів Європейського Союзу та визначено їх роль у дослідженні проблематики імплементації митного законодавства України, яке повинно стати одним із головних завдань усіх органів державної влади України, що залучені до цього процесу. Виокремлено комплексну наукову позицію щодо поділу джерел митного законодавства ЄС на акти «первинного» і «вторинного» законодавства. На підставі правового аналізу здійснено характеристику Кодексу ЄС, який узагальнив положення митного законодавства, що містилися у значній кількості регламентів і директив Співтовариства.

Ключові слова: джерела, митне право, імплементація, адаптація, Європейський Союз, норми права, митне законодавство.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. (далі – Угода про партнерство та співробітництво), Україна здійснює заходи щодо поступової адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у пріоритетних сферах.

У зв'язку із цим європейський вектор розвитку проголошений пріоритетним для внутрішньої й зовнішньої політики України, дослідження різних аспектів сфер правового регулювання правом Європейського Союзу та можливість їх адаптації в умовах трансформації правової системи України набуває особливо актуального значення у діяльності суб'єктів митного права.

Стан дослідження. Спроба реалізувати вказану мету в сфері правового регулювання правом Європейського Союзу висвітлюється в численних наукових працях таких дослідників, як М. Богуславський, К. Борисов, О. Вишняков, Г. Вельямінов, Б. Кормич, І. Дюмулен, А. Єршов, Л. Комарова, Д. Лабіну, В. Маліновська, В. Марченко, В. Муравйов, Р. Петров, К. Семенов, І. Фаминський, Ю. Шишков, В. Шумілов, Ю. Юмашев.

Мета статті полягає в тому, щоб у межах загального напрямку досліджень міжнародних митних відносин приділити особливу увагу джерелам митного права інститутів Європейського Союзу.

Виклад основних положень. Досліджуючи норми права Європейського законодавства, т. зв. *acquis communautaire* (з фр. – доробок співдружності), можна зробити висновок про те, що вони створюються шляхом їх закріплення в певних джерелах, які охоплюють акти законодавства Європейського Союзу, прийняті в межах Європейського Співтовариства, спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та митної діяльності.

На підставі правового аналізу видається, що джерела митного законодавства ЄС слід поділити на акти «первинного» і «вторинного» законодавства.

До джерел «первинного» права треба віднести статутні договори, що закріплювали поняття і принципи Митного союзу країн Співтовариства, зокрема:

1. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (Паризький договір, 1951 р.) [1].

2. Договір про заснування Європейської комісії з атомної енергії (Євроатом, 1957 р.) [2].

3. Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства (Римський договір, 1957 р.) [3].

4. Єдиний європейський акт 1986 р. (унесення змін до Римського договору, 1957 р.) [4].

5. Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір, 1992 р.) [5].

6. Амстердамський договір (унесення змін до договору про створення ЄС, договорів, що засновували ЄЕС, і деяких пов'язаних актів, 1997 р.) [6].

7. Ніщський договір (унесення змін до Маастрихтського договору та Римського договору, 2001 р.) [7].

8. Лісабонська угода про внесення змін у Договір про Європейський Союз і Договір заснування Європейського Співтовариства (2007 р.) [8].

Амстердамські договори у формі консолідованих текстів двох договорів – Договору про Європейський союз і Договору про заснування Європейського Співтовариства – були підписані 02.10.1997 р. і набули чинності 01.05.1999 р. Вони створили новий правовий механізм європейської інтеграції, здійснюваної в межах інтеграційних об'єднань, шляхом перегляду багатьох положень Маастрихтського договору про Європейський Союз.

Лісабонський договір про Євросоюз містить засадничі положення діяльності ЄС. Договір про функціонування ЄС, який замінив і значною мірою змінив Договір про заснування Європейського

Співтовариства, розвиває приписи Договору про Євросоюз стосовно сфер компетенції і діяльності інститутів і допоміжних органів об'єднання. До установних договорів як самостійний документ була додана Хартія Європейського Союзу про основні права.

Лісабонські договори враховують перспективи поглиблення європейської інтеграції, тому реформування охопило практично усі сфери діяльності ЄС. Важливим у цьому напрямі, на нашу думку, є те, що нововведення стосуються ліквідації поліструктурного характеру Євросоюзу і наділення його міжнародною правосуб'єктністю. ЄС замінив Європейське Співтовариство і став його правонаступником.

У сукупності ці нормативні документи через призму митного права створюють засадничі умови для профілактики порушень митних правил.

Крім того, розширено коло інститутів ЄС: замість п'яти їх стало сім. До Європейського парламенту, Ради, Комісії, Суду та Рахункової палати додалися Європейська рада і Європейський банк. У їхній діяльності посилились елементи наднаціональності. Інституційний механізм ЄС став значно розгалуженим. Окрім допоміжних органів, до нього входить велика кількість установ із такими сферами компетенції, як фінанси, промисловість, медицина, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, транспорт, спільна зовнішня політика і політика безпеки, інтелектуальна власність, безпека і правосуддя тощо.

Для оптимізації вирішення найбільш складних справ (кримінальних, адміністративних, цивільних), які мають міжнародний характер і не можуть бути вирішені на місцевому або ж національному рівні, реформовано судові установи Союзу. Суд ЄС охоплює тепер Суд, Трибунал і спеціалізовані трибунали. Його повноваження розповсюджуються на усі сфери діяльності Союзу.

Передбачено збільшення кількості Генеральних адвокатів, розширені права фізичних і юридичних осіб стосовно випадків звернень до судових установ ЄС.

Зменшена кількість видів постанов інститутів Союзу, основними видами яких для усіх сфер діяльності ЄС залишилися регламенти, директиви, рішення. Спростилися процедури їх ухвалення. В межах Договору про функціонування Євросоюзу постанови з ключових питань, що ухвалюються одногослосно або більшістю голосів, отримали назву законодавчих актів, а їх ухвалення здійснюється на основі звичайної і спеціальної законодавчої процедур. Постанови, які ухвалюються поза межами законодавчих процедур, віднесені до не законодавчих актів.

Зазначені акти мають вищу юридичну силу над актами вторинного законодавства.

Досліджуючи вагомість і значення для митного права актів «вторинного права» у сфері митного регулювання, слід зазначити, що вони мають основні правові форми у вигляді регламентів, директив, рішень. Їхня дія обов'язкова для застосування на всій митній території ЄС.

Основними джерелами «вторинного права» з митних питань є:

1. Митний кодекс Європейського Співтовариства від 12.10.1992 р. [9].
2. Регламент Комісії ЄЕС № 2454/93 від 02.07.1993 р., який закріплює механізм реалізації норм Регламенту Ради ЄЕС № 2913/92 про затвердження Митного кодексу Співтовариства [10].
3. Єдиний Митний тариф Європейського Співтовариства 1969 р. [11].
4. Регламент Ради ЄЕС № 918/83 від 28.03.1983 р., що встановлює систему звільнень від обкладення митом у Співтоваристві [12].
5. Рішення Суду ЄС.
6. Міжнародно-правові акти у сфері митної справи ЄС.

Частиною вторинного законодавства є правові акти стосовно митної справи, що приймаються митними адміністраціями країн ЄС.

Як засвідчують результати опитування, співробітники Державної митної служби України здебільшого володіють обмеженою інформацією щодо європейських нормативно-правових актів у митній сфері. Зокрема, лише 11% опитаних змогли назвати такі акти. Більшість респондентів посилаються на внутрішні інструкції, накази тощо (за винятком Митного кодексу України).

Зважаючи на те, що основою Європейського Економічного Співтовариства є саме Митний союз, Співтовариство постало перед нагальною потребою уніфікації норм митних законодавств держав-членів.

Митний союз (Customs Union) – важливий компонент спільного ринку. Його створення стало першочерговим завданням після підписання Римського договору і завершилось 1968 року. Найголовнішими були такі заходи:

- скасування всіх митних зборів та обмежень між країнами-членами;
- запровадження єдиного зовнішнього тарифу щодо товарів третіх країн, однакового для всієї Європейської Спільноти (прибутку від його стягнення став одним із джерел формування власних ресурсів Спільноти);

– спільна торговельна політика як зовнішній аспект Митного союзу (на міжнародному рівні Спільнота виражає спільну позицію всіх держав-членів).

Спільні процедури та правила були зібрані єдиному адміністративному документі (Single Administrative Document), який замінив усі попередні нормативні акти. Відколи 1993 р. офіційно розпочав діяти спільний ринок, усі традиційні перевірки на внутрішніх кордонах були скасовані з митними формальностями. Отже, митні служби країн-членів втратили функції стягування акцизного збору, ПДВ та накопичення статистичної інформації.

Митний кодекс ЄС узагальнив положення митного законодавства, які містилися у значній кількості регламентів і директив Співтовариства. Кодекс містить загальні правила та процедури, які забезпечують застосування тарифних та інших заходів, запроваджених на рівні Співтовариства у зв'язку з торгівлею товарами між Співтовариством і третіми країнами. Також МК ЄС регулює заходи спільної сільськогосподарської та торговельної політики.

Прийняття Митного кодексу створило єдину правову базу митної права ЄС, яка є обов'язковою для застосування на всій митній території Співтовариства, і зафіксувало межі правоздатності ЄС у сфері правового регулювання митної діяльності. Крім загальних принципів митної політики Співтовариства, Митний кодекс ЄС містить чимало специфічних призначень у сфері профілактики порушень митних правил, таких як митні зобов'язання, єдиний адміністративний документ, митні економічні процедури, правила адміністративного співробітництва і контролю щодо фінансових питань, єдині митні правила переміщення товарів і т. д.

Митний кодекс ЄС складається з 9 розділів, що об'єднують 257 статей. Проте в Митному кодексі ЄС лише закладено основи правового регулювання митних відносин. З метою розширеного тлумачення його положень було прийнято Регламент Комісії ЄС № 2454/93 від 02.07.1993 р., який закріпив механізм реалізації норм Митного кодексу Співтовариства (Імплементацийний кодекс ЄС). Цей документ містить понад 700 статей та близько 100 окремих додатків.

У результаті дослідження було встановлено, що окремим видом джерел європейського митного права є чисельні рішення Суду ЄС у галузі митного регулювання. Судові рішення, окрім правозастосовної функції, виконують важливу роль у тлумаченні та деталізації договорів і актів ЄС, оскільки усувають прогалини у них. Попри це, лише один серед усіх опитаних респондентів зміг визначити рішення Суду ЄС у галузі митного регулювання як правотворчий механізм.

Додамо, що судові рішення мають і профілактичний характер щодо інших можливих у майбутньому співвідносних випадків, виступаючи засобом загальної профілактики. Ця роль є дуже важливою, оскільки юридичні рішення Суду мають такий же зміст, що і нормативні правові акти, хоча їхня дія є різною. Наприклад, коли Суд вирішує, що внутрішні податки, які мають еквівалентний ефект, є іншими платежами, ніж мито, яким обкладаються в односторонньому порядку товари у зв'язку з фактом перетинання ними митного кордону Співтовариства, Суд формулює рішення, що могло би бути прийняте як законодавчий акт, якщо законодавець ЄС не прийняв точних положень у цій сфері митної справи.

З огляду на зазначені позиції, можна констатувати, що неможливо вивчити деякі частини митного права ЄС, не приділяючи уваги рішенням Європейського Суду.

Зазвичай це право виявляється тільки на судовій практиці у вирішенні спорів, коли необхідно усунути прогалини міжнародних договорів у сфері митного регулювання. Публікація рішення Європейського Суду виступає одним із способів профілактики порушень митних правил.

У сучасних інтеграційних умовах дедалі посилюються міжнародні взаємовідносини як на рівні держави, так і окремих її представництв і відомств. Ця тенденція не оминула митні органи України. Митне співробітництво виконує важливу роль у боротьбі з міжнародною злочинністю: незаконний обіг наркотиків, зброї, боєприпасів, вибухових речовин, розкрадання культурних товарів, матеріалів або обладнання, призначеного для виготовлення атомного, біологічного та / або хімічної зброї. Така діяльність митних служб на світовому рівні ґрунтується на їхній безпосередній взаємодії (інформаційний обмін, правова допомога), що і закріплено в основних міжнародних документах, які регламентують цю діяльність.

Такими документами, зокрема, є Міжнародна конвенція про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства від 09.06.1977 р. [13] (Найробська конвенція) та Міжнародна конвенція про адміністративну допомогу у сфері митних відносин від 27.06.2003 р. (Йоганнесбургська конвенція) [14].

Висновки. Враховуючи аналіз еволюції системи джерел права ЄС, слід констатувати, що дослідження норм права ЄС і врахування особливостей їх реалізації під час здійснення та планування широкого комплексу заходів організаційного характеру з проведення імплементації митного законодавства України повинно стати одним із головних

завдань усіх органів державної влади України, що залучені до цього процесу.

Одна з найважливіших проблем, яку необхідно вирішити у діяльності митних органів в найближчій перспективі, – це впровадження міжнародних норм і правил, що дасть змогу розпочати застосування єдиних стандартів у галузі митної права і вирішити питання, пов'язані з приєднанням до міжнародних конвенцій із гармонізації й спрощення митних процедур, а також допоможе здійснити поетапне наближення митного законодавства України до джерел митного права інститутів ЄС. Практичним підсумком діяльності держави може стати загальнонаціональна програма підвищення конкурентоспроможності української економіки, у якій адаптація законодавства повинна стати не лише інструментом стратегічного зближення з ЄС, але і безпосереднім інструментом забезпечення доступу українських товарів і послуг на ринок держав-членів ЄС.

---

1. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі від 1951 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_026

2. Договір про заснування Європейської комісії з атомної енергії від 1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Європейський_Союз

3. Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства від 1957 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU57010D.html

4. Европейский Союз. Прошлое, настоящее, будущее. Единый европейский акт. Договор о Европейском Союзе. – М.: Право, 1994. – 276 с.

5. Договір про Європейський Союз від 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029.

6. Амстердамський договір від 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.dovidka.com.ua/a.html>

7. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів від 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_261

8. Лісабонська угода від 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Лісабонська_угода.

9. Регламент Ради ЄС №2913/92 від 12.10.1992 р., що засновує Митний кодекс співтовариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/big/text857/pg1.htm>

10. Регламент Комісії ЄС № 2454/93 від 02.07.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993R2454:en:HTML>.

11. Єдиний Митний тариф Європейського Співтовариства від 1969 р. Інформація щодо внесення змін у законодавство України з питань «Податкового законодавства ЄС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndifp.asta.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=72&Itemid

12. Council Regulation (EEC) No 918/83 of 28 March 1983 setting up a Community system of reliefs from customs duty // Official Journal L 105, 23/04/1983 P. 0001–0037.

13. Міжнародна конвенція про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства від 09.06.1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_926

14. Міжнародна конвенція про адміністративну допомогу у сфері митних відносин від 27.06.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=976_011

Хитра А. Л. Правовая характеристика источников таможенного права институтов Европейского Союза

Раскрыта сущность источников таможенного права институтов Европейского Союза и определена их роль в исследовании проблематики имплементации таможенного законодательства Украины, которое должно стать одним из главных задач всех органов государственной власти Украины, вовлеченных в этот процесс. Выделено комплексную научную позицию по разделу источников таможенного законодательства Европейского Союза на акты «первичного» и «вторичного» законодательства. На основании правового анализа осуществлено характеристику Кодекса Европейского Союза, который обобщил положения таможенного законодательства, содержащихся в большом количестве регламентов и директив Сообщества.

Ключевые слова: *источники, таможенное право, имплементация, адаптация, Европейский Союз, нормы права, таможенное законодательство.*

Hytra O. L. Legal description of the sources of the customs law institutions of the European Union

Due to the fact that the European vector of development is proclaimed to be a priority area in Ukrainian domestic and foreign policy, the study of various area aspects of regulation of European Union law and the ability to adapt them to the Ukrainian legal system transformation is of the particular relevance.

The diversity of international economic relations and international customs as well as areas of regulation of European Union are covered in numerous scientific works of such scholars as M. Bohuslavkyj, K. Borysov, O. Vishnyakov, G. Velyaminov, B. Kormych, I. Diuimulen, A. Ershov, L. Komarov, D. Labinu, B. Malinowska, V. Marchenko, V. Muraviov, R. Petrov, K. Semenov, I. Famynskyi, Yu. Shyshkov, V. Shumilov, Yu. Yumashev. The purpose of the article is to pay particular attention to the sources of EU Customs law within the general direction of research of international economic relations and international customs.

The EU legal system comparing with other legal systems has its own internal system, structure, similar to the system of law in sectoral limits. However,

EU law system components' title and content don't coincide with traditional legal spheres, sub-branches, institutions and substitutions, as here prevails a subject criteria (such as «internal market law», «Competition law», «agricultural law»).

The identifying systemic and structural features of EU law also includes its specific sources, the division into the sources of «primary» and «secondary» law, allocation of legal principles to recourses, some of which are not reflected in the normative form, but as a rule, exist as laws, approaches made in the Court of the EU and eventually formulated by doctrine (for example, EU law supremacy principle).

The specificity of EU law formation subjects (EU institutions and Member States) causes the specifics of the sources of EU customs law by itself.

The issue of the sources of EU customs law as well as the EU law in general, is constantly in the center of attention among experts of international and European law. However, recent changes in the enforcement of the EU, introduced by Lisbon EU treaties amendments, have caused the need to pay special attention to changes in the sources of the European Union law, because this is a very important issue in the context of our study.

Key words: *sources, customs law, implementation, adaptation, European Union, law and customs legislation.*

Стаття надійшла 13 листопада 2015 р.

УДК 342+35.078.3

Л. Г. Чистоклетов

КОМПЛЕКСНИЙ, СИСТЕМНИЙ І СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Розкрито сутність комплексного, системного й синергетичного підходів і визначено їх роль у дослідженні проблематики вдосконалення адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання. Визначено, що роль системного підходу в дослідженні насамперед полягає в тому, щоб надати ключ до правильної постановки проблеми та її структурування, а синергетичний підхід спрямований на пізнання закономірностей, які лежать в основі самоорганізації систем, комплексного дослідження процесів виникнення в них нових властивостей.

Ключові слова: *комплексний, системний, синергетичний підходи, адміністративно-правове забезпечення, безпека суб'єктів господарювання.*

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці часто натрапляємо на твердження про те, що те чи інше дослідження виконане на основі комплексного, системного та інших методологічних підходів. Проте бракує спроб здійснити всебічну характеристику ролі цих підходів в юриспруденції, чітко окреслити їх значення для вирішення окремих проблем теорії та практики правознавства.

Стан дослідження. Спроб реалізувати вказану мету поки що не було. Водночас низка представників юридичної науки зробили певний внесок у з'ясування моментів, важливих для розкриття теми цієї статті. До цих науковців належать, зокрема, автори тих правових досліджень, на які посилаємося в цій публікації.

Мета статті – з'ясувати можливості використання комплексного, системного й синергетичного підходів у дослідженні адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання.

Виклад основних положень. Серед наявних поглядів на сутність комплексного підходу до наукового дослідження найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є такий: «Комплексний підхід реалізується через принцип взаємної додатковості. Взаємна додатковість реалізується там, де потребами самого дослідження диктується необхідність зорганізувати бачення об'єкта з найрізноманітніших позицій, необхідність поєднання в пізнанні методів різних наук, необхідність синтезу різноаспектного знання, його комплексування» [1, с. 24]. Відповідно до цього погляду, комплексний підхід до дослідження проблематики, пов'язаної зі створенням і функціонуванням адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, спрямовує на застосування дослідницьких засобів усіх галузей науки, дотичних до окресленої проблематики, аналіз накопичених у цих галузях наукової інформації та практичного досвіду.

Оскільки комплексний підхід до наукового дослідження передбачає міждисциплінарний характер останнього, поширилася думка, що такий підхід може застосовуватися лише за сумісного дослідження одного й того ж об'єкта представниками кількох наук. Проте вважаємо слушною ту точку зору, згідно з якою комплексний підхід може передбачати й використання компетентності однієї особи в різних сферах знання [2].

Як констатує Д. А. Керімов, у юридичній науці значного поширення набув погляд, що використання в ній комплексного підходу може призвести до розчинення своєрідності цієї науки шляхом «соціологізації» останньої [3, с. 548]. І доводиться визнати, що цей погляд виник не на порожньому місці. Це, зокрема, зрозуміло з таких зауважень Н. Н. Тарасова: «...допустимо вважати, що, строго кажучи,

метод науки як та інструментально-гносеологічна конструкція, яка створює теоретичну модель об'єкта, що піддається систематичному опису, належить тільки даній науці й працює тільки в рамках і нерозривній єдності з її предметом... Якщо вважати таке припущення виправданим, то логічно стверджувати, що метод однієї науки не переноситься в рамки іншої науки. Отже, обґрунтування використання в юриспруденції методів інших наук стикається з істотною методологічною трудностю. Тому здається допустимим говорити про залучення позитивних даних інших наук, деякого... категоріального апарату, певних дослідницьких операцій і процедур, але не методу науки в системному вигляді» [4, с. 223–224]. Проте Н. Н. Тарасова окреслені ним методологічні труднощі не лякають, оскільки він уважає, що вона «...багато в чому знімається за відмови від традиційного отождолення методу правознавства з конкретними дослідницькими засобами й операціями та уявлення методу юридичної науки як певної системи, проте не конкретних дослідницьких засобів, а їх типів (філософські, метанукові, правознавства)» [4, с. 224]. Щоправда, Н. Н. Тарасов визнає, що «...розуміння методу науки як складної багатоеlementної системи послаблює тезу органічної відповідності предмета й методу науки, проте не дозволяє зняти її повністю, оскільки зміст даної системи як належної конкретній науці, її «конфігурація» неминуче мають істотну дисциплінарну специфіку» [4, с. 237–238]. Водночас він абсолютно слушно, на наш погляд, зазначає, що, хоча «...строго кажучи, юриспруденція не може використовувати ані метод соціології, ані метод психології...», вона «...може звертатись до окремих дослідницьких засобів... даних наук...» [4, с. 238].

Розглядаючи системний підхід до дослідження проблематики адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання, насамперед укажемо на те, що наше уявлення про нього спирається на таке положення із книги «Логічні основи загальної теорії права» В. М. Сирих: «Системно-структурний підхід наукового пізнання* ставить своєю метою системне вивчення досліджуваних явищ і в сукупності правил, принципів пізнання, що складають його, визначає основні напрямки такого вивчення» [5, с. 461]. У яких межах виправдане застосування системного підходу до дослідження проблематики адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання? Відповідаючи на це питання, неможливо не взяти до уваги

---

* В. М. Сирих використовує терміни «системний підхід» і «системно-структурний підхід» як синоніми.

наявні оцінки ролі окресленого підходу в юридичній науці. Одна з найвідоміших серед них належить В. М. Сирих. Цей науковець спирається на те, що, оскільки право як об'єкт пізнання правової науки – це складне поліструктурне утворення ієрархічно взаємопов'язаних компонентів: галузей, інститутів і норм права, можна говорити принаймні про чотири рівні системно-структурного аналізу*. Це аналіз: а) найбільш простих у структурному розумінні явищ (норм права); б) системних утворень, де ці явища виступають як елементи; в) систем, що охоплюють системні утворення другого рівня; г) тотальної цілісності (права загалом) [5, с. 466]. На першому та другому рівнях (тобто на рівнях «а» й «б») системне дослідження, на думку В. М. Сирих, «...дозволяє виявити залежності, зв'язки між елементами і явищами в цілому як компонентами більш складного структурного утворення» [5, с. 467]. Що ж стосується третього й четвертого рівнів (тобто «в» і «г»), то на них, як застерігає В. М. Сирих, застосування системного аналізу «...обмежується вивченням якогось одного виду зв'язків, відносин і не розкриває того, що досліджується, в усій багатоманітності його зв'язків, відносин, тобто процес пізнання конкретного залишається незавершеним» [5, с. 467]. Аналогічне застереження міститься в складеному В. П. Малаховим переліку недоліків системної методології правових досліджень: «...великі системи (наприклад, правова, нормативна система і т. д.) не зазнають коректного системного аналізу, а тому можливе лише часткове застосування цього загальнонаукового підходу...» [6]. Та в контексті нашої статті це обмеження не створює особливих труднощів, оскільки системно-структурний аналіз адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання насамперед здійснюється на перших двох виділених В. М. Сирих рівнях.

Натомість, не така ситуація майже зі всіма іншими позиціями згаданого переліку В. П. Малахова. Ідеться про такі: а) поки внутрішня ієрархія зв'язків системи чітка, її функціональний аналіз є плідним, але тільки в цих межах; б) системний підхід цілком адекватний тільки щодо органічних цілісностей, до яких системи (підсистеми) права не належать; в) у правовій сфері системи мають напівемпіричний-напівабстрактний характер, водночас емпірична складова відносна, а абстрактна – малозмістовна; г) є реальна можливість підміни системного аналізу багатofакторним [6].

---

* В. М. Сирих фактично ототожнює системний підхід і системний аналіз, що, до слова, доволі поширено.

Окреслені обмеження щодо застосування в юридичній науці системного підходу спонукають із розумінням поставитися до позиції тих її представників, які розглядають системний підхід як певну методологічну орієнтацію, пов'язують його більше з постановкою проблем, ніж із їх розв'язанням [7, с. 199; 8, с. 8; 9, с. 55]. Утім, у цьому контексті не зайве зауважити, що саме адекватна методологічна орієнтація, спрямована на конструктивну постановку проблем, яка забезпечує структурування останніх, характеризує квінтесенцію системного підходу, визначає його силу [10, с. 72, 121, 241–242; 11, с. 7].

Зasadничим етапом системного підходу є фіксація суперечностей, які перешкоджають функціонуванню та розвитку об'єкта, тобто спричиняють проблеми [12]. У дослідженні проблематики вдосконалення адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні насамперед слід указати на суперечності між неухильним збільшенням кількості й масштабів загроз суб'єктам господарювання та напівлегальними або нелегальними способами протидії таким загрозам; між необхідністю надійного правового захисту безпеки суб'єктів господарювання, зокрема адміністративно-правового, і відсутністю належної нормативно-правової бази; між наявним станом адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання та тим, який відповідав би українським реаліям; між потребою в розвитку недержавного сектора забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні та невідповідністю якості його послуг світовим стандартам; між цим сектором й правоохоронними органами; між вартістю послуги в сфері забезпечення безпеки суб'єктів господарювання і неспроможністю значної частини цих суб'єктів споживати ці послуги. Фіксація указаних і низки інших суперечностей відкриває шлях до встановлення цілей та проблематики вдосконалення адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні.

Із системним підходом тісно пов'язаний синергетичний. Це зрозуміло з положень, за допомогою яких характеризує синергетику один із її фундаторів Г. Хакен, котрому цей науковий міждисциплінарний напрям завдячує своєю назвою. Ось деякі з них: «синергетика... займається комплексним дослідженням процесів виникнення нових властивостей у складних системах...» [13, с. 34]; кінцева мета синергетики – «...відкриття закономірностей, які лежать в основі самоорганізації систем, що вивчаються різними науками» [14, с. 25]; найважливіше питання синергетики – «...в який спосіб у результаті взаємодії окремих елементів системи виникає порядок?» [14, с. 189]; «стартовою точкою для всіх досліджень в області синергетики

є адекватний опис стану системи на різних рівнях» [15]; «синергетика фокусує свою увагу на тих ситуаціях, в яких поведінка системи змінюється якісно за зміни керуючих параметрів» [15].

У праці, одним із авторів якої є чи не найбільш знаний представник радянської та пострадянської синергетики С. П. Курдюмов, суть останньої розкрито в такий спосіб: «Синергетика орієнтована на пошук деяких універсальних законів еволюції й самоорганізації складних систем, законів еволюції відкритих нерівноважних систем будь-якої природи» [16, с. 1]. Уважаючи, що синергетика «...може виступити як методологічна основа для прогностичної й управлінської діяльності в сучасному світі», С. П. Курдюмов та Є. Н. Князева водночас визнають нездатність синергетики в її нинішньому вигляді «...будувати конкретні і дієві моделі виходу із кризових ситуацій, особливо економічних, політичних, екологічних» [16, с. 1]. Водночас вони зазначають, що синергетика формує нові світоглядні орієнтири в сфері соціального управління:

складноорганізованим соціоприродним системам не можна нав'язувати шляхів їх розвитку. Необхідно зрозуміти, як сприяти розкриттю їх власних тенденцій розвитку;

синергетика доводить, що будь-яка складноорганізована система має, як правило, не єдиний, а безліч власних шляхів розвитку, які відповідають її природі. Їхня кількість не нескінченна. У цій нелінійній системі можна реалізувати не всі ті напрями, які видаються бажаними суб'єкту конструкторської, реформаторської, творчої і т. д. діяльності. Знання обмежень, того, що в принципі не можна здійснити в цій системі, є само собою надзвичайно цінним;

синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації й самодобудови структур, усунення зайвого, механізмом виходу на відносно прості структури-атрактори еволюції, «під якими розуміються тут ті способи (форми) організації процесів у відкритих нелінійних середовищах різної природи, ті відносно стійкі макростани, на які виходять процеси еволюції в цих середовищах у результаті загасання, зникнення проміжних, або перехідних, явищ» [16, с. 1].

Водночас вона підказує, що механізми сліпого й жорсткого відбору, нещадної конкуренції та виживання найсильніших, механізми суто ринкового типу, не є єдино можливими, а є шлях багаторазового скорочення часових затрат і матеріальних зусиль, резонансного збудження бажаних структур, причому таких, які можна реалізувати у цьому середовищі. Що ж до дій, потрібних для забезпечення цього збудження, то, як свідчить синергетика, «існує незвичний ефект:

не величина дії, а її розподіл, просторова й часова організації потрібні для ефективного управління» [16, с. 1].

У сучасній юридичній літературі легко знайти однозначно оптимістичні оцінки можливостей і перспектив застосування синергетичного підходу в правових дослідженнях. Так, М. В. Костицький зазначає, що «...застосування синергетики як методології юридичної науки є правомірним» [17, с. 10].

О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов та Е. Ю. Орлова вважають, що «...можна зробити висновок про принципову можливість дослідження правових явищ із позицій синергетики...» [18, с. 80] і що «процес використання синергетики для вивчення правових явищ... буде розвиватися двома напрямками», один із яких «...передбачає застосування нового методу пізнання спочатку в загальноправових науках (теорія держави і права, філософія права) з поступовим поширенням на галузеві та спеціальні правові науки» [18, с. 88–89], а інший «...полягає в поступовому просуванні синергетичного методу від пізнання соціальних явищ до соціально-правових і, зрештою, до суто правових явищ» [18, с. 89]. На думку І. С. Кривцової, «проникнення ідей синергетики у сферу дослідження правової реальності дозволить перейти на новий світоглядний рівень правового дослідження, скоординувати логіку правового пізнання з логікою постнекласичної науки, переглянути деякі онтологічні й гносеологічні підстави пізнання правової реальності; дозволить замінити інтуїтивні прогнози на конструктивні моделі, виробити техніку прогнозу; розкрити нові напрямки пошуку способів керування системами; дозволить зрозуміти природу криз державно-правового характеру, визначити шляхи їхнього подолання; дозволить розглянути можливість коеволуції, погодженого розвитку правових системних утворень між собою і з державою...» [19]. «Синергетичні ідеї можуть сприяти підвищенню ефективності правового регулювання і, що дуже важливо, оптимізувати адміністративно-правові засоби забезпечення ЕБ (економічної безпеки. – Л. Ч.)», – зауважує С. Н. Максимов [20, с. 102].

Проте поряд із цими та аналогічними судженнями щодо ролі синергетичного підходу в правових дослідженнях (див., наприклад: [21, с. 3–4, 11–12; 22, с. 3–4; 23, с. 265]) є й доволі стримані її оцінки. Так, у праці М. Г. Тирських [24], поруч із положенням, згідно з яким методи синергетики є «...надзвичайно значущим елементом системи пізнання права...», «...дозволяють більш точно оцінити правові процеси, які відбуваються, виявити закономірності й особливості їх протікання, дають унікальну можливість футурологічного аналізу як системи права в цілому, так і окремих її елементів...» [24, с. 8], міститься

застереження, що право є потенційним предметом аналізу цими методами «...у значній, але аж ніяк не абсолютній кількості випадків...» [24, с. 5]. Роблячи це застереження, М. Г. Тирських зважає на те, що в праві можлива лише локальна самоорганізація, та й то не завжди. Якщо для неї є місце в приватноправових галузях, яким притаманний диспозитивний механізм правового регулювання, то інша ситуація «...у контексті публічно-правових галузей права, де наявність імперативних правових норм призводить до неможливості самоорганізації в рамках системи права» [24, с. 5].

Доволі обережно щодо ролі синергетичного підходу в правових дослідженнях висловлюється Г. В. Мальцев. З одного боку, він зазначає, що «синергетика надає впевненості пошукам правових основ і елементів у життєвих сферах, які не перебувають у прямому віданні розуму, скажімо в сфері позасвідомого», що «під дією синергетичної парадигми, яка виконує інтегративні функції щодо природничо-наукового й соціогуманітарного знання, може позитивно змінитися статус юриспруденції в науковій сфері; вона побачить у собі справжню повноцінну науку, звільнену від вічного наслідування математики, фізики й навіть економіки...», що «...є надія (але не більше того!), що синергетика допоможе праву позбутися старих і найзліших його недоліків – суб'єктивізму й волюнтаризму» [25, с. 106–107]. Та, з іншого боку, він визнає: «Зіставляючи синергетичну парадигму із характеристиками юридичного знання, які беруть свої початки в класичній науці, ми, певна річ, бачимо явні нестикування (щоправда, він сподівається, що вони не переростуть у суперечності. – Л. Ч.)» [25, с. 105].

Дуже скромну роль у дослідженні правових явищ і процесів відвів синергетичному підходові В. М. Сирих. Ця позиція сформульована ним у такий спосіб: «...синергетика, розроблені нею нові дієві способи пізнання випадковостей... можуть використовуватися лише на емпіричному етапі наукового пізнання або при проведенні прогностичних досліджень розвитку держави і права. На теоретичному ж етапі синергетика... буде безсилою» [26, с. 442].

Щоб продемонструвати обмеженість можливостей застосування синергетичного підходу в теорії права, В. М. Сирих зважив на ту обставину, що навіть один з ініціаторів створення юридичної синергетики (А. Б. Венгеров) не зміг здійснити щось більше, ніж формулювання декларативних положень [26, с. 440].

Що стосується нашої позиції щодо місця синергетичного підходу в правових дослідженнях, то вона така:

1) у вивченні правових явищ і процесів цей підхід, подібно до системного, насамперед виконує роль стилю мислення [27, с. 191];

2) в аналізі решти явищ і процесів, які доводиться вивчати в межах таких досліджень, не виключене доволі широке використання методологічного інструментарію синергетики, особливо з метою розробки прогнозів.

Висновки. Комплексний підхід до дослідження проблематики вдосконалення адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання полягає у використанні методологічних засобів усіх галузей науки, які так чи інакше пов'язані з такою проблематикою, накопичених у цих галузях наукової інформації та практичного досвіду.

Роль системного підходу у дослідженні проблематики вдосконалення адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання насамперед полягає в тому, щоб надати ключ до правильної постановки проблем та її структурування. Вона може сягати за ці рамки, особливо у випадку наукового аналізу принаймні частини явищ і процесів неюридичної природи, пов'язаних із адміністративно-правовим забезпеченням безпеки суб'єктів господарювання.

Роль синергетичного підходу в дослідженні адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання вбачаємо такою:

1) у вивченні правових явищ і процесів, що мають розглядатися в рамках такого дослідження, синергетичний підхід насамперед виконує роль стилю мислення;

2) в аналізі решти явищ і процесів, які підлягають вивченню в цих межах, не виключене доволі широке застосування методологічного інструментарію синергетики, особливо в сфері розробки прогнозів.

---

1. Корсаков С. Н. Философская концепция комплексного исследования человека в творчестве И. Т. Фролова: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. наук: спец. 09.00.13 «Философская антропология, философия культуры» / Сергей Николаевич Корсаков. – М., 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/filosofskaya-kontseptsiya-kompleksnogo-issledovaniya-cheloveka-v-tvorchestve-i-t-frolova#ixzz3I5Ps5ifl>.

2. Комплексное изучение системы воздействия на преступность: (методологические и теоретические основы) / под ред. П. П. Осипова. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z403_page_6.html.

3. Керимов Д. А. Методология права: (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://padabum.com/d.php?id=19823>.

4. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2001. – 264 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/book_4041.html.
5. Сырых В. М. Логические основания общей теории права: в 2 т. / В. М. Сырых. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юстицинформ, 2001. – Т. 1: Элементный состав. – 528 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://telecomlaw.ru/young_res/logical_basics.pdf.
6. Малахов В. П. Многообразие методологий современной теории государства и права: системная методология / В. П. Малахов // История государства и права. – 2009. – № 19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=4619>.
7. Винниченко О. Ю. Системный подход в правовом исследовании государственных учреждений / О. Ю. Винниченко, В. М. Нохрин // Вестн. Тюмен. гос. ун-та. – 2011. – № 3. – С. 198–202 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sistemnyy-podhod-v-pravovom-issledovanii-gosudarstvennyh-uchrezhdeniy>.
8. Капустин А. А. Методология системного подхода в практике решения задач предупреждения правонарушений и борьбы с преступностью в современной России / А. А. Капустин. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2013. – 142 с.
9. Криворучко Л. С. Використання системного підходу в адміністративній системі щодо забезпечення захисту прав людини в Україні / Лариса Сергіївна Криворучко // Європ. перспективи. – 2012. – № 4, ч. 2. – С. 54–61.
10. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 270 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/sinergetika/blauberg_i_v_judin_eh_g_stanovlenie_i_sushhnost_sistemnogo_podkhoda/55-1-0-3766.
11. Черняк Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю. И. Черняк. – М.: Экономика, 1975. – 191 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nehudlit.ru/books/sistemnyu-analiz-upravlenii.html>.
12. Винограй Э. Г. Алгоритмы системной диалектики как методологические инструменты эвристического поиска / Э. Г. Винограй // Техника и технология пищевых производств. – Кемерово: Кемер. технол. ин-т пищев. пром-сти, 2007. – С. 10–17 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vinogray.narod.ru/articles.html>.
13. Хакен Г. Тайны восприятия / Г. Хакен, М. Хакен-Крелль; пер. с нем. – М.: Ин-т компьютер. исслед., 2002. – 272 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vk.com/doc4296187_250872377?hash=02feb617c6a9088ed6&dl=7d1179f9590ea651d5.
14. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен; пер. с нем. – М.; Ижевск: Ин-т компьютер. исслед., 2003. – 320 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.link/bookreader.php/110685/Taiiny_prirody.pdf.
15. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Герман Хакен // Сайт С. П. Курдюмова [Электронный ресурс]. – Режим

доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/primenyat-sinergetiku-v-naukax-o-cheloveke-german-xaken/>.

16. Курдюмов С. П. Синергетика: начала нелинейного мышления / С. П. Курдюмов, Е. Н. Князева // Сайт С. П. Курдюмова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/sinergetika-nachala-nelinejnogo-myshleniya/>

17. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки / Михайло Васильович Костицький // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – № 1. – С. 3–11.

18. Орлов Ю. Ю. Синергетика та пізнання правових явищ / Ю. Ю. Орлов, О. М. Джужа, О. Ю. Орлова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2014. – № 1. – С. 75–90 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.naiu.kiev.ua/scientbul/images/documents/vupysk_6_85_2012/UA/orlov_ua.pdf.

19. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. С. Кривцова. – О., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libs.com.ua/a-yuridicheskije/40015-1-metodologichna-rol-sinergetiki-porivnyalno-pravovomu-piznanni.php>.

20. Максимов С. Н. Административно-правовое обеспечение экономической безопасности в Российской Федерации: концептуальные и методологические аспекты: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.14 / Сергей Николаевич Максимов. – М., 2014. – 298 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dissovet.rudn.ru/web-local/prep/rj/?id=28&mod=dis&dis_id=360.

21. Грунина В. А. Синергетические основы правового регулирования: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Вероника Александровна Грунина. – Владимир, 2006. – 22 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vui-fsin.ru/avtoref/Avtoreferat_Grunina.dochttp://www.vui-fsin.ru/avtoref/Avtoreferat_Grunina.doc.

22. Шишкин В. В. Синергетический подход в теории права: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Василий Викторович Шишкин. – Н. Новгород, 2007. – 35 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1290404>.

23. Вележев С. И. Юридическая синергетика как методологическая основа познания правовых явлений / С. И. Вележев // Вопр. экономики и права. – 2012. – № 2. – С. 261–266 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2013/04/12/1251452285/Pages%20from%20verp_201202-49.pdf

24. Тирских М. Г. Право как объект применения синергетических методов / М. Г. Тирских // Академ. юрид. журн. – 2007. – № 2. – С. 4–8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.izpi.ru/picnews/auj/alj2-07.pdf>.

25. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2011. – 800 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nashol.com/2014120280998/socialnie-osnovaniya-prava-malcev-g-v-2011.html>.

26. Сырых В. М. История и методология юридической науки: учебник / В. М. Сырых. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 464 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1117681/>.

27. Дробышевский В. С. Российское право в свете синергетического подхода / В. С. Дробышевский // Учен. зап. Забайкаль. гос. ун-та. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа. – 2012. – № 4. – С. 189–195 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskoe-pravo-v-svete-sinergeticheskogo-podhoda>.

Чистоклетов Л. Г. Комплексный, системный и синергетический подходы к исследованию проблематики совершенствования административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования

Раскрыта сущность комплексного, системного и синергетического подходов и определена их роль в исследовании проблематики совершенствования административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования.

Определено, что роль системного подхода в исследовании проблематики совершенствования административно-правового обеспечения безопасности субъектов хозяйствования прежде всего заключается в том, чтобы предоставить ключ к правильной постановке проблемы и ее структурированию, а синергетический подход, направленный на познание закономерностей, которые лежат в основе самоорганизации систем, комплексного исследования процессов возникновения в них новых свойств.

Ключевые слова: комплексный, системный, синергетический подходы, административно-правовое обеспечение, безопасность субъектов хозяйствования.

Chystokletov L. G. Comprehensive, systematic and synergetic approaches to the study of problems of improving administrative and legal security entities of menage

The essence of the comprehensive, systematic and synergetic approach as well as a definition of their role in a study of problems of improving administrative and legal security entities of menage are researched.

It has been shown that:

a) a comprehensive approach to scientific research does not have to involve the joint study of the same object by the various science representatives, whereas it can be expressed also by the use of methodological tools of all the areas of the latter, by the scientists who are somehow related to this subject as well as by the use of accumulated scientific information and practical experience in these areas. Accordingly, a comprehensive development of scientific issues of improving

administrative and legal security entities of menage can be carried out only by administrative professionals;

b) a systematic approach allows to solve only a limited number of specific scientific problems. In particular, the role of this approach in the study of the problems of improving administrative and legal security entities of merge is primarily to give a clue how to formulate problems and their structuring correctly. However, it can go beyond that, especially in the case with the scientific analysis of parts of some phenomena and processes of non-legal character related to administrative and legal security entities.

c) the possibility of applying synergistic approach in legal studies, the approach which is aimed at learning patterns that underlie all of self-organizing systems besides, a comprehensive processes research of new properties emergence there, are often overestimated. Its role in the study of the problems of improving administrative and legal security entities of menage, is reduced to the following: 1) the study of legal phenomena and processes that should be considered as a part of this research, synergetic approach primarily acts as a style of thinking; 2) the analyzis of the rest of the phenomena and processes to be studied as a part of research, where a broader use of synergy methodological tools, especially in the field of forecasts development, is quite possible. A result of implementation the initial phase of the algorithm systematic approach defines nodal contradictions in administrative and legal security of business entities of menage in Ukraine.

Key words: *comprehensive, systematic, synergetic approach, administrative and legal support, security entities of menage.*

Стаття надійшла 9 листопада 2015 р.

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.982.33

Д. В. Дабіжа

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Розглянуто питання обліків та інформаційних систем. Висвітлено слідчі ситуації, що часто виникають у практичній діяльності та безпосередньо впливають на ефективність розслідування; наведено алгоритми використання інформаційних систем для встановлення певних об'єктів чи фактів, отримання інформації про них під час розслідування кримінальних правопорушень. Проаналізовано можливість інформаційних систем, які свідчать про значну ефективність їх використання у розслідуванні кримінальних правопорушень і складанні криміналістичних методик.

Ключові слова: інформація, облік, використання інформаційних систем, Інтегрована інформаційно-пошукова система, слідчі (розшукові) дії, розслідування кримінальних правопорушень, слідча ситуація.

Постановка проблеми. Однією з головних умов посилення протидії злочинності є широке застосування інформаційних систем, які сприяють упорядкуванню роботи з інформацією про об'єкти обліку, її адресному отриманню. Розслідування кримінальних правопорушень сьогодні неможливе без використання сучасних інформаційних систем, які допомагають автоматизувати процеси збирання, зберігання, обробки та узагальнення криміналістично значущої інформації.

Інформаційно-довідкове забезпечення працівників слідчих підрозділів є актуальним з огляду на новації, що містяться в законодавстві України. Зокрема, для реєстрації заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події в ОВС України запроваджено інформаційну підсистему (ІП) «Єдиний облік» ІППС ОВС, що зменшує вірогідність приховування заяв чи повідомлень про кримінальні правопорушення та є надійним джерелом інформації для внесення відповідних даних до ЄРДР і початку досудового розслідування згідно зі ст. 214 КПК України.

Зазначені інформаційні системи виконують одну із ключових ролей в інформаційно-довідковому забезпеченні, оскільки інформація, що вміщена в них, є ресурсом для поповнення інших масивів, спрямованих на використання у проведенні слідчих (розшукових) дій та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Стан дослідження. Теоретичне підґрунтя використання інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень формували вітчизняні та зарубіжні вчені: Р. С. Белкін, Р. Є. Дьоміна, А. І. Вінберг, В. А. Журавль, Е. П. Іщенко, Є. Д. Лук'янчиков, Р. А. Усманов, В. Г. Хахановський, М. Я. Швець тощо. Попри те, аналіз наукових праць засвідчує, що питанням використання інформації, яка міститься в інформаційних системах, певна увага приділяється лише в деяких дослідженнях (Т. В. Авер'янової [9, с. 382–392], В. В. Бірюкова [1, с. 568–621], Н. І. Клименко [2, с. 93–103], В. В. Лисенко [10, с. 13–19], О. Р. Росинської [11, с. 331–374], С. А. Ялишева [3, с. 104–108]). А. Ялишев є одним із перших, хто запропонував розглядати питання використання інформації, отриманої з інформаційних систем, у розслідуванні кримінальних правопорушень, з огляду на конкретні слідчі ситуації. Новизна ж цієї статті ґрунтується на дослідженні питання інформаційно-довідкового забезпечення в умовах прийнятого 2012 року Кримінального процесуального кодексу України, розробки алгоритмів дій працівників ОВС, спрямованих на встановлення певних об'єктів чи фактів, отримання інформації про них із використанням інформаційних систем під час розслідування кримінальних правопорушень.

Метою статті є розробка алгоритмів дій працівників ОВС, спрямованих на встановлення певних об'єктів чи фактів, отримання інформації про них із використанням інформаційних систем під час розслідування кримінальних правопорушень; розгляд питання інформаційно-довідкового забезпечення в умовах чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Виклад основних положень. Найбільш продуктивними нині є інформаційно-довідкова, інформаційно-пошукова, інформаційно-модельована та інформаційно-консультаційна системи [4, с. 175]. Найпоширенішими із них у правоохоронних органах є інформаційно-довідкова та інформаційно-пошукова. За принципами роботи з інформацією вони подібні та забезпечують надання інформації про об'єкт у такому вигляді, в якому вона була внесена. Більш складною є інформаційно-модельна система, призначена для пошуку й обробки даних, але, на відміну від наведених, результатом її застосування виступають певні інформаційні моделі.

Можна зазначити про об'єкти інформаційно-довідкових об'єктів, які є моделями об'єктів, що мають доказове значення. Надання

працівникам слідчих підрозділів такої криміналістичної інформації дозволяє приймати правильні тактичні рішення в різних складних слідчих ситуаціях.

Значні перспективи мають інформаційно-консультаційні системи. Саме вони на підставі аналізу вихідної інформації допомагають правильно сформулювати слідчі версії та сприяти в обранні тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Так, слідчий може одержати дані про всі можливості інформаційно-довідкових картотек і колекцій про об'єкти, які в них вміщені, про шляхи отримання цієї інформації за проведення слідчих (розшукових) дій, але ця форма застосування спеціальних знань і криміналістичних обліків на практиці використовується нечасто [5, с. 24].

У розслідуванні кримінальних правопорушень здебільшого використовуються інформаційно-пошукові системи, які забезпечують збирання, збереження та видачу інформації за запитом користувача [6, с. 64]. Своєю чергою, автоматизована інформаційно-пошукова система створена та впроваджена з метою подальшого вдосконалення централізованого накопичення, обробки та пошуку довідкової, орієнтувальної та іншої інформації [7, с. 44–46].

Термін «облік» прийнято застосовувати щодо фактографічних інформаційних систем із невисоким ступенем інтеграції. Р. С. Белкін зазначав, що складові системи криміналістичної реєстрації більш зручно називати «криміналістичними обліками», тому що вони відрізняються характерними обліковими даними, формами, засобами та методами їх систематизації, зосередження й користування ними [8, с. 182]. Попри це, на наш погляд, саме поняття інформаційної системи найповніше розкриває рівень будь-якого обліку. Отже, обліки – це інформаційні системи, що забезпечують введення, пошук, узагальнення, зберігання, накопичення та видачу інформації стосовно певних об'єктів та явищ.

Як правило, термін «облік» використовується з уточнювальним словом, яке означає назву обліку, зокрема: облік номерних речей; викрадених (втрачених) документів; антикваріату; викраденого та зареєстрованого автомоботранспорту; викраденої, втраченої, знайденої, зданої зброї, тієї, що перебуває у користуванні громадян, установ, організацій; осіб, які вчинили правопорушення, переховуються від органів влади, ухиляються від відбування покарання, зникли безвісти; слідів рук, вилучених із місць нерозкритих злочинів (слідотека); осіб за відбитками пальців рук (дактокартотека) тощо. Крім того, є узагальнювальні поняття для певної їх категорії: обліки ДІАЗ; ДНДЕКЦ; РА Укрбюро Інтерполу, Державної прикордонної служби України,

Державної міграційної служби України та ін. Водночас ці обліки становлять інформаційні системи: одні неавтоматизовані (ручні), інші автоматизовані, ще інші ведуться і в автоматизованому, і у неавтоматизованому виглядах. У першому випадку такі системи називають обліками, за необхідності уточнюють назву та форму (журнал реєстрації осіб, картотека обліку автотранспорту, колекція зброї тощо). В іншому – автоматизованими інформаційними пошуковими системами, як правило, не визначаючи об'єкт, а додаючи персональну назву («Річ», «Угон», «Особа» тощо). Здебільшого в ОВС України такі обліки називають автоматизованими інформаційно-пошуковими системами. Вони можуть уходити як підсистеми до більших, об'єднувальних систем (наприклад, ІПС ОВС України). Це дає можливість отримання різної інформації про певний об'єкт із низки систем, що інтегровані до банку даних.

Інформаційні системи спрямовані на використання під час розслідування кримінальних правопорушень. Особливе значення для встановлення окремих фактів може мати застосування ІПС ОВС, яка надає можливість установити взаємозв'язок із іншими об'єктами, отримати різноманітну інформацію. Відомо, що у криміналістиці вирізняють типові слідчі ситуації, які виконують важливу роль у розслідуванні кримінальних правопорушень. Отже, розглянемо, як ІПС ОВС, інші інформаційні системи та обліки можуть використовуватися для встановлення певних обставин чи фактів у розслідуванні кримінальних правопорушень залежно від слідчої ситуації.

Виокремимо деякі загальні слідчі ситуації щодо встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що є розповсюдженими у практичній діяльності та безпосередньо впливають на ефективність розслідування:

- правопорушника затримано з документами, що посвідчують його особу;
- правопорушника затримано без документів;
- на місці вчинення кримінального правопорушення виявлено документи, що могли належати правопорушнику;
- правопорушник не затриманий та відомостей про його місцезнаходження немає;
- на місці вчинення кримінального правопорушення є сліди, що могли бути залишені правопорушником;
- правопорушник із місця вчинення кримінального правопорушення втік і дані про нього та його місцезнаходження невідомі.

У найсприятливішій ситуації, коли правопорушника затримано з документами, що посвідчують його особу, доцільно перевірити його

за Єдиним державним демографічним реєстром про місце проживання або перебування, за яким із ним може здійснюватися листування чи вручення офіційної кореспонденції. За ІП «Особа» ІПС ОВС – щодо фактів учинення інших кримінальних правопорушень, знаходження під адміністративним наглядом, ІС «ОДК» – наявності у минулому судимості. За наявності достатніх підстав необхідно вилучити майно або тимчасово обмежити правопорушника у користуванні спеціальним правом, варто встановити наявність транспортних засобів і документів на право керування ними за Національною автоматизованою інформаційною системою про зареєстровані транспортні засоби (НАІС), дозволу на зберігання, носіння, перевезення зброї, яка має індивідуальні заводські (фабричні) номери за ІП «Зареєстрована зброя» ІПС ОВС, підприємницької діяльності юридичних осіб усіх форм власності та форм господарювання за ІП «ЄДРПОУ» ІПС ОВС. Іншу інформацію, що характеризує особу, можна отримати з інформаційних систем та обліків навчальних закладів, медичних установ військкоматів, відділів кадрів установи, де особа працює, Державної реєстраційної служби, Державної фіскальної служби України тощо. Збирання відомостей у випадках затримання правопорушника, як правило, охоплює дані про місце і час затримання, що є оптимальним для виявлення у затриманого доказової інформації (викрадених речей, наркотичних засобів), ступеня агресивності, способу життя і зв'язків, стосунків із членами сім'ї та сусідами, розпорядку його дня та маршрутів.

У ситуації, коли правопорушника затримано без документів, доцільно скористатися ІП «Доставлені до ЧЧ ОВС» ІПС ОВС, в якій може бути вміщена інформація про випадки затримання особи працівниками ОВС раніше та його фотозображення, а також реєстраційними обліками Державної міграційної служби України, оскільки ці обліки містять доволі вичерпні дані про осіб, які отримують паспорт громадянина України та подають відповідну заяву, свідоцтво про народження та фотокартки. У разі необхідності можуть бути використані відомості з журналу контролю за прибуттям і постановленням на облік раніше судимих осіб [12].

У порівняно сприятливій ситуації, коли на місці вчинення кримінального правопорушення виявлено документи, що могли належати правопорушнику, доцільно виконати низку дій, пов'язаних із установленням особи, її проживання, місцезнаходження, наявності судимості, розшуку тощо за інформаційними системами, наведеними вище. Залежно від виду виявленого на місці вчинення кримінального правопорушення документа використовуються відповідні обліки

відомств, установ та організацій, які їх видавали (паспорт – обліки ДМС України, дозвіл на зберігання, носіння, перевезення зброї – обліки МВС, студентський/учнівський квиток – обліки навчальних закладів тощо). Крім того, на місці може бути виявлено й викрадені правопорушником документи, що належать потерпілим у інших кримінальних правопорушеннях. Це ініціює перевірку документа за ІП «Викрадені (втрачені) документи» ІПС ОВС.

У разі, коли правопорушник не затриманий та відомостей про його місцезнаходження немає, виникає необхідність його розшуку шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів. Водночас можна скористатись інформаційними системами і МВС, і інших правоохоронних органів, відомств, установ та організацій для розшуку об'єкта та встановлення місця імовірного його знаходження. Сприяти цьому може ІП «Розшук» ІПС ОВС, яка містить інформацію про осіб, які переховуються від органів влади, ухиляються від відбування покарання, зникли безвісти. В ІП «Пізнання» ІПС ОВС обліковуються дані про безвісти зниклих осіб, невпізнані трупи, осіб, які не можуть надати про себе відомості через хворобу або малолітній вік, та інших категорій осіб, що розшуковуються.

За інтегрованою міжвідомчою автоматизованою системою «Аркан» можна отримати інформацію щодо перетину державного кордону України осіб, транспортних засобів і вантажів. Якщо факт перетину кордону підтвердиться, за сприянням РА Укрбюро Інтерполу об'єкти можуть бути вміщені до міжнародних інформаційних систем для міждержавного або міжнародного розшуку. Це надасть можливість визначити територію пошуку об'єкта. Вивчення даних ІП «Злочин» ІПС ОВС про нерозкриті кримінальні правопорушення, ІП «Кримінальна статистика» ІПС ОВС про кримінальні правопорушення, осіб, які їх учинили або підозрюються в їх учиненні, та архівних кримінальних проваджень надасть можливість слідчому цілеспрямовано реалізувати розшукові заходи.

Неабияке значення у розшуковій діяльності мають інформаційні системи з автоматичною реєстрацією, де фіксуються дані про факти звернення до цих систем з метою отримання певної послуги, входу на певні об'єкти, соціальні мережі тощо. За ними можна встановити факт звернення до системи, місце перебування особи, що розшукується (системи банківських установ, навчальних закладів, оператори мобільного зв'язку, адміністратори мереж тощо). Також у нагоді можуть бути системи відеоспостереження (банки, банкомати, казино, вокзали, аеропорти, військові об'єкти, магазини). Сучасні системи

відеоспостереження допомагають створювати записи, які зберігаються. Крім того, доцільно за місцем роботи або навчання розшуканого вивчити його особисту справу, де містяться біографічні та анкетні дані, інформація про родичів, риси характеру, звички; за обліками медичних установ можна отримати інформацію про групу крові, наявність травм, хронічних захворювань, а також факти звернення по медичну допомогу та проведення пластичної операції.

Важливим є обшук житла чи іншого володіння особи, яка розшукується, де можуть бути її особисті або викрадені речі, документи, фотокартки, листування, записники, з яких можна з'ясувати, з ким злочинець підтримує зв'язок, де переховується. Виявлені речі, які мають індивідуальні заводські номери та культурні цінності, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, необхідно перевірити за ІП «Річ» та «Антикваріат» ІПС ОВС відповідно, оскільки вони можуть бути предметом посягання у інших кримінальних правопорушеннях. Залежно від ситуації можуть бути використані відомості з інших інформаційних систем (готелів, пошти, спортивних закладів, туристичних компаній тощо).

У ситуації, коли на місці вчинення кримінального правопорушення є сліди, що могли бути залишені злочинцем, особливого значення набувають криміналістичні обліки ДНДЕКЦ МВС України (сліди пальців рук або їх долонних поверхонь, взуття, знарядь зламу, транспортних засобів, біологічних, запахових, голосів і мовлення тощо). Для розшуку злочинця можуть бути використані обліки оперативно-розшукового призначення, які нададуть можливість ідентифікувати об'єкти за слідами, що могли бути залишені правопорушником. Серед таких – автоматизована дактилоскопічна інформаційна система «АДІС ДАКТО-2000», яка вміщує дактилоскопічні карти на осіб, взятих під варту або засуджених, затриманих за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, затриманих у порядку, визначеному КУпАП тощо. На жаль, трапляються ситуації, коли правопорушник із місця вчинення кримінального правопорушення зник, і дані про нього та його місцезнаходження слідчому невідомі. Тоді необхідно вжити всіх заходів для встановлення особи. У разі необхідності слідчий може дати доручення оперативним підрозділам про проведення слідчих (розшукових) дій з використанням ІП «Слідство: доручення» ІПС ОВС для об'єктивного аналізу та контролю за результатами виконання [13]. І лише належна взаємодія органів судового розслідування, оперативних підрозділів та інших служб ОВС є гарантією того, що жоден правопорушник не уникне справедливого покарання. За умов встановлення установчих даних про особу, яка вчинила кримінальне

правопорушення, інша інформація про неї може бути отримана за інформаційними системами, наведеними у статті.

Висновки. Отже, з огляду на різноманітність завдань проведення слідчих (розшукових) дій, необхідність з'ясування різноманітних обставин і ситуацій, які мають значення для розслідування кримінального правопорушення, складно перелічити всі варіанти використання інформаційних систем. Але навіть розглянуті можливості інформаційних систем доводять значну ефективність їх використання у розслідуванні кримінальних правопорушень і складанні криміналістичних методик.

1. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 664 с.

2. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посібник / Н. І. Клименко. – К.: Ін Юре, 2007. – 528 с.

3. Ялышев С. А. Криминалистическая регистрация: проблемы, тенденции, перспективы: монография / С. А. Ялышев. – М.: Академия управления МВД России, 1998. – 140 с.

4. Журавель В. А. Информационное обеспечение процесса расследования: пути и средства / В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук. – 2004. – № 2. – С. 175–179.

5. Разумов Е. О. Про вдосконалення непроцесуальної форми використання спеціальних знань / Е. О. Разумов, А. Е. Волкова // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – 2007. – Вип. 1. – С. 23–25.

6. Голицына О. Л. Информационные системы: учеб. пособ. для студ. вузов / О. Л. Голицына, Н. В. Максимов, И. И. Попов. – М.: Форум, 2007. – 495 с.

7. Дубровин С. В. Методологические аспекты криминалистической диагностики: монография / С. В. Дубровин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2002. – С. 44–46.

8. Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособ. для вузов. – 3-е изд., доп. / Р. С. Белкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. – С. 182.

9. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза: курс общей теории: монография / Т. В. Аверьянова. – М.: Норма, 2006. – 480 с.

10. Лисенко В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з несплатою податків / В. В. Лисенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – Спеціальний випуск. – Частина 1. – 2008. – № 5. – С. 13–19.

11. Теория судебной экспертизы: учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин; под ред. Е. Р. Россинской. – М.: Норма, 2009. – 382 с.

12. Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний

строк: наказ Міністерства юстиції, Міністерства соціальної політики, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства внутрішніх справ України від 28.03.2012 року № 478/5/180/375/212/258.

13. Про організацію обліку доручень слідчих щодо проведення слідчих (розшукових) дій: доручення МВС України від 03.12.2014 року № 25621/Ск.

Дабизжа Д. В. Использование информационных систем во время расследования криминальных правонарушений

Рассмотрено вопрос учета и информационных систем. Освещено следственные ситуации, которые часто возникают в практической деятельности и непосредственно влияют на эффективность расследования; приведены алгоритмы использования информационных систем для установления определенных объектов или фактов, получения информации о них во время расследования криминальных правонарушений. Проанализировано возможности информационных систем, которые свидетельствуют о значительной эффективности их использования при расследовании криминальных правонарушений и составлении криминалистических методик.

Ключевые слова: информация, учет, использование информационных систем, Интегрированная информационно-поисковая система, следственные (розыскные) действия, расследования криминальных правонарушений, следственная ситуация.

Dabizha D. V. The usage of informative systems for the investigation of criminal offences

The question of accounts and informative systems is examined in the article. The author clears out investigative situations which often occur in practical activity and directly affect the effectiveness of the investigation; deals with algorithms of the usage of information systems for establishing certain objects or facts, receiving information on them in the investigation of criminal offenses. The possibilities of information systems that show significant effectiveness of their usage in the investigation of criminal offenses and the preparation of forensic techniques are analyzed. Allocated information systems information systems that take up one of the key roles in providing information.

It is expressed that the destination of information systems, in addition to direct information and analytical support, is largely focused on its use during the investigation (search) action and investigation of criminal offenses. It is stated that the investigation of criminal offenses is the process of finding, researching, and use of reference, orienting, criminalistical information with which the object of knowledge is formed.

The investigative situations, which often occur in practice and directly affect the effectiveness of the investigation, are selected:

- the offender is apprehended with documents certifying his identity;*
- the offender is apprehended without documents certifying his identity;*
- documents that could belong to the offender are found at the place of a criminal offense;*

– the offender is not arrested and information on his location is missing;
– the traces could have been left behind by the offender at the place of a criminal offense;

– the offender escaped from the place of the criminal offense and information about him and his whereabouts is unknown.

The algorithms use Integrated informative - searching system of internal affairs of Ukraine and other information systems and accounting to establish certain objects or facts, get information about them in the investigation of criminal offenses.

Key words: information, account, usage of the informational systems, Integrated information-searching system, investigative (searching) actions, investigation of criminal offences, investigative situation.

Стаття надійшла 19 жовтня 2015 р.

УКД 343.973

В. П. Ковальчук

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ

Досліджено питання щодо причин та умов злочинів терористичного спрямування. Доведено, що боротьба з тероризмом є однією з ключових проблем у розвитку будь-якого суспільства. Для успішного вирішення цієї проблеми необхідно врахувати як зовнішні, так і внутрішні причини тероризму.

Визначено, що основним об'єктом заходів профілактичного впливу ОВС є прямі й безпосередні поточні фактори детермінації тероризму, що становлять окрему підсистему і є зовнішнім проявом соціальних процесів, які тривають у суспільстві. Постійні й тимчасові детермінанти тероризму здебільшого визначають його характер, форми й соціальні прояви.

Ключові слова: терор, тероризм, детермінація, причини тероризму, умови тероризму.

Постановка проблеми. Тероризм є однією з найгостріших проблем і загроз для світової спільноти, що негативно впливає як на різні сфери суспільного життя всередині держави, так і на міжнародні відносини. Тероризм глобалізується, очевидна тенденція до зростання терористичних проявів у всьому світі. Політичні, етнічні, екстремістські угруповання майже щоденно здійснюють акти тероризму.

Поглиблення соціально-політичної асиметрії у світі супроводжується ескалацією міжнародного тероризму, що трансформується за внутрішнім змістом, формою, характером виявів під прямим або опосередкованим впливом різноманітних суперечностей та конфліктів.

Змінюються його масштаби, чіткіше окреслюється ідеологія, посилюється агресивний інформаційно-пропагандистський вплив.

Розвиток сучасного міжнародного тероризму характеризується формуванням таких негативних явищ, як багатовимірність руйнівного впливу на різні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, а також на національну безпеку: суспільну, державну, воєнну, інформаційну тощо. На сучасному етапі тероризм із його політично вмотивованою насильницькою ідеологією становить серйозну небезпеку для світової спільноти та окремих держав, зокрема для України.

Отже, вивчення причин та умов учинення злочинів терористичного спрямування набуває особливого значення і є **метою** публікації.

Стан дослідження. Теоретичні й практичні дослідження у сфері організації та забезпечення контролю над проявами тероризму останніми роками значно активізувалися. Серед провідних фахівців у цьому напрямі слід виокремити П. П. Андрушка, В. Ф. Антипенка, Ю. М. Антоняна, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. О. Глушкова, Д. Б. Глуценка, О. М. Джужу, В. П. Смельянова, А. П. Закалюка, В. І. Замкова, В. П. Ілларіонова, І. І. Карпеця, М. П. Кирєєва, Я. Ю. Кондратьєва, В. В. Крутова, В. А. Ліпкана, М. В. Рибачука. Незважаючи на велику кількість наукових праць юристів, психологів і соціологів, публікацій журналістів із питань тероризму, ця проблема, на жаль, досі не набула практичного вирішення. Є багато прогалин, які ще не досліджені, зокрема кримінологами, та зумовлені реаліями сучасності.

Виклад основних положень. Сучасні терористичні організації мають складну ієрархічну структуру. Вони використовують найсучасніше обладнання, мають надійні джерела фінансування, застосовують професійні методи конспірації. А якщо до цього додати фанатичну відданість «справі», то слід погодитись, що цей «горішок» може виявитися «не по зубах» навіть найбільш розвинутих спецслужбам. І Україна тут не виняток.

Із 90-х років ХХ століття основним джерелом загрози міжнародній безпеці в усьому світі був і, безперечно, залишається міжнародний тероризм. Практично кожен день можна почути інформацію, так чи інакше пов'язану з тероризмом. І донедавна ця проблема оминала Україну.

Вивчення детермінації тероризму дозволяє прогнозувати тенденції розвитку цього явища й планувати систему попереджувальної роботи. Детермінація злочинності – поняття, що сягає значенням таких основ, як «детермінант», «детермінувати», котрі охоплюються

значеннями: визначати, обумовлювати, спричиняти. Зазначаючи про детермінізм злочинності, мають на увазі причини її виникнення і розвитку, трансформації; зв'язок причинних, функціональних, статистичних чинників, стану тощо.

Категорії детермінації містять причини, умови й фактори, які є загальними для злочинності загалом, а не лише для злочинів терористичного спрямування. Але тероризм як багатоаспектне антисоціальне явище і складна узагальнена сукупність злочинів терористичного спрямування, що відрізняються крайніми формами застосування насильства, зумовлюється власним причинно-наслідковим комплексом детермінантів, серед яких такі:

- глибокі суперечності потреб суб'єктів злочину терористичного спрямування і терористів;
- неможливість прямого впливу винних (терористів) на сторону, від якої залежить виконання висунутих вимог;
- готовність представників певних соціальних прошарків, або окремих етнонаціональних, релігійних або політичних об'єднань до застосування такого високо агресивного способу насильства, як тероризм [1, с. 68].

За дослідження явища тероризму не можна забувати про кореляцію – зв'язок детермінантів злочинності. Вони самі собою не рівнозначні і класифіковані, підрозділяються за соціальною природою, рівнем, втримуванням, територією дії, часом дії.

За сучасних умов розвитку тероризму у світі успішна робота з контролю над ним прямо залежить від досконалої і точної класифікації детермінантів тероризму. Значно полегшити її може побудова ієрархічної системи, де взаємозалежні елементи розташовані за ступенем важливості, джерелами виникнення, рівнем інтенсивності впливу на явище, що обумовлюється ними. У цьому аспекті наукове прогнозування також має велике практичне значення.

Причини злочинності загалом і тероризму зокрема різновимірні. Вони мають доволі розноманітний характер як за походженням, так і за ступенем впливу. Тому важливо розмежувати їх у контексті чіткої системи, представленій у вигляді логічної і прийнятної схеми. Можна виокремити психологічні, соціальні, політичні, економічні, культурні та історичні детермінанти тероризму.

Для виникнення тероризму, крім об'єктивних, необхідні й суб'єктивні умови, для яких характерною ознакою є поява різних типів особистості, певного типу свідомості, що формується на основі специфічних традицій політичного насильства й фанатизму. Попри це, об'єктивні умови – визначальний, але не завжди достатній фактор,

оскільки «саме ці умови можуть бути спільними для багатьох країн, а «спонтанний» політичний тероризм виникає лише в деяких з них [2, с. 83].

На думку деяких учених, причинний комплекс тероризму складається з трьох груп. Перша група представлена сталими причинами [1, с. 76]. До них належать історичні, етнокультурні, конфесійні та інші явища, що істотно впливають на тероризм. Зазначена група є стабільною та фундаментальною впродовж усього існування такого явища, як тероризм. Існуючи завжди, вона лише на деякий час не виступає як джерело терористичної активності за умови стабільної соціально-економічної й політичної ситуацій, а проявляється за виникнення будь-яких несприятливих, криміногенних умов, таких як політичні кризи, економічні й соціальні потрясіння і т. д.

Друга група складається з так званих тимчасових причин, якими є різні ускладнення під час переформування політичних, економічних та ідеологічних підвалин суспільства. Цій групі притаманні видозміни, але, незважаючи на це, вона становить реальний фундамент для тероризму. Її елементами є економічна криза, політична нестабільність, криза влади та її інститутів, нівелювання духовності та основних людських цінностей – життя, здоров'я, гармонійного розвитку особистості, зайнятості у суспільно корисній праці і т. д., що виражається у політичних конфліктах, гострій міжпартійній боротьбі, негативізмі у соціальній структурі, маргіналізації населення, зниженні життєвого рівня, психологічному дискомфорті, неспокої і безпорадності, втраті істинних ідеологічних орієнтирів, кризі інститутів влади, зокрема правоохоронних органів і збройних сил. Це сприяє «розквіту» криміногенного середовища, зокрема злочинів терористичного спрямування. Змінити таку ситуацію та встановити контроль над злочинністю терористичного спрямування може лише стабілізація економічного, суспільного та політичного життя.

Третя група – це безпосередні причини тероризму. Їх можна охарактеризувати як поточні, тому що вони постійно змінюються й нерозривно пов'язані з причинами другого рівня, оскільки є похідними від них. Серед них можна вирізнити демографічну кризу, відсутність ефективного державного контролю за торгівлею зброєю, культурологічну і духовну кризи, міжнаціональні та етнонаціональні відносини й конфлікти, законодавчі перетворення основ державотворення і формування нормального соціально-психологічного клімату у країні. Вони виражаються у: фактах розкрадання та безконтрольного розповсюдження зброї; появі вбивць-професіоналів і розвитку інституту найманців, як наслідок – кризовому стані в армії та інших силових

структурах; масовій міграції громадян з інших країн під будь-яким приводом; загостренні міжнаціональних відносин; низькому рівні забезпечення захисту кордонів; пропаганді насильства у ЗМІ; зниженні рівня загальної правової культури населення і безлічі інших обставин.

Проблема тероризму в Україні сьогодні пов'язана з тим, що територія України складається із земель, які історично були у складі різних за рівнем розвитку країн. А це, своєю чергою, відображено в культурі народу. Непроста ситуація виникла на Кримському півострові, де простежувалась тенденція до радикалізації структур кримсько-татарського народного руху. Активізація діяльності національних структур кримських татар із відродження їх національної державності в АР Крим; ініціювання ними нової хвилі міграції осіб кримсько-татарської національності з Узбекистану, різних регіонів Росії, інших країн СНД; боротьба організованих злочинних угруповань за сфери впливу створили передумови виникнення значної напруги в регіоні.

Ще одним негативним чинником є нелегальна міграція. Вона представлена крайніми формами: втеча з «гарячих точок», вимушене переселення, виїзд із країни постійного проживання в пошуках кращих умов життя. Чималий потік нелегальних мігрантів надходить з регіонів, охоплених війною, в яких тероризм та його фінансування грішми від наркоторгівлі є основним шляхом досягнення політичної влади (Афганістан, Шрі-Ланка, Бангладеш, Пакистан, Чечня).

В Україні мешкає велика кількість вихідців із зон локальних військових конфліктів на територіях держав-учасниць СНД, що може сприяти розширенню сфер впливу екстремістських угруповань. Безвізове перетинання кордонів між країнами-учасниками СНД не виключає використання представниками міжнародних релігійно-екстремістських структур території України для налагодження каналів нелегальної міграції в країни Європейського Союзу або для підготовки і здійснення терористичних актів в інших державах.

Мігранти виконують неабияку роль у поширенні на території України незаконного обігу зброї, сприяють поширенню небезпечних інфекційних захворювань.

Практичним вирішенням зазначених проблем є подолання як постійних, так і тимчасових причин, тому що це загальносоціальна проблема, а нейтралізація поточних детермінантів – прерогатива правоохоронних органів.

Поряд із трирівневою класифікацією, причини поділяються на внутрішні, тобто похідні від внутрішніх процесів, і зовнішні.

Передумови тероризму створюють певну цілісність і не можуть розглядатися окремо одна від одної. Як динамічні явища, вони

пов'язані процесами, що тривають у суспільстві на певному етапі його розвитку.

Психологічний аспект тероризму також вимагає певної уваги. Оскільки тероризм є формою агресії, то психологічне пояснення його генезису й детермінації пов'язане з вивченням агресивної поведінки окремої особи або соціальних груп у розмаїтості їх проявів.

Криміногенні фактори, що є рушійною силою тероризму, пов'язані із причинами, що розглядались, але дозволяють їх конкретизувати, тому що причина є набагато ширшим поняттям, яке охоплює низку тісно взаємодіючих факторів, що містять різні її аспекти або прояви. Фактори – це процеси і явища, пов'язані з тероризмом. У сукупності з названими загальними причинами тероризму – історичними, політичними, економічними – вони впливають на злочинність.

Історична обумовленість тероризму містить низку факторів. У країнах, що в минулому входили до складу СРСР, зокрема в Україні, досі не сформувалися традиції демократичного суспільства. Тому деякі суб'єкти надають перевагу не цивілізованим, а насильницьким методам вирішення суперечок.

Фактори тероризму, як і таке явище, існуватимуть завжди. Практично говорити можна лише про ослаблення їх криміногенного впливу. Адже не можна не враховувати, що вжиття заходів соціальної профілактики тероризму за об'єктивними причинами неможливе. Дослідники і практики із цієї проблеми мають орієнтуватися на повний облік цих факторів у процесі розробки та реалізації шляхів подолання тероризму і контролю над ним.

Тимчасові фактори тероризму, обумовлені зміною соціально-економічної моделі, виражені в зниженні життєвого рівня, зростанні безробіття, збільшенні маргіналізованих прошарків населення.

Бідність і безробіття зумовлюють почуття безпорадності, призводять до втрати певними верствами і групами населення їх традиційного місця в соціальній структурі. Стрімке розшарування населення за рівнем доходів спричиняє соціальну напруженість, реалізується в різних антигромадських проявах екстремістського спрямування.

Перелічені негативні явища охопили і представників Збройних сил і правоохоронних органів України.

Грунтовною проблемою сьогодні у державі є криза збройних сил, спецслужб і правоохоронних органів, відсутність довіри громадян до влади та її інститутів, як наслідок – відмова від співробітництва, зокрема з питань боротьби з тероризмом.

Як наголошують деякі вчені, «див у світі не буває, і складно допустити, що кримінальне середовище з його низькими культурними

стандартами, деградованою мораллю й неандертальським рівнем інтелекту само собою в короткий історичний строк змогли породити й підготувати професіоналів-убивць і терористів високого професійного рівня. Істотну роль у цьому, безсумнівно, виконало те, що мафіозні структури рекрутуються значною мірою за рахунок осіб, звільнених за різними причинами зі збройних сил, органів внутрішніх справ, спеціальних служб, спортивних організацій, а також фахівців своєї справи, які зазіхнули на більшу оплату їх праці» [3, с. 41].

Сьогодні зруйновано багато історичних, культурних, моральних, гуманістичних, національних традицій, знецінено почуття національної гідності, а суспільству вже немає чого протиставити ідеології та культу насильства.

Несприятливий соціально-психологічний клімат у суспільстві формується під впливом діяльності ЗМІ, що подають інформацію з явно домінуючими рішеннями негативної властивості; наявна друкарська продукція з апокаліпсичними прогнозами; відчутна дестабілізація відносин між людьми внаслідок економічної кризи породжує непевність у собі, у своєму майбутньому, незадоволеність своїм соціальним становищем, статусом, формує відчуження, розриває традиційні позитивні людські зв'язки.

Відтак значно зростає кількість осіб, які страждають психічними розладами й захворюваннями. Збільшується кількість злочинців, які мають патологічні відхилення в психіці, що не виключають осудності (дебільність, органічні захворювання центральної нервової системи, психопатії і т. д.) [4, с. 139]. Саме на їх частку припадає чимала частина насильницьких злочинів, зокрема у вигляді серійних терористичних актів.

Останнім часом тероризм набув масштабів глобальної проблеми. Криміногенні детермінанти, які його соціально обумовили, є основними причинами виникнення цього явища й створюють ґрунт, сприятливий для його розвитку. На усунення таких факторів можна сподіватися лише після подолання кризи у державі.

Група поточних причин містить криміногенні фактори безпосередньої детермінації тероризму. До неї можна віднести проблеми, пов'язані із незаконним обігом зброї.

Останніми роками обіг зброї в Україні став практично неконтрольованим. Правоохоронні органи регулярно вилучають у злочинців гранати й тротиліві шашки. Ці факти пов'язані з неналежним контролем за виробництвом, транспортуванням і зберіганням зброї. Збільшується кількість розкрадань зброї з військових складів і частин для продажу або передачі її злочинцям, радіоактивних матеріалів

і отруйних речовин із підприємств; спостерігається надходження зброї з-за кордону і зон збройних конфліктів унаслідок низького рівня організації прикордонного контролю.

Відсутність належної координації в діяльності правоохоронних органів і служб як на території України, так і в державах далекого і ближнього зарубіжжя є причиною концептуальної, організаційної та законодавчої неврегульованості багатьох питань із контролю над тероризмом.

Основним об'єктом заходів профілактичного впливу ОВС є прями й безпосередні поточні фактори детермінації тероризму, що становлять окрему підсистему і є зовнішнім проявом соціальних процесів, що тривають у суспільстві.

Постійні і тимчасові детермінанти тероризму здебільшого визначають його характер, форми й соціальні прояви.

Висновки. Терор і тероризм не є сучасними явищами. Це складові суспільно-політичного життя, які є постійним супутником історії людської цивілізації. Завданням держави та суспільства загалом є пошук адекватних заходів боротьби з цими руйнівними явищами.

Боротьба з тероризмом є однією з ключових у розвитку будь-якого суспільства. Від позитивного вирішення цієї проблеми значною мірою залежить і урегулювання інших питань. Більшість чинників, які створюють передумови для поширення терористичних проявів в Україні, мають і внутрішнє, і зовнішнє походження.

Із зазначеного можна зробити такі висновки: 1) слід акцентувати на трьох взаємозалежних групах причин тероризму: постійній, тимчасовій та поточній, які, своєю чергою, мають як внутрішній, так і зовнішній характер; 2) в основі сучасної детермінації тероризму – криза економічного занепаду й руйнування сформованої соціально-економічної і політичної системи; 3) з огляду на подолання цього виду злочинної діяльності, нинішня терористична ситуація має доволі несприятливий і непередбачуваний характер.

---

1. Рибачук М. В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук / М. В. Рибачук. – К., 2010. – 235 с.

2. Челидзе В. Уголовная Россия / В. Челидзе. – М., 1990. – 95 с.

3. Замковой В. И. Терроризм – глобальная проблема современности / В. И. Замковой, М. З. Ильчиков // Институт международного права и экономики. – М.: Гардарики, 1996. – С. 8.

4. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – М., 1984. – 186 с.

Ковальчук В. П. Причины и условия совершения преступлений террористической направленности

Исследовано вопрос причин и условий преступлений террористической направленности. Доказано, что борьба с терроризмом является одной из ключевых проблем в развитии любого общества. Для успешного решения этой проблемы необходимо учитывать как внешние, так и внутренние причины терроризма.

Определено, что основным объектом мер профилактического воздействия ОВД есть прямые и непосредственные текущие факторы детерминации терроризма, которые составляют отдельную подсистему и являются внешним проявлением социальных процессов, которые происходят в обществе. Постоянные и временные детерминанты терроризма в основном определяют его характер, формы и социальные проявления.

Ключевые слова: *террор, терроризм, детерминация, причины терроризма, условия терроризма.*

Kovalchuk V. P. Causes and conditions of committing crimes of a terrorist orientation

The article deals with investigating the issues of causes and conditions of crimes of a terrorist orientation. It is proved that the fight against terrorism is one of the key problems in the development of any society. For the successful solution of this problem it is necessary to take into account both external and internal causes of terrorism. It is defined that direct and immediate current factors of determination of terrorism, representing a separate subsystem are the main object of the preventive measures of internal affairs bodies; they are an external manifestation of social processes taking place in the society. Permanent and temporary determinants of terrorism define its character, forms and social manifestations.

It is proved that terror and terrorism are not a modern phenomenon. It is a component of the social and political life, which is a constant companion of the history of human civilization. The task of the state and society is to find adequate measures to combat against this devastating phenomenon.

The positive solution of all other problems depends largely on positive solution of this problem.

It is established that most of the factors that create the prerequisites for the spread of terrorist manifestations in Ukraine have both internal and external origin.

It is pointed out that we should focus on three interdependent groups of causes of terrorism: permanent, temporary and current which have both internal and external nature. A crisis of economic downfall and the collapse of the current socio-economic and political systems are the base of the modern determination of terrorism. The current terrorist situation has an unfavorable and unpredictable character for overcoming this type of criminal activity.

Key words: *terror, terrorism, determination, causes of terrorism, conditions of terrorism.*

Стаття надійшла 2 листопада 2015 р.

ОЦІННІ ПОНЯТТЯ, ВИКОРИСТОВУВАНІ ПРИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ОСОБИСТОЇ ПОРУКИ

Зауважено, що обов'язковою вимогою до поручителя є те, щоби це була особа, яка зможе забезпечити мету особистої поруки. У вирішенні питання про можливість певної особи бути поручителем варто зважати на її особисті якості, характер взаємовідносин між підозрюваним та особою, яка виявила бажання стати поручителем, здатність потенційного поручителя впливати на поведінку підозрюваного/обвинуваченого. Сформульовано низку рекомендацій щодо вдосконалення норм, які регламентують застосування цього запобіжного заходу.

Ключові слова: особиста порука; особа, яка заслуговує на довіру; особлива довіра; добросовісність поведінки поручителя; кількість поручителів.

Постановка проблеми. Одним із запобіжних заходів, у яких використовується психологічний метод впливу на поведінку підозрюваного, обвинуваченого, є особиста порука. Адже поручителі забезпечують належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого силою свого авторитету, дружніх, родинних чи інших подібних відносин. Такі стосунки між підозрюваним, обвинуваченим гарантують прагнення цього учасника процесу до дотримання умов аналізованого запобіжного заходу та забезпечують можливість реального впливу поручителів на свого підопічного. Тому взаємна довіра поручителя та підозрюваного (обвинуваченого) є важливою передумовою обрання такого запобіжного заходу.

Стан дослідження. Аналізу проблемних питань особистої поруки присвячені праці таких дослідників, як О. С. Гречишнікова, М. І. Капінус, З. Ф. Коврига, В. А. Михайлов, Ю. В. Мінаєв, М. М. Михеєнко, Л. К. Трунова, Д. А. Чухраєв та ін. Однак ці дослідження ґрунтувалися на КПК 1960 р. Новий же КПК України 2012 р. дещо змінив зміст мети і підстав застосування запобіжних заходів. Попри це, слідча та судова практики гостро потребують науково обґрунтованих рекомендацій із застосування законодавчих новел.

Мета статті – дослідити зміст оцінних понять, що містяться в кримінально-процесуальних нормах, які регламентують застосування запобіжного заходу у вигляді особистої поруки; продемонструвати, які труднощі виникають у їх тлумаченні та застосуванні.

Виклад основних положень. Особиста порука полягає у наданні *«особами, яких слідчий суддя, суд вважає такими, що заслуговують на довіру»* (тут і далі – курсив мій – В. Р.), письмового зобов'язання про те, що вони поручаються за виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків і зобов'язуються за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу (ч. 1 ст. 180 КПК України).

Обов'язковою вимогою щодо поручителя є те, щоби це була особа, яка *заслуговує на довіру*. Законодавець не розкриває це поняття, тому його суть розуміється в межах загальновоизначених понять. Важливою вимогою щодо поручителя є те, щоб він зміг забезпечити мету особистої поруки.

Практика застосування оцінного поняття *«довіра»* не вирізняється однозначністю. Як приклад можна навести кримінальну справу за обвинуваченням колишнього прем'єр-міністра України Ю. В. Тимошенко у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 365 КК України. Печерський районний суд м. Києва відмовив стороні захисту у задоволенні клопотання про зміну запобіжного заходу з тримання під вартою на особисту поруку сорока осіб, серед яких були, зокрема, Патріарх Київський і всієї Русі-України Філарет, Герой України Д. В. Павличко, народний артист України О. В. Пономарьов [1]. Незважаючи на значні заслуги цих сорока осіб, які виявили бажання стати поручителями, суд не вважав, що вони зможуть забезпечити виконання підсудною покладених на неї обов'язків.

Також свого часу заступник генпрокурора Р. Кузьміна надіслав лист із відмовою на прохання 89 депутатів-опозиціонерів Верховної Ради з клопотанням звільнити з-під варті лідера «Народної самооборони» Ю. Луценка [2; 3; 4; 5; 6].

Водночас (коли слідством керував той же Р. Кузьмін) слідче управління Генеральної прокуратури ухвалило рішення обрати запобіжний захід щодо екс-голови Сумської обласної державної адміністрації В. Щербаня (обвинуваченого у вчиненні низки тяжких злочинів, зокрема таких, як зловживання службовим становищем, перевищення службових повноважень, вимагання, шахрайство з фінансовими ресурсами). Його передали на поруки лише трьом депутатам з «правлячої» тоді Партії регіонів [7; 8; 9; 10].

2007–2008 рр. на телеканалі «Інтер» стартував проект «Великі українці», який поєднував ток-шоу з інтерактивним опитуванням усіх громадян України щодо місця й ролі видатних державних і політичних діячів, військових, художників, учених, спортсменів, релігійних діячів, лікарів і представників інших професій у національній і світовій

історії. За результатами цього проекту у квітні 2008 р. було складено список ста видатних українців, до яких, зокрема, увійшли В. Ющенко, Ю. Тимошенко та Л. Лук'яненко. Виникає питання: «Чи можна осіб, які містяться у цьому списку, вважати такими, що заслуговують на *особливу довіру*?» Мабуть, ні. Показовим є те, що стосовно Ю. Тимошенко набрав законної сили обвинувальний вирок, а політична партія, головою якої був В. Ющенко, набрала непрохідний 1,1% на парламентських виборах. Якщо за незалежної України Л. Лук'яненку присвоєно звання Героя України, нагороджено орденом князя Ярослава Мудрого, то за часів СРСР він неодноразово був засуджений та визнаний особливо небезпечним рецидивістом.

Ці приклади свідчать про непостійність рівня *довіри* до одних і тих же осіб, її залежність від форми політичного режиму та часу. Успіх у певній галузі, наявність державних нагород, почесних звань, займаних посад, наукових ступенів і вчених звань тощо не можуть бути єдиними критеріями *довіри*.

Спільним для всіх визначень поняття «*довіри*» [11, с. 335; 12, с. 217; 13, с. 79; 14, с. 43; 15; 16, с. 166; 17, с. 359; 18, с. 966–970; 19, с. 24–26] є те, що воно передбачає впевненість у позитивній якості людини та відповідне до неї ставлення.

Застосування особистої поруки, крім довіри до особи, яка поручається за підозрюваного, обвинуваченого, залежить і від того, наскільки слід довіряти підозрюваному, обвинуваченому. Підозрюваному, обвинуваченому повинен вірити не лише той, хто приймає рішення про обрання цього запобіжного заходу, а й поручитель [20, с. 36; 21, с. 109; 22, с. 103; 23, с. 233].

Слід погодитися з думкою дослідників про те, що довіра до поручителів повинна на чомусь ґрунтуватися [24, с. 87; 25, с. 184]. Однак неправильним є те, що необхідна перевірка поручителя шляхом слідчих дій, а саме – витребування характеристик, довідок, інших документів. У матеріалах кримінального провадження необхідно зібрати інформацію, яка би свідчила про те, що поручитель реально здатен утримати підозрюваного чи обвинуваченого від дій, що перешкоджають кримінальному судочинству, присікти можливе зловживання довірою з боку обвинуваченого [24, с. 87].

З'ясування цих обставин є необхідним. Адже перш ніж застосувати особисту поруку, слід з'ясувати особу поручителя, його місце проживання та роботи, характеристику тощо. Але особа, яка ручається, сама здатна представити матеріал, який її характеризує. І лише сумніви у справжності представлених документів чи істинності викладених у них відомостей можуть спонукати уповноважену особу перевірити

їх істинність. Однак не проведенням слідчих дій, а направленням запитів і проведенням перевірки.

Якщо підозрюваний чи обвинувачений (який взятий на поруку) розпочав вчиняти чи збирається вчиняти протиправні дії, поручитель, повідомляючи про поведінку підопічного, може як відмовитися від взятої на себе поруки, так і просити правоохоронні органи вплинути на підопічного. Висловлюється точка зору, згідно з якою за цих умов заміна запобіжного заходу на більш суворий можлива не у всіх випадках допущених порушень. Можливе попередження як підозрюваного, обвинуваченого, так і поручителя, про недопущення повторення порушень, і лише за їх повторення – правомірна заміна запобіжного заходу на більш суворий. Поручитель, із морально-етичної точки зору, не має права більше брати на себе поруку ні за цю особу, ні за будь-яку іншу (оскільки він втрачає довіру з боку органів, що ведуть процес) [25, с. 189]. Законодавець справді не встановлює вимоги про заміну запобіжного заходу на більш суворий у всіх випадках допущених порушень, які можуть бути не дуже значними (наприклад, одноразова неявка до слідчого за викликом через забудькуватість). Висновок же про те, що в подальшому поручитель не може брати на себе поруку ні цієї ж особи, ні будь-якої іншої (оскільки втрачає довіру), прямо на законі не ґрунтується (хоча, з моральної точки зору, таке твердження все ж є правильним).

У юридичній літературі пропонується ввести нове оцінне поняття «*добросовісність* поведінки поручителя». Так, стверджується, що відповідальність поручителя встановлена за недотримання своїх обов'язків, а не за дії підозрюваного, обвинуваченого. Якщо поручитель зробив усе від нього залежне, аби цей учасник процесу у призначений час з'явився за викликом органу, що здійснює кримінальний процес, чи іншим чином не перешкодив провадженню у справі, то на нього не може бути накладене грошове стягнення [26, с. 59–60]. Проте видається правильною точка зору, згідно з якою доводи поручителя про те, що він сумлінно виконував взяті на себе обов'язки, але, незважаючи на це, не зміг попередити небажану поведінку підозрюваного/обвинуваченого, не звільняє його від відповідальності [27, с. 164]. Справді, поручитель повинен нести відповідальність у разі встановлення факту процесуального правопорушення з боку підозрюваного, обвинуваченого. Вина поручителя полягає у його самонадіяності щодо можливості забезпечити належну поведінку цього учасника процесу. Тому встановлення факту добросовісності (чи, навпаки, недобросовісності) поручителя не має жодного юридичного значення.

Поняття «довіри» само собою є оцінним і суб'єктивним, а підсилення його прикметником «особлива» ускладнює його розуміння. Згідно із ч. 2 ст. 180 КПК України, кількість поручителів визначає слідчий суддя, суд, який обирає запобіжний захід. Наявність одного поручителя може бути визнано достатньою лише в тому разі, коли ним є «особа, яка заслуговує на особливу довіру». Отож, від правильного тлумачення оцінних понять «довіра» і «особлива довіра» залежатиме вирішення питання про достатню кількість поручителів під час обрання запобіжного заходу у виді особистої поруки.

Законодавство деяких країн СНД (зокрема, у ст. 121 КПК Республіки Білорусь [28] та ст. 142 КПК Республіки Казахстан [29]) обумовлює, що кількість поручителів не може бути меншою двох. Проте має значення не кількість поручителів, а їх авторитет у підозрюваного/обвинуваченого та судді (чи слідчого судді). Тому відповідна норма українського кримінального процесуального законодавства видається більш продуманою.

У абз. 2 п. 14 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 р. № 511-550/0/4-13 «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» зазначено: «при обранні такого запобіжного заходу слідчий суддя, суд має враховувати, що наявність одного поручителя може бути визнана достатньою лише у тому разі, коли ним є особа, яка заслуговує на особливу довіру (народний депутат України, депутат місцевої ради, особа, яка відзначена державними нагородами тощо)» [30]. Наведений підхід видається дуже спрощеним. Адже досягнення у будь-якій сфері ще не гарантують наявності у потенційного поручителя позитивних моральних якостей, бажання сприяти органам кримінальної юстиції, поваги до нього з боку підозрюваного/обвинуваченого, можливості впливу на нього.

Обираючи цей запобіжний захід і приймаючи рішення про те, що поручителів буде кілька, постає питання про те, чи повинна у слідчого судді, судді виникати віра у те, що кожен із них окремо здатен забезпечити виконання *всіх* обов'язків підозрюваного/обвинуваченого, що покладаються на нього у зв'язку із застосуванням поруки? В юридичній літературі з цього приводу немає одностайності.

Деякі дослідники стверджують, що правозастосовний орган повинен установити, які конкретно зобов'язання може взяти на себе кожен із поручителів, і реально забезпечити їх виконання.

У письмовому зобов'язанні особистого поручителя потрібно вказати лише на ті зобов'язання, які він фактично може виконати. За такого розподілу обов'язків між поручителями їх відповідальність за неналежну поведінку матиме персональний характер [21, с. 109; 31, с. 422–423].

Інша ж точка зору (саме її поділяє автор статті) зводиться до того, що поручитель бере на себе зобов'язання: 1) у призначений час з'являтися за викликом органів, що ведуть процес; 2) іншим шляхом не перешкоджати кримінальному провадженню. Закон не розділяє ці зобов'язання при особистій поруці. Не можна прийняти від однієї особи зобов'язання про явку, а від іншої – поруку про неперешкодження провадженню у справі. Адже закон не розмежовує настання відповідальності поручителя за порушення підозрюваним чи обвинуваченим певної заборони такого запобіжного заходу [25, с. 183].

Особиста порука повинна застосовуватися лише за клопотанням поручителів чи з їхньої згоди (що свідчить про відносини взаємної довіри між ним і підозрюваним/обвинуваченим). А тому слідчий суддя, суд має право лише роз'яснити можливість особистої поруки зацікавленим особам, але не обирати такий запобіжний захід на власний розсуд, ґрунтуючись на довірі до певних осіб.

КПК РФ (ст. 103) передбачає, що особиста порука як запобіжний захід застосовується за наявності згоди особи, щодо якої дається порука. Таке законодавче положення є абсолютно виправданим. У ст. 180 КПК України подібна норма не прописана, а даремно! Адже якщо поручитель викликає довіру (чи особливу довіру) лише у слідчого судді, суду, але не у особи, щодо якої вирішується питання про обрання цього запобіжного заходу, якщо він не є авторитетом для того, за поведінку кого поручається, то постає закономірне запитання про те, чи можна з великою ймовірністю припускати, що застосований захід буде справді дієвим та ефективним? Відповідь очевидна: ні.

З огляду на викладене, варто доповнити ч. 1 ст. 180 КПК України 1960 р. положенням про те, що «особиста порука може застосовуватися лише за письмового клопотання поручителя (поручителів) та згоди особи, щодо якої дається порука».

Висновки. Отож, обов'язковою вимогою до поручителя є те, щоби це була особа, яка *заслужує на довіру* і зможе забезпечити мету особистої поруки. У вирішенні питання про можливість певної особи бути поручителем треба зважати на особисті якості того, хто планує стати поручителем, засоби його впливу на підозрю-

ваного, обвинуваченого, характер взаємовідносин між підозрюваним та особою, яка виявила бажання стати поручителем, здатність потенційного поручителя впливати на поведінку підозрюваного/обвинуваченого.

Наведено аргументи проти висловленої в юридичній літературі пропозиції ввести нове оцінне поняття «*добросовісність* поведінки поручителя». Обґрунтовано, що доводи поручителя про сумлінність виконання ним взятих на себе обов'язків і неможливості попередження небажаної поведінки підозрюваного/обвинуваченого все одно не звільняє його від відповідальності. Поручитель повинен нести відповідальність у разі встановлення факту процесуального правопорушення з боку підозрюваного, обвинуваченого. Вина поручителя полягає у його самонадіяності щодо можливості забезпечити належну поведінку цього учасника процесу.

Стверджується, що досягнення у будь-якій сфері ще не гарантують наявності у потенційного поручителя позитивних моральних якостей, бажання сприяти органам кримінальної юстиції, повагу до нього з боку підозрюваного/обвинуваченого, можливість впливу на нього.

Проаналізовано дискусійне питання про те, чи повинна у слідчого судді, судді виникати довіра у тому, що кожен із поручителів окремо здатен забезпечити виконання всіх обов'язків підозрюваного/обвинуваченого, що покладаються на нього у зв'язку із застосуванням поруки? Розкритиковано думку дослідників, які стверджують, що правозастосовний орган повинен установити, які конкретно зобов'язання може взяти на себе кожен із поручителів й реально забезпечити їх виконання та що за такого розподілу обов'язків між поручителями їх відповідальність за неналежну поведінку матиме персональний характер.

Автор обстоює точку зору, згідно з якою кожен поручитель бере на себе зобов'язання:

- 1) у призначений час з'являтися за викликом органів, що ведуть процес;
- 2) іншим шляхом не перешкоджати кримінальному провадженню та стверджує, що закон не розмежовує ці зобов'язання при особистій поруці.

Обґрунтовано, що особиста порука повинна застосовуватися лише за клопотанням поручителів чи з їхньої згоди (що свідчить про відносини взаємної довіри між ним і підозрюваним/обвинуваченим). З огляду на це, запропоновано доповнити ч. 1 ст. 180 КПК України 1960 р. положенням про те, що «особиста порука може

застосовуватися лише за письмового клопотання поручителя (поручителів) та згоди особи, щодо якої дається порука».

1. 40 поручителів просят суд освободить Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/news/450416-40-poruchiteley-prosyat-sud-osvobodit-timoshenko-spisok.html>.

2. Генпрокуратура відмовилася звільнити Луценка на поруки сотні депутатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1191724-genprokuratura-vidmovilasya-zvilniti-lucenka-na-poruki-sotni-deputativ>.

3. Генпрокуратура не відпустила Луценка на поруки нардепів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/article/456135>.

4. НУНС вимагає негайно звільнити Луценка з-під варти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/27/5719525/>.

5. Депутати готові взяти на поруки лише Луценка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/02/110217_lutsenko_mp_quarant_ob.shtml.

6. Нардепи просят суд отпустить Луценко на поруки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/148523/nardepy-prosyat-sud-otпустit-lutsenko-na-poruki>

7. Через неделю Щербань будет признан полностью невиновным?! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/70997/через_nedelyu_scherban_budet_priznan_polnostyu_nevinovnym.

8. Регіонали шкірять зуби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/21708-stretovich-regionali-shkiryat-zubi.html>.

9. Генпрокуратура відпустила Щербаня на поруки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/politics/55967-Genprokuratura-vidпустila.html>.

10. Владимир Щербань пошел по рукам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/press/2006/11/06/105340.html>.

11. Словник української мови: в 11 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1971. – 550 с.

12. Лопатин В. В. Малый толковый словарь русского языка / В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – М.: Русский язык, 1990. – 704 с.

13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль – М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 1. – 500 с.

14. Селигмен Адам. Проблема дверия / Адам Селигмен; пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.

15. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Довіра>.

16. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України: підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.

17. Кримінально-процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – К.: ФОРУМ, 2003. – 495 с.

18. Чухраєв Д. А. Напрями вдосконалення особистої поруки в кримінальному процесі України / Д. А. Чухраєв // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 966–971.

19. Скрипкина Т. П. Психология доверия: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т. П. Скрипкина. – М.: Академия, 2000. – 264 с.

20. Манаєв Ю. В. Применение мер пресечения следователем / Ю. В. Манаєв, С. В. Посник, В. В. Смирнов. – Волгоград: Волгоградская высшая школа милиции МВД СССР, 1976. – 112 с.

21. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальное принуждение / З. Ф. Коврига. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. – 175 с.

22. Гречишникова О. С. Обеспечение прав обвиняемого и подозреваемого при применении процессуального принуждения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Оксана Сергеевна Гречишникова. – Волгоград, 2001. – 209 с.

23. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. В. В. Мозякова. – М., 2002.

24. Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В. А. Михайлов. – М.: Право и Закон, 1996. – 304 с.

25. Трунова Л. К. Современные проблемы применения мер пресечения в уголовном процессе: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Людмила Константиновна Трунова. – М., 2002. – 419 с.

26. Попов К. В. Проблемы участия суда в применении мер пресечения: дисс. на стискивание ученой степени канд. юрид. наук: 12.00.09 / Константин Валерьевич Попов. – Краснодар, 2004. – 220 с.

27. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / под ред. И. Л. Петрухина. – М., 2002.

28. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16.07.1999 № 295-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.07.2014 № 165-3) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9900295.

29. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04.07.2014 № 231-V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.11.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852.

30. Лист Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 р. № 511-550/04-13 «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>.

31. Капинус Н. И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Николай Иванович Капинус. – М., 2001. – 547 с.

32. Уголовно-процессуальный кодекс РФ от 18.12.2001 № 174-ФЗ (ред. от 03.02.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakonbase.ru/upk/>

Рыбалко В. А. Оценочные понятия, использованные при регламентации меры пресечения в виде личного поручительства

Отмечено, что обязательным требованием к поручителю является то, что им должно являться лицо, которое может обеспечить цель личного поручительства. В решении вопроса о возможности какого-либо лица быть поручителем следует учитывать его личные качества, характер отношений между подозреваемым и лицом, изъявившим желание стать поручителем, способность потенциального поручителя влиять на поведение подозреваемого/обвиняемого. Сформулирован ряд рекомендаций по усовершенствованию норм, регламентирующих применение этой меры пресечения.

Ключевые слова: личное поручительство, лицо, заслуживающее на доверие, особое доверие, добросовестность поведения поручителя, количество поручителей.

Rybalko V. O. Estimated concepts in the regulation of the use of a preventive measure in the form of personal guarantee

The article states that the requirement for the guarantor is that it would be a person who could provide a purpose of personal surety. When solving the problem of the ability of certain person to be the guarantor it is necessary to pay attention to the personal qualities of the person, the nature of the relations between a suspect and a person who wishes to be the guarantor, the ability of the potential guarantor to influence on the behavior of the suspect/accused. An argument against expressed in legal literature offers to estimate a new concept of «good faith behavior of a guarantor». It is proved that the arguments of the guarantor about implementation of good faith of the obligations assumed and the inability to prevent undesirable behavior of the suspect / accused, in any case do not release him from liability.

It is claimed that the achievements in any field do not guarantee the presence of the potential guarantor's positive moral qualities, the desire to promote criminal justice authorities, the availability of respect from the part of the suspect / accused, the opportunity of influence on him. Criticized the opinion of some researchers who argue that the enforcement authority must determine which specific obligations can take on each of the guarantors and really ensure their implementation and that such distribution of responsibilities between the guarantors of their responsibility for misconduct will have a personal character.

The author defends the point of view that each guarantor undertakes to: 1) appear at the appointed time for the challenge of leading the process; 2) The other way not to interfere with the criminal proceedings and argues that the law does not share these commitments with the personal surety.

Proved that the personal surety should apply only at the request or with the surety agreement (which shows the relationship of mutual trust between him and the suspect /accused). Given this proposed relevant amendments to the Code of Ukraine in 1912.

Key words: personal guarantee, a trustworthy person, special trust, good faith behavior of a guarantor, number of guarantors.

Стаття надійшла 2 червня 2015 р.

СЛУЖБОВА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ НА ФІНАНСОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості службової особи як суб'єкта злочинного посягання на фінансову безпеку держави. З'ясовано, що службова особа характеризується двома групами взаємозумовлених ознак: функціональними та посадовими. Визначено та проаналізовано ці ознаки службової особи, а також здійснено їх класифікацію: функціональні – за видом виконуваних функцій та часом виконання; посадові – за професійною приналежністю особи та часом обіймання посади. Здійснено відмежування публічної службової особи від приватної саме за змістом посадової ознаки, тобто за приналежністю особи до визначеного законом органу, підприємства, установи чи організації.

Ключові слова: суб'єкт злочину, фінансова безпека держави, функціональні ознаки, посадові ознаки, публічна службова особа, приватна службова особа.

Постановка проблеми. Фінансова безпека держави нині опинилася під впливом багатьох негативних факторів, одним із яких є злочинність. Специфіка суспільної небезпеки фінансової злочинності зумовлена особливостями суб'єкта таких злочинів. Насамперед це пов'язано з тим, що вчинювати протиправні діяння, які порушують суспільні правовідносини у фінансовій системі, можуть переважно службові особи.

Стан дослідження. Норми, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, що посягають на фінансову безпеку держави, у своїх працях розглядали такі вчені, як П. П. Андрушко, Л. П. Брич, Р. А. Волинець, О. О. Дудоров, В. М. Руфанова, В. І. Тютюгін, Є. Л. Стрельцов, М. І. Хавронюк та інші. Поняття службової особи було більш детально проаналізовано М. І. Мельником, В. О. Навроцьким, Т. І. Слуцькою, В. М. Киричко, Є. Л. Стрельцовим, М. І. Хавронюком та іншими, хоча кількість таких досліджень, з огляду на практику застосування відповідних норм, не є достатньою.

Метою статті є визначення особливостей службової особи як суб'єкта злочинного посягання на фінансову безпеку держави.

Виклад основних положень. Суб'єктом злочинів, які вчиняються у фінансовій системі, зокрема передбачених ст.ст. 191, 210, 211, 212, 212-1, 218-1, 364, 366, 367 КК України, є службова особа. У чинному законодавстві тлумачення службової особи наведено

у двох статтях КК України. Так, одне з визначень наведено у п.п. 1, 2 примітки до ст. 364 КК України та поширюється на ст.ст. 368, 368-2, 369 КК України. Інше визначення наведено у ч.ч. 3, 4 ст. 18 КК і поширюється на все коло службових осіб, незалежно від того, в якій установі (державній чи приватного права) вони обіймають посади.

Враховуючи визначення службової особи, наведено у ч.ч. 3, 4 ст. 18 та п.п. 1, 2 примітки до ст. 364 КК, можна зробити висновок, що службова особа характеризується двома групами взаємозумовлених ознак. Перша група характеризує повноваження особи – коло дій, пов'язане з її функціональними обов'язками (виконання владних, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій), через учинення яких особа визнається службовою. Така група ознак, як слушно зазначає В. О. Навроцький, може бути названа функціональною [1, с. 19].

До функціональних ознак службової особи належать функції представників влади та місцевого самоврядування, організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції. Визначаючи коло функцій, здійснюваних представниками влади, необхідно зауважити, що чимало вчених вважають представниками влади осіб, повноваження яких поширюються за межі конкретної системи органів влади чи управління (тобто на осіб, не підпорядкованих їм за службою), чії дії не обмежуються рамками певного відомства, системи [2, с. 8; 3, с. 133]. Своєю чергою, погоджуючись із цими вченими, поділяємо думку, що для представників влади характерним є право пред'являти вимоги, визначати зміст поведінки, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними і юридичними особами, незалежно від їх відомчої підпорядкованості чи підлеглості [4, с. 1049; 5, с. 47]. Вважаємо, що вказані повноваження й визначають зміст виконуваних ними функцій. Слід звернути увагу на те, що функції представника місцевого самоврядування мають аналогічний зміст, відмінним є лише те, що дія його повноважень поширюється не на всю територію держави, а лише на певну її територіальну одиницю (населений пункт).

Підкреслимо, що до внесення ЗУ від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI змін до КК у п. 1 примітки до ст. 364 КК зазначалося про здійснення функцій лише «представниками влади», доповнення норми вказівкою про здійснення функцій «представниками місцевого самоврядування» зумовлено, на нашу думку, тим, що Конституція України не відносить органи місцевого самоврядування до органів державної влади. Аналогічне твердження міститься й у Рішенні КСУ від 26 березня 2002 р. № 6-рп/2002 у справі за конституційним поданням Міністерства

внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 28 ЗУ «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів» (справа про охорону трудових прав депутатів місцевих рад), де зазначено, що органи місцевого самоврядування не є органами державної влади, їх слід розглядати як форму здійснення народом влади, яка визнається і гарантується в Україні [6].

Слід зазначити, що законодавець, надаючи визначення службової особи як у ст. 18 КК, так і у примітці до ст. 364 КК, пов'язує функціональні ознаки службової особи не лише з тим, що вона виконує функції представника влади чи місцевого самоврядування, а й з виконанням нею організаційно-розпорядчих та/чи адміністративно-господарських функцій. Зазначимо, що ці функції особа може здійснювати як альтернативно, так і одночасно (крім випадку поєднання функцій представника влади та представника місцевого самоврядування – їх відмежування, незважаючи на те, що ці поняття співвідносяться як ціле і частина, необхідне з огляду на законодавче визначення поняття службової особи), наприклад, бути одночасно представником влади та уповноваженим виконувати адміністративно-господарські чи/та організаційно-розпорядчі функції.

Розглядаючи питання організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій, необхідно вказати, що законодавець не розкриває їх зміст, така прогалина кримінального закону заповнюється визначеннями, напрацьованими теорією кримінального права та закріпленими судовою практикою (абз. 3, 4 п. 1 ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5) [7, с. 235–236]. Хоча у зазначеній постанові ПВСУ йдеться про організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські обов'язки, а не функції, їх зміст жодних сумнівів або різничитань у науковій спільноті із цього приводу не викликає, а тому наведені визначення цілком можуть бути поширені й на організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції.

Функціональні ознаки, відповідно до закріплених у кримінальному законі визначень, за часом виконання поділяються на такі, що здійснюються постійно, тимчасово та за спеціальним повноваженням. Водночас під постійним виконанням зазначених функцій слід розуміти виконання їх упродовж невизначеного строку (на постійній основі), що зрозуміло з наказу, розпорядження про призначення особи на посаду, яке й зумовлює їх виконання. Тимчасове виконання функцій вказує на виконання їх у межах певного строку, наприклад, для заміни тимчасово відсутнього працівника, який виконує такі функції постійно. Виконання ж аналізованих функцій за спеціальним повноваженням (дорученням) означає надання таких функцій особі на деякий час, для

виконання певного завдання. Крім того, функціями службової особи за спеціальним повноваженням, з огляду на застосоване законодавцем формулювання «виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким...», може наділятися особа (альтернативно) повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Зауважимо, що із констrukцій ч. 3 ст. 18 КК та п. 1 примітки до ст. 364 КК вбачається, що тимчасово та за спеціальним повноваженням можуть виконуватися функції як представника влади чи місцевого самоврядування, так і організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції.

Друга група ознак відображає приналежність особи внаслідок займаної посади чи наділення відповідними функціями тимчасово чи за спеціальним повноваженням до певного органу, підприємства, установи, організації (органу державної влади чи місцевого самоврядування, державного чи комунального підприємства, установи чи організації, юридичної особи приватного права). Цю групу ознак можна назвати посадовими. Слід зауважити, що для визнання особи службовою необхідне поєднання двох цих складових, оскільки наявність лише посадової ознаки за відсутності в особи функціональної, як і навпаки, не може бути підставою для визнання особи службовою. У зв'язку з цим використання в юридичній літературі та в матеріалах кримінального (судового) провадження терміна «посадова особа» як послання на суб'єкт службових злочинів є неправильним, оскільки така термінологія не лише не відповідає нормі кримінального закону, але й не відображає якісну характеристику такого суб'єкта. Вважаємо, що саме на необхідність такого поєднання вказаних ознак і приведення назви спеціального суб'єкта у відповідність до змісту поняття «службової особи», на нашу думку, крім іншого, і зважав законодавець, змінивши абсолютно правильно термінологію понятійних елементів службових злочинів, передбачивши «службова особа» замість «посадова».

Посадова ознака службової особи відображає приналежність особи внаслідок займаної посади чи наділення відповідними функціями постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням до певного органу, підприємства, установи, організації, зокрема, згідно з п. 1 примітки до ст. 364 КК, до органу державної влади чи місцевого самоврядування, державного чи комунального підприємства, установи чи організації (відповідно до положень ч. 3 ст. 18 КК, ще й юридичної особи

приватного права). Крім того, згідно з абз. 2 п. 1 примітки до ст. 364 КК, для цілей ст.ст. 364, 368, 368-2, 369 КК до державних і комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи, у статутному фонді яких, відповідно, державна чи комунальна частка перевищує 50% або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства. Таке доповнення законодавця зумовлене необхідністю розширити коло суб'єктів зазначених складів злочинів, оскільки законодавчо закріплене поняття державних і комунальних підприємств указує на їх звужений зміст.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 63 Господарського кодексу (далі – ГК) України, комунальним підприємством визнається підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади, а, згідно з п. 4 цієї частини статті, під державним підприємством слід розуміти підприємство, яке діє на основі державної власності. Своєю чергою, як зазначається у науковій літературі, за ступенем юридичної та господарської самостійності суб'єктів державного сектора можна поділити на дві групи: державні підприємства, що мають статус юридичної особи, і державні підприємства без статусу юридичної особи. Якщо державні підприємства не мають статусу юридичної особи, то вони є підрозділами державних органів і установ і перебувають на балансі та під контролем державних відомств. До таких підприємств можна віднести монетні двори, державні та комунальні школи, дитячі садки, в'язниці [8, с. 204].

Із наведених визначень убачається, що законодавець визнає державними та комунальними підприємствами лише ті, які діють на основі не частини, а лише повної державної або комунальної власності. Тому, зважаючи на кількість діючих підприємств, у статутному фонді яких державна чи комунальна частка перевищує 50% або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на діяльність такого підприємства, для зменшення кількості випадків зловживань із боку службових осіб цих підприємств і недопущення неоднакового застосування правозастосовними органами кримінального закону, а також для збереження єдиних підходів у визначенні державних і комунальних підприємств, п. 1 примітки до ст. 364 КК було доповнено новим положенням.

Необхідно зазначити, що таке правило застосовується і в інших чинних нормативно-правових актах України. Наприклад, у ч. 2 ст. 22 ГК суб'єктами господарювання державного сектора економіки визнаються суб'єкти, що діють на основі лише державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному фонді яких перевищує 50%

чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів, а відповідно до абз. 2 п. 3 Загальних положень Положення про порядок бухгалтерського обліку окремих активів та операцій підприємств державного, комунального секторів економіки і господарських організацій, які володіють та/або користуються об'єктами державної, комунальної власності, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 19 грудня 2006 р. № 1213, підприємствами державного, комунального секторів економіки є підприємства, що діють на основі лише державної або комунальної власності, а також господарські товариства, державна або комунальна частка у статутному капіталі яких перевищує 50% чи становить величину, що забезпечує державі або органам місцевого самоврядування право вирішального впливу на їх господарську діяльність [9]. Відповідаючи на запитання, яке може виникнути у правозастосувача, як з'ясувати, чи забезпечує державі, чи територіальній громаді наявна частка у статутному фонді можливість впливати на господарську діяльність такого підприємства, слід зазначити, що, відповідно до теорії господарського права та практики її застосування, ступінь контролю держави за господарськими товариствами, створеними в процесі корпоратизації та приватизації державного майна, залежить від розміру її корпоративних прав, які відповідно поділяються на такі, що забезпечують повний контроль держави за прийняттям товариством рішень щодо його діяльності, і такі, що неповною мірою забезпечують здійснення контролю, а саме: 1) якщо частка держави становить 50% + 1 акція і більше, то держава повністю контролює діяльність цього суб'єкта господарювання; 2) якщо частка держави становить 25–50%, то держава володіє блокуючим пакетом акцій, що дає їй право блокувати певні рішення загальних зборів акціонерів; 3) володіння значним пакетом акцій, обсяг якого має становити більше 10%, дає право державі брати участь у зборах акціонерів, ініціювати загальні збори та перевірку фінансово-господарської діяльності підприємства [8, с. 204]. Іншими словами, величина, що забезпечує державі або органам місцевого самоврядування право вирішального впливу на господарську діяльність змішаних акціонерних компаній з часткою державної або комунальної власності, становить 25%.

Своєю чергою, посадові ознаки за часом обіймання відповідної посади, з огляду на вжите у ч. 3 ст. 18 КК та п. 1 примітки до ст. 364 КК формулювання «обіймають постійно чи тимчасово ... посади...», можуть поділятися на постійні та тимчасові.

Зважаючи на викладене, на нашу думку, саме за змістом посадової ознаки, тобто за приналежністю особи до визначеного законом

органу, підприємства, установи чи організації, слід відмежовувати публічну службову особу від приватної.

У ч. 4 ст. 18 КК та у п. 2 примітки до ст. 364 КК передбачається, що службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади у законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі іноземної держави, зокрема присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судочинству, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, судді та посадові особи міжнародних судів. Це визначення, як правильно зазначає Т. І. Слуцька, більш точно акцентує на приналежності службової особи-іноземця до певної посади, вміщуючи перелік останніх [10, с. 102]. Попри це, ми не можемо погодитись з авторкою, що це визначення виводить із кола зазначених суб'єктів осіб без громадянства та іноземців, які у попередній редакції примітки до ст. 364 КК визнавалися службовими особами [10, с. 102–103]. Вважаємо, що особи без громадянства та іноземці, які можуть виконувати функції службової особи, перебуваючи на відповідній посаді у державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях, охоплюються ч. 3 ст. 18 КК та п. 1 примітки до ст. 364 КК, або, перебуваючи на відповідній посаді в юридичній особі приватного права незалежно від організаційно-правової форми, – ч. 3 ст. 18 КК.

Зауважимо, що порівняння змісту ч. 4 ст. 18 КК і п. 2 примітки до ст. 364 КК свідчить про повну тотожність цих норм. Перевантаження змісту кримінального закону, з огляду на необхідність його оптимізації, видається недоцільним, тим паче, що подвійне, майже тотожне визначення ознак службової особи в Загальній та Особливій частинах КК призводить до зайвого нагромадження ст. 364 КК.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

– службова особа характеризується двома групами взаємозумовлених ознак: функціональними та посадовими. Не може бути підставою для визнання особи службовою наявність у неї лише посадової або функціональної ознаки, оскільки обов'язковим є їх поєднання;

– функціональні ознаки слід класифікувати: 1) за видом виконуваних функцій: а) представника влади; б) представника місцевого

самоврядування; в) організаційно-розпорядчі; г) адміністративно-господарські; 2) за часом виконання: а) постійні; б) тимчасові; в) за спеціальним повноваженням. Останні, своєю чергою, за суб'єктом покладення поділяються на такі, якими наділяє (альтернативно) повноважний орган державної влади, орган місцевого самоврядування, центральний орган державного управління зі спеціальним статусом, повноважний орган чи повноважна особа підприємства, установи, організації, суд або закон;

– посадові ознаки слід класифікувати за: 1) приналежністю особи до: а) органу державної влади; б) органу місцевого самоврядування; в) державного чи комунального підприємства; г) державної чи комунальної установи; ґ) державної чи комунальної організації; д) юридичної особи приватного права; 2) за часом обіймання: а) постійні; б) тимчасові;

- відмежовувати публічну службову особу від приватної слід саме за змістом посадової ознаки, тобто за приналежністю особи до визначеного законом органу, підприємства, установи чи організації, зокрема залежно від того, чи обіймає вона посаду в органах державної влади, місцевого самоврядування, державному або комунальному підприємстві, установі чи організації або ж в юридичній особі приватного права незалежно від її організаційно-правової форми.

---

1. Навроцький В. О. Чи є експерт службовою особою? / В. О. Навроцький // *Життя і право*. – Пробний номер. – С. 19–21.

2. Бантишев О. Ф. Відповідальність за злочини у сфері службової діяльності: питання кваліфікації злочинів, передбачених розділом XVII Кримінального кодексу України: навч. посібник / О. Ф. Бантишев, В. І. Рибачук. – К.: Ін Юре, 2003. – 116 с.

3. Васильєв А. С. До питання про поняття, ознаки і функції службової особи / А. С. Васильєв, Є. Л. Стрельцов // *Вісник Академії правових наук*. – 1995. – № 3. – С. 125–136.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2012. – 1316 с.

5. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. Видання восьме, перероб. та доп. / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Х.: Одиссей, 2012. – 904 с.

6. Рішення Конституційного Суду України від 26 березня 2002 р. № 6-рп/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v006p710-02>.

7. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – 2-е вид., змін. і доп. – К.: Скіф, 2007. – 492 с.

8. Дейнека О. В. Систематизація суб'єктів державного сектора економіки України / О. В. Дейнека // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 199–206.

9. Положення про порядок бухгалтерського обліку окремих активів та операцій підприємств державного, комунального секторів економіки і господарських організацій, які володіють та/або користуються об'єктами державної, комунальної власності, затверджене наказом Міністерства фінансів України від 19 грудня 2006 р. № 1213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=66843&cat_id=50097

10. Слущка Т. І. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тетяна Іванівна Слущка. – К., 2010. – 232 с.

Тихонова А. В. Службное лицо как субъект преступного посягательства на финансовую безопасность государства

Рассмотрено особенности служебного лица как субъекта преступного посягательства на финансовую безопасность государства. Выяснено, что служебное лицо характеризуется двумя группами взаимообусловленных признаков: функциональными и служебными. Определены и проанализированы эти признаки служебного лица, а также проведена их классификация: функциональных – по виду выполняемых функций и времени выполнения; служебных – по профессиональной принадлежности лица и времени занятия должности. Проведено разграничение публичного и частного служебных лиц именно по содержанию служебного признака, то есть по принадлежности лица к определенному законом органу, предприятию, учреждению или организации.

Ключевые слова: субъект преступления, финансовая безопасность государства, функциональные признаки, должностные признаки, публичное служебное лицо, частное служебное лицо.

Tikhonova O. V. Officer as the subject of a criminal assault on the financial security of the state

Nowadays the financial security of the state is influenced by many negative factors, one of which is a crime. The specificity of financial crime of social dangerousness is caused by the peculiarities of the subject of such crimes. First of all this is connected with the fact that unlawful acts, which break social relationship in the financial system, are First of all this is connected with the fact that unlawful acts, which break social relationship in the financial system, are mainly committed by officers.

Officials are characterized by two groups of interdependent characteristics: functional is a number of acts connected with its functional duties (execution of authoritative, organizational and administrative or administrative and economic functions), having performed them, a person is recognized as an officer; official characteristic reflects the individual identity because of his or her position or empowering of relevant functions, temporarily or on special authority to a body, enterprise, institution, organization (state authority or local government, state or municipal

enterprises, institutions or organizations, legal entities of private law). It cannot be the basis for an official recognition of a person as officer just by an official or functional characteristic, as their combination is obligatory. Functions as a representative action of power or local self-government, as well as organizational and management or administrative functions can be performed by temporary and special powers.

Public official should be distinguished from private one by the content of officer characteristics as a person belonging to the body ascertained by the statute, enterprise, institution or organization, in particular depending on holding a position in the government, local self-government, state or municipal enterprise, institution or organization or legal entities of private law regardless of the legal form.

Key words: *subject of crime, financial security of the state, functional features, officials signs, public official, private officer.*

Стаття надійшла 16 грудня 2015 р.

УДК 343.985

О. В. Хаваліц

РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЇ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ ПРИ ПОВІДОМЛЕННІ ПРО ПІДОЗРУ У ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Визначено особливості організації прокурорського нагляду при повідомленні особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення терористичного характеру. Особливу увагу приділено наглядовій діяльності щодо забезпечення права підозрюваного на захист, а також можливості здійснення спеціального досудового розслідування у вказаній категорії кримінальних проваджень.

Зазначено, що у кримінальних провадженнях про злочини терористичного характеру заочне провадження повинно ініціюватись лише в особливих випадках, коли наявні докази безсумнівно вказують на винність підозрюваного і коли безсумнівно відсутня можливість доставити його до слідчого, прокурора. Зроблено висновок про необхідність доповнення чинного Кримінального процесуального кодексу України положенням про повідомлення про підозру.

Ключові слова: *злочини терористичного характеру, досудове розслідування, прокурорський нагляд, законність, підозрюваний, спеціальне досудове розслідування.*

Постановка проблеми. Важливим напрямом діяльності прокурора є забезпечення законності при повідомленні особі про підозру (ст.ст. 276–279 КПК) як одного із важливих процесуальних рішень, яке приймає прокурор або слідчий за погодженням із прокурором до завершення розслідування у кримінальному провадженні.

В цьому процесуальному рішенні на основі доказів, зібраних за проведення досудового розслідування, конкретна особа набуває статусу підозрюваного.

Саме з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення розпочинається притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального провадження (п. 14 ст. 3 КПК України) [1].

Стан дослідження. Деякі аспекти розслідування злочинів терористичного характеру були предметом дослідження В. Ф. Антипенка, В. О. Глушкова, О. Ф. Долженкова, В. П. Ємельянова, В. П. Захарова, Я. Ю. Кондратьєва, В. А. Ліпкана, М. А. Погорецького та ін. Проте варто констатувати, що вивченню реалізації функції прокурорського нагляду при повідомленні про підозру у вчиненні кримінального правопорушення терористичного характеру у вітчизняній науці увага не приділялась.

Метою статті є розкриття змісту положень організації прокурорського нагляду при повідомленні особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення терористичного характеру.

Особливу увагу приділено наглядовій діяльності щодо забезпечення права підозрюваного на захист, а також можливості здійснення спеціального досудового розслідування у вказаній категорії кримінальних проваджень.

Виклад основних положень. Відповідно до КПК України, слідчий за погодженням із прокурором, або ж прокурор, реалізуючи свої повноваження щодо процесуального керівництва досудовим розслідуванням, складає та в день складання вручає особі письмове повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Перед цим прокурор самостійно оцінює наявність відповідних підстав для письмового повідомлення про підозру, тобто: законність затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; законність обрання до особи одного з передбачених КПК запобіжних заходів; наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (п. 11 ст. 36, ст. 276 КПК України) [1]. Такі дії прокурора, що поєднують наглядову та процесуально-керівну функції, попереджують порушення закону слідчим.

Під час розслідування вказаний етап пов'язаний з тим, що в процесі досудового розслідування накопичено достатньо доказів для підозри у вчиненні злочину конкретною особою. Цю підозру вперше чітко сформульовано в офіційному документі – повідомленні особи про підозру. У ній слідчий наводить початковий висновок про наявність і суть кримінально караного діяння, учиненого конкретною особою [2, с. 349].

Перевага цього акта полягає в тому, що він практично унеможлиблює участь у процесі осіб із невизначеним статусом, які фактично є підозрюваними, а слідчі працюють з ними як зі свідками, що, з погляду захисту прав людини, є неприпустимим, оскільки свідок для захисту своїх інтересів не має дуже вагомих прав, порівняно з наданими законом офіційно визнаному підозрюваному [3, с. 350].

До прикладу, прокуратурою Сватівського району Луганської області погоджено повідомлення про підозру виконавчу обов'язків мера м. Рубіжне Х., який сприяв діяльності терористичного угруповання. Встановлено, що Х. брав активну участь у блокуванні автошляху в м. Рубіжне з метою перешкоджання руху військової техніки Збройних Сил України в зону АТО. Його дії кваліфіковано за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 258-3 КК України (створення терористичної групи чи терористичної організації) [4].

Прокурорський нагляд за законністю дій, які здійснюються на етапі повідомлення про підозру у вчиненні злочинів терористичного характеру, є однією з найскладніших проблем як кримінального процесу загалом, так і діяльності прокурора. На момент затримання в екстремальних умовах діє значна кількість суб'єктів, що часто призводить до непоправних помилок. Водночас порушення закону й помилки, яких припускаються під час повідомлення особи про підозру, можуть призвести до істотних обмежень прав і свобод громадян, спричинити обурення й обґрунтовані скарги з боку підозрюваного та його захисника.

Наглядаючому прокуророві також варто мати на увазі, що з повідомленням особі про підозру слідчий (як, власне, й прокурор) набуває права застосувати щодо підозрюваного заходи забезпечення кримінального провадження.

Здійснюючи свою функцію щодо дотримання законності, прокурор має перевірити дотримання вимог законності щодо вручення слідчим письмового повідомлення особі про підозру, передбачене ст. 278 КПК України, у випадку виникнення підстав для повідомлення про нову підозру або зміну раніше повідомленої підозри [1].

Для запобігання порушенню права на захист через незабезпечення підозрюваного перекладачем прокуророві, слідчому необхідно з'ясувати, наскільки вільно він володіє мовою кримінального провадження. Це особливо актуально у злочинах терористичного характеру, значна частка підозрюваних у яких є російськомовними громадянами. Часто на досудовому розслідуванні такі особи розуміють українську, а в суді заявляють, що не розуміють суті повідомленої підозри і потребують перекладача.

Як уявляється, з метою недопущення таких негативних ризиків наглядаючий прокурор повинен давати слідчому вказівки щодо обов'язкового залучення захисника та перекладача до кримінального провадження.

Здійснюючи наглядові функції, прокурор зобов'язаний урахувати специфіку таких кримінальних проваджень, їх резонансний характер, наявність політичних мотивів або зацікавленості «кланових» структур, психологічні особливості осіб, які здійснюють розслідування, а також від яких залежить її вирішення (оперативних співробітників, експерта та інших), решту нюансів і деталей, які мають значення і які не може ігнорувати прокурор.

Подальше розслідування може призвести до встановлення обставин, які виключають кримінальну відповідальність особи, або інших підстав до завершення досудового розслідування щодо цієї особи, до виявлення нових осіб, які вчинили або є причетними до вчинення кримінального правопорушення. Тому у разі необхідності змінити або доповнити повідомлення про підозру слід мати на увазі, що нове повідомлення про підозру має бути узагальненим, його виносять не в доповнення до попередніх повідомлень, а замість раніше складених повідомлень про підозру. За цих обставин раніше винесене повідомлення про підозру, яке залишається в матеріалах провадження, втрачає чинність.

Непоодинокі випадки зупинення досудового розслідування щодо злочинів терористичного характеру на підставі того, що підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме (п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України) [1]. Так, кримінальне провадження № 2201309000000 було зупинене щодо П., підозрюваного у вчиненні терористичного акту стосовно кандидата в народні депутати України, заступника голови Івано-Франківської ОДА Ш. М. В., унаслідок якого останній загинув. Постанова про притягнення П. як обвинуваченого у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 27 та ч. 3 ст. 258 КК України, винесена слідчим ще 28.03.2003 р.,

і в той же день Івано-Франківським міським судом дано дозвіл на його затримання і доставку в суд під вартою. Водночас трое співучасників П. у вчиненні зазначеного терористичного акту розшукані та відбувають призначене судом покарання у вигляді довічного позбавлення волі [5].

Належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є підпис особи про отримання повістки, зокрема на поштовому повідомленні, відеозапис вручення особі повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом. У випадку неприбуття підозрюваного без поважних причин на виклик до нього може бути застосовано грошове стягнення (ст. 139 КПК) або привід (ст.ст. 140–143 КПК) [1].

З уваги на специфіку злочинів терористичного характеру, зазначимо, що повістка про виклик особи, яка проживає за кордоном, вручається згідно з міжнародним договором про правову допомогу, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а за відсутності такого – за допомогою дипломатичного (консульського) представництва.

З огляду на викладене, закон правильно вимагає від слідчого встановлення причин, із яких йому невідомо місцезнаходження підозрюваного, зокрема у ч. 2 ст. 280 КПК України вказано, що до зупинення досудового розслідування слідчий зобов'язаний виконати всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, проведення яких необхідне та можливе, а також усі дії для встановлення місцезнаходження особи. Однак, ні в КПК 1960 року, ні в чинному КПК України не зазначено, які саме дії повинен здійснити слідчий, що може призвести як до елементарного нерозуміння слідчим, що за дії він повинен виконати, так і до формального виконання ним положень ч. 2 ст. 280 КПК України. В деяких кримінальних провадженнях слідчі взагалі не вживають жодних заходів, спрямованих на встановлення місця перебування та розшук підозрюваних. До причин суб'єктивного характеру входить неправильне розуміння слідчими своїх обов'язків в організації роботи цієї категорії проваджень.

Завдання слідчого, якщо місце перебування розшукуваного підозрюваного невідоме, відповідно до ч. 2 ст. 180 КПК України, – вжити всіх необхідних заходів до встановлення місця його перебування. У разі переховування підозрюваного від слідства постає завдання зібрання доказів, які підтверджують, що підозрюваний саме переховується від слідства, а не перебуває в лікарні, відрядженні, або на заробітках за межами населеного пункту, області чи України.

Якщо в результаті вжиття заходів, спрямованих на встановлення місця перебування обвинуваченого, слідчий отримає підтвердження того, що підозрюваний навмисно переховується від слідства, він повинен негайно вжити всіх заходів щодо розшуку підозрюваного. Інакше кажучи, тільки впевнившись у тому, що підозрюваний зник, тобто вчинив умисні дії, спрямовану на ухилення від слідства, слідчий може винести постанову про оголошення підозрюваного в розшук, доручити її виконання оперативним підрозділам і одночасно самостійно здійснювати розшукову діяльність у межах своєї компетенції.

Слідчий повинен виконати дві групи дій. Перша повинна бути пов'язана із допитом родичів, сусідів, знайомих, співробітників стосовно можливого місця знаходження підозрюваного та в процесі допиту встановлення найбільш широкого кола знайомих, які, можливо, мають інформацію про його місце перебування. Друга група дій повинна бути пов'язана із запитам: а) в медичні заклади з метою з'ясування, чи не захворів підозрюваний та чи не госпіталізовано його; б) в морги та органи РАГСУ – чи не помер підозрюваний та чи не змінив прізвища; в) в інформаційні центри – чи не притягнуто підозрюваного до кримінальної відповідальності та чи не утримують його під вартою; г) в митні органи та ОВІР – чи не перетинав підозрюваний кордон.

Наведений перелік слідчих і процесуальних дій не є вичерпним, але залежно від ситуації, що формується у кримінальному провадженні, слідчий виконує інші дії щодо встановлення місця перебування підозрюваного або збирання доказів стосовно його переховування від органів досудового розслідування.

Відповідно до плану розслідування постійно перевіряється ефективність проведеної роботи у відповідній оперативно-розшуковій справі, спільно з оперативним підрозділом розробляється та забезпечується здійснення додаткових пошукових заходів, спрямованих на встановлення місцезнаходження та затримання підозрюваного. З цією метою заслуховуються слідчі та оперативні співробітники з питань активізації розшуку підозрюваних осіб.

Не так давно відсутність можливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які ухилялись від прибуття до органів досудового розслідування чи суду (наприклад, шляхом виїзду за межі території України), з одного боку, дозволяла їм уникати покарання за вчинені кримінальні правопорушення, а з іншого – унеможливила захист прав потерпілого та компенсацію заподіяної йому шкоди як цивільному позивачу у кримінальному процесі. Відпо-

відно права потерпілих, безумовно, порушувались, судові органи та держава втрачали авторитет, положення КПК набували ознак декларативності. Особливо гостро питання спрощення звичайних кримінально-процесуальних процедур постало у зв'язку із загальною стурбованістю, яку в умовах глобалізації спричиняють тероризм та інші злочини.

Верховна Рада України Законом від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» запровадила в Україні новий інститут так званого «заочного» провадження, що в КПК України йменується інститутом спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень, який передбачено главою 24-1. Його запровадження спрямоване на нівелювання можливості злочинця затягувати розгляд кримінального провадження та винесення вироку шляхом ухилення від явки до слідчого, прокурора і в суд. Така процедура дала можливість розслідувати кримінальне правопорушення без участі підозрюваного, визначити його винуватість і призначити покарання [7, с. 135].

На користь застосування спеціального досудового розслідування щодо терористів свідчить і те, що в міжнародних відносинах позитивно вирішується питання про їх екстрадицію у разі, якщо набрав законної сили обвинувальний вирок. Тому не викликає заперечень, що можливість здійснення заочного кримінального провадження у злочинах (значну частку яких утворюють злочини терористичного характеру) є позитивним у сучасній правозастосовній практиці.

До осіб, підозрюваних у зазначених злочинах, законодавець обмежує застосування запобіжних заходів у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави. Попри те, особа вважатиметься підозрюваною і ознайомленою з цим фактом навіть тоді, якщо повідомлення про підозру не буде вручене їй особисто, а надіслане на останню адресу її реєстрації і надруковано в українській державній пресі.

Вважаємо, що у кримінальних провадженнях про злочини терористичного характеру заочне провадження повинно ініціюватись лише в особливих випадках, коли наявні докази безсумнівно вказують на винність підозрюваного і коли безсумнівно відсутня можливість доставити його до слідчого, прокурора. Проте кримінальне переслідування осіб, винних у злочинах терористичного характеру (зокрема в заочному порядку), безсумнівно, сприяє зміцненню світового порядку.

Відповідно до ст. 297-3 КПК, клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування розглядається слідчим суддею не пізніше десяти днів із дня його надходження до суду за участі особи, яка подала клопотання, та захисника. Якщо підозрюваний самостійно не залучив захисника, слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для його залучення [1].

Порядок вручення процесуальних документів підозрюваному під час здійснення спеціального досудового розслідування врегульований статтею 297-5 України. Повістки про виклик підозрюваного у разі здійснення спеціального досудового розслідування надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування. Також вони обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 41-р «Про друковані засоби масової інформації загальнодержавної та місцевої сфери розповсюдження, в яких розміщуються оголошення про виклик до суду відповідача, третіх осіб, свідків, місце фактичного проживання (перебування) яких невідоме, повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого та інформація про процесуальні документи», таким друкованим засобом масової інформації є газета «Урядовий кур'єр» [7]. Оголошення також публікується на офіційних веб-сайтах органів, що здійснюють досудове розслідування. Після того, як повістка про виклик опублікована у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження, підозрюваний вважається належно ознайомленим із її змістом.

Вважаємо, що до можливих негативних наслідків запровадження інституту спеціального досудового провадження та спеціального судочинства в Україні слід віднести проблемність дотримання основних засад кримінального провадження. Залишається багато питань щодо забезпечення права підозрюваного на захист.

Зокрема, це стосується дачі показань, надання доказів, участі та присутності під час проведення слідчих (розшукових) дій. Саме прокурор є тим суб'єктом, який може вплинути на якість досудового розслідування у злочинах терористичного характеру, адже не виключено, що відкриття кримінальних проваджень і проведення з ними заочних процедур використовуватимуться для боротьби з неугодами для чинної влади.

Загалом слід зазначити, що можливість застосування заочного кримінального провадження щодо злочинів терористичного характеру широко використовується на практиці і пов'язане насамперед із неможливістю проведення відповідних процесуальних дій у зоні

проведення антитерористичної операції. Зокрема, 18 травня 2014 року виконувач обов'язків начальника Маріупольської міліції М. взяв участь у прес-конференції, яку проводили представники «ДНР» К. та Б. у захопленій на той час будівлі Маріупольської групи УБОЗ ГУМВС України в Донецькій області.

Окрім того, після звільнення 2014 року з органів МВС України у зв'язку із виходом на пенсію колишній керівник переїхав до м. Новоазовська, тобто на тимчасово окуповану терористами територію. Перебуваючи там, М. став членом терористичної організації «ДНР», а в березні 2015 року навіть очолив незаконний орган влади – адміністрацію Новоазовського району. Нині М. оголошено у розшук. Йому повідомлено про підозру у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 365 (Перевищення влади або службових повноважень) та ч. 1 ст. 258-3 (Участь у терористичній організації) КК України [8].

Висновок. Вважаємо, варто доповнити чинний КПК України положенням про те, що з метою доповнення повідомлення про підозру слідчий повинен скласти нове повідомлення про підозру особи та вручити їй це повідомлення.

Зміна повідомлення про підозру (у вузькому розумінні цього поняття) може обумовлюватися виявленням обставин, які змінюють характер відомостей, викладених у попередньому повідомленні про підозру.

Можуть бути уточнені фактичні обставини вчиненого (місце, час, спосіб діяння, характер і розмір шкоди тощо), виправлена раніше допущена помилка або неточність формулювання підозри. В результаті іншої оцінки доказів може виникнути необхідність змінити кваліфікацію.

---

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. // Голос України. – 2012. – 19 травня (№ 90–91).

2. Хабло О. Ю. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Особлива частина / О. Ю. Хабло, О. С. Степанов, М. П. Климчук. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 200 с.

3. Гончаренко В. Г. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / В. Г. Гончаренко, В. Т. Нор, М. Є. Шумило. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Генеральна прокуратура України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110з81&libid=100820.

5. Архів Івано-Франківського міського суду. Кримінальна справа № 2201309000000.

6. Азаров Ю. І. Чи доцільне запровадження процедури спеціального досудового провадження та спеціального судочинства в Україні / Ю. І. Азаров, М. П. Климчук // Юридична наука. – 2014. – № 12. – С. 134–140.

7. Про друковані засоби масової інформації загальнодержавної та місцевої сфери розповсюдження, в яких розміщуються оголошення про виклик до суду відповідача, третіх осіб, свідків, місце фактичного проживання (перебування) яких невідоме, повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого та інформація про процесуальні документи: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 41-р.

8. Екс-керівника Маріупольської міліції судитимуть заочно за тероризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.pravda.com.ua/news/2015/05/.../7069273...](http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/.../7069273...)

Хавалиц О. В. Реализация функции прокурорского надзора при сообщении о подозрении в совершении уголовного правонарушения террористического характера

Определены особенности организации прокурорского надзора при сообщении лицу о подозрении в совершении уголовного правонарушения террористического характера. Особое внимание уделено надзорной деятельности по обеспечению права подозреваемого на защиту, а также возможности осуществления специального досудебного расследования по указанной категории уголовных производств.

Отмечено, что в уголовных процессах о преступлениях террористического характера заочное производство должно инициироваться только в особых случаях, когда имеющиеся доказательства бесспорно указывают на виновность подозреваемого и когда несомненно отсутствует возможность доставить его к следователю, прокурору. Сделано вывод о необходимости дополнения действующего Уголовного процессуального кодекса Украины положением о сообщении о подозрении.

Ключевые слова: преступления террористического характера, досудебное расследование, прокурорский надзор, законность, подозреваемый, специальное досудебное расследование.

Khavalits O. V. Implementation of prosecutorial supervision in the message on suspicion of committing a criminal offence of a terrorist nature

In the provisions of the scientific article the features of organization of Prosecutor's supervision in the message to the person about suspicion in criminal offence of a terrorist nature.

Special attention is given to oversight activities to ensure the suspect's right to protection, and the possibility of implementation of special pre-judicial investigation on this category of criminal proceedings. The author of the article notes that in criminal proceedings concerning offences of a terrorist nature in absentia proceedings should be initiated only in special cases, when the evidence unquestionably

point to the guilt of the suspect and when undoubtedly there is no possibility to deliver it to the investigator, the Prosecutor.

However, criminal prosecution of perpetrators of terrorist crimes (including in absentia), undoubtedly contributes to the strengthening of world order.

The author of the scientific article concludes on the need to complement the provisions of the current Criminal procedural code of Ukraine, the provision of that content, if necessary, to Supplement the message on suspicion, the investigator must prepare a new notice of suspicion of a person and to give her this message. The message of suspicion (in the narrow sense of the term) may specify the identification of circumstances that change the nature of the information contained in the previous notification of suspicion.

Can be updated the actual circumstances of the committed (place, time, manner, acts, nature and extent of the damage and the like) that are fixed earlier mistake or inaccuracy to the wording suspicious. As a result of a different assessment of the evidence, it may be necessary to change qualification.

Key words: crimes of a terrorist nature, the pre-trial investigation, procuracy supervision, law, suspect, special pre-trial investigation.

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

П. В. Берназ

ПРОБЛЕМА ПОНЯТТЯ І ЗМІСТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто розвиток і сучасне тлумачення поняття «криміналістичне забезпечення слідчої діяльності», що охоплює установлення потреб слідчої практики, наукове розроблення проблем, що виникають у слідчій діяльності, доведення готової криміналістичної продукції слідчим, її впровадження в практику, а також підготовку наукових і слідчих працівників, здатних розробляти і впроваджувати в практику досудового розслідування нові засоби, методи, технології протидії злочинності.

Ключові слова: криміналістичне забезпечення, слідча діяльність, діяльнісний підхід.

Постановка проблеми. У сучасному світі дедалі більше зростає роль науки, «без якої не можна виконати жодне завдання в галузі соціального, економічного чи культурного життя людей» [1, с. 287]. З особливою гостротою постає питання про розвиток і використання досягнень науки в протидії злочинності, в якій у кримінальних цілях дедалі активніше застосовуються сучасні досягнення науки і техніки.

Відомо, що виникнення криміналістики було зумовлено потребами забезпечення практики науковими методами і засобами розслідування злочинів.

У цьому – основний сенс існування цієї науки. Криміналістика є одним з «інструментів» у діяльності посадових осіб щодо встановлення істини в процесі розслідування.

Криміналістика, систематично інтегруючи досягнення з різних галузей знання, використовуючи новітні досягнення сучасної науки і техніки, покликана з метою оптимізації слідчої практики постійно

вивчати нові способи вчинення, приховування злочинів та протидії їх розслідуванню, а також, згідно зі змінами чинного законодавства, своєчасно та відповідно до потреб практики розробляти найбільш ефективні методи і засоби виявлення, припинення, запобігання, розкриття й розслідування скоєних злочинів, для забезпечення виконання як тактичних, так і стратегічних завдань, спрямованих на швидке, повне, об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень і судовий розгляд кримінальних справ. Попри це, якщо застосування норм права прив'язане до певної держави, території, то ідеї, результати розробок і досягнення криміналістики є надбанням усієї юридичної спільноти незалежно від кордонів, вони можуть бути використані в будь-якій державі.

Наука криміналістика, будучи реальним каналом упровадження науково-технічних досягнень у судово-слідчу практику, розробляє сучасні високоефективні способи й інструментальні засоби виявлення і фіксації, вилучення й дослідження слідів, речових доказів і документів. Це сприяє введенню в процес доказування нових видів доказів, виявленню раніше не досліджених їх властивостей і ознак, що значно підвищує ефективність процесу розслідування злочинів і запобігання їм.

Тому однією з основних функцій криміналістичної науки є своєчасне розроблення, пошук з інших галузей знання й оснащення практики боротьби зі злочинністю новими сучасними технічними засобами, методами й технологіями. Гостро постало питання про зв'язок криміналістики з практикою розслідування злочинів. Аналіз слідчої діяльності свідчить про те, що роль і значення цієї найважливішої функції криміналістики не може відповідати вимогам, які щодо неї встановлюються. Ця проблема має перманентний характер, рівень її практичного вирішення залишається недостатнім, потреби практики в науковому забезпеченні, що виникли в слідчій діяльності, досі не тільки не отримали необхідного задоволення, але й зумовили нові питання.

Іншими словами, процес реалізації зв'язку криміналістичних досліджень зі слідчою діяльністю вимагає постійного дослідження й удосконалення. Простежується тенденція хронічного відставання наукових розробок проблем, що стосуються сучасних потреб слідчої практики, а ті дослідження, які здійснені, на жаль, не завжди своєчасно або взагалі не впроваджуються в практичну діяльність слідчого. Як свідчить анкетування матеріалів кримінальних проваджень та опитування слідчих, таке становище не може влаштувати практику, потрібні термінові заходи з оптимізації цих процесів.

Стан дослідження. Проблема криміналістичного забезпечення розслідування злочинів була предметом багатьох дисертацій. Загальнометодологічним питанням присвячені докторські дисертації В. П. Бахіна, А. В. Іщенко, які в Україні є засновниками дослідження цього напрямку в криміналістиці. Найбільш детально ця проблема розвинута у техніко-криміналістичному напрямі: у докторських дисертаціях А. Ф. Волинського, П. Т. Скорченка, а також у численних кандидатських роботах Ю. Ю. Барбачакова, А. В. Горбачова, Д. Ю. Гостевського, І. П. Кочнева та ін. Проблема криміналістичного забезпечення тактики вимагає подальшого дослідження. У такому ракурсі ми виявили докторську роботу К. О. Чаплинського та кандидатські – Е. К. Горячева, В. Ю. Сокола, М. А. Моїсеєва. Проблеми криміналістичного забезпечення окремих методик розслідування злочинів досліджувалися в докторських дисертаціях В. В. Лисенка, Р. Л. Степанюка. Найбільшого розвитку ця проблема набула в кандидатських дисертаціях І. В. Європіної, А. Я. Єрекаєва, В. В. Матвієнка, Л. П. Паламарчук, К. Є. Поджаренко, А. Н. Сретєнцева, О. В. Таран та ін. Криміналістичному забезпеченню слідчої діяльності присвячено кандидатську дисертацію І. І. Дановської.

Мінливий характер злочинності, новели кримінального процесуального законодавства України, суттєво нова практика досудового розслідування – усе це актуалізує проблеми, пов'язані з необхідністю вдосконалення як правового, так і криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

З окремих питань негласних слідчих (розшукових) дій, взаємодії слідчого зі слідчим суддею, оперативним уповноваженим, прокурором та ін. виникла потреба у формуванні нового криміналістичного забезпечення.

Усі перелічені й інші проблеми цього виду виникають у той час, коли в юридичній літературі не досягнуто єдиної думки щодо поняття і сутності криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, що також зумовлює актуальність і значущість дослідження цих питань, а також визначає мету статті.

Виклад основних положень. Початкове, магістральне, основне призначення криміналістики (у зв'язку із чим і відбулося її становлення як науки) – бути керівництвом для слідчого. І ця функція реалізується вже більше ста років не одним поколінням криміналістів і практиків.

Однак сучасна злочинність у технічному, тактичному й стратегічному розумінні дуже швидко пристосовується до постійно змінюваних законів, нових економічних відносин і характеризується значним

кримінальним ресурсом, високим темпом самовідтворення, стійкістю кримінальних і корумпованих зв'язків, фінансуванням за рахунок кримінальної діяльності, конспірацією, широкою обізнаністю в галузі знань і практичних умінь протидії розслідуванню. Особливу небезпеку становлять організовані злочинні формування, ескалація тероризму, сепаратистські рухи, що призвели до злочинів із небаченою раніше кількістю жертв.

Злочинці дедалі частіше використовують вогнепальну зброю, вибухові речовини, застосовуючи нові способи і засоби вчинення та приховування злочинів. Посилюється тенденція до вдосконалення методів і засобів протидії розслідуванню на всіх етапах учинення злочину: за підготовки, під час учинення й після.

Таке становище спричинено не тільки постійно зростаючою злочинністю, більш досконалим рівнем протидії розслідуванню, а й станом розроблення цих проблем криміналістичною наукою, а також несвоєчасністю використання наукових розробок на практиці. Виникає постійна потреба в удосконаленні практики криміналістичного забезпечення, необхідність включення розробок криміналістичної науки у вирішення життєвих проблем розслідування злочинів. Окреслене становище вимагає від криміналістичної науки більш дієвих зусиль, спрямованих на своєчасне забезпечення практики досудового розслідування криміналістичною «продукцією», озброєння слідчих, наділених новими процесуальними повноваженнями, такими криміналістичними засобами, методами і технологіями, які дозволили б реально підвищити ефективність їх діяльності.

Вивчення стану дослідження цієї проблеми свідчить про те, що криміналісти розкривали окремі аспекти криміналістичного забезпечення практики досудового розслідування, водночас виконували конкретні завдання, які постали перед ними залежно від теми дисертацій, монографій, посібників, статей.

Однак проблема криміналістичного забезпечення слідчої практики, яка суттєво змінилася у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України, на монографічному рівні не порушувалася й, відповідно, наукового опрацювання ще не зазнала. Усе це дає підстави вважати, що саме комплексне дослідження криміналістичного забезпечення слідчої діяльності відрізняється новизною як у теоретичному, так і в практичному значенні, будучи найважливішим стратегічним напрямом оптимізації досудового розслідування злочинів, учинених за сучасних умов.

У зв'язку із цим не вирішено низку теоретичних і практичних питань. На жаль, у криміналістичній науці досі не досягнуто єдиної

думки щодо поняття і сутності криміналістичного забезпечення діяльності з розслідування злочинів, у цей термін вкладається різний зміст. Поняття «криміналістичне забезпечення» діяльності органів внутрішніх справ запровадив В. Г. Коломацький наприкінці 70-х років минулого століття, яке в подальшому широко стало використовуватися в науковому та практичному ужитку.

Так, В. Г. Коломацький уважав під цим поняттям «систему впровадження в практичну діяльність криміналістичних знань, утілених у вмінні працівників використовувати в цілях запобігання, розкриття й розслідування злочинів» [2, с. 62].

В. А. Жбанков також тлумачить це поняття як «систему впровадження в їх практичну діяльність криміналістичних знань, утілених у вмінні відповідних осіб використовувати наукові, методичні й тактичні криміналістичні рекомендації, а також техніко-криміналістичні засоби і методи в процесі розкриття, розслідування та запобігання злочинам» [3, с. 9].

Відзначаючи безсумнівну заслугу перед наукою першопрохідців, усе ж підкреслимо те, що обмежувати криміналістичне забезпечення лише системою впровадження криміналістичних знань у практику – означає суттєво звужувати обсяг цього поняття.

В. О. Образцов вважає, що сутність криміналістичного забезпечення кримінального судочинства полягає в наданні посадовим особам правоохоронних органів, які професійно здійснюють боротьбу зі злочинністю, наукової продукції, яка розробляється в криміналістиці, освоєння та використання якої сприяє підвищенню ефективності виконання завдань, що поставили перед користувачами цієї продукції [4, с. 37].

Позитивно сприймаючи термін «наукова продукція, яка розробляється в криміналістиці», слід усе ж зазначити, що в практику впроваджується не лише продукція, яка розробляється тільки в криміналістиці, а й ті методи, засоби, запозичені з інших галузей знань, що розробляються в практичних органах, але ще не вивчені наукою.

Підтримуємо думку про те, що більш адекватним є термін «упровадження», який давно використовується в криміналістиці й трактується як багатовимірна діяльність, пов'язана з інформуванням споживачів продукції, їх навчанням (за необхідності), із наданням науково-методичної допомоги за безпосереднього використання за пропонувананих новел [5, с. 70–73].

В. П. Лавров розглядає криміналістичне забезпечення розкриття й розслідування злочинів як здійснювану правоохоронними органами діяльність, спрямовану на створення умов їх постійної готовності

до застосування засобів, прийомів розкриття й розслідування злочину, зумовлену конкретно оперативно-розшуковою або слідчою ситуацією (мікрорівень або виконавський рівень) [6, с. 6]. Розглядати криміналістичне забезпечення тільки як діяльність правоохоронних органів, принаймні, не точно і далеко не повно. Формування наукового знання може здійснюватися не тільки в результаті діяльності правоохоронних органів, а й у результаті діяльності науково-дослідних інститутів, кафедр, експертних підрозділів та інших установ і організацій. Однак діяльнісний підхід нам імпонує.

В. П. Бахін вважає, що «криміналістичне забезпечення діяльності полягає в розробленні криміналістичних засобів і методів, необхідних для її ефективного здійснення» [7, с. 90], що, на наш погляд, є також неповним визначенням.

Р. С. Белкін розглядає криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ як систему «криміналістичних знань і заснованих на них навичок і вмінь їх співробітників використовувати наукові криміналістичні рекомендації, застосовувати криміналістичні засоби, методи і технології та їх використання з метою запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів» [8, с. 64].

Безумовно, криміналістичне забезпечення не може існувати без системи криміналістичних знань, навичок і вмінь співробітників їх використовувати, однак і цього недостатньо для повноти змісту окресленого поняття.

В. А. Волинський, дискутуючи з Р. С. Белкіним, звертає увагу на те, що останній зводить криміналістичне забезпечення лише до знань і вмінь, оминаючи увагою низку важливих обставин:

– самі собою криміналістичні знання й уміння не виникають, вони формуються в процесі певної діяльності (наукової, навчальної);

– такі знання й уміння реалізуються в діяльності з розкриття та розслідування злочинів;

– «застосовувати криміналістичні засоби, методи і технології» можна тільки тоді, коли вони розроблені та впроваджені в практику. А це теж діяльність;

– нарешті, усі ці напрями діяльності – не самоціль. У практиці боротьби зі злочинністю реалізуються їх результати, практика визначає їх зміст (цілі, завдання, форми), з уваги на свої повсякденні потреби [9, с. 28].

А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко стверджують, що криміналістичне забезпечення методики розслідування окремих видів злочинів – це складне, багатовимірне, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність учених-

криміналістів і практиків із розроблення нових, пристосування відомих науково-технічних досягнень, а також їх упровадження в практику розслідування злочинів із метою оптимального виконання їх завдань [10, с. 17].

Оригінально викладає це поняття З. І. Кірсанов, який розкриває криміналістичне забезпечення боротьби зі злочинністю як розв'язання прикладних завдань криміналістики, що полягають у розробленні та наданні судово-слідчим, оперативно-розшуковим та іншим правоохоронним органам криміналістичних засобів і методик отримання, оцінювання та використання інформації, необхідної для виявлення, запобігання та розкриття злочинів, і як вирішення дидактичної функції, що полягає в розробленні проблем навчання практичних працівників криміналістичним методикам і в озброєнні їх криміналістичними знаннями [11, с. 10].

Справді, і розроблення, і надання криміналістичних засобів і методик, проблеми навчання як елементи криміналістичного забезпечення не викликають у нас заперечень, однак більш точним є термін «упровадження» замість «надання». Крім того, «вирішення дидактичної функції, що полягає в розробленні проблем навчання практичних працівників криміналістичним методикам, озброєнні їх криміналістичними знаннями» – це спільне завдання криміналістики та педагогічної науки.

Якщо проаналізувати словники, то і там можна виявити різночитання. Наприклад, у словнику української мови «забезпечувати» тлумачиться як «доставити будь-що в достатній кількості, задовольняти певні потреби, створювати надійні умови для здійснення чогонебудь, гарантувати що-небудь, захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки» [12, с. 19].

В юридичній енциклопедії це поняття розкривається через «забезпечення доказів», «забезпечення зобов'язань», «забезпечення позову» [13, с. 444–445].

Неоднозначне тлумачення цього поняття свідчить про те, що розкрити цю проблему можливо, застосовуючи діяльнісний підхід, тобто розкриваючи функціональний бік питання. У сучасному науковому пізнанні категорія «діяльність» виконує гносеолого-методологічну роль [14, с. 39], оскільки має універсальний характер, розкриваючи природно-історичну основу життя людини й функціонування суспільства.

За вивчення слідчої діяльності як об'єкта криміналістичного забезпечення слід мати на увазі, що як слідча діяльність, так і криміналістичне забезпечення розглядаються як складні, мінливі,

багаторівневі, ієрархічні системи, для вивчення яких потрібна актуалізація не тільки суто криміналістичних знань, а й комплексу наукових знань із різних галузей, які за необхідності залучаються криміналістикою для забезпечення слідчої діяльності. Для пояснення криміналістичного забезпечення як діяльності необхідно її функціональне розмежування.

Систему криміналістичного забезпечення слідчої практики в юридичній літературі подають у вигляді комплексу дій. Ще 1982 р. В. П. Бахін і А. В. Іщенко деталізували процес забезпечення практики криміналістичними рекомендаціями, який ними поділено на такі етапи: вивчення потреб практики, розроблення криміналістичних рекомендацій, експериментальна перевірка рекомендацій, попередня оцінка рекомендацій, поширення та впровадження криміналістичних рекомендацій на практиці, перевірка на практиці рекомендацій, збір та обробка даних про результати використання на практиці криміналістичних рекомендацій [15, с. 9–10].

В. О. Образцов суттєво розширив цей перелік, уважаючи, що ця система складається з таких етапів (стадій, кроків):

- вивчення вченими-криміналістами, практиками потреб правоохоронних органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю;
- визначення та теоретичне осмислення проблеми, що вимагає криміналістичної розробки з метою задоволення зазначених потреб;
- формулювання мети, її завдань, визначення шляхів, засобів і методів їх вирішення;
- вивчення та узагальнення передового досвіду і типових недоліків практики боротьби зі злочинністю засобами й методами криміналістики;
- виявлення криміналістично значущої своєрідності злочинності на цьому етапі розвитку суспільства;
- вивчення новітніх досягнень науково-технічного прогресу на предмет визначення можливості їх адаптованого використання в криміналістичних розробках прикладного характеру;
- розроблення та апробація дослідних зразків, засобів, прийомів, методів, методик, матеріалів, технологій та їх удосконалення з урахуванням результатів пілотного випробування;
- тиражування вдосконалених і прийнятих до експлуатації зразків створеної криміналістичної продукції;
- оснащення вказаною продукцією та рекомендаціями щодо її використання відповідних практичних структур;
- надання практичним працівникам консультаційної та методичної допомоги в її належному освоєнні, запровадженні та

цілеспрямованому використанні в їхній повсякденній практичній діяльності;

– вивчення досвіду й ефективності використання на практиці впроваджених видів криміналістичної наукової продукції з метою її подальшого вдосконалення та підвищення коефіцієнта корисної дії;

– удосконалення впроваджених у практику розробок і надання практичним працівникам новітніх моделей і модифікацій криміналістичної наукової продукції [4, с. 38].

Висновки. Отже, алгоритм криміналістичного забезпечення слідчої діяльності можливо подати у вигляді: підтримання високої готовності суб'єктів діяльності з криміналістичного забезпечення практики досудового розслідування; вивчення потреб слідчої діяльності; вивчення злочинності та виявлення ознак, що вимагають нового криміналістичного забезпечення слідчої діяльності; вивчення можливостей вітчизняної та зарубіжної науки (криміналістики або за необхідності можливостей залучення знань з інших галузей) у криміналістичному забезпеченні нових потреб слідчої діяльності; визначення цілей, суб'єктів, засобів, методів і технологій проведення досліджень; розроблення сформульованої відповідно до потреб слідчої практики криміналістичної продукції; попередньої перевірки якості, випробування, оцінки отриманих результатів відповідно до критеріїв слідчої практики, за потреби внесення коректив, доопрацювання якісних параметрів продукції; рекомендації та впровадження її в практику; супроводу належного освоєння, впровадження в практику; підготовки й перепідготовки слідчих відповідно до нових досягнень науки і практики; підготовка й перепідготовка наукових кадрів для криміналістичного забезпечення слідчої діяльності; вивчення нових потреб слідчої діяльності.

Отже, на перший погляд, абсолютно зрозуміле слово «забезпечення» одночасно вживається в різних значеннях і містить неоднозначне змістове навантаження. Викладене свідчить про складність і багатоаспектність проблеми, пов'язаної з криміналістичним забезпеченням слідчої діяльності.

З уваги на зміст і тлумачення поняття «забезпечення» вченими і практиками, урахуваючи існуючі варіанти визначення цього терміна, зробимо висновок, що криміналістичне забезпечення слідчої діяльності – це вивчення потреб слідчої практики й відповідно до них розроблення науково обґрунтованих і експериментально апробованих методів, засобів, технологій, а також їх упровадження в слідчу практику і заснована на цих розробках підготовка і перепідготовка наукових кадрів і слідчих для розроблення й реального застосування криміна-

лістичних новел із метою оптимізації виявлення, припинення, запобігання, розкриття та розслідування злочинів.

1. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М., 1974. – 568 с.

2. Коломацкий В. Г. Криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по расследованию преступлений / В. Г. Коломацкий // Криминалистика. – М.: Акад. МВД РФ, 1995. – Т. 1. – С. 62.

3. Жбанков В. А. К вопросу о криминалистическом обеспечении органов дознания и таможенных расследований ГТК Российской Федерации / В. А. Жбанков // Информ. бюл. № 13 Акад. Упр. МВД России по материалам криминалистических чтений «Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью». – М., 2001. – С. 8–11.

4. Криминалистика / под ред. В. А. Обазцова. – М.: Юрист, 2001. – 760 с.

5. Ищенко А. В. Криминалистическая рекомендация как средство обеспечения следственной практики достижениями науки и техники: дисс. ... канд. юрид. наук / А. В. Ищенко. – К., 1983. – 260 с.

6. Криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования корыстно-насильственных преступлений. Спецкурс лекций: учеб. пособие для вузов / под ред. проф. В. П. Лаврова. – М., 2003. – 126 с.

7. Бахин В. П. Научно-методическое обеспечение следственной деятельности / В. П. Бахин // Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). – К., 2002. – 268 с.

8. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / под ред. проф. Т. В. Аверьяновой и проф. Р. С. Белкина. – М., 1997. – 400 с.

9. Волюнский В. А. Криминалистическое обеспечение предварительного расследования преступлений: право и права, традиции и современность / В. А. Волюнский // Информ. бюл. № 13 Акад. Упр. МВД России по материалам криминалистических чтений «Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью». – М., 2001. – С. 28–29.

10. Ищенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів: монографія / А. В. Ищенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 212 с.

11. Кирсанов З. И. Система общей теории криминалистики: научно-метод. пособие / З. И. Кирсанов. – М., 1992. – 32 с.

12. Словник української мови: в 11 т. – К., 1972. – Т. 3. – 744 с.

13. Юридична енциклопедія / ред. колегія Ю. С. Шемчушенко, М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко та ін. – 2-й т. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 741 с.

14. Лапицкий В. В. Структура и функции субъекта познания / В. В. Лапицкий. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 158 с.

15. Бахин В. П. Вопросы оценки криминалистических рекомендаций в процессе их оценки и внедрения / В. П. Бахин, А. В. Ищенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1982. – Вып. № 25. – С. 9–11.

Берназ П. В. Проблема понятия и содержания криминалистического обеспечения следственной деятельности

Рассмотрено развитие и современное толкование понятия «криминалистическое обеспечение следственной деятельности», состоящее из установки потребностей следственной практики, научной разработки проблем, возникающих в следственной деятельности, доведения готовой криминалистической продукции следователем, ее внедрения в практику, а также из подготовки научных и следственных работников, способных разрабатывать и внедрять в практику досудебного расследования новые средства, методы, технологии противодействия преступности.

Ключевые слова: криминалистическое обеспечение, следственная деятельность, деятельностный подход.

Bernaz P. V. The problem of concepts and content of provision of forensic investigation

The article considers the development and contemporary interpretation of the term «provision of forensic investigation», that involves installation of investigative practices needs, scientific development of problems in investigative activities, bringing complete forensic products to investigators, its implementation in practice, as well as training of scientific and investigative staff able to develop and implement new tools, methods and technologies of combating crime in practice of pre-trial investigation. It is noted that one of the main functions of forensic science is a timely development, search for other branches of knowledge and equipping their fight against crime with new modern equipment, methods and technologies, while acute is the relationship with the practice of forensic crime investigation.

The author admits that the trend of chronic backlog of scientific development of problems relating to contemporary investigative practices needs, and those studies are carried out, unfortunately, is not always timely or not implemented in practice of the investigator.

The changing nature of crime refreshes criminal procedural legislation of Ukraine and significantly new practice of pre-trial investigation – all this puts to the fore the problems associated with the need to improve both legal and forensic investigation provision. In addition to the specific issues of covert investigative (detective) action, interaction with the investigator, investigating judge, operative commissioner, prosecutor and others there is a need in the formation of a new forensic investigation provision.

The author concludes that forensic investigation provision is a study of the needs of investigative practices. In accordance with the development of scientifically grounded and experimentally proven methods, tools, technologies and their implementation in investigative practice and based on these development training and re-training of scientific personnel and investigators for real development and application of forensic novels in order to optimize the detection, suspension, prevention, detection and investigation of crimes.

Key words: forensic provision, investigative activity, activity approach.

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

ДОПИТ ПОТЕРПІЛОГО: КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано обставини, які стосуються визначення предмета допиту. Загалом запропоновано розуміти допит потерпілого як процесуальну дію, що передбачає регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання шляхом застосування тактичних прийомів словесної інформації (відомостей) про відомі потерпілому факти, що мають значення для розслідування, з подальшою її фіксацією у відповідному протоколі.

Ключові слова: допит, потерпілий, предмет допиту, слідчий, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Для встановлення обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, суттєве значення мають показання особи, яка постраждала від кримінального правопорушення. Такі показання можна одержати під час допиту, оскільки саме ця особа володіє інформацією про найважливіші подробиці вчиненого злочинного діяння.

Допит є найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією, за допомогою якої з'ясовується інформація про кримінальне правопорушення. Це зумовлюється його високими інформативними можливостями та надійністю, простотою і швидкістю отримання результату [1, с. 218]. Як спосіб отримання інформації, ця слідча (розшукова) дія має пізнавальне значення. У розслідуванні слідчий не лише отримує відомості про подію кримінального правопорушення і пов'язані з ним обставини, але і використовує результати допиту для встановлення фактів, раніше йому невідомих, перевіряє та оцінює їх, висуває нові версії [2, с. 537].

На думку багатьох науковців, допит потерпілого є найбільш складною слідчою (розшуковою) дією через специфічний характер спілкування того, хто допитує, із тим, кого допитують. Складність його проведення визначається тим, що у показаннях особи, яка допитується, через різні обставини можуть міститися суперечливі факти, помилки, перекручування і вигадки, які необхідно виявити і врахувати на шляху прямування до встановлення істини. Крім того, показання потерпілого, як правило, відрізняються непослідовністю, підвищеною емоційністю та схильністю до перевищення тяжкості

вчиненого стосовно нього посягання. Тому допит потерпілого вимагає від слідчого високої правової культури, професійної майстерності, терпіння та знання психології особистості.

Стан дослідження. Теоретичним і практичним питанням тактики допиту потерпілих присвячені роботи таких учених: В. М. Бахарева, В. П. Бахіна, В. К. Весельського, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, В. А. Журавля, О. О. Закатова, Н. С. Карпова, В. С. Комаркова, Я. В. Комісарова, В. О. Коновалова, Л. М. Корнєєва, В. С. Кузьмічова, Є. Д. Лук'янчикова, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, М. І. Порубова, М. В. Салтєвського, О. Б. Соловійова, К. О. Чаплинського, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька та інших.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження у вказаному напрямі, ця тема постійно перебуває у полі зору науковців у зв'язку з її практичною значущістю для правоохоронної діяльності. Особливості проведення допиту потерпілого потребують подальшого вивчення, що, своєю чергою, обумовлюється необхідністю чіткого дотримання вимог законодавства, зокрема принципів законності та справедливості під час цієї процедури.

Метою статті є з'ясування сутності та предмета допиту потерпілого з точки зору процесуальної науки.

Виклад основних положень. Допит як слідча (розшукова) дія має інформативний характер, оскільки спрямований на отримання слідчим показань від допитуваного, які його цікавлять у межах розслідування конкретного кримінального правопорушення. Його метою є отримання всебічної інформації від допитуваної особи як про подію кримінального правопорушення, особу злочинця, а також інших відомостей, які стосуються обставин події, яка розслідується (мету, мотиви вчинення кримінального правопорушення, умови, які йому сприяли, тощо).

У процесуальній науці про допит найчастіше говорять як про слідчу (розшукову) дію, яка полягає в отриманні від допитуваної особи відомостей про факти, які стосуються предмета доказування, або в отриманні слідчим показань з обставин, які мають значення для розслідування [3, с. 535].

У науковій літературі вчені, висвітлюючи ті чи інші аспекти значеної слідчої (розшукової) дії, дещо по-різному її визначають.

Так, В. Ю. Шепітько під допитом розуміє процесуальну дію, яка становить регламентований нормами КПК інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, і спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [4, с. 254].

Р. С. Белкін також визначив допит як процесуальну дію, що полягає в отриманні показань (інформації) про подію, яка стала предметом кримінального судочинства, осіб, які проходять у справі, причини й умови, що сприяли вчиненню й приховуванню злочину [5, с. 63].

Б. Т. Безлепкін трактує допит як регламентований кримінально-процесуальним законом усний діалог між службовою особою, яка розслідує кримінальне правопорушення, і свідком, потерпілим, підозрюваним та обвинуваченим, який проводиться з метою отримання фактичних даних (усних відомостей), що мають доказове значення [6, с. 177].

На думку В. В. Короля, допит – це слідча дія, в процесі якої слідчий, прокурор, суддя (суд) отримують від допитуваних словесну інформацію про обставини вчиненого злочину та інші факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону [7, с. 87].

За визначенням М. І. Порубова, допит полягає в отриманні від допитуваного показань за допомогою прийомів, розроблених на основі слідчої та судової практики криміналістичною тактикою. На думку науковця, допит – це слідча та судова дія, що полягає в отриманні органом розслідування або судом відповідно до правил, установлених процесуальним законом, від допитуваних відомостей про відомі їм факти, що мають значення для правильного вирішення справи [8, с. 22].

Ю. К. Орлов звертає увагу на те, що допит полягає в отриманні не просто показань, а усних показань [9, с. 265].

На відміну від зазначених науковців, О. О. Чувілев у зміст допиту включає не лише отримання слідчим, згідно з передбаченим законом, показань від свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого, а також фіксацію цих показань у протоколі допиту [3, с. 535].

Своєрідне визначення допиту запропонував М. О. Громов. На його думку, допит свідка та потерпілого – одна з найбільш поширених слідчих дій, що полягає в обов'язку з'явитися за викликом слідчого і дати правдиві показання: повідомити все відоме їй у справі та відповісти на поставлені запитання [10, с. 285]. Однак погоджуємося з позицією Л. Д. Удалової про те, що допит не можна зводити лише до обов'язку з'явитися за викликом і дати показання. Зазначений обов'язок є не допитом, а лише елементом одних із численних правовідносин, що виникають з огляду на його проведення [11, с. 178]. Тобто сутність допиту полягає не в обов'язку з'явитися до слідчих органів і дати показання, а в отриманні правдивих показань від допитуваної особи.

Також допит визначають як слідчу дію, котра полягає в отриманні й фіксації у встановленій кримінально-процесуальній формі суб'єктом розслідування інформації шляхом безпосереднього комунікативного контакту, а предметом допиту виступає встановлена інформація як будь-які дані, що мають значення для встановлення істини [12, с. 151].

Згідно із визначенням О. Б. Загурського, допит є творчою діяльністю слідчого, яка становить упорядковану сукупність прийомів спілкування з джерелом, що стосується події, яка розслідується [2, с. 537].

У літературі існують й інші процесуальні та криміналістичні визначення сутності цієї слідчої (розшукової) дії, однак вони не суперечать одне одному, а лише уточнюють, доповнюють або конкретизують її розуміння. Проте, погоджуємося з думкою Ю. В. Колесника, що майже всі науковці одностайні в тому, що допит – це завжди спілкування, наявність видимих чи невидимих, явних чи прихованих, свідомих чи несвідомих, простих чи складних перешкод на шляху до встановлення повної картини досліджуваних подій, а предметом допиту завжди виступають будь-які обставини, що мають значення для конкретного провадження і які можна встановити в результаті спілкування із допитуваною особою [13, с. 80].

Таким чином, сутність допиту полягає у тому, що слідчий, застосовуючи відповідні тактичні прийоми, спонукає особу, якій можуть бути відомі обставини, прямо чи опосередковано пов'язані з подією, яка розслідується, надати показання з подальшою фіксацією їх у встановленому законом порядку з метою подальшого використання їх як доказів.

Процес спілкування та отримання інформації під час допиту потерпілого має певні особливості. Їх у літературних джерелах пов'язують із «специфічними переживаннями потерпілих», зумовлених учинених стосовно них злочином і його наслідками» [14, с. 59]; своєрідністю сприйняття потерпілим фактів, що мають значення для кримінального провадження та відтворення їх під час допиту [15, с. 120]; зацікавленістю потерпілого у результатах розслідування [5, с. 127]; характером спричиненої шкоди [16, с. 83]; предметом допиту [4, с. 182] тощо.

На хід та результати допиту потерпілого впливають як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники: серед них – ґрунтовне вивчення слідчим матеріалів кримінального провадження, врахування індивідуальних особливостей особи потерпілого, його першого враження від слідчого, психологічної обстановки, в якій відбувається спілкування.

Під час допиту слідчий насамперед повинен виявляти умови, в яких потерпілий сприймав подію кримінального правопорушення та його наслідки, факти, що характеризують його психічний стан під час посягання і після нього [17, с. 42].

У криміналістичній літературі зазначається, що інформаційний обмін між допитуваним і допитуючим не є безмежним, а зумовлений і конкретизується предметом допиту [17, с. 17]. Предмет допиту, як стверджує О. В. Ряшко, визначається двома факторами: обставинами, які слід з'ясувати у справі; даними, які повинні бути відомі особам, що мають стосунок до події кримінального правопорушення [18, с. 410].

Визначення предмета допиту, як стверджує Ю. А. Чаплинська, полягає в установленні обставин, які можуть бути відомі допитуваному. З обсягу зібраних відомостей потрібно відібрати ті, що стосуються предмета допиту.

До таких відомостей належать обставини: 1) пов'язані з подією кримінального правопорушення (спосіб, місце вчинення, час, наслідки тощо); 2) доводять або спростовують винність певних осіб і мотиви їхніх дій; 3) впливають на ступінь і характер відповідальності підозрюваного; 4) стосуються характеру і розміру збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням; 5) сприяють учиненню злочинного акта; б) будь-які інші відомості, значущі для встановлення істини у розслідуваному кримінальному правопорушенні [1, с. 220]. До предмета допиту В. О. Коновалова відносить: обставини, які стосуються події кримінального правопорушення: факти, які обвинувачують чи виправдовують; наслідки злочинного діяння; обставини, що сприяли вчиненню протиправного діяння [16, с. 6].

Є. Є. Центров виділив найбільш загальні обставини (предмет допиту), які у більшості випадків необхідно з'ясувати під час допиту потерпілого: 1) відомості про обставини, які передували вчиненню злочинного діяння (обставини знайомства, характер взаємовідносин зі злочинцем, відомості про злочинця, обставини, за яких потерпілий опинився на місці події); 2) обставини вчинення протиправного діяння (де, коли, в якій обстановці воно було вчинено, характер дій злочинця та протидія йому потерпілого); 3) відомості про наслідки злочинного діяння – тілесні ушкодження (їх характер, розташування), викрадені цінності, гроші тощо; 4) відомості про докази або джерела їх отримання: а) наявність на тілі та одязі потерпілого слідів злочинного діяння; б) можливі сліди на тілі та одязі злочинців – розрив одягу, подряпини, укуси тощо; в) можливі сліди та речові докази, які можуть бути виявлені на місці вчинення злочину та інших місцях; г) прикмети речей та цінностей у випадках, якщо вони були викрадені злочинцями;

г) відомості про очевидців і свідків, яким що-небудь відомо про вчинене протиправне діяння; 5) відомості про психічний стан потерпілого в момент посягання та після нього, а також про умови та особливості обстановки, за яких сприймалася подія, яка вчинена; 6) обставини та мотиви подачі повідомлення (заяви) про вчинення злочинного діяння; 7) обставини, які можуть вплинути на позицію та показання потерпілого як під час досудового розслідування, так і у судовому розгляді [14, с. 40].

Під час допиту потерпілого також з'ясовується його поведінка за протиправного діяння. Так, В. О. Коновалова стверджує, що в допиті потерпілого важливу роль виконує встановлення його віктимної поведінки. Така поведінка у багатьох випадках містить елементи провокуючого характеру, які стимулюють особу, що вчиняє злочин [16, с. 85]. У цьому сенсі автор рекомендує під час допиту потерпілого встановлювати: 1) характер стосунків між злочинцем і потерпілим; 2) динаміку протікання злочинного посягання; 3) мовне спілкування та дії, що передували протиправному діянню; 4) причину, яка зумовила його вчинення [16, с. 87].

У літературі також висловлювалась думка про те, що предмет допиту потерпілого залежить від категорії кримінального провадження (або виду кримінального правопорушення). Наприклад, В. А. Журавель зауважив, що предмет допиту потерпілого визначає формулювання програм-рекомендацій, які мають важливе значення для практики допиту. Програми охоплюють перелік запитань, рекомендованих для з'ясування у кожній категорії розслідуваних кримінальних правопорушень, де наявний допит потерпілого. Програми-рекомендації, як і предмет допиту, мають диференційований характер і залежать від конкретного виду злочину, спричиненої шкоди, типової слідчої ситуації і позицій потерпілого під час допиту [17, с. 6–7].

Погоджуємося з твердженням Ю. А. Чаплинської про те, що на підставі визначення предмета допиту слідчий формулює запитання для допитуваного та обирає систему тактичних прийомів [1, с. 220]. Тому з обсягу зібраних відомостей слідчому необхідно відібрати ті, які стосуються предмета цієї слідчої (розшукової) дії і є найбільш значущими для процесу розслідування.

Висновок. З урахуванням наведених визначень, з точки зору процесуальної науки, пропонуємо розуміти допит потерпілого як процесуальну дію, яка становить регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання шляхом застосування тактичних прийомів словесної інформації

(відомостей) про відомі потерпілому факти, що мають значення для розслідування, з подальшою її фіксацією у відповідному протоколі.

До предмета допиту можна віднести обставини: пов'язані з подією кримінального правопорушення (спосіб, місце вчинення, час, наслідки та ін.); доводять або спростовують винність певних осіб і мотиви їхніх дій; стосуються характеру і розміру збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням; сприяють учиненню злочинного діяння; будь-які інші відомості, які мають значення для встановлення істини у розслідуваному кримінальному правопорушенню.

1. Чаплинська Ю. А. Наукові підходи до організації проведення допиту / Ю. А. Чаплинська // *Право і суспільство*. – 2015. – № 3. – С. 218–224.

2. Загурський О. Б. Тактико-психологічні особливості проведення допиту / О. Б. Загурський // *Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.)*. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 537–539.

3. Мельник О. В. Сучасне розуміння допиту та його роль в системі слідчих дій / О. В. Мельник, В. В. Олійник // *Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 29–30 травня 2008 р.)*. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 534–538.

4. Шепітько В. Ю. Криміналістика / В. Ю. Шепітько. – К.: Видавничий дім, 2004. – 724 с.

5. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М.: БЕК, 1997. – 342 с.

6. Безлепкин Б. Т. Уголовный процесс. Общая часть и досудебные стадии (курс лекций) / Б. Т. Безлепкин. – М., 1998. – С. 243.

7. Король В. В. Досудове провадження у кримінальних справах: навч. посібник / В. В. Король. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 288 с.

8. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – 3-е изд. – Мн.: Выш. шк., 1978. – 176 с.

9. Уголовный процесс: учебник / под ред. И. Л. Петрухина. – М., 2001. – 276 с.

10. Громов Н. А. Уголовный процесс России: учеб. пособие / Н. А. Громов. – М., 1998. – 303 с.

11. Удалова Л. Д. Вербальна інформація у кримінальному процесі України: монографія / Л. Д. Удалова. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 324 с.

12. Савельева М. В. Следственные действия: учеб. для магистров / М. В. Савельева, А. Б. Смушкин. – М.: Юрайт, 2012. – 273 с.

13. Колесник Ю. В. Особи, що підлягають допиту, та предмет допиту за чинним КПК України / Ю. В. Колесник // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2014. – Число 1 (29). – Т. 11. – С. 78–84.

14. Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии: учеб.-метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – М., 1977. – 89 с.

15. Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Н. И. Порубов. – Мн.: Высшая школа, 1968. – 176 с.

16. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Х.: Консум, 1999. – 123 с.

17. Журавель В. А. Допрос потерпевшего при виктимном поведении / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища шк., 1983. – Вып. 26. – С. 42–51.

18. Ряшко О. В. Допит свідка та потерпілого на стадії досудового розслідування: юридико-психологічний аспект / О. В. Ряшко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична: зб. наук. праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вып. 3. – С.409–415.

Ботнарченко И. А. Допрос потерпевшего: криминалистический аспект

Проанализированы обстоятельства, которые касаются определения предмета допроса. В общем предложено понимать допрос потерпевшего как процессуальное действие, предусматривающее регламентированный уголовно-процессуальными нормами информационно-психологический процесс общения лиц, принимающих в нем участие, направленный на получение путем применения тактических приемов словесной информации (сведений) об известных пострадавшему фактах, имеющих значение для расследования, с последующей ее фиксацией в соответствующем протоколе.

Ключевые слова: допрос, потерпевший, предмет допроса, следователь, уголовное правонарушение.

Botnarenko I. A. Questioning the victim: forensic aspect

The subject of the study of the article is the testimony of a person who suffered from criminal offenses which are essential to establish the circumstances to be proved in criminal proceedings. Such evidence may be obtained during its interrogation because that person possesses information about the most important details of the offense committed.

Despite thorough research in the given direction, this topic is constantly in sight of scientists because of its practical importance for law enforcement. The features of the questioning of the victim require further study, which, in turn, are driven by the need to comply with strict legislation, in particular the principles of justice and equity during the procedure. The author suggests to understand the questioning of the victim as a procedural action that provides regulated criminal procedural rules of information-psychological process of communication of people taking part in it, aimed at obtaining, through the use of tactics, verbal information of known facts to the victim which have value for the investigation, followed by fixing it in the appropriate report.

In addition, the article analyzes the circumstances relating to the definition of the subject of interrogation. The author suggests that the subject of questioning

should include the circumstances associated with the event of a criminal offense (method, place of commitment, time, and other effects.) that prove or disprove the guilt of certain persons and the motives of their actions; relate to the nature and the range of the losses caused by a criminal offense; contribute to the committed offense as well as any other information relevant to the investigation for establishing the truth of the criminal offense.

Key words: *questioning, the victim, the subject of interrogation, investigator, criminal.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

УДК 343.123.12:343.341

Л. Ф. Гула

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ГРУП ПРОЦЕСУ ВИЯВЛЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто основні способи протидії членів організованих злочинних груп правоохоронним органам і заходи щодо її припинення. Здійснено спробу з'ясувати найбільш поширені форми протидії організованих злочинних груп у процесі їх виявлення та організації розслідування вчинення ними злочинів, які характеризуються специфічними прийомами й методами їх приховування, вчинення насильства над представниками правоохоронних органів. Зважено на організовані злочинні групи, які вчиняють злочини загальнокримінального спрямування, у сфері економіки й незаконного обігу наркотичних засобів. Окреслено сучасні тенденції протидії, яка супроводжується збільшенням кількості випадків застосування насильства, зростанням рівня жорсткості в діях злочинців.

Ключові слова: *злочинна група, правоохоронні органи, протидія, способи протидії, заходи припинення.*

Постановка проблеми. Організовані злочинні групи цілеспрямовано розробляють заходи захисту від викриття та притягнення їх до кримінальної відповідальності, застосовуючи власну розвідку та контррозвідку, використовуючи сучасні технічні засоби. Лідери та організатори злочинів загальнокримінальної спрямованості, у сфері економіки та обігу наркотиків з метою уникнення викриття приділяють неабияку увагу одержанню відомостей про діяльність підрозділів ОВС,

чинять активну протидію їм шляхом прямих погроз, підкупу, шантажу. Вони також розробляють спроби схилити працівників зазначених підрозділів до співпраці зі злочинними структурами.

Успіх у подоланні протидії у виявленні й розслідуванні злочинів із боку членів організованих злочинних угруповань залежить насамперед від повноти, достовірності та точності початкової інформації про це, своєчасності та характеру вжитих заходів і багатьох інших факторів, зокрема особистих якостей, здібностей, рівня професіоналізму слідчих і оперативних працівників, які протистоять злочинцям.

Стан дослідження. Проблема подолання злочинної протидії правоохоронним органам постійно перебуває у центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Зокрема, за кордоном питанням протидії присвячені роботи О. П. Александрова, А. Р. Андрєєва, І. А. Бобрикова, О. Г. Гетьманова, В. В. Дементьєва, С. М. Іванова, В. М. Карагодіна, І. А. Клімова, Л. В. Лівшиця, Р. Г. Мартиненка, А. Є. Маслова, І. В. Нецкіна, І. А. Ніколайчука, А. М. Петрова, Б. В. Трощинського, О. Л. Стуліна, В. В. Трухачова, В. І. Фондєєва, О. Ю. Федоренко, В. С. Фельдлюма, С. С. Чегодаєва, М. В. Щеголаєва та ін.

В Україні проблеми подолання злочинної протидії правоохоронним органам є предметом дослідження у працях О. В. Бауліна, В. П. Бахіна, П. Д. Біленчука, В. Ф. Бойко, Т. В. Варфоломєєвої, В. І. Галагана, В. І. Гончаренко, М. Н. Губенко, М. В. Джиги, О. Ф. Долженкова, О. Я. Дубинського, В. С. Зеленецького, Н. І. Кліменко, Г. К. Кожевникова, І. П. Козаченка, П. В. Коляди, М. В. Корнієнка, М. В. Косюти, Є. Д. Лук'янчикова, Е. І. Макаренка, В. Т. Малярєнка, О. Р. Михайленка, М. М. Михеєнка, В. В. Молдавана, В. Т. Нора, В. Л. Ортинського, П. П. Пилипчука, Д. П. Письменного, В. М. Рудик, З. Д. Смітєнко, С. М. Стаховського, В. М. Цимбалюк, В. М. Шумського, С. П. Щерби та ін.

Метою статті є розвиток теоретико-методологічних засад, методичних і практичних рекомендацій із подолання протидії організованих злочинних груп правоохоронним органам.

Виклад основних положень. Організовані злочинні групи постійно вдосконалюють свою злочинну тактику вчинення злочинів, створюючи перешкоди для нормальної діяльності правоохоронних органів. Зростання рівня організованої злочинності, зокрема її корисливо-наслідницьких проявів, супроводжується збільшенням кількості випадків застосування організованими злочинними групами насильства у вчиненні злочинів, підвищенням рівня жорстокості в діях злочинців, посиленням консолідації кримінального середовища, протидії

правоохоронним органам, які забезпечують правопорядок і здійснюють боротьбу з організованою злочинністю.

Про це свідчать дані Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України щодо обліку погроз на стадії досудового слідства із виконання останніми свої службових обов'язків, зареєстровані кримінальні провадження: 2007 р. – 723; 2008 р. – 712; 2009 р. – 727; 2010 р. – 682; 2011 р. – 529; 2012 р. – 305; за 8 м. 2013 р. – 383*.

У широкому розумінні слово «протидія» означає чинити опір, протівитися, випиратися кому-, чому-небудь [1, с. 511]. У вузькому, юридичному розумінні, протидія в кримінальному судочинстві – це спосіб ухилення від відповідальності; це повторюваний у різних і в одних і тих же осіб об'єктивно та суб'єктивно детермінований комплекс взаємозв'язаних вербальних, поведінкових і матеріальних актів, які здійснюються свідомо після вчинення злочину з метою повного або часткового ухилення від відповідальності [2, с. 95]. Як засвідчують результати вивчення наукових джерел, зазначену проблему опрацьовували учені-криміналісти. Особливо плідно у цьому напрямі діяв Г. Гросс, який 1908 р. розробив та опублікував «Настанову для судових слідчих», де міститься спеціальний розділ і здійснена характеристика різноманітних прийомів протидії, що реалізувалися злочинцями під час кримінального судочинства [3, с. 27–63].

На початку радянської епохи ці проблеми доволі активно досліджував І. М. Якимов [4]. У подальшому до вирішення завдань, обумовлених протидією злочинців, долучились і фахівці з інших галузей науки та практики, насамперед учені-процесуалісти, а останнім часом – науковці з інших галузей правової науки. Не залишались осторонь цієї тематики і суб'єкти нормотворчої діяльності. Зокрема, в історичному контексті вирізняється Наказ поліції про порядок першочергового дослідження злочинів і проступків 1860 р., у п. 36 якого було зазначено: «Якщо обвинувачений відмовляється від дачі підписки про явку до слідчого і суду, то про його упертість складається, при двох свідках, протокол, а сам обвинувачений може бути, у випадку потреби, підданий особистому затриманню» [5, с. 76].

Проте, зважаючи на те, що злочинність у ХХІ столітті зазнала суттєвих якісних і кількісних змін, а саме: «...пошук засобів виживання, задоволення у будь-який спосіб нагальних потреб призвели значну масу населення, передусім молоді, до нехтування правом і законом,

---

* За даними статистики Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України за 2007–2013 рр. – К.: МВС України, 2014. – 36 с.

протиправної поведінки та злочинних проявів» [6, с. 5], змінились і підходи вчених до визначення змісту поняття «протидія кримінальному судочинству». Окрім того, як із цього приводу зауважив К. В. Муравйов, попередження ухилення громадян, які притягаються до кримінальної відповідальності, від дзнання, слідства, суду, відбування покарання і виконання певних обов'язків є одним із найважливіших напрямів розшукової роботи органів внутрішніх справ [7, с. 68].

Зміст цієї діяльності вчений пов'язує зі здійсненням системи заходів процесуального, оперативно-розшукового, адміністративно-правового, виховного і режимного характеру, тобто протидію осіб із метою ухилення від кримінального судочинства він розглядає через зазначені форми й види суспільних відносин.

Р. Ю. Савонюк сутність цієї проблеми висвітлив так: «Виникає питання, що це – криміналізація суспільства перехідного періоду чи спроба таким шляхом вийти з того становища, в якому воно знаходиться зараз; грубе порушення чинного закону, чи недовіра самих законів; невміння чи неможливість працювати на основі закону тими, хто наділений правом його застосувати?» [8, с. 65].

Отже, протидію уявляють по-різному.

П. А. Муравйов і М. І. Митрохін, із точки зору змісту оперативно-розшукової діяльності (ОРД), під протидією розуміють «...таку діяльність організованих злочинних структур, яка спрямована на нейтралізацію діяльності цих органів та їх дискредитацію шляхом використання протиріч, що виникли у суспільстві, прогалин існуючого законодавства, недоліків у діяльності правоохоронних органів» [9, с. 17]. За такого підходу, як зауважив І. П. Козаченко, «...функціонування оперативних підрозділів, зміст державно-правових завдань, які перед ними ставляться, потрібно розглядати на рівні оперативно-розшукової політики, котра є складовою кримінальної та кримінально-процесуальної політики у державі» [10, с. 156]. Окрім того, у контексті з'ясування змісту терміна «протидія», як вважає В. Л. Ортинський, для оперативно-розшукової діяльності доволі важливим елементом є правозастосовна діяльність, яка «...трансформується у реалізацію правоохоронними органами своїх повноважень у сфері протидії злочинності засобами ОРД...» [11, с. 260].

В. М. Антонов, В. П. Кувалдін і В. І. Попов під протидією розглядають «...реакцію кримінального середовища на охоронну діяльність держави з широким використанням різних механізмів, які забезпечують безпеку злочинних структур від правосуддя» [12, с. 4]. Така протидія – це складний комплекс різнобічних прийомів, хитрощів та ін. злочинців, які перешкоджають ефективному запобіганню,

виявленню, розслідуванню та судовому розгляду вчинених ними злочинів і сприяють максимальному пом'якшенню покарання.

Аналогічну позицію з цього питання обстоюють І. А. Климов і Г. К. Синілов, які переконані, що протидія кримінального середовища – це «...навмисне вчинення проступків, поведінка і дії, спрямовані на перешкоджання здійсненню спеціального контролю над нею, ефективному виконанню завдань правоохоронної функції держави з метою ухилення від відповідальності винуватих осіб за вчинене, або пом'якшення відповідальності» [13, с. 22].

Р. С. Белкін вважає, що протидія передбачає навмисну діяльність з метою перешкоджання вирішенню завдань розслідування, в результаті – встановлення істини у кримінальній справі [14, с. 129]. Тобто, фактично, учений в основі протидії розглядає свідомі вчинки осіб, які пов'язані з їх ухиленням від кримінальної відповідальності.

Б. В. Щур зазначає, що найчастіше ОЗГ використовуються ЗМІ для дискредитації працівників правоохоронних органів [15, с. 810].

Так, В. М. Карагодін визначає протидію як навмисну дію (систему дій), спрямовану на перешкоду виконанню завдань попереднього розслідування та встановлення об'єктивної істини у кримінальній справі. Тут проявився предметний підхід до визначення протидії, обмежений об'єктом і суб'єктами його застосування. Насправді це соціальне явище охоплює своїм впливом не тільки досудове та судове слідство, але й більш ранню стадію, створює перешкоду соціальному контролю, забезпеченню оперативно-розшукової функції боротьби зі злочинністю [16, с. 78].

Варто зазначити, що впродовж майже сорока років у юридичній літературі тривають суперечки щодо розуміння вказаних термінів і співвідносних із ними понять.

Прийоми, методи і засоби протидії правоохоронним органам організованих злочинних груп можна поділити на дві групи. Перша із зазначених груп прийомів, засобів і методів протидії викриттю реалізується їхніми лідерами: а) у процесі формування групи; б) під час власне діяльності; в) у процесі некримінальної частини життєдіяльності організованого чинного формування. Друга група засобів, прийомів і методів протидії викриттю реалізується колективними зусиллями, їхніми лідерами після початку офіційного розслідування. У першому випадку фактично йдеться про захисний механізм ОЗГ від викриття. У другому – про протидію розслідуванню організованої групи як колективного суб'єкта [15, с. 810].

М. В. Корнієнко підкреслює, що за багато років організована злочинність напрацювала гігантський досвід протидії державі та

суспільству, який зростає завдяки матеріальним ресурсам, що налічують сотні мільярдів доларів. В організаційній структурі злочинної діяльності, у формах і методах чимало запозичень із практики тоталітарних регіонів: суворо охороняється (аж до позбавлення життя) таємниця, кругова порука, ієрархія влади, підкуп чиновників, прагнення до влади, створення видимості благопристойності (і навіть пересічності), конспіративність [17, с. 443].

Як засвідчили результати дослідження й аналіз численних літературних джерел, можливості протидії злочинних структур значною мірою сприяють наявність суперечностей і прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин, неузгодженості правових норм. Серед факторів правового характеру слід вирізнити невідповідність відомчих нормативних актів змісту й особливостям сучасної організованої злочинності, а також невизначення у Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах спеціальних заходів боротьби зі злочинними лідерами. Кримінальний контингент аналізує й враховує недоліки законодавства та грамотно використовує їх у своїх інтересах.

Здійснене дослідження та вивчення досвіду роботи правоохоронних органів доводять, що організовані злочинні угруповання з метою протидії владі грамотно використовують дестабілізацію ситуації в країні й окремих регіонах, що природно виникла через політичні, економічні та інші причини і штучно створена за допомогою їхньої прямої участі.

Можна констатувати, що протидія, різноманітна за природою, не може перебувати за межами характеру злочинних акцій, стадій їх здійснення, діяльності, спрямованої на виявлення та розкриття злочинів.

Вивчення досвіду роботи підрозділів (КР, БНОН, ДСБЕЗ, ВБ) ОВС свідчить, що організовані злочинні групи з метою протидії слідству вміло використовують прогалини законодавства. Методи та засоби його протидії законним інститутам влади стали витонченими, а у низці випадків – демонстративними.

З проведеного нами опитування очевидно, що припинення злочинної протидії відбувається так: 45,6% респондентів указують на здійснення заходів з дискредитації членів ОЗГ, 55,4% – на притягнення до кримінальної відповідальності активних учасників злочинної протидії.

Оперативно-розшукове забезпечення нейтралізації протидії злочинних груп може ґрунтуватися на тих же матеріалах оперативної розробки з документування злочинних дій і продовжуватися в межах кримінального провадження, або на матеріалах затриманих

і заарештованих. Утім, проведені дослідження практичної діяльності підрозділів (КР, БНОН, ДСБЕЗ, ВБ) ОВС доводять, що протидія злочинців на стадії досудового розслідування є доволі агресивною і різноманітною, тому обмежуватися одним, навіть ефективним, методом ОРЗ явно недостатньо.

Злочинці, які вчиняють злочини загальнокримінальної спрямованості, вживають заходів із блокування конфіденційного проникнення до їхнього середовища, намагаються використати у своїх цілях витік інформації.

У результаті дослідження встановлено, що в ієрархії протидії членами організованих злочинних груп застосовувались: підкуп, залякування й інший вплив на потерпілих і свідків; установлення нелегальних каналів зв'язків із заарештованими з метою погодження лінії поведінки на слідстві; наймання адвокатів вищої кваліфікації для підслідних; переховування злочинних зв'язків, що залишилися на волі, за межами України; приховування та знищення слідів, знарядь і засобів злочинної діяльності; симуляція захворювань; цілеспрямована дискредитація оперативних працівників; спроби вербування працівників ОВС на компрометуючих матеріалах; спроби підкупу слідчих, прокурорських і судових службовців.

Як підтверджує опитування оперативних працівників ОВС та аналіз думок науковців, найбільш ефективно щодо припинення або нейтралізації протидії організованих злочинних груп на стадії розслідування кримінальних проваджень використовуються:

1) впровадження в організовані злочинні групи співучасників злочинів, які залишилися на волі, а також їхніх корумпованих зв'язків конфідентів (15%);

2) використання негласного апарату для контролю службового та побутового середовища, затриманих і заарештованих злочинців (30%);

3) здійснення адміністративного контролю за учасниками кримінального процесу (10%);

4) застосування оперативно-технічних засобів контролю за поведінкою окремих учасників кримінального процесу з метою документування фактів протидії (55%).

Незважаючи на деякі відмінності, загалом сформувалося єдине уявлення, що під документуванням протидії організованих злочинних груп підрозділами (КР, БНОН, ДСБЕЗ, КЗ, БЗПТЛ ВБ) ОВС прийнято розуміти комплекс заходів, переважно негласного характеру, спрямованих на встановлення фактичних даних про спосіб учинення протидії, членів груп, причетних до вчинення, особи, проти яких вчиняється

протидія, перевірку їх вірогідності й забезпечення в подальшому можливості використання їх як доказів у кримінальному процесі.

Висновок. Процес протидії правоохоронній системі – це складний комплекс різноманітних прийомів і хитрощів злочинців, які перешкоджають ефективному попередженню, розслідуванню, судовому розгляду злочинів і відбуванню покарання за їх учинення. Їхня мета – послабити або нейтралізувати діяльність правоохоронних органів, спрямовану на боротьбу з організованою злочинністю загалом і конкретними злочинними структурами, що потрапили в поле їхньої діяльності.

Протидія спрямована на забезпечення безпеки, самозбереження, виживання та перевагу злочинних формувань у їх протистоянні з правоохоронними органами. Наявність протидії засвідчує те, що кримінальні елементи орієнтовані на тривале ведення злочинного способу життя. Вона породжує самостійні склади злочину, істотно ускладнюючи реалізацію принципу невідворотності покарання.

---

1. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. – Х.: Фоліо, 2005. – 767 с.

2. Иванов Н. Г. Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве / Н. Г. Иванов. – Саратов: Юристь, 1991. – 176 с.

3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – М.; СПб.: Юристь, 1908. – 317 с.

4. Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика / И. Н. Якимов. – М.: Изд-во НКВД РСФСР, 1929. – 412 с.

5. Наказ полиции о порядке первоначального исследования преступлений и проступков: Проект, составленный в Комиссии о губернских и уездных учреждениях в 1860 г. // Антология сыска: (в 14 т.) / відп. ред. Ю. І. Римаренко, В. І. Кушеречь // Документи та матеріали з кримінального розшуку (1397–1918 рр.); упоряд. Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Знання України, 2005. – Т. 1. – 596 с.

6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – 424 с.

7. Муравйов К. В. Деякі правові аспекти попередження ухилення злочинців від дізнання, слідства, суду та відбування покарання / К. В. Муравйов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: бюлетень. – К.: Київський інститут внутрішніх справ, 2001. – № 6. – С. 68–72.

8. Савонюк Р. Ю. Погляд з того берега, або що знаходиться між двома точками зору / Р. Ю. Савонюк // Вісті Кримінологічної асоціації України. – Х.: Альманах, 2004. – Вип. 1. – С. 65–67.

9. Муравьев П. А. Формы противодействия организованных преступных структур правоохранительным органам и практика их нейтрализации /

П. А. Муравьев, Н. И. Митрохин // Проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией. – Тверь: Тверской филиал МИ МВД России, 1995. – С. 12–18.

10. Козаченко І. П. Концепція розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності / І. П. Козаченко // Вісник ЛІВС при НАВС України. – Львів: Вид-во Львівського інституту внутрішніх справ, 1999. – Вип. 2 (10). – С. 153–158.

11. Основні результати діяльності органів внутрішніх справ у 2009–2010 рр.: аналітичні матеріали. – К.: МВС України, 2010. – 31 с.

12. Антонов И. П. Нейтрализация противодействия организованных преступных структур / И. П. Антонов, В. П. Кувалдин, В. И. Попов. – М.: МИ МВД России, 1998. – 48 с.

13. Климов И. П. Противодействие криминальной среды как объект и предмет наследования теории ОРД / И. П. Климов, Г. К. Синилов // Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений и меры по его нейтрализации: материалы науч.-практич. конф. (г. Руза, 29–30 октября 1996 г.). – М.: ЮИ МВД России, 1997. – С. 20–27.

14. Белкин Р. С. Противодействие расследованию и пути его преодоления криминалистическими и оперативно-розыскными средствами и методами / Р. С. Белкин // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М.: Новый юрист, 1997. – С. 125–256.

15. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред.: В. В. Коваленко, Є. М. Моїсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – Т. 6: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). – К.: Атіка, 2009. – 1128 с.

16. Карагодин В. Н. Преодоление противодействия предварительному следствию / В. Н. Карагодин. – Свердловск: Свердловский юридич. ин-т, 1992. – 340 с.

17. Корнієнко М. В. Сучасні засади протидії спеціалізованих підрозділів ОВС організованій злочинності: монографія / М. В. Корнієнко. – К.: НАВСУ. – 676 с.

Гула Л. Ф. Оперативно-розыскная характеристика противодействия организованных преступных групп процессу выявления и расследования преступлений

Рассмотрены основные способы противодействия членов организованных преступных групп правоохранительным органам и мероприятия относительно ее прекращения. Осуществлено попытку выяснить наиболее распространенные формы противодействия организованных преступных групп процессу их выявления и организации расследования совершения ими преступлений, которые характеризуются специфическими приемами и методами их укрывательства, совершения насилия над представителями правоохранительных органов. Приняты во внимание организованные преступные группы, которые совершают преступления общеуголовного направления, в сфере экономики и незаконного оборота наркотических средств. Очерчены современные тенденции противодействия, которое сопровождается увеличением количества случаев применения насилия, ростом уровня жестокости в действиях преступников. Для определения преступного противодействия рассмотре-

ны выводы зарубежных и отечественных практиков и ученых, которые отмечают, что в реальной действительности это социальное явление охватывает своим влиянием не только досудебное и судебное следствие, но и более раннюю стадию, создает препятствие социальному контролю, обеспечению оперативно-розыскной функции борьбы с преступностью.

Рассмотренные методологические основы относительно перспективы развития системы оперативно-розыскной науки и теоретических основ преодоления преступного противодействия путем использования всей системы оперативно-розыскных мероприятий негласных следственных (розыскных) действий в процессе документирования.

Ключевые слова: преступная группа, правоохранительные органы, противодействие, способы противодействия, мероприятия прекращения.

Hula L. F. Operatively-search description of counteraction of the organized criminal groups to the process of exposure and investigation of crimes

The basic methods of counteraction of members of the organized criminal groups are considered to law enforcement authorities and measures in relation to her stopping. During realization of this research was given it a shot to find out most distribution of form of counteraction of the organized criminal groups to the process of their exposure and organization of investigation of feasibility by them crimes that is characterized by specific receptions and methods of their concealment, feasibility of violence, above the representatives of law enforcement authorities.

The organized criminal groups are taken into account that commit crime criminal aspiration, in the field of economics and illegal appeal of narcotic facilities. The modern tendencies of such counteraction are outlined that is accompanied by the increase of amount of cases of application of violence, height of level of cruelty in the actions of criminals.

For determination of criminal counteraction it is considered conclusions of foreign and home practical workers and scientists, that mark that in the real reality this social phenomenon embraces the influence not only pre-trial and judicial investigation but also more early stage, creates an obstacle to social control, providing of operatively-search function of fight against criminality.

Considered methodological bases in relation to the prospect of development of the system of operatively-search science and theoretical bases of overcoming of criminal counteraction by the use of all system of sealed-search measures (secret inquisitional (search) actions) in the process of documenting.

Success with the overcome counteractions in an exposure and investigation of crimes from the side of members of the organized criminal groupments depends first of all on plentitude, authenticity and exactness of initial information about it, timeliness and character of the accepted measures and many other factors, including from the personal internalss, capabilities, level of professionalism of inquisitional and operative workers that resist to the criminals.

Key words: criminal group, law enforcement authorities, counteraction, methods of counteraction, measure of stopping.

Стаття надійшла 2 червня 2015 р.

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ ОСВІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Розглянуто поняття, процесуальні підстави та правову регламентацію проведення освідування як різновиду слідчої (розшукової) дії. Вивчено питання проведення огляду одягу, що є на особі освідуваного, обсягу оголення та застосування примусу щодо особи, яка підлягає освідуванню. Визначено коло осіб, котрі повинні бути присутніми чи можуть залучатися до проведення освідування, а також засоби та способи фіксації результатів зазначеної слідчої (розшукової) дії.

Вказано на недоліки та прогалини законодавчого його проведення та наведено шляхи їх вирішення. Запропоновано авторський підхід до здійснення освідування в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження; розслідування; освідування; особа, що підлягає освідуванню; понятий; лікар; судово-медичний експерт; сліди злочину; особливі прикмети.

Постановка проблеми. Від своєчасності та якості проведення такої слідчої (розшукової) дії, як освідування, у багатьох випадках залежить успіх у процесі розслідування кримінальних проваджень. Із реформою законодавства проведення освідування в Україні якісно змінилося.

Стан дослідження. Деякі аспекти інституту освідування досліджували як вітчизняні криміналісти та процесуалісти, так і науковці країн СНД, серед яких: Ю. П. Аленін, Р. С. Белкін, А. А. Благодир, О. О. Бондаренко, В. В. Вапнярчук, Д. Л. Василенко, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. В. Іщенко, Є. П. Іщенко, О. В. Капліна, Н. С. Карпов, С. С. Ключуряк, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, Б. С. Лук'янчиков, Є. Д. Лук'янчиков, В. І. Маринів, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Б. В. Романюк, М. В. Салтєвський, С. М. Стахівський, Л. Д. Удалова, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило, М. Г. Щербаковський та інші. Їхні розробки мають важливе значення для проведення освідування під час розслідування кримінальних проваджень, проте детальнішого висвітлення потребують питання процесуальної регламентації освідування з урахуванням умов сьогодення.

Метою статті є встановлення та вирішення проблемних питань, що виникають під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії в сучасних умовах розслідування кримінальних проваджень.

Виклад основних положень. Аналіз історичних джерел кримінального процесуального законодавства засвідчив, що освідування в первинному значенні тлумачили як дослідження трупів, а з ХІІІ століття – як огляд живих осіб. Безпосередньо в законодавстві цей термін використано лише на початку ХІХ століття, коли виникали спроби деталізувати сутність і зміст проведення освідування. Проте до середини ХХ століття спостерігалася тенденція до часткового змішування освідування з оглядом. Як самостійна слідча дія, освідування було визначено лише у КПК 1960 року, що втратив чинність [1, с. 11].

На законодавчому рівні огляд особи (освідування), закріплений у чинному КПК України, зокрема у ст. 241 КПК України, і передбачає різновид слідчої (розшукової) дії, яка проводиться слідчим або прокурором щодо підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Отже, наявні такі процесуальні вимоги до проведення освідування:

1. Суб'єкти проведення: слідчий, прокурор.
2. Об'єкти: тіло підозрюваного, свідка, потерпілого.
3. Юридичні підстави: постанова прокурора.
4. Мета проведення: виявлення на об'єкті слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет.
5. Учасники: поняті, судово-медичний експерт, лікар.
6. Дотримання процесуальних і морально-етичних вимог:
  - заборона проведення у нічний час, за винятком, пов'язаних із ризиком втрати слідів кримінального правопорушення;
  - заборона проведення освідування особами однакової статі;
  - заборона дій, що принижують честь і гідність особи, що підлягає освідуванню;
  - обмеження щодо демонстрації зображень, отриманих під час освідування.

Визначені підстави, а також коло об'єктів, суб'єктів, учасників і мети проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії, на нашу думку, повинно бути ширшим.

Розглянемо приклад, коли під час судового розгляду виникне необхідність у проведенні освідування. Як повинен діяти суддя у цьому випадку? На нашу думку, суддю слід уповноважити проводити

освідування. Юридичною підставою такого освідування є ухвала суду. Цим процесуальним документом суд має право доручити проведення освідування прокуророві чи слідчому. Аналогічним є розширення кола об'єктів освідування, до якого слід віднести тіло обвинуваченого.

Обґрунтованою є також думка про те, що у деяких випадках є необхідним залучення до освідування фахівців інших галузей, наприклад спеціаліста судової балістики, біолога та ін. Прикладом є залишення на руках освідуваної особи слідів пороху, коли злочин був учинений із застосуванням вогнепальної зброї чи слідів біологічного походження, у кримінальних провадженнях про зґвалтування.

Ураховуючи, що одним із завдань кримінального провадження є швидке, повне та неупереджене досудове розслідування, вважаємо, що слідчий має право до винесення постанови прокурора провести освідування у невідкладних випадках, пов'язаних із необхідністю запобігти втраті доказів. У такому випадку слідчий зобов'язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутись із клопотанням про проведення освідування до прокурора. Якщо прокурор відмовить у задоволенні клопотання слідчого про освідування, встановлені внаслідок такого освідування докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 КПК України.

Оскільки об'єктом освідування є тіло людини, виникає чимало запитань про одяг, що є на освідуваній особі, адже на ньому можуть зберегтися сліди кримінального правопорушення або міститися особливі прикмети. Розглянемо ситуацію, коли під час освідування на одязі особи, що освідується, будуть виявлені сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети. У такому випадку законодавчим є огляд лише тіла особи, що підлягає освідуванню, а питання одягу, що на освідуваній особі, є не розкритим.

Тобто за виявлення на одязі освідуваної особи слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет слідчий, прокурор зобов'язаний звернутися із клопотанням до слідчого судді про тимчасовий доступ до речей. Отримавши ухвалу, здійснити виїмку таких, відтак – провести огляд означеного одягу. Описана процедура є надто тривалою. Як виняток пропонуємо одним із завдань освідування прописати огляд речей, що є на освідуваному. Якщо на одязі виявлено сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети, що потребує додаткового дослідження, одяг підлягає вилученню, про що вказується у протоколі. В подальшому слідчий, прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин, з моменту проведення освідування звернутися до слідчого судді з клопотанням про тимчасове

вилучення майна відповідно до ст. 168 КПК України. Отож, доцільно внести зміни до ст. 168 КПК України, доповнивши її зміст нормою про те, що тимчасове вилучення майна може здійснюватися також під час освідування.

Загальною метою освідування як слідчої (розшукової) дії є формування доказів із подальшою їх фіксацією у протоколі освідування. Безпосередньою метою освідування за чинним КПК є виявлення та засвідчення наявності або відсутності у підозрюваного, потерпілого чи свідка слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет.

Аналізуючи слідчо-судову практику у кримінальних провадженнях проти життя та здоров'я особи, нами встановлено, що майже у 54% випадків злочини вчинялися особами у стані сп'яніння: і алкогольного, і наркотичного. Постає запитання: як під час проведення досудового розслідування процесуально правильно довести наявність чи відсутність стану сп'яніння особи під час учинення злочину? Адже законодавцем не передбачено проведення освідування з цією метою.

На нашу думку, з метою забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування, вважаємо встановлення наявності чи відсутності сп'яніння одним із завдань освідування. Для проведення такого освідування необхідні спеціальні знання. Тому для цього слідчий у всіх випадках повинен залучати спеціаліста, тобто лікаря.

Отже, безпосереднім завданням освідування, на нашу думку, є виявлення та фіксація на тілі освідуваної особи чи його одязі слідів кримінального правопорушення, а також особливих прикмет чи стану сп'яніння.

Законодавець, у разі відмови особи від проведення добровільного освідування, допускає застосування щодо такої особи примусу. Такий примус може передбачати оголення особи, що, на думку освідуваного, може констатуватися як дії, котрі принижуватимуть її честь і гідність. Досліджуючи окреслене питання, В. І. Маринів слушно зазначає, що позбавити слідчого і суд можливості виявляти на тілі підозрюваного особливі прикмети і сліди, захищаючи почуття їх сором'язливості, означає унеможливити встановлення істини у багатьох кримінальних справах. Будь-який примус стосовно особи, заздалегідь непричетної до вчинення злочину, не може бути виправданий завданнями боротьби зі злочинністю, тому що ці завдання можуть бути успішно вирішені тільки за неухильного дотримання прав і законних інтересів громадян. Зазначені особи не вчиняли злочину, кримінального переслідування не зазнають і є законослухняними громадянами. Будь-який фізичний чи психічний вплив, примус, який може бути

до них застосовано, не є морально обґрунтованим [2, с. 72; 74]. Тому логічним, на нашу думку, є застосування такого примусу особами тієї ж статі, що й особа, яка освідчується.

Відкрите для дискусії також питання про понятих під час освідчування, а саме – про їхній підбір.

Відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України, під час проведення освідчування слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих), яким роз'яснюють право бути присутніми під час всіх дій слідчого і обов'язок засвідчити підписами в протоколі факт проведення освідчування і його результат, а також роз'яснюється право робити зауваження з приводу освідчування і правильності його фіксації, які заносяться до протоколу.

Бажано, щоб понятими були особи, не знайомі з освідчуванним, краще близькі за віком. Це допоможе зняти або зменшити психологічну напругу. На нашу думку, слід погодитися з пропозицією В. Г. Дрозд, яка зазначає, що вирішення питання про запрошення до участі понятих доцільно погоджувати з особою, дотримуючись етичних міркувань, однак остаточне вирішення залежить від слідчого [3, с. 10].

Ч. 4 ст. 241 КПК України містить норму, котра передбачає за необхідності фіксування наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідчуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів. Зображення, демонстрація яких може розглядатися як образлива для освідчуваної особи, зберігаються в опечатаному вигляді і можуть надаватися лише суду під час судового розгляду.

Розглядаючи підстави освідчуваної особи, констатацією дій, що можуть принизити її честь і гідність, є фіксування вказаної слідчої (розшукової) дії, адже законодавцем не звернено уваги на наявність згоди освідчуваної особи. Це робиться на розсуд слідчого чи прокурора. Вважаємо це твердження помилковим, бо така фіксація часто викликає заперечення з боку освідчуваного, що може бути причиною для пригнічення його психологічного стану чи погіршення його життя та здоров'я.

Підтримуємо думки В. М. Тертишника і А. П. Шеремета про те, що фіксування виявлених фактичних даних під час освідчування шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів допускається лише за згоди особи [4, с. 261], відтак пропонуємо доповнити частину цієї статті словами *«фіксування наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідчуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, шляхом фотографування,*

відеозапису чи інших технічних засобів за добровільною згодою особи, що підлягає освідуванню».

Висновки. Отже, пропонуємо внести такі зміни до КПК України: 1) ст. 241 КПК України «Освідчування особи» викласти у такій редакції:

«1. Слідчий, прокурор, суд здійснює освідчування підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення *та* (або) особливих примет, *а також наявності чи відсутності стану сп'яніння у особи, що підлягає освідчуванню*, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

2. Освідчування здійснюється на підставі постанови прокурора під час досудового розслідування *та ухвали суду під час судового розгляду та, за необхідності, за участю лікаря чи іншого спеціаліста. Слідчим, прокурором проводиться освідчування за обов'язкової участі лікаря у випадках необхідності встановлення факту наявності чи відсутності стану сп'яніння. Слідчий має право до винесення постанови прокурора провести освідчування у невідкладних випадках, пов'язаних із необхідністю запобігти втраті доказів. У такому випадку слідчий зобов'язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутись з клопотанням про проведення освідчування до прокурора. Якщо прокурор відмовить у задоволенні клопотання слідчого про освідчування, встановлені внаслідок такого освідчування докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 цього Кодексу.*

3. Освідчування, яке супроводжується оголенням освідчуваної особи, здійснюється особами тієї ж статі, за винятком його проведення лікарем і за згодою особи, яка освідчується. Слідчий, прокурор, *а також поняті*, не мають права бути присутніми під час освідчування особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати особу, що підлягає освідчуванню. *Під час проведення освідчування можна провести огляд і вилучення речей, що є на особі, яка підлягає освідчуванню. Якщо на одязі виявлено сліди кримінального правопорушення, що потребує додаткового дослідження, одяг підлягає вилученню, про що вказується у протоколі.*

4. Перед початком освідчування особі, яка підлягає освідчуванню, пред'являється постанова прокурора (*слідчого*). Після цього особі пропонується добровільно пройти освідчування, а в разі її відмови освідчування проводиться примусово. *Примус, поєднаний з оголенням тіла освідчуваної особи, застосовується особами тієї ж статі, що й особа, яка освідчується.*

5. Під час освідчування не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або небезпечні для її здоров'я. За необхідності здійснюється фіксування наявності чи відсутності на тілі особи, яка підлягає освідчуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів, за добровільною згодою особи, що підлягає освідчуванню. Зображення чи відеозапис, демонстрація яких може розглядатися як образлива для освідчуваної особи, зберігаються в опечатаному вигляді і можуть надаватися лише суду під час судового розгляду.

6. Про проведення освідчування складається протокол згідно з вимогами цього Кодексу. Особі, освідчування якої проводилось примусово, надається копія протоколу освідчування»;

2) статтю 168 КПК України «Порядок тимчасового вилучення майна» викласти так:

«1. Тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу в порядку, передбаченому статтями 207, 208 цього Кодексу. Кожна особа, яка здійснила законне затримання, зобов'язана одночасно із доставленням затриманої особи до слідчого, прокурора, іншої уповноваженої службової особи, передати їй тимчасово вилучене майно. Факт передання тимчасово вилученого майна засвідчується протоколом.

2. Тимчасове вилучення майна може здійснюватися також під час обшуку, огляду та освідчування.

Тимчасове вилучення електронних інформаційних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку для вивчення фізичних властивостей, які мають значення для кримінального провадження, здійснюється лише у разі, якщо вони безпосередньо зазначені в ухвалі суду.

3. Слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа під час затримання або обшуку і тимчасового вилучення майна або негайно після їх здійснення зобов'язана скласти відповідний протокол, копія якого надається особі, у якої вилучено майно, або її представнику.

4. Після тимчасового вилучення майна уповноважена службова особа зобов'язана забезпечити схоронність такого майна в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України».

---

1. Клочуряк С. С. Освідчування в системі слідчих (розшукових) дій: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. С. Клочуряк; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 19 с.

2. Маринів В. І. Правові засади освідчування особи / В. І. Маринів // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 71–76.

3. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. Г. Дрозд; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2009. – 17 с.

4. Шеремет А. П. Криміналістика: навчальний посібник / А. П. Шеремет. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.

Дуфенюк О. М., Кунтія А. І. Правова регламентація проведення освидетельствования: проблеми и пути решения

В научной статье рассмотрено понятие, процессуальные основания и правовая регламентации проведения освидетельствования как разновидности следственной (розыскной) действия. Изучены вопросы проведения осмотра одежды при освидетельствовании, объема обнажения и применения принуждения к лицу, подлежит освидетельствованию. Установлен круг лиц, которые должны присутствовать могут привлекаться к освидетельствованию, а также средства и способы фиксации результатов освидетельствования. Отмечаются недостатки и пробелы законодательного его проведения и приведены пути их решения. Предложен авторский подход к проведению освидетельствования в Украине.

Ключевые слова: уголовное производство, освидетельствование, лицо, подлежащее освидетельствованию, понятой, врач, судебно-медицинский эксперт, следы преступления, особые приметы.

Dufeniuk O. M., Kuntiy A. I. Legal regulation of the investigation conducting: problems and solutions

The historical analysis of the notion is carried out in the scientific article and the procedural grounds and legal regulation of the investigation processing as a kind of investigative (detective) activity is discussed. A range of subjects of the investigation by the judge is increased, as well as the investigation procedural grounds by its conducting on the basis of the approval from the court, in the result of which the body of the accused has been added to the investigation. It has been ascertained to involve other specialists to carry out the investigative (detective) actions in the case of necessity.

The immediate opportunity for investigators towards the ruling by the prosecutor has been specified and the fate of the evidence obtained from such investigation when the permission to conduct will not be provided. The purpose of the investigation of its conducting in order to establish the existence or absence of the vinous state and its mandatory participation of the physician in the process has been increased.

The matter of the clothes investigation, which the suspect is wearing, the amount of nudity and the compulsion towards the person performed by the persons of the same sex that are suspected is studied. The persons who must be present or can be involved into the case investigation, as well as the means and ways of

fixation of the results of the indicated investigating (searching) action have been determined.

The deficiencies and the gaps of its legislative implementation have been indicated and the solutions of its solving have been provided. The individual approach to investigation in Ukraine has been proposed and the range of investigative (searching) actions has been expanded during which a temporary seizure of property in the context of Article 168 of the Criminal Procedure Code of Ukraine can be implemented.

Key words: *criminal proceedings; investigation; investigation; a suspect; notion; physician; forensic expert; traces of the crime; distinguishing marks.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

УДК 343.132

О. В. Захарова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НА ҐРУНТІ НЕТЕРПИМОСТІ

Проаналізовано аспекти допиту на стадії досудового розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості. Зауважено, що у розслідуванні злочинів цієї категорії необхідно правильно організувати інформаційно-психологічний процес спілкування між особами, що беруть участь у ньому. Адже злочини та інші діяння у цій сфері, що тягнуть за собою покарання, становлять загрозу основним громадянським свободам і фундаментальним правам, що гарантуються Конституцією України та міжнародними актами. Аргументовано, що правильно організований і тактично грамотно проведений допит допомагає отримати важливий доказовий матеріал для встановлення істини в процесі розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості.

Ключові слова: *допит, нетерпимість, ксенофобія, іноземець, перекладач.*

Постановка проблеми. Одним із факторів, який деструктивно впливає на будь-яке суспільство, є ксенофобія (з грецького «*xenos*» – чужий, сторонній «*phobos*» – страх) – ворожість і нетерпимість до осіб іншої віри, культури, національності, до іноземців, представників інших регіонів, а також до чогось незнайомого, чужого, незвичного [1, с. 4].

Кримінальні провадження щодо нетерпимості треба розслідувати з особливою увагою, тому що злочини та інші діяння у цій сфері, що тягнуть покарання, містять загрозу основним громадянським свободам і фундаментальним правам, що гарантуються Конституцією України та міжнародними актами.

Особливістю отримання інформації про обставини вчиненого злочину на ґрунті нетерпимості є те, що її джерелом виступає людина. Тому отримання такої інформації пов'язане з низкою процесуальних, психологічних та етичних вимог, які належать до особливостей проведення допиту.

Стан дослідження. Вагомий внесок у розробку тактики допиту на стадії розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості, зробили такі вчені, як Ю. А. Тищенко, І. М. Осика, О. К. Смірнов, Т. А. Пазинич та ін.

Однак, незважаючи на наукові розробки, отримані результати не відображають повноти особливостей допиту на стадії досудового розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості.

Мета публікації – розкрити особливості проведення допиту на стадії досудового розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості.

Виклад основних положень. За сутністю допит – регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування між особами, що беруть участь у ньому, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, які мають значення для встановлення істини [2, с. 135].

Допит є найбільш поширеною слідчою (розшуковою) дією у діяльності слідчого. Згідно з результатами дослідження П. І. Порубова, слідчі на допити витрачають 25% свого робочого часу [3, с. 18].

Правильно організований і тактично грамотно проведений допит допомагає отримати важливу доказову базу для встановлення істини в процесі розслідування.

На підготовку та проведення допиту у розслідуванні кримінальних проваджень витрачається найбільше часу. За допомогою допиту слідчий не тільки встановлює обставини, які необхідно довести, але й визначає, які докази необхідно встановити, а також перевіряє наявні факти і їх достовірність.

Обов'язковим елементом отримання повних і достовірних показань є всебічна підготовка до його проведення, що охоплює: вивчення матеріалів кримінального провадження; визначення кола осіб, які підлягають допиту, та вивчення особи допитуваного; встановлення послідовності їх допиту; збирання відомостей про особу допитуваного;

визначення часу, місця і режиму проведення допиту; вивчення спеціальних знань; складання плану допиту; вибір способу встановлення мовного контакту; вибір тактичних прийомів проведення допиту; підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному; визначення необхідних науково-технічних засобів для фіксації допиту та їх підготовка до роботи.

Відсутність підготовчого етапу до допиту може призвести до повторного допиту. А якщо особа допитуваного іноземець, це може бути неможливо, адже іноземець може перебувати в Україні як турист і невдовзі залишить країну, якщо це дипломатичний або консульський співробітник – його повторний допит через особливий правовий статус може здійснюватися у разі виняткових обставин.

На думку Г. А. Зоріна, у процесі допиту важливого значення набувають риси, що характеризують спрямованість особистост, найперше погляди і переконання, які часто визначають учинки людини і виступають як мотиви її дій [4, с. 33].

Властивості особистості не зводяться до її індивідуальних особливостей. Вони охоплюють і загальне, і особливе, і одиничне. Особистість є відображенням впливу класової, національної, професійної та іншої суспільно-історичної чи соціальної спільноти, до якої належить. Крім цих особливостей, важливо знати специфіку умов життя, побуту, звичаїв, культури тощо нації, до якої належить допитуваний. Однак будь-яку якість особистості, як і національну особливість, не можна розглядати окремішньо від класової приналежності допитуваного [5, с. 47].

Слідчому на початковому етапі розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості, слід вирізнити, з яким проявом ксенофобії він матиме справу:

1. *Расизм* – це переконання у тому, що одна раса за природою краща ніж інша. Виражається у почуттях неприязні, ворожості, страху, ненависті представників європеїдної раси до негроїдної, і навпаки.

2. *Етнофобія* – це нетерпиме ставлення до людей іншої нації, народу.

Різновиди етнофобії є такі.

а) *шовінізм* – проголошення однієї нації панівною над іншими. Проявляється, як правило, у формі неповаги і принизливого ставлення народу однієї держави до народу іншої держави (вважаються більш слабкими, менш розвиненими тощо). Історичним прикладом шовінізму і крайньої форми націоналізму була політика фашизму;

б) *антисемітизм* – це вороже ставлення до представників єврейського народу і їхньої культури;

в) *геноцид* – це крайня форма етнофобії, сутність якої полягає у повному або частковому знищенні окремих груп населення або народів.

3. *Релігійна нетерпимість* – це активна неприязнь до цінностей, поглядів і традицій прибічників інших релігійних вірувань, течій. Проявлятися може як на особистісному рівні у формі ворожого ставлення представників один до одного, так і у міжконфесійній боротьбі і протистоянні, появі релігійних, агресивно налаштованих фанатиків. Прикладом може бути розповсюдження у сучасному суспільстві нетерпимого ставлення мусульман до християн.

4. *Мовна антипатія* – це вороже ставлення та неповага до особи, яка не володіє мовою місцевого населення.

5. *Сексизм* – це упереджене ставлення чоловіків до жінок, яке засноване на ідеології нерівності прав. Це стереотип домінування осіб однієї статі над іншою.

6. *Нетерпимість за віковою ознакою або станом здоров'я* – принизливе ставлення, неповага і упередженість до осіб похилого віку, інвалідів, ВІЛ-інфікованих, психічнохворих людей тощо.

7. *Гомофобія* – почуття ненависті стосовно гомосексуалістів; часто супроводжується внутрішніми страхами власних сексуальних фантазій та імпульсів [6, с. 194].

Особливістю потерпілих і свідків у цій категорії кримінальних проваджень є те, що вони є іноземцями.

Іноземцями визнаються особи, які не є громадянами України, а підданими іншої держави або держав (ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства від 04.02.1994 р.» [7]).

Готуючись до допиту іноземця, слідчий повинен із особливою увагою вивчити матеріали провадження. Це допоможе йому правильно та вичерпно встановити предмет допиту, а відтак з'ясувати логічну послідовність запитань, адресованих допитуваній особі.

У ст. 68 КПК України закріплена вимога у разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача. Це положення є основою забезпечення процесуальної гарантії учасникам процесу, які не володіють мовою судочинства щодо використання законних прав [8].

Насамперед для залучення перекладача, його виклику до слідчого, прокурора або суду необхідно: встановити, який саме учасник процесу не володіє мовою кримінального судочинства, якою мовою він володіє і може користуватися під час провадження; обґрунтувати

необхідність залучення до участі перекладача; визначити, якою мовою повинен вільно володіти перекладач для того, щоб він мін здійснювати переклад мови учасника слідчої дії; заздалегідь спланувати, скільки разів і в яких слідчих діях буде потрібна допомога перекладача [9, с. 352].

Отже, якщо іноземець не володіє державною мовою, слідчий повинен залучити перекладача. Під час допиту іноземних громадян перекладачеві відведена «особлива» роль. Дуже важливо, щоб перекладач став «союзником» слідчого, залишаючись самостійним учасником процесу. Тоді допит іноземця мине легше і буде результативним. Перед початком допиту слід провести бесіду з перекладачем. Попри це, іноземний громадянин у присутності знайомого йому перекладача почуватиметься вільно і відносини зі слідчим будуть довірливими. Зі свого боку, слідчий може ознайомити перекладача з цілями допиту, його планом і характером розслідуваного випадку [10].

Для пошуку перекладача рекомендується звертатися до відповідних консульств або посольств, територіальних громад, неурядових організацій чи вищих навчальних закладів, у штаті яких можуть бути відповідні фахівці. Законними представниками потерпілих, особливо загиблих, можуть виступати співробітники посольства або консульства відповідної країни, які мають відповідний імунітет, що також має враховуватися під час проведення слідчих (розшукових) дій за їхньою участю.

З уваги на те, що спостерігаються різноманітні етнопсихологічні якості представників різних національностей, зокрема етнічні особливості психіки людей, особливості національного побуту, когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, виховання, соціалізації тощо, слідчий має використовувати індивідуальний підхід у встановленні психологічного контакту [11, с. 26].

За дослідженнями Д. Морріса, представники різних національностей використовують жести. Іноді вони можуть сприйматися як прямо протилежні за змістом [12].

Установленню відповідного психологічного контакту сприяють такі фактори: роз'яснення потерпілим і свідкам важливості дачі ними показань; запевнення, що слідство буде проведено об'єктивно та неупереджено; тісна взаємодія з керівниками осередків іноземців, а також із представниками посольств; тісна співпраця з керівниками навчальних закладів, де навчаються потерпілі та свідки-іноземці; максимальна коректність у поведінці з потерпілими та свідками іноземцями.

На стадії розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості, під час допиту необхідно з'ясувати обставини, які спрямовані

на встановлення умисних дій, що розпалюють національну, расову чи релігійну ворожнечу та ненависть, принижують національну честь і гідність або ображають почуття громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також містять пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Водночас Європейська комісія проти расизму та нетерпимості вважає, що законом слід переслідувати в кримінальному порядку такі висловлювання, якщо вони були зроблені умисно: публічні заклики до насильства, ненависті або дискримінації; публічні образи або наклеп; погрози особі або групі осіб через їх расову належність, колір шкіри, мову, релігію, національність або національне чи етнічне походження; публічне вираження з расистськими намірами ідеології, яка стверджує перевагу осіб за расовою ознакою, кольором шкіри, мовою, релігією, національністю або національним чи етнічним походженням або ж принижує таку групу; публічне заперечення, применшення, виправдання або схвалення з расистськими намірами злочинів геноциду, злочинів проти людства чи військових злочинів [13, с. 46].

Під час допиту потерпілого рекомендується з'ясувати такі питання: якою мовою володіє, чи може давати свідчення без перекладача; обставини, що передували кримінальному правопорушенню; чи знайома особа з особою злочинця, якщо так, то з якого часу, за яких обставин познайомилися, в яких відносинах перебувають; чи вживалися особою потерпілого алкоголь, наркотичні або психотропні речовини; чи виявлялася раніше до нього ворожнеча, пов'язана з його національною, расовою чи релігійною належністю, якщо так, то у чому проявлялась; словесний портрет особи злочинців: специфіка одягу, особливі прикмети; припущення (за якими ознаками) про приналежність винних до будь-якої націоналістичної партії, націоналістичних чи молодіжних рухів, субкультури, злочинних угруповань; вид і спосіб екстремістської діяльності, реалізованої щодо потерпілого; характер і розмір спричиненої шкоди; тип, марка, модель, модифікація, номерний знак транспортного засобу, його прикмети (колір, фарбування окремих частин, пошкодження, вантаж тощо) у тих випадках, коли злочинці зникли з місця події на транспортному засобі; напрямок, у якому зник транспортний засіб; хто ще бачив обставини скоєного кримінального правопорушення.

Під час допиту свідка рекомендується з'ясувати такі питання: чи знайомий з потерпілим, якщо так, то з якого часу, за яких обставин

познайомилися, в яких відносинах перебувають; чи знайомий з особою злочинця, якщо так, то з якого часу, за яких обставин познайомилися, в яких відносинах перебувають; чи відомо про наявність будь-яких конфліктів між указаними особами у минулому; чи відомо про факти вживання алкоголю, наркотичних речовин указаними особами; як опинилися на місці вчинення злочину, як розвивався та завершився конфлікт; якими були дії потерпілого; яким були дії підозрюваного; чи був ще хтось присутній на вказаному місці.

За допиту підозрюваного рекомендується встановити таку інформацію: чи відчуває підозрюваний ворожнечу чи ненависть до представників іншої раси, національності, релігії, соціальної групи, якої саме, чому; причини виникнення нетерпимості до представників відповідної раси, національності або релігії; причини нетерпимості, за яких він допускає застосування насильства; який мотив, мета вчинених дій, хто був ініціатором; причини, час, місце та інші обставини, через які він опинився на місці вчинення правопорушення; час, упродовж якого тривала злочинна діяльність; чи знав раніше потерпілого і які були між ними відносини; характер дій потерпілого до вчинення правопорушення; причини виникнення конфлікту (якщо такий був); чи виникла образа з боку потерпілого, якщо так, то в чому це полягало; час і причина конфлікту; співучасники правопорушення та роль кожного з них; механізм учинення правопорушення (підготовка (підбір зброї, знарядь, засобів), безпосереднє вчинення та спосіб приховування); чи вживалися (до, під час, після скоєння правопорушення) алкоголь, наркотичні засоби чи психотропні речовини; чи були боргові зобов'язання між учасниками конфлікту; чи належить до угруповань, організацій, до яких саме, якщо так, їхня структура та особливості.

Слід погодитися з точкою зору В. П. Корж, яка вказує на те, що у допиті підозрюваного члена злочинної (організованої) групи необхідно з'ясувати:

- склад злочинної групи, рольові функції її учасників; хто є організатором, виконавцями;

- упродовж якого часу функціонувала злочинна (організована) група, коли кожен із учасників увійшов у склад кримінального колективу і упродовж якого часу перебував у ньому, чи існували зв'язки з корумпованими працівниками органів влади та управління, в чому вони виявлялися;

- хто вибрав об'єкт злочинного посягання та розробляв план учинення злочинів, здійснював підготовчі дії, зокрема розподіляв ролі;

- в чому конкретно полягав план підготовки до вчинення злочину; ким і як вивчалася обстановка вчинення злочину [14, с. 338–339].

Під час аналізу слідчої та судової практики у насильницьких злочинах окресленої категорії встановлено, що часто у них беруть участь неповнолітні. Тому, окрім зазначених питань, необхідно з'ясувати відомості: щодо втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність; як дорослий учасник впливав на неповнолітнього, наскільки сильний він мав вплив; що неповнолітній розповідав друзям, батькам про свої ксенофобські погляди; як у нього сформувались такі погляди.

Висновки. Лише ретельна підготовка, досконале знання особливостей застосування тактичних прийомів проведення допиту на стадії досудового розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості, та грамотне процесуальне оформлення можуть забезпечити досягнення мети та успішне розслідування у кримінальному провадженні такої категорії.

1. Практичне право: на попередження ксенофобії: навч. посібник / А. О. Галай, В. О. Галай, М. М. Мосюк, Б. Ю. Пипченко, К. В. Скороходько; за ред. А. О. Галай. – К.: КНТ, 2011. – 200 с.

2. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.

3. Порубов Н. И. Тактика допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – М.: Юридическая литература, 2005. – 268 с.

4. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса / Г. А. Зорин. – Гродно: Изд-во Гродненского ун-ту, 1986. – 231 с.

5. Бахин В. П. Допрос: лекция / В. П. Бахин. – К., 1999. – 40 с.

6. Актуальні питання діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України: зб. наук. праць факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства ХНУВС за 2013 рік / за заг. ред. члена-кореспондента НАПрН України, д-ра юрид. наук, заслуженого юриста України С. М. Гусарова. – Х.: НікаНова, 2014. – 696 с.

7. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 04.02.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

9. Мархевка О. В. Участь перекладача у провадженні процесуальних дій / О. В. Мархевка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична / гол. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 4. – 648 с.

10. Ненашева Я. В. Особливості допиту іноземців на попередньому слідстві / Я. В. Ненашева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/ONG_2006/Pravo/17943.doc.htm

11. Олійник О. Становлення та розвиток судового красномовства як складової юридичної риторики в Античну епоху / О. Олійник // Віче. – 2010. – № 17. – С. 26.

12. Моррис Д. Библия языка телодвижений / Д. Моррис; пер. с англ. Н. Караева. – М.: Эксмо, 2010. – 672 с.

13. Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості: навчально-практичний посібник / колектив авторів. – К., 2012. – 167 с.

14. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: монография / В. П. Корж. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.

Захарова А. В. Особенности проведения допроса на стадии досудебного расследования преступлений, совершенных на почве нетерпимости

Проанализировано аспекты допроса на стадии досудебного расследования преступлений, совершенных на почве нетерпимости. Отмечено, что при расследовании преступлений этой категории необходимо правильно организовать информационно-психологический процесс общения между лицами, которые принимают участие в нем. Ведь преступления и другие деяния в этой сфере, которые тянут за собой наказание, становятся угрозой основным гражданским свободам и фундаментальным правам, которые гарантируются Конституцией Украины и международными актами. Аргументировано, что правильно построенный и тактически грамотно проведенный допрос позволяет получить важный доказательный материал для установления истины в процессе расследования преступлений, совершенных на почве нетерпимости.

Ключевые слова: допрос, нетерпимость, ксенофобия, иностранец, переводчик.

Zakharova O. V. The peculiarities of interrogation at the pre-trial stage of crime investigation, committed under the impatience

Certain aspects of interrogation procedure at the pre-trial stage of crime investigation, committed under the impatience are analyzed. The particularity of information reception about the circumstances of a crime committed under the impatience is that its source is likely to be a human. Because of that, the reception of such information is related to a number of procedural, psychological and ethical requirements that lie within the general provisions concerning the interrogation.

When taking into account crime investigation of the aforementioned type it is necessary to organize properly the information-psychological process of conversation between individuals that take part in it. Therefore, crimes and other offenses in this sphere, for which a sanction is foreseen, bear a threat to the main human freedoms and fundamental rights, guaranteed by the Constitution of Ukraine and international documents. Consequently, a properly proceeded and tactically competently organized interrogation enables to receive an important number of evidences with the aim to ascertain a truth during the investigation.

In order to make a certain psychological contact such factors should be observed: the clarification of the importance to evidence for the purpose of crime investigation to the witnesses and victims; a confidence in the fact, that an investigation will be held properly and unbiased; tight cooperation with the leaders of the foreigners and the representatives of embassies; tight cooperation with the directors of educational institutions, where witnesses and victims foreigners study; a high level of tolerance in the conduct towards foreigners – witnesses and victims. At the crime investigation stage committed under intolerance while interrogation it is vital to find out the circumstances directed to designate voluntary actions committed to inflame national, racial or religious fight, or an offence of human feelings regarding their religious beliefs, and also direct or indirect suppression of rights or set up of direct or indirect privileges on the base of race, skin colour, political, religious or other beliefs, sex, ethnical or social origin, financial situation, residence, language and other features.

Key words: *interrogation, impatience, xenophobia, foreigner, interpreter.*

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

УДК 343.3

О. В. Кондратюк

ЩОДО НЕОДНОЗНАЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕЯКИХ НОРМ І ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ»

Досліджено суперечливі положення норм Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо принципів оперативно-розшукової діяльності, посилань на чинний Кримінальний процесуальний кодекс України, мети пошукової діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, що призводять до неоднозначного трактування правозастосування заходів оперативно-розшукової діяльності. Акцентовано на необхідності законодавчого визначення поняття та змісту оперативно-розшукових заходів, поняття, змісту та переліку заходів оперативного пошуку з метою виконання конкретних завдань оперативно-розшукової діяльності до початку оперативної розробки за оперативно-розшуковою справою.

Ключові слова: *оперативно-розшукові заходи, оперативно-технічні заходи, оперативно-розшукова справа, пошукова діяльність, заходи оперативного (ініціативного) пошуку.*

Постановка проблеми. Окремі норми в тексті Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» за змістом містять суперечно-

сті, що створюють передумови для неоднозначного тлумачення підстав застосування форм оперативно-розшукової діяльності у теорії та практиці правоохоронної діяльності. Це насамперед стосується застосування різних видів оперативно-розшукових заходів у процесі оперативної розробки за оперативно-розшуковою справою. Варіативність можливостей двозначного трактування випадків застосування оперативно-розшукових заходів може призвести до відмови суду надавати дозвіл на вжиття оперативно-розшукових заходів із застосуванням оперативно-технічних засобів. Наслідком такої відмови є унеможливлення подальшого проведення оперативної розробки, що в подальшому негативно впливатиме на процес доказування в кримінальному провадженні. Іншим негативним фактором, який впливає на ефективність оперативно-розшукової діяльності, є недостатність законодавчого урегулювання підстав і порядку реалізації суб'єктами оперативно-розшукової діяльності (Національної поліції) оперативного пошуку з метою попередження та виявлення протиправної діяльності, за яку передбачена кримінальна відповідальність.

Стан дослідження. Питання нормативно-правового урегулювання оперативно-розшукової діяльності вивчали: О. М. Бандурка, В. О. Глушков, Е. О. Дідоренко, І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, А. М. Кравченко, Д. Й. Никифорчук, О. М. Погорецький, О. Г. Рибак, В. Л. Регульський, І. В. Сервецький, В. Л. Ортинський, М. Б. Саакян.

Обрана проблематика удосконалення нормативно-правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності досі становить першочергове завдання для науковців і практиків правоохоронної сфери.

Метою статті є аналіз окремих норм, прописаних у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», для виявлення суперечностей у змісті тексту закону з метою виправлення і недопущення двозначного трактування в теорії та практиці правоохоронної діяльності.

Виклад основних положень. Без зайвого екскурсу в наукові дослідження щодо визначення базових теоретичних понять оперативно-розшукової діяльності розпочнемо прикладний аналіз деяких положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – Закон) [1]. Зазначений Закон урегульовує специфічну державну суспільно корисну діяльність, спрямовану на боротьбу зі злочинністю. Враховуючи те, що в статті 3 Закону задекларовано нормативно-правові акти, які становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, в статті 4 Закону доцільно було би зазначити лише спеціальні принципи оперативно-розшукової діяльності, зокрема конфіденційності, цілеспрямованості, наступальності, поєднання гласних і негласних заходів у протидії злочинності, оскільки

конституційні та загальні принципи закладені у змісті перелічених у ст. 3 Закону законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які є правовою основою оперативно-розшукової діяльності. Спеціальні принципи оперативно-розшукової діяльності задекларовані у відомчій Інструкції [2], де, окрім згаданих у Законі конституційних і загальних принципів, указані принципи конспірації, наступальності, повноти і об'єктивності дослідження обставин події, взаємодії з органами управління і населенням. Але згаданий документ має гриф секретності, і, відповідно, з ним не мають можливості ознайомитися громадяни без відповідного допуску і доступу до інформації, яка містить державну таємницю. Переконані, що принципи оперативно-розшукової діяльності повинні бути у відкритому доступі, тобто прописані в тексті ст. 4 Закону, а їх грамотне тлумачення може вирішити чимало конфліктних ситуацій, в яких опиняються співробітники оперативних підрозділів під час виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Проаналізуємо деякі, на нашу думку, суперечливі норми Закону. Відзначимо відсутність у тексті Закону визначення змісту терміна «оперативно-розшукові заходи», попри те, що словосполучення вживається у тексті сімнадцять разів. Недолуге визначення знаходимо у відомчій Інструкції, а саме: оперативно-розшукові заходи – це заходи зі спеціально встановленими Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» і КПК України порядком та умовами їх проведення [2]. Як бачимо, жодної інформації із обмеженим доступом це визначення не містить. Незрозумілою є позиція щодо урегулювання порядку та умов проведення оперативно-розшукових заходів Кримінальним процесуальним кодексом України [3]. Далі у тексті Закону те ж стосується проведення контрольної поставки, контрольованої та оперативної закупок, згідно з положеннями статті 271 КПК України, що зазначено в п. 2 ст. 8 Закону. Необґрунтовані посилання на КПК спостерігаємо і в пунктах 4, 8–12, 14, 17, абзаци 2 статті 8 Закону.

Оперативно-розшукова діяльність не входить до жодної стадії кримінального провадження, а відтак не регулюється нормами КПК України. Вважаємо, що поняття оперативного-розшукового заходу, зміст якого полягає у тимчасовому обмеженні прав громадян, обов'язково має бути чітко визначено в тексті Закону.

У ст. 8 Закону відзначено, що негласне обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, аудіо-, відео- контроль особи, аудіо-, відеоконтроль місця, спостереження за особою, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж, накладення арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виїмки, установлення місцезнаходження

радіоелектронного засобу та візуальне спостереження за особою застосовуються за умови, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо, і *виключно* (наголошуємо саме на цьому терміні) з метою:

- 1) запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину;
- 2) запобігання і припинення терористичних актів;
- 3) запобігання і припинення інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій.

У ст. 9 Закону чітко задекларовано, що оперативно-розшукові заходи, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини (а це саме згадані в ст. 8 Закону оперативно-розшукові заходи) вживаються з метою:

1. Запобігання тяжким або особливо тяжким злочинам.
2. Виявлення та припинення тяжких або особливо тяжких злочинів.
3. Розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання.
4. Розшуку безвісти зниклих.
5. Захисту життя, здоров'я, житла і майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.
6. Припинення розвідувально-підривної діяльності проти України.

У цій же статті в абзаці нижче зазначається, що спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця може проводитися з метою:

встановлення даних про особу та про її зв'язки у разі, коли є факти, які підтверджують, що нею готується тяжкий або особливо тяжкий злочин;

для отримання відомостей, які вказують на ознаки тяжкого або особливо тяжкого злочину;

для забезпечення безпеки працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів цих осіб;

для отримання розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

Нагадаємо, що спостереження за особою, аудіо-, відеоконтроль місця входять до оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав людини, а спостереження за річчю або місцем – оперативно-розшуковий захід, не пов'язаний з тимчасовим обмеженням прав людини, який проводиться за рішенням

уповноваженої службової особи правоохоронного органу без погодження з прокурором і ухвали суду.

Відтак мета застосування оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав людини, в ст. 9 Закону є дещо ширшою, незважаючи на те, що норма ст. 8 Закону вказує на *виключний* перелік таких випадків. Зазначений порядок викладення спеціальних норм, що регулюють підстави обмеження прав громадянина, які охороняються Конституцією України, в Законі часто призводить до неоднозначного тлумачення зацікавленими особами застосування оперативно-розшукових заходів, що недопустимо і підлягає усуненню законодавцем.

Гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, передбачені ст. 9 Закону, полягають у тому, що у кожному випадку наявності підстав для реалізації оперативно-розшукової діяльності (ст. 6 Закону) заводиться оперативно-розшукова справа, за винятком випадків перевірки осіб у зв'язку з їх допуском до державної таємниці, до роботи з ядерними матеріалами та на ядерних установках. Нагадаємо, що серед основних завдань, передбачених ст. 1 Закону, які безпосередньо стосуються компетенції Національної поліції, є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України. Поняття оперативно-розшукової діяльності визначене у ст. 2 Закону як система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Відтак будь-яку гласну пошукову діяльність оперативних підрозділів щодо виявлення інформації протиправного характеру можна віднести до оперативно-розшукової, відповідно до визначення поняття оперативно-розшукової діяльності, а у випадку відсутності підстав, передбачених ст. 6 Закону, про яку законність гласної пошукової діяльності оперативних підрозділів можна говорити без заведеної оперативно-розшукової справи. З іншого боку, пошукову діяльність необхідно реалізувати з метою профілактики, виявлення та попередження можливості настання суспільно небезпечних наслідків. І. В. Сервецький наголошує на тому, що пошукові заходи мають найбільшу ефективність, особливо тоді, коли вчинено неочевидний злочин або злочин учинено із застосуванням конспіративних заходів з метою уникнення кримінальної відповідальності або вчинення злочину особою, яка володіє спеціальними прийомами і методами оперативно-розшукової діяльності, або особа, яка вчинила злочин, зникла і переховується від слідства та суду [4, с. 30]. Малоімовірно, що питання стосовно зацікавленості

оперативних підрозділів тією чи іншою фізичною чи юридичною особою з боку останніх виникатимуть в процесі грамотного проведення гласних зашифрованих заходів, коли об'єкти навіть не здогадуватимуться, що потрапили в поле зору правоохоронних органів. А якщо сталося не те, що очікувалося?

На основі аналізу прав підрозділів Національної поліції, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, передбачених ст. 8 Закону, ми виокремили гласні заходи пошукової діяльності, а саме:

опитування осіб за їхньою згодою, використання їх добровільної допомоги (*безпосередній пошук носіїв інформації*);

порушення в установленому законом порядку питання про реалізацію перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та осіб, які провадять підприємницьку діяльність або інші види господарської діяльності індивідуально, та участь в їх проведенні (*безпосередній пошук ознак протиправної діяльності*);

ознайомлення з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, вивчення їх, виготовлення копій з таких документів (*безпосередній пошук як джерел інформації, так і ознак протиправної діяльності*);

відвідування жилих та інших приміщень за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин злочину, що готується, а також збір відомостей про протиправну діяльність осіб, щодо яких провадиться перевірка (*безпосередній пошук і джерел інформації, і ознак протиправної діяльності*);

отримання від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформації про злочини, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави (*безпосередній пошук і джерел інформації, і ознак протиправної діяльності*);

використання за згодою адміністрації службових приміщень, транспортних засобів та іншого майна підприємств, установ, організацій, а також за згодою осіб житла, інших приміщень, транспортних засобів і майна, які їм належать (*можна використовувати як спосіб виявлення осіб, схильних до протиправної діяльності, створюючи різні, до прикладу, пастки чи інші умови реалізації злочинного наміру*);

створення і застосування автоматизованих інформаційних систем (для накопичення та аналізу інформації з метою виявлення суб'єктів протиправної діяльності);

звернення у межах своїх повноважень із запитом до правоохоронних органів інших держав і міжнародних правоохоронних організацій (*отримання неочевидної інформації*).

Вкотре наголошуємо, що перелічені гласні заходи пошукової діяльності обумовлені правами оперативного підрозділу, який реалізує оперативно-розшукову діяльність. А якщо такий підрозділ не здійснює у цей час у конкретному випадку оперативно-розшукову діяльність, які ж є правові підстави застосування зазначених заходів, адже право не є підставою, але наявність підстави обумовлює виникнення права. Крім того, статтею 7 Закону чітко визначено обов'язком підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язання вживати заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють учиненню злочинів, а також здійснювати профілактику правопорушень.

Зрозумілим і логічним є те, що для того, аби знайти, необхідно шукати, а латентна злочинність, на жаль, нам не вказує місця, де треба шукати. Відтак під так звані заходи із відпрацювання чи загальної профілактики потрапляє той масив можливих джерел і носіїв інформації, який здатен охопити оперативний підрозділ. Звичайно, застосування окреслених заходів не повинно мати тотальний характер, супроводжуватися порушенням чи необґрунтованим обмеженням прав громадян, безпідставними втручаннями в господарські процеси підприємств, адміністративну діяльність установ та організацій тощо. З іншого боку, спостерігаючи ставлення суспільства до правоохоронних органів, необхідно очікувати на супротив, але якщо особа чи суб'єкт господарської діяльності «чисті перед законом», відповідно їм немає чого боятися, крім того, обов'язком громадян є сприяння правоохоронним органам у виконанні покладених на них функцій, що прямо прописано в ст. 11 Закону.

На жаль, сьогодні суспільство добре пам'ятає про обов'язки правоохоронних органів, водночас не всі громадяни пам'ятають і знають про свої обов'язки перед суспільством і правоохоронними органами зокрема.

Аналіз нормативно-правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ України дозволяє нам констатувати, що реалізація завдань оперативно-розшукової діяльності відбувається шляхом застосування заходів оперативного пошуку та оперативно-розшукових заходів із використанням оперативних та оперативно-технічних засобів.

На відміну від оперативно-розшукових заходів, застосування яких реалізується лише за заведеними оперативно-розшуковими справами, з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності оперативні підрозділи органів внутрішніх справ здійснюють оперативний пошук.

В теорії оперативно-розшукової діяльності та відомчих нормативно-правових актах під оперативним пошуком розуміють комплекс заходів, що не порушує прав і свобод громадян, здійснюється оперативним підрозділом з метою виявлення, запобігання та припинення злочинів, профілактики протиправної діяльності.

Пошукова діяльність оперативних підрозділів органів внутрішніх справ чітко урегульовується відомчими нормативно-правовими актами із грифом секретності. Ними ж визначено перелік і зміст пошукових заходів.

У тексті Закону взагалі не йдеться про оперативний пошук, який, до слова, є однією із форм оперативно-розшукової діяльності, а тим паче не прописані в тексті Закону конкретні заходи із його реалізації з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Якщо оперативній розробці як формі оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється після заведення оперативно-розшукової справи шляхом застосування оперативно-розшукових заходів і має негласний (таємний) характер, у Законі визначено місце, то поняттю, змісту та заходам оперативного пошуку, які переважно мають гласний (відкритий) характер, такого місця не знайшлося. А це, на нашу думку, і призводить до виникнення конфліктних ситуацій між громадянами та оперативними підрозділами, на зразок: «Що ви тут робите, чому ви нами цікавитеся?!».

Крім того, якщо оперативна розробка полягає у встановленні, накопиченні, фіксації фактичних даних про діяння осіб, стосовно яких є дані про участь протиправної діяльності, то основним завданням оперативного пошуку є процес безпосереднього чи опосередкованого виявлення, відшукування даних про участь такої особи у протиправній діяльності, а відтак заходи і зміст такої діяльності однозначно повинні визначатися Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Висновок. У Законі «Про оперативно-розшукову діяльність» необхідно: а) чітко вписати спеціальні принципи оперативно-розшукової діяльності, а саме: конспірації, конфіденційності, цілеспрямованості, наступальності, поєднання гласних і негласних заходів у протидії злочинності, – обумовлені необхідністю виконання її завдань перед суспільством у сфері боротьби із злочинністю; б) чітко визначити поняття і зміст оперативно-розшукових заходів; в) окремо прописати гласні заходи пошукової діяльності, які можуть застосовуватися співробітниками оперативних підрозділів суб'єктів оперативно-розшукової діяльності з метою виконання тих же завдань оперативно-розшукової діяльності, оскільки в абсолютній більшості випадків

результати оперативного пошуку стають підставами для початку оперативної розробки за оперативно-розшуковими справами.

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 22. – Ст. 303.

2. Інструкція про організацію роботи за оперативно-розшуковими справами та справами контрольного провадження оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України: наказ МВС України від 17.12.2012 № 07.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page8>. – станом на 11.09.2015.

4. Сервецький І. В. Науково-практичний коментар Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» / І. В. Сервецький. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 208 с.

Кондратюк А. В. Об неоднозначном толковании применения некоторых норм и положений Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности»

Исследовано противоречивые положения норм Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» относительно принципов оперативно-розыскной деятельности, ссылок на действующий Уголовный процессуальный кодекс Украины, цели поисковой деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел, которые приводят к неоднозначной трактовке правоприменения мероприятий оперативно-розыскной деятельности. Акцентировано на необходимости законодательного определения понятия и содержания оперативно-розыскных мероприятий, перечня и содержания мероприятий оперативного поиска с целью выполнения конкретных задач оперативно-розыскной деятельности до начала оперативной разработки по оперативно-розыскному делу.

Ключевые слова: *оперативно-розыскные мероприятия, оперативно-технические мероприятия, оперативно-розыскное дело, поисковая деятельность, мероприятия оперативного (инициативного) поиска.*

Kondratyuk A. V. In relation to ambiguous interpretation of application of some norms and law of Ukraine provisions «About operational search activity»

Contradictory positions of norms of Law of Ukraine are investigated «About operational search activity» in relation to principles of operational search activity, references to the operating Criminal code of practice of Ukraine, aim of realization of searching activity by operative subdivisions of organs of internal affairs that result in ambiguous interpretation legal application measures of operational search activity. The select range of problems of improvement of the normatively-

legal providing of operational search activity continues to be a near-term task for scientists and practical workers of law-enforcement sphere.

The analysis of the normatively-legal providing of operational search activity of organs of internal affairs of Ukraine allows to establish, that realization of tasks of operational search activity, essentially, takes place by application of measures of operative search and operational search measures with the use of operative and operational and technical facilities.

Attention is accented, that operational search activity does not behave to none of the stages of criminal realization, and consequently not regulated by the norms of the Criminal code of practice of Ukraine.

Grounded, that in text of Law of Ukraine «About operational search activity» it is necessary clearly to write the special principles of operational search activity, namely: secrecy, confidentiality, purposefulness, offensiveness, combination of vowel and secret measures in counteraction to criminality, are the implementations of her tasks conditioned by a necessity before society in the field of a fight against criminality; clearly to define a concept and maintenance of operational search measures; separately to prescribe the vowel measures of searching activity, that can be used the employees of operative subdivisions subjects of operational search activity with the aim of implementation of the same tasks of operational search activity, as in absolute majority of cases the results of operative search become grounds for the beginning of operative development after an operational search cases.

Key words: *operational search measures, operational and technical measures, operational search case, searching activity, measures operatively (initiative) of search.*

Стаття надійшла 10 листопада 2015 р.

Розділ 7

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

КОДИФІКАЦІЯ КУЛЬТУРИ І ПРАВО: ВЗАЄМОВПЛИВ І ВЗАЄМОВИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто механізм утворення соціокультурних кодів та їх відтворення у праві, а також запропоновано розглядати право як соціокультурний код. У контексті цього право розкрито як засіб відтворення і нормативну систему регулювання конкретної соціокультурної реальності, як один зі способів виявлення належності/чужинності соціального суб'єкта щодо певної спільноти. Адже культурно-правові коди набувають значення нормативної системи пристосування та адаптації до конкретного оточення, а також виконують селективну функцію, даючи орієнтир для добору певного типу поведінки, що відповідає встановленим нормам.

Ключові слова: код, соціокультурний код, культура, право.

Постановка проблеми. Найпоширеніше і доступне визначення поняття «код» міститься у словнику іншомовних слів: код трактують як систему символів для передавання, обробки й зберігання (запам'ятовування) різної інформації або як ключ до способу шифрування чи розшифрування тексту [1, с. 336]. Вказано, що це слово є дослівним перекладом французького *code*, але першоосновою є латинське поняття *codex*, під яким розуміли навосковану дощечку для письма. Зв'язку таких дощечок використовували для запису зводу законів.

Коди застосовують у всіх сферах життєдіяльності людини, від чого залежить і вид коду (цифровий, алфавітний, рельєфно-крапковий – шифр Брайля для незрячих, матричний тощо). Не є винятком щодо застосування кодів і сфера правовідносин. Адже право можна розглядати як елемент культури й водночас як нормативне її відтворення; тобто у праві відображені всі найбільш значущі моменти культури, так звані національні культурні коди.

Стан дослідження. Науковці розглядають правові коди здебільшого в межах вивчення символів, знаків, шифрів тощо. Так, наприклад, російська дослідниця Т. Лешкевич вважає мову загалом

знаковою дійсністю. Такої ж позиції дотримується й український учений А. Конверський, який застосовує цю теорію у межах логіки права. Питання символізму цікавить і українських юристів-практиків. Зокрема, суддя Конституційного Суду України П. Стецюк згадує коди національної свідомості, здійснюючи політико-правовий аналіз державних символів України. Кодування інформації та мови загалом вивчав О. Сосновський, але він не згадував про можливість кодування мови права. Натомість семіотичний аспект мови права аналізувала харківська дослідниця С. Зархіна у дисертації, але тільки в межах історичного аспекту мови права як предмета філософсько-логічного аналізу.

Мета статті – продемонструвати право як засіб відтворення соціокультурних кодів у формі норм, визначень чи окремих понять і водночас як окремий код певної культури, епохи, народу.

Виклад основних положень. Культурний код – це сукупність інформації (візуальної чи вербальної), що передає особливості народу і дозволяє ідентифікувати одну культуру з-поміж інших; це своєрідний ключ до розуміння певного типу культури [див. 2]. Культурний код визначає сукупність образів, які пов'язані з певним комплексом стереотипів у свідомості. Це культурне безсвідоме: не те, що говорить або чітко усвідомлюється, а те, що приховане від розуміння, але проявляється у вчинках. Культурний код нації допомагає розуміти її поведінкові реакції, визначає народну психологію.

Кожна національна культура має свої коди, що утворюють своєрідну смислову систему, в межах якої формується поведінка соціальних суб'єктів. Дехто із дослідників вважає, що такі культурні коди статичні; тобто матриця, закладена декілька століть тому, продовжує і сьогодні визначати мислення споживачів у тій чи іншій національній культурі [3]. Інші, навпаки, підтримують позицію, що культурні матриці змінюються доволі швидко, від покоління до покоління (навіть в Америці, яка у двадцятому столітті не зазнала сильних катаклізмів, покоління «ери Ейзенхауера» дуже не схоже з поколінням «Х» чи поколінням «яппі», а в пострадянських країнах сприйняття світу і, відповідно, поведінка людини, яка виросла в радянський період, дуже відрізняється від світосприйняття сучасної молоді) [4]. На нашу думку, зрозуміло, що базові культурні коди зберігаються і передаються через покоління, але водночас культура постійно поповнюється новими кодами, які відтворюють основні видозміни у суспільстві.

З огляду на тривалість впливу всі чинники, що зберігають культурні коди у праві, можна об'єднати у дві великі групи: 1) динамічні (ретроспективні) та 2) статичні (географічні). Слід зазначити, що цей поділ є доволі умовним. До першої групи можна віднести чинники,

що впливають на формування і творення кодів у праві в історичній ретроспективі, надаючи йому ознак кожної окремої історичної епохи (право сучасності відрізняється від права Київської Русі, доби козацької державності і навіть радянського періоду становлення нашої держави, але історико-правові пам'ятки цих епох, однозначно, заклали свою змістовність у право сучасної України). Другою групою чинників, що впливають на формування кодів у праві, є сучасні умови взаємовідносин національної правової системи з міжнародним правом (особливо це відчувається в умовах глобалізації).

Чинники обох груп у своїй взаємодії актуалізують кодовий зміст буття права з перспективою переходу на нові етапи розвитку. Накладаючись один на одного, кожний із таких чинників проєкціонує свої коди, відтак «відбувається дифракція (взаємопроникнення) варіантів, що охоплює нові неактивні актуальності витка (спіралі розвитку – *О. Б.*), відкриваючи невідомі зони з подальшим структуруванням їх змістів у спіралі, у нові й нові паралельні перспективи варіативностей. Так створюється, а точніше – проявляється голограма» [5]. Іншими словами, код права створює своєрідну голографічну схему, що є основою подальшого правотворення; це так зване змістове осердя спрощеного зображення у загальних рисах будови правової системи, системний опис змісту норми права без деталізації та конкретики, готова трафаретна формула для розуміння спеціалізованої національної мови права.

У контексті цього право можна сприймати як засіб відтворення і нормативну систему регулювання конкретної соціокультурної реальності, як один зі способів виявити належність/чужинність соціального суб'єкта щодо певної спільноти. Знання смислових ідей права, що закладені культурою як фундаментальні принципи життєдіяльності суспільства, надають доступ до розуміння цілого – соціокультурного контексту. Саме знання культурних кодів допомагає повністю осягнути зміст правової системи. Без цього навіть найточніше дослівне заучування норм права не допоможе зрозуміти те чи інше судові рішення, не навчить тлумачити певні ситуації правозастосування тощо. Недарма американський культуролог і антрополог Ф. Боас наголошував, що «культура – це те, через що людина стає чужинцем за межами свого дому»; адже «коли ти у своїй групі, серед людей, з якими розділяєш спільну культуру, тобі не доводиться обмірковувати і проєктувати свої слова та вчинки, бо всі ви бачите світ у принципі однаково, знаєте, чого чекати один від одного, але перебуваючи в чужій спільноті, ти відчуватимеш труднощі, безпомічність і дезорієнтацію» [6]. Так, потрапляючи в середовище, регульоване іншою правовою

системою, соціальний суб'єкт може відчувати культурно-правовий шок через зіткнення і конфлікт двох культур (зокрема правових культур) на рівні своєї індивідуальної свідомості. Подолання такого «шоку» можливе декількома шляхами (за Ф. Боасом): 1) через гетоїзацію (від *гето* – відокремлений район), уникнення дотичності до чужої культури та відгороджування від її можливого впливу; 2) завдяки повній асиміляції, тобто цілковитій відмові від власної культури, або частковій асиміляції, що демонструє відмову від своєї культури лише в певній сфері життєдіяльності (скажімо, тільки на роботі); 3) так званим проміжковим способом, що полягає в культурному обміні та взаємодії обох сторін (цей спосіб можна назвати конвергентним, що передбачає еволюцію з набуттям спільних ознак різними суб'єктами).

Водночас варто зауважити, що у випадку потрапляння соціального суб'єкта в «чуже» середовище саме право може стати для нього основним засобом адаптації, бо тут акумульовано основні соціокультурні коди, що для місцевих жителів стали звичкою, а для «чужинця» виконують роль символічних механізмів упорядкування та гармонізації життя. З часом культурно-правові коди набувають значення нормативної системи пристосування та адаптації до конкретного оточення, а також виконують селективну функцію, надаючи орієнтир для добору певного типу поведінки, що відповідає встановленим нормам.

Для того, щоб культурні коди ввійшли у право, вони мають набути статусу знаковості, а отже, проявитися як значущі для певного середовища правила поведінки та продемонструвати ефективну соціальну практику їх застосування. Такий статус «кодованим» нормам надає суспільство внаслідок визнання їх соціальними цінностями. Це так звані типові моделі поведінки, що однаково проявляються за однакових умов: люди повинні мати можливість передбачати дії та вчинки інших членів суспільства у типових ситуаціях, без цього впорядковане суспільство стане хаотичним.

Доречно наголосити, що буквально всі сфери культури мають свої коди і всі вони відтворюються у праві. Візьмімо, для прикладу, сімейні взаємини, політику, економіку, релігійні канони, національні звичаї та традиції, професійні відносини, морально-етичні норми та інші правила поведінки соціального суб'єкта – кожна з цих сфер життєдіяльності людини має свої норми, що у праві об'єднуються у відповідні галузі, підгалузі та інститути. Потреба нормативного врегулювання основних сфер людського життя продиктована природою суспільства, адже взаємовизнані й взаємообумовлені правила співіснування надають членам спільноти відчуття стабільності, гарантують

узгодженість і врахування різних інтересів і потреб, передбачають взаємну скоординованість поведінки всіх.

Тож культурну кодифікацію можна вважати суспільною потребою, а культурний код – соціально значущим нормативним інституційним утворенням, у якому фіксуються основні цінності та здобутки, отримані народом чи нацією. Держава через право закріплює ці коди, роблячи їх механізмом передачі всього культурного надбання, надаючи їм загального визнання, реалізуючи їх у відносинах між людьми, відображаючи через них якісний стан усього суспільства. Право стає своєрідним дзеркалом культури. Недарма для того, щоб достеменно вивчити умови певної історичної епохи, спочатку аналізують чинну на той час нормативну базу (письмову, усну, графічну та ін.), яка дозволяє побачити тодішні суспільні відносини, звичаї, конфлікти і способи їх вирішення.

Культурний код може втілюватися у ключових символах і знаках, словах і сталих фразах, жестах і міміці, явищах і речах, літературі й віруваннях – і все це може легко ідентифікувати одну людину з нацією або ж бути не зовсім зрозумілим для представників іншого етносу. Культурні коди можуть не тільки демонструвати національні особливості, а й бути своєрідними фільтрами за входження «іншого» у певний соціокультурний простір (від побуту і сім'ї до трудової зайнятості та мистецтва).

Скажімо, одна з українських дослідниць соціології культурних кодів А. М. Кліменкова у своїх працях пише: «Якщо взяти як приклад таку подію як «одруження», то вона може бути пов'язана з різними культурними кодами, і тому мати різні смисли: може розглядатися як «союз двох закоханих», або як «подія, що обов'язково має відбутися у житті кожного члена суспільства», чи як «засіб продовження роду», як «символ соціального престижу». У різних культурах і субкультурах може акцентуватися на різних аспектах одруження і шлюбу. Оскільки культурні коди і смисли, які вони привносять, найчастіше проявляються через асоціації, то в одному соціокультурному середовищі шлюб може асоціюватися з коханням, в іншому – з економічною складовою життєдіяльності людини [7, с. 67].

Абсолютно погоджуючись із дослідницею, водночас доцільно зауважити низку аспектів у контексті вивчення механізму відтворення національних культурних кодів у праві. Зокрема, що стосується першої частини процитованого вислову, то культурний код одруження можна доповнити й іншими смислами, у нашому контексті це «реєстрація акта цивільного стану», згідно зі шлюбно-сімейним законодавством України [8]. А от щодо другої частини наведеної цитати, то її просто

варто аргументувати прикладами з чинних нормативних джерел. Так можна виділити багато «акцентів» одруження, які по-різному відтворені у праві різних держав, однозначно, з огляду на їх культурні коди, але достатньо назвати лише найвагоміші з них.

Перша і найбільш дискутована зараз проблема розуміння суб'єктів шлюбу. За Сімейним кодексом України (далі – СКУ), «шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка» (ст. 21 СКУ), тоді як у деяких країнах узаконено одностатеві шлюби (їх можна офіційно зареєструвати у 14 країнах ЄС – Австрії, Бельгії, Чеській Республіці, Данії, Фінляндії, Франції, Нідерландах, Ірландії, Люксембургу, Німеччині, Словенії, Угорщині, Великобританії та Іспанії, а також у трьох державах, що не входять до Євросоюзу, – Андоррі, Ліхтенштейні і Швейцарії). Натомість у мусульманських країнах законодавчо дозволено сім'ї з декількох осіб (у шаріаті допускається шлюб одного чоловіка з декількома жінками, але не більше ніж із чотирма – полігамія; деякі держави практикують одночасне перебування однієї жінки у шлюбі з декількома чоловіками – поліандрія, що трапляється у народів Тибету, Гавайських островів). Це пояснюють демографічною ситуацією, але всім відомо, що у цих державах так сформувалося історично (такий культурний код сім'ї).

Другим аспектом, що може продемонструвати різні національні культурні коди сім'ї (одруження), є укладання шлюбного договору. До недавнього часу в нашій державі це вважалося неприйнятним, що було продиктоване радянською ідеєю (культурним кодом) про сім'ю як «міцний осередок суспільства», а тепер набуває дедалі більшого поширення (глава 10 СКУ), але вважається впливом західного «меркантильного капіталізму». Хоча треба віддати належне нашим далеким предкам, які зі XVII століття практикували оформлення шлюбних угод письмово (спеціальними документами – шлюбними або так званими виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ [9]. Тож можна вважати, що ідея матеріальної незалежності подружжя завжди була і залишається присутня в культурному коді української сім'ї.

Ще одним прикладом різних культурних кодів у державах, що належать до різних правових сімей, можна вважати розірвання шлюбу. Серед національних особливостей розірвання шлюбів можна виділити такі: 1) є країни, в яких і досі розірвання шлюбу є неможливим (Парагвай, Ірландія, Аргентина); 2) в інших країнах розірвання шлюбу є можливим тільки за наявності чітко встановленого обмеженого кола підстав, яке не включає взаємну згоду подружжя (Італія); 3) у більшості країн розірвання шлюбу допускається, зокрема за

взаємною згодою подружжя (Англія, Бельгія, Данія, Німеччина, Норвегія та ін.); 4) у країнах мусульманського права підставами судового розірвання шлюбу є хвороба чи фізичні недоліки, конфлікт між подружжям, спричинення моральної шкоди, подружня зрада, реєстрація нового шлюбу без дозволу суду, нездатність чоловіка утримувати всіх дружин, невідомість місцезнаходження чоловіка, засудження чоловіка на певний строк, необґрунтована відмова від виконання подружніх обов'язків, імпотенція, психічна хвороба, жорстоке поводження та інше [10]. В Україні розірвання шлюбу можливе за ініціативи обох із подружжя або одного з них, але обов'язково за рішенням суду (ст.ст. 105–110, 112–115 СКУ), водночас суд уживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства (ст. 111 СКУ), і навіть надається право на поновлення шлюбу (ст. 118 СКУ) та право на повторний шлюб після його розірвання (ст. 117 СКУ).

Тож загалом код одруження (сім'ї) відтворює у праві здебільшого давні традиції та звичаї народу; натомість є інші культурні коди, що формуються на основі новітніх фактів, або ж «обростають» новітніми символами чи знаками.

Загалом у праві чітко проявляються своєрідні культурні дихотомії. Здебільшого їх можна звести до таких, як «правослухняне/протиправне» або «право/не-право». Перша складова має позитивний символізм, сприймається як прийнятне, дозволене, бажане, а інша – негативний, що асоціюється з порушенням установлених для всіх правил та із нехтуванням усіма решта.

Іншими словами, у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, сформовані ідеологічні коди. У них «випадкове належить стерти, в будь-якому випадку воно не підлягає поширенню різними каналами певного суспільства; тоді як «потрібні» з точки зору даної цивілізації повідомлення підлягають обов'язковому тиражуванню» [11, с. 402].

В нашому випадку «випадкове» – це протиправне, а «потрібне» – правослухняне. Тому перше забарвлене негативною символікою, його треба, за Г. Почепцовим, стерти і не дати йому поширитися; друге – позитивно символічне – належить не тільки підтримувати, а й якомога більше поширювати, пропагувати.

«Генетичний код» зберігається у так званих соціально-психологічних константах права; і хоча вони певним чином трансформуються під впливом історичного процесу, однак здатні підтверджувати особливості національно-правового характеру та специфіку правової ментальності окремого народу. В цьому контексті правові знаки навіть

можна вважати структурними елементами правового менталітету, що відтворюються через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени.

Цікавим підтвердженням наявності такого «генетичного коду» можна вважати одну усталену метафору – «око закону», історія якої відтворює весь процес формування суспільного ставлення до феномена закону загалом.

Німецький дослідник М. Штолльайс наводить три незалежні традиції розуміння цього вербального правового знаку – античну, єгипетську та іудейсько-християнську, які одноставні у сприйнятті «ока закону» як уособленні всеохопного знання і справедливості вищого розуму, його провидіння й усебачення, його доброї і турботливої влади, а також неустанного й благодушного «нагляду» [12, с. 39]. Йдеться про поняття, в якому закладено код закону як збірної метафори монотейстичних релігій (образ божественних властивостей «ока Господнього»), греко-римської античності (з тріадою тілесного, духовного і душевного ока людини), законоукладення Нового часу (з деперсоналізацією закону як засобу влади і початком національної кодифікації права), репресивно налаштованого ХІХ ст. і диктаторських режимів ХХ ст. (що законодавчо виправдовували контроль і стеження та призвели до розуміння закону як засобу управління). У такий код закону генетично закладено двояке його розуміння: як захисту від злочинності на принципах законслухняності, справедливості, строгості й милосердя і водночас як усепроникного нагляду й тотального контролю.

Такий символізм сфери правовідносин вибудовує свою систему критеріїв оцінки соціальної дійсності зі знаками «плюс» і «мінус». Слід визнати, що кількісний поділ цієї системи має бути явно непропорційним, адже кожне суспільство намагається подолати протиправність, звести її до нуля, розширивши простір для правослухняності. Сукупність своєрідних (якщо говорити сучасною мовою) слоганів, що відображають дихотомію «право/неправо», визначає певну міфологію окремої епохи. Так, наприклад, у вербальній пам'яті українців відображено міф «правди/неправди» у вигляді казок (*Про правду і кривду*), прислів'їв та приказок, у яких правда завжди сильніша за неправду (*Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох; Правдою весь світ зійдеши, а неправдою і до порога не дійдеши; Маленька правдонька всі неправди переважить; Правда суду не боїться; Що правда, то не гріх та інші*). Однак це все в ідеалі, а насправді часто трапляється так, що неправда, хоч і недовго, але нівелює правду. Це також зауважено: *Хто бреше, тому легше, а хто правдує, той бідує; Де сила панує, там правда мовчить; Коли золото впливає, правда потонає*

тощо. Тобто символ правди стирається символікою фізичної або матеріальної переваги. Особливо це стосується сфери публічних відносин, зокрема правових. Адже символи творять люди на основі частоти повторення. Код «права/неправа» стає ключем до розкриття рівня розвитку суспільства, а отже, й держави.

У цьому контексті доречно згадати «символічний обмін» (Ж. Бодріяр), або так звану реверсивність елементів ціннісної системи суспільства. Така реверсивність «є оборотністю зразу життя і смерті, добра і зла – всього того, що для нас існує тільки у вигляді альтернативних цінностей. ... Вона ж передбачає наявність протилежностей, між якими встановлюються діалектичні взаємовідношення» [13, с. 17–18]. Такий символічний обмін можна розглядати й у широкому значенні, на рівні обміну цінностями між людьми, між людиною і соціумом, між соціальними спільнотами тощо.

Водночас треба зауважити, що правова міфологія сучасної України послуговується дещо новими кодами на кшталт: білокомірцева злочинність; тіньова економіка; корумпована влада; перевертень у погонах тощо. Все це є своєрідними вербальними кодами, застосування яких спрощує розуміння змісту сказаного. Наприклад, коли злочинність називають білокомірцевою, це означає, що вчинені злочини вирізняються високою інтелектуальною підготовкою, неабиякою майстерністю виконання і застосуванням новітніх технологій (дослівно йдеться про можливість учинення злочинів не «з ножем у руках і по лікоть у крові», а в чистій білій сорочці, «інтелігентно»). Це поняття подають нарівні з такими означеннями злочинності, як економічна, латентна, організована, професійна, рецидивна, транснаціональна тощо, і трактують як умовну назву сукупності злочинів посадових осіб, уповноважених здійснювати державні функції (чиновників).

Дехто з дослідників говорить про політико-правову міфологію, наводячи як приклад феномен конституції [14]. Інші, відзначаючи неоднозначну діалектику міфології і права, звертають увагу саме на те, що міцніші основи, першоджерела правової культури будуть у того етносу, в міфології якого глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення. Про правові міфи як первісний період розвитку права говорять також у контексті міфологічної правосвідомості, міфологічної правової культури [15]. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи «не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної дійсності, коли щось конкретно-чуттєве сприймається як узагальнене: чуттєве відбиття світу як цілого. Адже з трьох основних

рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття...» [16, с. 186–187]. Саме на рівні міфів зароджуються і формуються так звані коди творення і розуміння права.

У цьому контексті дуже важливо не звести розуміння коду до здебільшого семантично негативно забарвлених понять, які іноді сприймають як супутні під час аналізу знакових систем. Ідеться про поняття «кліше» (заяложений вираз), «стереотип» (щось часто повторюване, звичне, трафаретне, шаблонне), «трафарет» (загальноприйнятий або визнаний зразок), «шаблон» (зразок, взятий для наслідування, банальність), «штамп» (зразок, що його сліпо наслідують) тощо. Хоча треба зауважити, що стереотипність, шаблонність і т. д., координують процеси мислення, скеровуючи їх у заданому напрямі (у випадку правовідносин – це позитивний аспект).

Сфера правовідносин власне вимагає чіткості й однозначності. Творча активність правового мислення полягає у створенні особливої мови як знакової системи, що слугує засобом прояву думок, професійного спілкування правників, передачі професійної (правової) інформації. Ця знакова система складається зі спеціальних юридичних термінів, що мають особливий правовий зміст, і називається мовою права або юридичною мовою. В межах цієї семантичної системи визначають дві семантичні категорії: висловлювання, імена (загальні, одиничні, абстрактні, конкретні) та юридичні терміни («право», «закон», «правопорушення», «злочин», «покарання» і т. д.), які мають специфічний зміст і предметно-галузеве значення.

Всі юридичні терміни, з точки зору семіотики, є знаками, мовними виразами, що позначають певний правовий об'єкт і формують своєрідний феномен – метамову права як систему символів і знаків, які використовують для аналізу самої мови. Метарівень функціонує одночасно з іншими рівнями мови права – теоретичним (мова юридичних теорій, юридичних законів), емпіричним (прикладна мова, тобто мова правового аналізу, правозастосування, мова тлумачення та інше) й об'єктним рівнем (система знаків і символів природної і штучної (формалізованої) мови, що репрезентують і відображають реальні об'єкти (предмети, явища, процеси), які досліджують (пізнають) юристи у процесі правової діяльності).

Процес правотворення можна вважати кодуванням, а тлумачення права – декодуванням. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (право-сприймач демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну або протиправну), то декодуванням права можна вважати

всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Висновки. Механізм відтворення культурних кодів у праві передбачає попереднє формування певної ідеї в суспільстві, що через соціальне значення (суспільну потребу у правовому регулюванні певної сфери суспільних відносин) переростає у державну волю, а далі – через підготовку проекту нормативно-правового акта до його прийняття суб'єктом правотворчості та вступу в дію, згідно зі стадіями правотворчого процесу. Кожний інститут права, як правило, має свій відповідник серед культурних кодів, але не всі культурні коди відтворені у праві, а тільки ті, що стосуються суспільно важливих відносин.

Культурні коди нації чи народу формуються на основі міфів, релігії та мистецтва, але це не означає, що всі ці елементи культури мають бути відображені у праві. Хоча водночас треба зазначити, що саме культура є тією канвою, яка визначає вектори розвитку права. Культурні коди в сукупності формують основу для вироблення своєрідного культурного стилю, що вирізняє одну націю (чи народ) від іншої, дає підстави розрізнити правові сім'ї та правові системи окремих держав.

Об'єднуючись, соціокультурні символи і знаки утворюють певний соціокультурний код, що через відтворення у праві набуває статусу суспільно впорядкованого й державно керованого феномена. Соціокультурний код, відтворений у праві, – це змістове осереддя узагальненого відображення будови правової дійсності, системний опис змісту правової інформації без деталізації та конкретики, трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права; своєрідна голографічна схема, що є основою подальшого правотворення. Крім того, код у праві можна вважати соціокультурним метакодом до вивчення інших соціальних сфер, а також засобом установа правильного напрямку розуміння, закладеного у право змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності.

---

1. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1977. – 776 с.

2. Культурный код // Коненко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. – М.: Вече, 2003. – 512 с.

3. Рапай К. Культурный код: Как мы живем, что покупаем и почему / Клотер Рапай (The Culture Code: An Ingenious Way to Understand Why People Around the World Live and Buy as They Do, Clotaire Rapaille); пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 167 с.

4. Рецензия на книгу «The Culture Code» // Маркетинговые исследования. – May, 19th, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://market-research.livejournal.com/142137.html>
5. Драч О. Бесіди з майстром / Олег Драч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://creator.biz.ua/wp-content/uploads/2015/04/besidy-17.pdf>
6. Боас Ф. Эволюция или диффузия? / Ф. Боас; пер. Ю. С. Терентьева // Антология исследований культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – Т. 1. – С. 343–347.
7. Кліменкова А. М. Культурні коди як чинники формування ціннісних орієнтацій / А. М. Кліменкова // Наукові праці. Соціологія: Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Вип. 189. – Т. 201. – С. 65–69.
8. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
9. Див.: Українська християнська сімейна обрядовість [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
10. Процедура розірвання шлюбів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gadnuk.info/pidrychnuku/privat/441-gaivoronsk/6346-s-3----.html>
11. Почепцов Г. Семиотика / Г. Почепцов. – К.: Рефл-бук; Ваклер, 2000. – 432 с.
12. Штолльайс М. Око закона. История одной метафоры / М. Штолльайс; пер. с нем. А. В. Доронин. – М.: РОССПЭН, 2012. – 87 с.
13. Бодриар Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Ж. Бодриар; пер. с фр. Н. Сулова. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 200 с.
14. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології» / Володимир Шаповал. – Дзеркало тижня. – 2008. – № 29 (708). – 9–15 серп.
15. Дмитрієнко І. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо правової свідомості, культури та їх артефактів – першооснови нормативно-правового світоосмислення / І. Дмитрієнко // Форум права. – № 2. – 2009. – С. 112–119.
16. Кравченко А. Міфологічне та релігійне світовідчуття в осмисленні права / А. Кравченко // Філософські обрії. – 2009. – № 21. – С. 186–195.

Балинская О. М. Кодификация культуры и право: взаимовлияние и взаимоопределение

Рассмотрено механизм образования социокультурных кодов и их воспроизведение в праве, а также предложено рассматривать право как социокультурный код. В контексте этого право раскрыто как средство воспронизводства и нормативную систему регулирования конкретной социокультурной реальности, как один из способов выявления принадлежности/чуждости социального субъекта относительно сообщества. Ведь культурно-правовые коды приобретают значение нормативной системы приспособления и адаптации к конкретному окружению, а также выполняют селективную функцию, предоставляя ориентир для выбора определенного типа поведения, соответствующего установленным нормам.

Ключевые слова: код, социокультурный код, культура, право.

Balynska O. M. Codification of culture and law: interaction and inter-definition

The article deals with the mechanism of forming social and cultural codes and their reproduction in law; law is considered as a social and cultural code. In this context law is revealed as a means of reproduction and a normative system of regulating specific social and cultural reality, as one way of establishing membership of a social subject to a certain community. Cultural and legal codes are acquiring the value of a regulatory system of adjustment and adaptation to the specific environment; they carry out a selective function, guiding the selection of a certain type of conduct that corresponds to the established standards.

The cultural codes must acquire the status of symbolic meaning to be included in law, and thus they must be defined as meaningful rules of conduct for the environment and demonstrate effective social practice of their application. The society provides this status to «coded» standards as a result of recognition of their social values. They are so-called common types of behavior that are equally manifested under the same conditions: people should be able to anticipate the actions and deeds of other members of society in typical situations, because well-organized society may become chaotic without this. The cultural codification can be considered as a social need, and the cultural code is a socially meaningful normative institutional formation, in which the main values and achievements gained by the people or the nation are fixed. The state through law fixes these codes, making them a mechanism for transferring the entire cultural heritage, giving them total recognition, implementing them in relationships among people, reflecting the quality status of the whole society. Thus law becomes a mirror of the culture.

The process of law-making can be considered encoding, and interpretation of law – decoding. Moreover, the interpretation of law can be not only verbal, but also behavioral; the decoding of law can include all forms of realization of law (implementation, use, compliance and application).

Key words: code, social and cultural code, culture, law.

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.

УДК 340.12

Т. З. Гарасимів

ПРОБЛЕМА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ РЕАЛІЯХ

Комплексно проаналізовано проблему філософемі девіантної поведінки в сучасних суспільних реаліях, розглянуто людину як феномен права, простежено причини й чинники девіантної правосвідомості й поведінки. Акцентовано на філософемі девіантної поведінки з огляду на умови сьогодення. Крім цього, здійснено проєкцію на зв'язок філософських ідей із практичним сьогоденням.

Ключові слова: девіантна поведінка, суспільство, особистість, суспільні реалії, девіація, злочинність, філософема, суспільний фактор.

Постановка проблеми. Друга половина ХХ ст. Охарактеризувалася соціальними процесами, що поставили під сумнів чимало цінностей та ідеалів людства, примусили зневіритись у пануванні розуму і порядку, в прогресі людської культури й цивілізації. Завершення страшною за масштабами Другої світової війни не принесло людству бажаного спокою і добробуту. А для одного із переможців – колишнього Радянського Союзу – післявоєнна історія завершилася крахом («у мирний час»). Після Освенцима важко зберегти віру в людяність і загальнолюдські цінності. Освенцим як символ безлюдності розділює історію на «до» і «після». І «після» виявилось неможливим жити так, як «до».

Стан дослідження. Девіантність, а також теоретичні обґрунтування девіантної поведінки вивчали Р. Мертон, І. Гофман, Ф. Танненбаум, Е. Саттерленд, Е. Лемерт, Г. Беккер, Н. Смелзер, Е. Еріксон, Е. Уїлсон, Г. Салліван, А. Маслоу, А. Бандура, Ч. Ломброзо, У. Шелдон, Г. Хард, У. Пірс, П. Уїткін, У. Гоув, Х. Айзенк, А. Коен.

Російські учені А. Александров, Г. Аванесов, Л. Божович, С. Беличева, І. Кон, Л. Виготський, Я. Гилінський, Є. Змановська, В. Кудрявцев, А. Личко, Ю. Клейберг, А. Макаренко, В. Менделевич, Б. Урванцев, М. Ярошевський, Г. Сафіна та ін. також обирали для досліджень цю тему.

Та, попри чималий обсяг наукових публікацій, присвячених вивченню людської поведінки та різноманітних її виявів, зокрема девіантної поведінки, недостатньо висвітлено, на нашу думку, філософему девіантної поведінки.

Мета статті – комплексно дослідити проблему девіантної поведінки в сучасних суспільних реаліях.

Виклад основних положень. Зростає економічна, технологічна і соціальна нерівність між розвинутими країнами та тими, що розвиваються, прірва між багатою Північчю та бідним Півднем, між країнами «золотого мільярда» і всіма іншими, між «включеними» («inclusive») і «виключеними» («exclusive»). «Країни сучасного світу можна розділити на дві групи. Держави, що входять в одну з них, беруть участь у світовій економіці і в результаті мають доступ до глобального ринку капіталу та передових технологій. До другої групи належать ті, хто, не приєднуючись до процесу глобалізації, не лише приречений на відстале існування у відносній бідності, а й ризикує зазнати абсолютного краху» [1, с. 30]. Очевидно, такі суперечності є одним із вирішальних чинників, що визначатимуть долі народів у ХХІ столітті. «Буде відбуватися подальша стратифікація країн: ми не лише будемо їх розділяти на багаті та бідні, але будуть

виокремлюватися надто багаті та надто бідні, і розрив у рівнях матеріального життя між усіма категоріями країн буде нарощуватися досить загрозливим чином» [2, с. 362].

Через глобальну екологічну кризу і наявність засобів масового ураження, достатніх для багаторазового знищення всього живого на Землі, людство опинилося на межі виживання. Вперше став технічно можливим омнецид – самогубство людства як біологічного виду. Саме тому «не окремих диваків-мислителів, а людство загалом починають турбувати похмурі картини майбутнього як своєрідні варіанти Апокаліпсису» [3, с. 451]. Людський розум і наука, що його втілює, за всіх успіхів не виправдали довіру як інструмент ненасильницького вирішення соціальних суперечностей і конфліктів, збереження і зміцнення «порядку» в суспільстві. А щодо порядку, у всякому випадку стосовно звичного порядку західного, цивілізованого світу, усе доволі невтішно [4].

Країни західного світу, незалежно від рівня економічного розвитку і суспільно-політичного устрою, зазнають потрясінь від більш або менш значних рухів і катаклізмів. У глибинах західної цивілізації, заснованої так чи інакше на християнських цінностях, заповідях і світопорядку (не важливо, чи це католицизм, протестантизм, чи ж православ'я), визрівають сили, «ворожі» цьому світопорядку і його моральності. «Жарке літо 1968-го», «сексуальна революція», лівий і правий екстремізм, тероризм, фундаменталізм, антиглобалізм, націоналізм, неофашизм ... Постійно формуються нові субкультури, протестні стосовно поки що панівної в суспільстві культури: наркотична, делінквентна, сектантська, кримінальна, включаючи організовану злочинність. Остання «вже контролює не лише життя і діяльність окремих країн, а й деякі кроки світового співтовариства загалом» [3, с. 16]. У другій половині ХХ століття спостерігалися дві основні світові тенденції злочинності: її абсолютне і відносне зростання та відставання соціального контролю від зростання злочинності. Водночас, по-перше, «інтенсивне зростання злочинності – не сама хвороба суспільства, а лише показовий симптом його більш глибоких соціальних хвороб» [3, с. 45], по-друге, неефективність звичних форм соціального контролю характерна стосовно не лише злочинності, але й всіх інших форм девіантності – збройних конфліктів, наркоманії, пияцтва та алкоголізму, корупції, тероризму, протитуції, підліткової делінквентності тощо [5, с. 37–40].

Цілком ймовірно, що зруйнували ілюзії та міфи стосовно «порядку» і можливості соціального контролю такі невтішні реалії ХХ століття: 1) дві світові війни; 2) сотні локальних воєн; 3) «холодна

війна»; 4) гітлерівські та ленінсько-сталінські концтабори; 5) геноцид, голокост, екстремізм, тероризм, фашизм тощо. Кількість злочинів, що вчинені державами (їх керівниками або, точніше, «хрещеними батьками»), перевищила стократ одиничні злочини. Ось лише декілька цифр стосовно тих країн, чії лідери – «спонсори вбивств» (N. Kressel), принесли в жертву людські життя: СРСР (1917–1987 рр.) – 61,9 млн. осіб; комуністичний Китай (1949–1987 рр.) – 35,2 млн. осіб; Німеччина (1934–1945 рр.) – 20,9 млн. осіб; націоналістичний Китай (1928–1949 рр.) – 10,1 млн. осіб; Японія (1936–1945 рр.) – 5,9 млн. осіб; Камбоджа (1975–1978 рр.) – понад 2 млн. осіб; В'єтнам (1945–1987 рр.) – 1,7 млн. осіб; Пакистан (1971 р.) – 1,5 млн. осіб; Югославія (1944–1987 рр.) – 1,07 млн. осіб [6, с. 252–253].

Початок довгоочікуваного XXI ст. (і третього тисячоліття – Millennium'a) не приніс заспокоєння. Американська трагедія 11 вересня 2001 р. стала такою ж знаковою подією нового століття, як Освенцим – минулого.

Відтак фундаментальні зміни соціальної реальності («людство вже вичерпало той потенціал свого розвитку, який воно отримало під час завершення попереднього етапу антропогенезу... Можливості порядку, що існував тисячоліття, вже вичерпані» [7, с. 13, 22]) призвели до зміни або розуміння необхідності зміни парадигми (системи наукових уявлень) суспільних наук. Сучасні концепції, зокрема постмодернізм, у соціології, кримінології, девіантології (соціології девіантності й соціального контролю) підтверджують: соціальна «реальність є девіантною», а тому «необхідно цікавитися власне девіантністю, а не раціональністю» [8, с. 246], «феномен девіації – інтегральне майбутнє суспільства» [9, с. 8], «девіантність – майбутнє сучасності» [10, с. 3]. Саме тому «необхідно відмовитися від надії, що пов'язана з ілюзією контролю» [11, с. 12], «інститути, покликані виправляти поведінку, насправді виробляють відхилення... тюрми не стільки «знову призвичаюють» людей до суспільства, скільки роблять із них професійних злочинців» [12, с. 63], «спроби сконструювати штучний порядок відповідно до ідеальної мети приречені на провал» [13, с. 193], а «основа закону є ні що інше, як беззаконня» [14, с. 15].

Руйнує ілюзії і міфи епохи Просвітництва, засновані на вірі в розум, так і міфи та ілюзії Модерну, засновані на вірі в демократію, свободу та прогрес, постмодернізм. Стверджуючи, що концепції девіантності і соціального контролю необґрунтовані, С. Sumner пише некролог девіантології [15]. На жаль, постмодернізм, як і інші сучасні теорії, обмежується, як правило, критикою.

Вважаємо, що реалістично-скептичний постмодернізм як реакція на ілюзії значною мірою наївного Просвітництва та оптимістичного модернізму є також одностороннім. Очевидна проблемна ситуація: неадекватність (незбіг, невідповідність) соціальних реалій (девіацій, девіантності суспільства), реакції суспільства на них (соціальний контроль) і наукового їх осмислення (девіантологічних теорій).

Напевно, структурні й динамічні зміни соціальних девіацій, недооцінка «норм» і «відхилень», низька ефективність соціального контролю, як і незадоволеність наявними соціологічними концепціями девіантності, спонукають не відмовлятися від дослідження соціальних девіацій, а вивчати їх глибше та конструктивніше. Глобальна «девіантизація» сучасних суспільств – ще один додатковий аргумент на користь радикальної зміни девіантологічних парадигм.

Сучасне «суспільство ризику», як його назвав У. Бек [16], «катастрофічне суспільство» вимагає адекватного опису та пояснення. Зміна наукових парадигм – це нормальний процес розвитку науки, а не її руйнування чи смерть, що заслуговує некрологу і реквієму. Однак в умовах «нової непрозорості» (Ю. Хабермас) складно хоча б зрозуміти, «що не можеш зрозуміти того, чого не розумієш» (Н. Луман).

Окрім того, девіантність і розвиток девіантологічної теорії в нашій країні мають свої особливості:

а) багато десятиліть радянської влади проблеми соціальних девіацій – злочинність, наркоманія, самогубства, проституція тощо – ретельно замовчувалися. Злочинність постійно «скорочувалась», з пияцтвом «боролось», а самогубства, наркоманія, проституція були «невластиві радянському народові» і про них доволі нечасто згадували лише в рубриках «їх звичаї» (маючи на увазі «капіталістичні» країни);

б) ідеологічно допустимі офіційні пояснення девіантних виявів зводилися до «пережитків капіталізму» і «впливу капіталістичного оточення» (не йдеться про ті винятки, «відхилення» від офіціозу, що стали проникати в тогочасну науку, починаючи з хрущовської «відлиги»);

в) політика ізоляціонізму в колишньому СРСР, «залізна завіса», надзвичайно жорстка цензура, «боротьба з буржуазною ідеологією» і «псевдонауками» призвели до ізоляціонізму в науці, ігнорування міжнародних наукових зв'язків та можливостей доступу до зарубіжної літератури. Тогочасні суспільні науки, зокрема соціологія, кримінологія, наркологія, сексологія, суїцидологія фактично зникли зі світового наукового процесу;

г) як наслідок, соціологія девіантності і соціального контролю, що розпочала формуватися в колишньому СРСР на початку 70-х років минулого століття, представлена незначною кількістю імен і праць порівняно з іншими країнами.

Так, лише наприкінці 80-х років була опублікована лише одна монографія [17] (щоправда, двома виданнями) і один навчальний посібник [18], присвячені соціології девіантності.

У суспільстві нашого часу простежуємо невинне зростання різноманітних девіацій. Це – наслідок глибоких соціальних змін і тривалих кризових процесів у економічній, фінансовій, соціальній та політичній сферах.

Організована злочинність, корупція, алкоголізм і наркоманія – це форми девіантності, посилені кризою, що призупиняють її подолання. Нинішня Україна, де зосереджена багатоманітність девіантогенних факторів, може слугувати полігоном дослідження виявів соціальних девіацій. Існує об'єктивне соціальне замовлення, не завжди усвідомлене і артикульоване, на здійснення вітчизняних девіантологічних досліджень явища девіантності у філософсько-правовому аспекті, що охоплюється філософемою девіантності поведінки.

Очевидно, йдеться про творення нової, «неординарної» теоретичної бази, на основі якої можливо було б «зрозуміти незрозуміле». Але таке завдання здатні виконати лише вчені, із «чистим» розумом, незасміченим багажем пережитого і переживаного, тобто новатори в науці, генератори цікавих ідей і нетрадиційних гіпотез. Ми спробували підвести деякі підсумки становлення і розвитку девіантології, насамперед вітчизняної. Лише осмисливши досягнуте, можемо говорити про поступ у напрямі вирізнення нових парадигм, обґрунтування нових концепцій.

Аналізуючи вельми складний феномен поведінки особистості – девіантність, необхідно пам'ятати слова двох великих фізиків минулого століття: «Кожне висловлене мною судження необхідно розуміти не як твердження, а як запитання» (Н. Бор) [19, с. 195] і «Віра в те, що існує лише одна істина і що вона вже пізнана, видається мені головною причиною всіх негараздів на Землі» (М. Борн) [20, с. 55].

У контексті вивчення філософєми девіантної поведінки зауважимо, що у закордонній і вітчизняній літературі неоднозначно живаються близькі за значенням терміни, що намагаються визначити предмет, який нас цікавить: «девіантну (відхилену) поведінку», «девіації (відхилення)», «девіантність». А ще можна натрапити і на «патологію», і «поведінку, що відхиляється» [21], і «асоціальну» або «антисоціальну поведінку».

У психології цей набір термінів доповнюється «депривацією», «перверсією» тощо. Водночас немає більш або менш загально-прийнятних визначень цих понять.

Це зрозуміло з огляду на такі обставини:

1) дослідження філософсько-правових аспектів девіантності особистості – порівняно новий напрям науки, понятійний апарат якої розвивається. Так, D. Downes і P. Rock зазначають, що дослідження девіантності активно розвивається лише в останньому десятилітті, причому результати виявляються доволі суперечливими, дискусійними. Лише у 90-ті рр. XX ст., на їхню думку, вивчення девіантності розпочинає набувати рис і форм «нормальної науки» [22];

2) навіть у давніх науках суперечка про поняття та їх визначення часто триває століттями;

3) надзвичайна складність соціальних явищ, їх мінливість, багатогранність не полегшують завдання «ухвалити» відповідний зріз сторону, момент соціальної реальності та зафіксувати його у визначенні;

4) жодне визначення безперечно не може бути «єдино правильним» і «остаточним».

Попри те, досліджуючи певну проблему, варто узгодити (принаймні, у межах конкретної роботи) значення понять, визначень, що охоплюються виокремленим предметом. Відтак коротко охарактеризуємо термінологію, якою послуговуємося.

Упродовж певного часу найпоширенішим у девіантології був термін «девіантна поведінка» (*deviant behavior*). Девіантна, або з відхиленням (від лат. *deviatio* – відхилення), поведінка завжди була пов'язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності поширених у суспільстві або його групах цінностям, правилам (нормам) і стереотипам поведінки, очікуванням, установкам. Це може бути не лише порушення формальних (правових) або неформальних (мораль, звичаї, традиції, мода) норм, а й «девіантний» спосіб життя, «девіантний» стиль поведінки, що не відповідає прийнятим у конкретному суспільстві, середовищі, групі.

Напрацювання більш або менш стійкого та однотипного визначення девіантної поведінки насамперед ускладнюють такі чинники: а) численні прояви девіантної поведінки; б) залежність оцінки поведінки як «нормальної» або ж такої, що «відхиляється», від цінностей, норм, очікувань (експектації) суспільства, групи, субкультури; в) змінність оцінок з часом; г) конфлікт оцінок різних груп, в які входять люди; г) суб'єктивні уявлення дослідників (девіантологів).

Приміром, на думку А. Коена (А. Cohen), девіантна поведінка – це поведінка, яка йде в розріз із інституціоналізованими очікуваннями, тобто з очікуваннями, що розділяються і визнаються законними всередині соціальної системи [23, с. 520–521]. Е. Goode вважає, що девіантність – це поведінка, яку деякі люди в суспільстві вважають образливою (неприйнятною) і яка викликає – або може викликати у випадку виявлення – несхвалення, покарання або ворожість стосовно суб'єктів такої поведінки [24, с. 17]. Девіантною називають поведінку, яка не відповідає нормам і ролям. Водночас деякі дослідники як точку відліку («норму») використовують очікування (експектації) відповідної поведінки, а інші – еталони, зразки поведінки [25, с. 3].

Дехто вважає, що девіантними можуть бути не лише дії, але й ідеї, погляди [9, с. 2]. Девіантну поведінку часто пов'язують із реакцією суспільства на неї і тоді визначають девіацію як «відхилення від групової норми, котре тягне за собою ізоляцію, лікування, позбавлення волі або інше покарання порушника» [26, с. 203].

З уваги на ці найзагальніші уявлення, можна сформулювати таке визначення: девіантна поведінка (*deviant behavior*) – це вчинок або дія людини (групи людей), що не відповідає офіційно встановленим або ж таким, що фактично сформувалися в цьому суспільстві (культурі, субкультурі, групі), нормам і очікуванням. Водночас під «офіційно встановленими» зазвичай розуміють формальні, правові норми, а під фактично сформованими – існуючі норми моралі, звичаї, традиції.

Спершу у наукових дослідженнях доводилося вказувати (або з'ясовувати з контексту), в якому розумінні вживається вислів «девіантна поведінка» – як характеристика індивідуального поведінкового акту або ж як соціальний феномен. Для визначення останнього розпочали застосовувати терміни «девіація» («відхилення»), «девіантність» або ж «соціальна девіація» («соціальне відхилення»). Як складне соціальне явище девіації визначаються «такі порушення соціальних норм, які характеризуються відповідною масовістю, стійкістю та поширеністю при подібних соціальних умовах» [27, с. 95]. В англійській мові, котрою видано більшість праць із цієї тематики, для характеристики відповідного соціального явища, властивості суспільства породжувати «відхилення» зазвичай вживається слово *deviance* – девіантність (відхилення).

Наведемо декілька визначень девіантності (*deviance*): «відмінність від норм або від допустимих, прийнятних стандартів

суспільства», «певна поведінка або фізичний прояв, який викликає осуд і засуджується суспільством, оскільки відхиляється від норм і очікувань соціальної групи» [28].

В «Енциклопедії кримінології і девіантної поведінки» (2001) вирізено три основні підходи до визначення девіантності:

– девіантність як поведінка, що порушує норми (R. Akers, M. Clinard, R. Meier, A. Liska, A. Thio);

– девіантність як «реагуюча конструкція» (D. Black, H. Becker, K. Erickson, E. Goode);

– девіантність як порушення прав людини (H. Schwendinger, J. Schwendinger) [29, с. 88–92].

Якщо перший і третій із цих підходів не потребують коментарів, то другий необхідно розглянути детальніше.

Із другої половини ХХ ст. у соціології формується «конструктивістський» підхід стосовно багатьох соціальних реалій [30]. Як з'ясувалося, значна кількість соціальних інститутів і феноменів («фактів») не так існують об'єктивно, *per se, sui generis*, як штучно «сконструйовані». Такі поняття, як «злочинність», «організована злочинність», «наркоманія», «корупція», «тероризм», «проституція» та багато інших аналогічних виявів – соціальні «конструкти» [31, с. 30–33].

Об'єктивний погляд на соціальні реалії як конструкції не випадковий і має глибинні філософські та методологічні основи. В епістемологічних дискусіях «на сьогодні визначилися тенденції щодо розвитку конструктивістських концепцій, які відмовляються від ідеалістичного або трансцендентального (і в цьому розумінні суб'єктивного) обґрунтування. Натомість вони передбачають наявність цілком реальних систем, які орієнтуються і повинні орієнтуватися в спостереженні на власні конструкції, оскільки не мають власного доступу до довілля, зовнішнього середовища (Umwelt)» [32, с. 2].

На нашу думку, погляд на девіантність та її різноманітні прояви як відповідні конструкти, сформовані в процесі реагування суспільства на небажані види поведінки, переважає в сучасній соціології девіантності і є доволі продуктивним.

Процес конструювання девіацій (за допомогою політичних рішень, статистики, засобів масової інформації тощо) детально описаний у багатьох працях [33].

Ролі ЗМІ в процесі конструювання девіацій присвячений розділ «Медіа і конструкція злочинів і девіантності» в збірнику статей «Соціологія злочинності і девіантності» [34].

На думку відомих німецьких кримінологів Н. Hess і S. Scheerer, злочинність – не онтологічне явище, а мислительна конструкція, що має історичний і змінний характер. Злочинність майже повністю конструюється контролюючими інститутами, котрі встановлюють норми і надають учинкам відповідного значення. Злочинність – соціальний і мовний конструкт [35]. Як відбувається конструювання одного із сучасних різновидів злочинності – «злочинності ненависті» («Hate Crimes»), тобто злочинних посягань проти «невеликих» меншин (афро-, іспано-, арабо- та азіатоамериканців, євреїв, гомосексуалістів, лесбіянок тощо), досліджено у книзі американських кримінологів [36].

У цьому конструюванні («Hate Crime» is a social construct») беруть участь представники ЗМІ та політики, вчені та ФБР. Процес конструювання «корупції» розкритий у дисертаційній роботі І. Кузнецова [37].

Саме тому прихильники трактування девіантності як «реагуючої конструкції» зауважують на тому, що суспільство і право, вважаючи за необхідне реагувати на ті чи інші соціально значущі поведінкові форми, конструюють вид наступного «цапа відбувайла» – «мафія», «наркоманія», «гомосексуалізм», «корупція», «тероризм» тощо. Безумовно, за цими «етикетками» приховані деякі об'єктивні реалії, форми людської життєдіяльності та їх носії, суб'єкти дій [38, с. 292–306]. Але суспільна або державна оцінка цих проявів девіантності, саме віднесення відповідних форм до девіантних – результат свідомої роботи владних, ідеологічних інститутів, що формують суспільну свідомість. Надзвичайно важливу роль у такій «конструкторській» діяльності виконує політичний режим [39, с. 39–65].

Суспільний розвиток нині характеризується активними реформами в усіх сферах життєдіяльності людини, формуванням нових стосунків у суспільстві, що, своєю чергою, зумовило руйнацію традиційних психологічних установок особистості, соціальної групи, їх соціальної ролі, змушує людину опинитися у ситуації самостійних пошуків нових шляхів задоволення своїх життєвих потреб. Відсутність можливостей для самореалізації зумовлює в особистості внутрішній дискомфорт, негативну реакцію на соціальні зміни, незадоволеність собою і навколишнім середовищем, що доволі часто є одним із чинників девіантності, існування якої вимагає невідкладного не лише соціологічного і психологічного, але насамперед філософсько-правового осмислення.

Проблематика досліджень філософами девіантної поведінки багатоаспектна і різноманітна. Її вивчення безпосередньо пов'язано

з історично зумовленим процесом виникнення, зміни, деградації, відмирання соціальної норми як базового елемента культури і є одним із способів збагачення глибинного характеру людської присутності в світі.

Відхилення в поведінці можна вважати перманентним переходом певних дій зі сфери анормативного в нормативне і навпаки. В основі вільного вибору того або іншого способу поведінки – специфічно людська здатність якісно оцінювати всі явища і відносини за допомогою абстрактної дихотомії «позитивне – негативне».

Відтак можемо зробити такий висновок, з огляду на проаналізовані й висловлені позиції у контексті вивчення філософії девіантної поведінки.

Девіантна поведінка – об’єкт особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, соціології, педагогіки, а також релігійних і громадських організацій, які відповідають за моральне здоров’я суспільства. Уся історія становлення філософсько-правової, етичної думки є спробою віднайти оптимальні шляхи розвитку суспільства, тобто звільнитися від антисоціальних порушень, які вельми часто є небезпекою для життя і добробуту людей, відхиленнями від загальноприйнятих цінностей і стандартів.

Девіантна поведінка спричинила створення держави, правоохоронних органів, спеціалізованих установ для виправлення та ізоляції людей, які становлять небезпеку для соціальної системи. У філософсько-правовій науці чи не усі мислителі порушували питання про причини відхилень окремими індивідами чи цілими соціальними групами від чинних моральних норм, цінностей, традицій.

Соціальні конструкти сучасності, вирішуючи завдання виправлення шкідливої для суспільства девіантної особистості, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін: юриспруденції, психології, соціології, філософії, педагогіки, медицини, психіатрії, антропології. Відповідно до своїх завдань, ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно і, як правило, суперечливо тлумачать чинники, що спричиняють девіантну поведінку, з’ясовують вагомі ознаки девіантної особистості, мету та зміст виправного впливу на неї.

Водночас нині недостатньо розроблена філософсько-правова концепція виправлення асоціальної девіантної особистості, яка змогла б інтегрально визначити причини виникнення асоціальної поведінки, ознак девіантної особистості, мети, змісту та форм виправного впливу на неї. Це, своєю чергою, посилює актуальність філософсько-

правового дослідження девіантної поведінки, адже саме така загальнонаукова концепція повинна стати методологічною основою для сукупної практичної діяльності широкого спектру різних наукових напрямів у питаннях виправлення асоціальної девіантної особистості.

Вивчення цієї проблеми вкрай важливе для сучасного вітчизняного транзитивного суспільства, існуючі правові системи якого доводять слабку спроможність дієво впливати на девіантну особистість. Їх криза, зокрема, пояснюється тим, що вітчизняна наука тривалий час не повною мірою зважала на широкий спектр європейських філософсько-правових поглядів, які звужено тлумачилися у контексті панівної ідеології.

Висновки. З уваги на здійснений аналіз, можна стверджувати, що однією з найістотніших властивостей людської поведінки є те, що вона соціальна за суттю, формується і реалізується суспільством.

Поведінка відображає процес соціалізації людини, передбачаючи адаптацію до соціального середовища з огляду на індивідуальні особливості особи.

Аналіз і вітчизняних, і зарубіжних наукових джерел дозволяє зробити висновок про множинність теоретичних підходів до опису досліджуваного соціального об'єкта (у концептуальному полі біхевіоризму, феноменології чи структурно-функціонального аналізу), також тематичну різноманітність його проблемних опрацювань (причини девіантної поведінки, дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації, генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості, соціальна девіація, адаптація та соціальна норма, соціальні санкції та соціальний контроль тощо). Отже, філософема девіантної поведінки сягає за межі однієї науки і є територією вивчення наук, об'єктом яких є людина.

---

1. Купер Р. Россия, Запад и глобальная цивилизация / Р. Купер // Россия и Запад в новом тысячелетии: между глобализацией и внутренней политикой. – George C. Marshall European Center for Security Studies, 2002. – С. 30.

2. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Никита Николаевич Моисеев. – М.: Аграф, 1998. – 474 с.

3. Лунева В. В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ / Виктор Васильевич Лунева. – М., 1997. – С. 16, 45, 451.

4. Аснер П. Насилие и мир: от атомной бомбы до этнической чистки / П. Аснер. – СПб., 1999. – 352 с.; Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. – М., 1999. – 631 с.
5. Социальный контроль над девиантностью в современной России / под ред. Я. Гилинского. – СПб., 1998. – С. 37–40.
6. Kressel N. Mass Hate. The Global Rise of Genocide and Terror / N. Kressel // Plenum Press, 1996. – P. 252–253.
7. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Никита Николаевич Моисеев. – М.: Аграф, 1998. – 474 с.
8. Интервью с профессором Н. Луманом // Проблемы теоретической социологии / под ред. А. О. Бороноева. – СПб., 1994. – С. 246.
9. Higgins P. Understanding Deviance / P. Higgins, R. Butler. – McGraw-Hill Book Company, 1982. – P. 8.
10. Sumner C. The Sociology of Deviance. An Obituary / C. Sumner. – Buckingham: Open University Press, 1994. – P. 3.
11. Luhmann N. Beobachtungen der Moderne / N. Luhmann. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992. – P. 12.
12. Монсон П. Лодка на аллеях парка. Введение в социологию / пер. П. Монсон. – М., 1995. – С. 63.
13. Бауман З. Мыслить социологически / Зигмунт Бауман. – М., 1996. – С. 193.
14. Бурдые П. За рационалистический историзм / П. Бурдые // Социологос постмодернизма. – М., 1996. – С. 15.
15. Sumner C. Ibid.
16. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
17. Социальные отклонения: Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. – М.: Юридическая литература, 1984. – 320 с.
18. Гилинский Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: учебное пособие / Я. Гилинский, В. Афанасьев. – СПб., 1993. – 256 с.
19. Цит. за: Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон. – М., 1981. – С. 195.
20. Цит. за: Импакт. Наука и общество. – 1986. – № 1. – С. 55.
21. Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения / Матти Лайне; пер. с финского Э. Скарп. – Хельсинки, 1994. – 173 с.
22. Downes D. Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking / D. Downes, P. Rock; [Third edition]. – Oxford University Press, 1998. – P. VII, 1.
23. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения / А. Коэн // Социология сегодня. – М., 1965. – С. 520–521.
24. Goode E. Deviant Behavior / E. Goode; Second Edition. – New Jersey: Englewood Cliffs, 1984. – P. 17.

25. Palmer S. *Deviant Behavior: Patterns, Source and Control* / S. Palmer, J. Humphery. – NY-L., 1990. – P. 3.
26. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер. – М., 1994. – С. 203.
27. Социальные отклонения: Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 95.
28. McCaghy Ch. *Deviant Behavior: Crime, Conflict, and Interest Groups* / Ch. McCaghy, T. Carpon; Third edition. – Macmillan College Publishing Company, Inc., 1994. – P. 2.; McCaghy Ch. *Deviant Behavior: Crime, Conflict, and Interest Groups* / Ch. McCaghy, T. Carpon, J. Jamicson; Fifth Edition. – Allyn and Bacon, 2000. – P. 4.
29. Bryant C. (Editor-in-Chief) *Encyclopedia of Criminology and Deviant Behavior* / C. Bryant. – Brunner-Routledge, 2001. – Vol. 1. Historical, Conceptual, and Theoretical Issues. – P. 88–92.
30. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 322; Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / Искэндэр Габдрахманович Ясавеев. – Казань, 2004. – 199 с.
31. Гишинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / Яков Гишинский. – СПб., 2002. – С. 30–33.
32. Luhmann N. *Die Wissenschaft die Gesellschaft* / N. Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1996. – S. 2.
33. Curra J. *The Relativity of Deviance* / J. Curra // SAGE Publications, Inc., 2000; Goode E. *Moral Panics: the Social construction of Deviance* / E. Goode, N. Ben-Yehuda // Blackwell Publishers, 1994; Petrovec D. *Violence in the Media* / D. Petrovec. – Ljubljana: Mirovni Institut, 2003; Pfuhl E. *The Deviance Process* / E. Pfuhl, S. Henry; Third Edition. – N-Y: Aldine de Gruyter, 1993.
34. Caffrey S. *The Sociology of Crime and Deviance: Selected Issues* / Susan Caffrey, Gary Mundy. – Dartford: Greenwich University Press, 1995. – XIII, 503 p.
35. Hess H. Was ist Kriminalität? / H. Hess, S. Scheerer // *Kriminologische Journal*. – 1997. – Heft 2. – S. 83–155.
36. Jacobs J. *Hate Crimes: Criminal Law & Identity Politics* / J. Jacobs, K. Potter // Oxford University Press, 1998; Hall N. *Hate Crime* / N. Hall // Willan Publishing, 2005.
37. Кузнецов И. Е. Коррупция в системе государственного управления: социологическое исследование: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. соц. наук / Игорь Евгеньевич Кузнецов. – СПб., 2000. – 22 с.
38. Оукс Г. Прямой разговор об эксцентричной теории / Г. Оукс // *Теория и общество: фундаментальные проблемы*. – М., 1999. – С. 292–306.
39. Гишинский Я. Девиантность, социальный контроль и поли тический режим / Яков Гишинский // *Политический режим и преступность*. – СПб., 2001. – С. 39–65.

Гарасымив Т. З. Проблема девиантного поведения у современных общественных реалиях

Комплексно проанализирована проблема философии девиантного поведения в современных общественных реалиях, рассмотрено человека как феномен права, прослежены причины и факторы девиантного правосознания и поведения.

Акцентировано на философии девиантного поведения, учитывая условия настоящего. Кроме этого, осуществлено проекцию на связь философских идей с практическим настоящим.

Ключевые слова: девиантное поведение, общество, личность, общественные реалии, девиация, преступность, философия, общественный фактор.

Garasymiv T. Z. The problem of deviant behaviour in modern social realities

The article analyzes the issue of philosophy of deviant behaviour in modern social conditions comprehensively. It considers man as a phenomenon of law, and traces the causes and factors of deviant legal consciousness and behavior. Some philosophical and legal aspects of the individual deviance are studied on the basis of philosophy of Western thinkers. The features of deviance in our country are outlined, and the development of the modern deviance theory in social realities is exposed.

The attention is also paid to philosophy of deviant behaviour in present conditions. In addition the projection of philosophical ideas on practical today has been done.

Also, there is analysis carried out to prove that one of the essential properties of human behaviour is that it is social in nature, formed and implemented by society. Behaviour reflects the process of human socialization providing adaptation to the social environment and considering the individual characteristics of a person.

Based on the analysis of domestic and foreign scientific sources it is pointed out the problem of plurality of theoretical approaches to description of the studied social object (in the conceptual field of behaviorism, phenomenology or structural-functional analysis) and thematic diversity of its problems (causes of deviant behaviour, disorganization and deviance, socialization conditions as a factor of deviance, genesis and correlation between the system of social expectations and behaviour of the person, deviance of a creative person, social deviance, adaptation and social norms, social sanctions and social control, etc.)

It is proved that philosophy of deviant behaviour goes beyond a single area of science, it is a theory of studying of sciences, the object of which is the man.

Key words: deviant behaviour, society, identity, social realities, deviance, crime, philosophy, social factor.

Стаття надійшла 23 жовтня 2015 р.

БУТТЄВЕ ЗУМОВЛЕННЯ ПРАВА БІОЕТИКИ

Зауважено, що онтологічний аспект дослідження права біоетики передбачає кореляцію двох площин: із одного боку, такі дослідження мають на меті виявлення буттєвих чинників, що спричиняють формування відповідних правових смислів та ідей; з іншого, – вони призначені для окреслення діапазону онтологічних умов активізації останніх на рівні правосвідомості населення та їх реалізації шляхом установаження певного правопорядку, що відповідає би як чинному законодавству, так і наявним системам морально-етичних засад і принципів.

Ключові слова: біоетика, право біоетики, біоправо, біоюриспруденція, онтологія права біоетики, медична деонтологія.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть дедалі більше уваги приділяється праву у сферах охорони здоров'я і довкілля як галузей, що охоплюють правові норми, необхідні для створення умов для досягнення людьми найвищого можливого рівня фізичного і психічного здоров'я та розвитку без шкоди біосфері.

Об'єктивна складність і багатоаспектність біоетичної проблематики, неоднозначність у підходах до об'єкта і предмета, цінностей та принципів біоетики, її комплексний міждисциплінарний характер зумовлюють плюралізм методологічних стратегій, широкий спектр світоглядних і теоретико-філософських рефлексій, форм і способів її осмислення.

Дедалі чіткіше окреслюється нормативно-правовий напрям біоетики, відомий під назвами «право біоетики», «біоправо», «біоюриспруденція».

Стан дослідження. На нагальність проблеми вивчення передумов, засад і принципів біоетики, необхідність її філософсько-методологічного обґрунтування у своїх працях указують Т. Бічамп, А. Геллергерс, Дж. Енгелардт, А. Єгоренков, Е. Згречча, Л. Меліна, В. Моїсєєв, Е.Пеллегріно, В. Поттер, В. Райх, Т. Резнікова, С. Спінзанті, Д. Томазма, П. Тищенко, Дж. Чілдресс та інші.

Дослідження розвитку біоетики та біоправа в Україні можна простежити у працях В. Є. Борейка, В. С. Крисаченка, М. І. Михальченка, І. С. Назарко, О. Г. Пелагеші, С. В. Пустовіт, В. Третьякова, І. Бойка. Ця проблематика також відтворена у законодавчих актах

України в галузі охорони здоров'я та навколишнього середовища, матеріалах міжнародних симпозіумів. Ці напрацювання та розробки інших дослідників власне і стали теоретико-методологічним підґрунтям статті.

З'ясування онтологічних аспектів біоетики як міждисциплінарної науки та, зокрема, буттєве зумовлення права біоетики стало метою публікації.

Виклад основних положень. Постійна трансформація умов життєдіяльності людини призводить до виникнення нових етичних, правових, економічних, соціальних, екологічних та інших проблем. Одним із основних чинників появи цього проблемного поля є постмодерний тип мислення, а точніше – різноманітні дискурси, які використовуються як традиційна технологія мислення (логоцентризм), що затверджує примат так званої «метафізики присутності» не тільки в науках, а й у культурі [1, с. 1].

Прагнення людства віднайти оновлену систему моральних і етичних орієнтирів, новий духовний потенціал утілені в новій міждисциплінарній галузі знання – біоетиці, яка поєднує наукові та загальнолюдські цінності, вивчає та розробляє етичні принципи і норми з метою збереження та розвитку цілісності життя людини, інших живих істот, природних об'єктів.

У терміні «біоетика» поєднані два грецькі поняття: *βίος* – життя, *εἶθος* – звичай, спосіб поводитися (введений Аристотелем термін «етика», поданий у формі жіночого роду, охоплює значення «наука»). В. Поттер, науковець, який власне увів в обіг термін «біоетика», зазначав, що корінь «біо» репрезентує біологічне знання, науку про систему живих організмів, а етика – знання системи людських цінностей.

Життя як цінність і право на життя є базовими категоріями для джерел права, всі інші права є похідними від них. Згідно зі статтею 3 Загальної декларації прав людини від 1948 року, кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканність [2]. У Загальній Ісламській декларації прав людини 1981 року життя людини визнається як священне і недоторканне, необхідно вживати всіх заходів для його захисту. Зокрема, ніхто не може бути поранений або позбавлений життя, крім тих випадків, коли це передбачено законом; як за життя, так і після смерті тіло людини є священним і недоторканим [3]. Положеннями статті 3 Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 року кожна людина визнається такою, яка має право не лише на фізичну недоторканність, а й на недоторканність психіки [4].

С. В. Пустовіт, аналізуючи зміст та особливості трьох напрямів філософії життя (за Г. Ріккертом) – біологізму (Ф. Ніцше), інтуїтивізму

(А. Бергсон), прагматизму (В. Джеймс), – визначила такі найбільш важливі ідеї для становлення біоетики: 1) в центрі світу та світогляду перебуває життя; 2) критерієм наукової істини та моралі є ступінь їх співрозмірності явищам життя; 3) мораль можлива тільки за умов її індивідуалізації; 4) людське життя – це нескінченний творчий процес щодо переосмислення засад і форм моралі; 5) життя та життєве характеризуються тривалістю та безперервністю становлення; 6) істинний смисл життя розкривається в актах переживання єдності з іншими.

Отже, можна зробити висновок, що передумовами виникнення біоетики є ідеї та концепції філософії, які формують уявлення про життя як цінність. Біоетика як наука розпочала формуватися в процесі пошуку етичного обґрунтування втручання у буття людини та живих організмів, тому акцент у терміні «біоетика» зміщується саме на «біос». Об'єктом дослідження біоетики є така базова категорія, як аксіологія життя у всіх його проявах, не лише у біологічному (тілесному), але й у психологічному, духовному. Похідними є біологічна цілісність людини як за життя (з моменту зачаття), так і після смерті, цілісність екосистем, екологічна безпека та інше.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного узагальненого визначення; існуючі ж визначення та ознаки здебільшого ототожнюються з етикою, медичною деонтологією, медичним правом. Убачається за доцільне знайти відмінні риси між зазначеними дисциплінами.

Основна відмінність біоетики від традиційної, гіпократівської етики полягає у тому, що остання має суто корпоративний характер. Вона розглядає лікаря як єдиного морального суб'єкта, що виконує свій обов'язок перед пацієнтом, який є пасивним і не бере участі у виробленні життєво важливого для нього рішення, оскільки перебуває в ролі індивіда, що страждає [5].

Італійський філософ-біоетик Е. Згречча серед первинних чинників переходу від етики до біоетики виділяє розвиток медицини. Іншим чинником, який сприяв зміщенню рефлексії в напрямі біоетики, на його думку, було наповнення терміна «особа» ідеологічним змістом, що розмежовувало етичні орієнтації в сфері біоетики, а також медицини. На особу вже не дивляться як на те, чим вона є за суттю, онтологією, а як на те, чим вона може себе проявити у відносинах з іншими, або як те, що вона спроможна зробити або виготовити. Третій чинник – ідеологічне протистояння між якістю життя та його сакральністю [6, с. 27–28].

Поштовхом від формального та реального застосування біоетики та виокремлення її з етики став Нюрнберзький процес. Саме він, на думку багатьох дослідників, став причиною формування нормативно-правової бази для обґрунтування теоретичних засад біоетики.

Завдання біоетики, її відмінності від медичної деонтології, зв'язок із деонтологією і судовою медициною, значення біоетики для фахівців у цих галузях розглядалися на міжнародній зустрічі, яка відбулася в Ериче у лютому 1991 р. Вироблений на цій зустрічі Документ Ериче значною мірою переглядає зміст викладеного в «Енциклопедії з біоетики» 1978 р., визначаючи компетенцію біоетики у чотирьох сферах, як науку, «яка, застосовуючи інтердисциплінарну методологію, має на меті систематичне вивчення людської поведінки у сфері наук про життя та здоров'я, причому ця поведінка досліджується у світлі моральних цінностей і засад» [7].

Специфічність біоетики, зазначається у вказаному документі, зумовлюється тим колом проблем, які вона прагне вирішити, природою етичних вимог і застосовуваної методології. Згідно з Документом Ериче, кінцева мета біоетики полягає в раціональному аналізі моральних проблем, пов'язаних із біомедициною, та їхнього зв'язку зі сферами права та наук про людину. Такі етичні лінії мають також прикладну мету завдяки своїй організації, що може впливати не лише на особисту поведінку, а й на законодавство та професійні деонтологічні кодекси, сучасні та майбутні [7].

Термін «деонтологія» походить від грецького слова "δέον" – належне, що в контексті визначення «медичної деонтології» закладає в її основу певну стереотипну поведінку працівників охорони здоров'я, яка, своєю чергою, повинна узгоджуватися з чинними міжнародними та національними деонтологічними кодексами та юридичними нормами.

Метою медичної деонтології є істотне поглиблення та вдосконалення норм і правил поведінки медичних працівників за допомогою вивчення моральних норм та їх сучасного трактування у тісному зв'язку з біоетичними висновками.

Отже, у середовищі, до якого належать дослідження з біоетики, морально-етичну оцінку і судження деонтологічної природи слід розглядати як відмінні поняття, хоч і не обов'язково з чітким розмежуванням. Основні засади етики та медичної деонтології увійшли в коло морально-етичних, екологічних, соціально-економічних, правових проблем, які вивчає біоетика.

Дедалі чіткіше окреслюється і нормативно-правовий напрям біоетики, який відомий під назвою «право біоетики, біоправо».

Найбільш конструктивним для виокремлення права біоетики з-поміж інших дисциплін, як правових, так і неправових, є підхід, що ґрунтується на дослідженнях його онтологічних основ.

У контексті сучасної теоретичної науки «онтологія доцільності» міцно закріпила за собою статус однієї з найважливіших концептуальних засад, згідно з якою доцільність тлумачиться не тільки як суто людський спосіб ставлення до світу, але й як іманентний принцип самоорганізації останнього [8, с. 12].

Такий підхід передбачає, по-перше, виявлення тих глибинних позасуб'єктивних підвалин, що обмежують міру «довільності» утворення правових смислів і нормативно-ціннісних орієнтирів; по-друге, такий аналіз дозволяє дослідити механізми кореляції кардинальних характеристик права загалом і права біоетики зокрема з організаційними особливостями буття людини в природному та суспільному світі; по-третє, цей аспект дослідження сприятиме вирішенню багатьох існуючих у сучасній юридичній та філософсько-правовій літературі суперечностей стосовно архітектоніки та векторів динаміки «деонтичного світу» [8, с. 17].

У дослідженні феномена права біоетики в межах сучасного правознавства доцільно виокремити як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники його буттєвого зумовлення. До перших належать процеси демократизації суспільно-політичного життя, які стимулюють докорінні перетворення у сфері правосвідомості. Ці процеси також пов'язані із розширенням сфери людинорозуміння, які спрямовані на захист загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Як зазначає В. С. Бігун, у сукупності дескриптивний, атрибутивний та сутнісний підходи до людинорозуміння уможливають представлення різнорівневого й водночас цілісного образу людини в праві, правового людинорозуміння. Право – це людський феномен, що прямо або опосередковано твориться людиною, має відповідно до цього мету і завдання [9, с. 26].

Суб'єктивний чинник виникнення проблематики права біоетики зумовлений численними прогалинами у розробці її науково-теоретичного підґрунтя. Зокрема, П. Дзатті зазначає, що юридична мова часто виявляється не готовою класифікувати реалії, які постають із біоетичної рефлексії [10, с. 14].

Дедалі більше учених пропонують теорії етичного мінімуму, що залишають простір для моралі. Цей «етичний мінімум» повинен передбачати відповідні правові і моральні норми в галузі біоетики, а також чіткі механізми контролю за реалізацією цих норм. Так, у таких спірних питаннях, як евтаназія, трансплантація чи статус

людського ембріона, неможливо дотримуватися вузько позитивістського тлумачення права. Юридичні принципи слід визначати як найвищу модальність тлумачення в загальній формі прав людини у їх найбільш автентичному значенні. Право біоетики (біоправо), тобто система норм, що регулюють відносини, які досліджує біоетика, необхідно розглядати під кутом, який не допускає, щоб порушувалася логіка релятивності. Тому постає необхідність формування біоюридичної складової біоетики, яка могла би чітко окреслити роль людини в нашому суспільстві, а отже, переосмислити саме поняття «життя» та його абсолютної цінності. З такої точки зору, будь-який замах на життєве благо суб'єкта ззовні трактується як незаконний [6, с. 218].

Механізм реалізації, регулювання та втілення в життя біоетичних принципів з боку держави забезпечуються юридичними засобами шляхом їх нормативізації – закріплення у правових нормах.

Там, де цього немає, мораль обмежується уявою окремих індивідів, без будь-якого юридичного «забезпечення» на колективному рівні [11, с. 23].

Необхідно наголосити, що основним завданням права є гарантія поваги до прав і свобод людини. В контексті цього розробка законодавства, яке б регулювало відносини у біоправовій сфері, є чи не найважливішим механізмом збереження біосу.

Слід зазначити, що на цьому етапі розвитку людства триває об'єднання різних видів системи цінностей: біологічні (фізичне існування, здоров'я, свобода від болю), соціальні (рівні можливості, здобуття усіх видів медичних послуг), екологічні (усвідомлення цінності природи), особові цінності (безпека, самоповага). В межах права біоетики формуються соціальні механізми, що передбачають розробку етичних кодексів, законів. Саме тому забезпечення механізмів для захисту цих цінностей має стати одним із першочергових завдань держав і міжнародних інституцій.

Висновки. Біоетика як наука, яка в широкому значенні стосується втручань у життя та в здоров'я людини, здатна забезпечити захист природних прав людини, що з розвитком науки і техніки змінюється, внаслідок чого відбувається оновлення їх змісту.

Поштовхом до розвитку біоетики стало прагнення до універсалізації етичних принципів, розширення предмета від біомедичної сфери до екологічних і глобальних проблем людства і підвищення її на рівень метаетики і міжнародного біоправа з урахуванням транскультурних і транснаціональних особливостей.

Сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають

однозначного визначення; існуючі ж визначення та ознаки здебільшого ототожнюються з медичною деонтологією, медичними правом та етикою, що ускладнює виокремлення предмета права біоетики.

Біоетика, спираючись на наукові біологічні і медичні відомості, раціонально вивчає дозволеність втручання людини в людину та людини у «біос» загалом.

Оскільки право біоетики пов'язано з осмисленням наявного, потенційного та бажаного людського буття, зазначену «синтезуючу основу» треба шукати передусім у сфері правової онтології. Крім того, апелювання до об'єктивно буттєвих основ формування, усвідомлення й реалізації смислів права сприятиме зменшенню міри суб'єктивної довільності у концептуально-теоретичних відображеннях цього феномена. Онтологія права біоетики має акцентуватися не лише на вивчені організаційних співвідношень між суспільно-правовою реальністю та правосвідомленням, крізь призму якого завжди відбувається правоздійснення, а й на формах його матеріалізації.

---

1. Шевченко М. О. Буття людини в геномній перспективі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / Мирослав Олексійович Шевченко; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2006. – 16 с.

2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015

3. Всеобщая исламская декларация прав человека, принятая 19.09.1981 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/08D1997/st_21_pravvaisl.shtml

4. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524

5. Тищенко П. Д. Что такое биоэтика? / П. Д. Тищенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ethicscenter.ru/biblio/tisch_2.htm

6. Біоетика: підручник / Е. Згречча, А. Дж. Спаньоло, М. Л. ді П'етро та ін.; пер. з італ. В. Й. Шовкун. – Львів: Медицина і право, 2007. – 672 с.

7. Consiglio Direttivo della societa Italiana di medicina legale. II Documento di Erice sui rapporti della bioetica e della dontologia medica con la medicina legale // Medicina e morale. – 1991. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academiaivita.org/_pdf/others/workgroups/bioethics_and_medical_deontology.pdf

8. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 34 с.

9. Бігун В. С. Антропология, аксиология та соціология права. До питання про праворозуміння / В. С. Бігун // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – № 4. – С. 23–32.

10. Zatti P. Bioetica e Diritto / P. Zatti // Rivista Italiana di Medicina legale. – 1995. – № 17. – P. 3–20.

11. D'Agostino F. L'approccio morale al diritto, in Scritti in onore di Angelo Falzea / F. D'Agostino. – Milano: [s. n.], 1991. – Vol. I. – P. 230.

Грынчишин О. О. Бытийные предопределения права биоэтики

Отмечено, что онтологический аспект исследования права биоэтики предусматривает корреляцию двух аспектов: с одной стороны, такие исследования имеют целью выявление бытийных факторов, которые вызывают формирование соответствующих правовых смыслов и идей; с другой, – они предназначены для определения диапазона онтологических условий активизации последних на уровне правосознания населения и их реализации путем установления определенного правопорядка, который должен соответствовать действующему законодательству и существующим системам морально-этических принципов.

Ключевые слова: биоэтика, право биоэтики, биоправо, биоюриспруденция, онтология права биоэтики, медицинская деонтология.

Grynchyshyn O. O. Existence grounds of the bioethics law

In recent decades, more attention is paid to the law in spheres of the health care and the environment as to areas which are covered by legal norms which are of importance to create conditions for people to achieve the highest possible level of physical and mental health and development, without making harm to the biosphere.

The objective complexity and multidimensional bioethical issues, ambiguity in the approach to the subject and the object, values and principles of bioethics, its comprehensive interdisciplinary methodological generate pluralism of strategies, a wide range of philosophical and theoretical-philosophical reflections, forms and ways of thinking.

More and more clearly defines the legal direction of bioethics, which is known as the «law of bioethics», «biolaw», «biojurisprudence».

The ontological aspect of researches made in the law of bioethics provides correlation of two planes: on the one hand, such studies are intended to identify those existential factors that cause the formation of the legal conceptions and ideas; on the other - they are intended to define the range of ontological conditions which activate the level of legal awareness of the population and their implementation by establishing a certain legal order, which corresponds to the current legislation as well as to existing systems of moral and ethical principles.

Key words: bioethics, law of bioethics, biolaw, biojurisprudence, ontology of law of bioethics, medical deontology.

Стаття надійшла 19 жовтня 2015 р.

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ЕПІСОЦІАЛЬНОМУ ФЕНОМЕНУ КОРУПЦІЇ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ЗАПОРУКА ПЕТРИФІКАЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА СПАДЩИНА СТАРОДАВНЬОЇ ЯПОНІЇ

Викладено узагальнення щодо філософсько-правової оцінки проявів корупції, її тенденцій, що є характерними для процесів право- та державотворення, розглянуто питання соціально-економічних та індивідуально-правових наслідків корупції в онтологічному та деонтологічному аспектах.

Здійснено об'єктивний правовий аналіз явища корупції, що дає можливість констатувати фактичну легалізацію корупційних діянь як системотворчого функціонального базису державного апарату Японії у період XIII–XVII ст.ст.

Визначено, що корупція – поліаспектне явище, яке перебуває у нероздільній взаємодії з іманентним психоемоційним середовищем індивіда: виникає внаслідок функціональної атрофації внутрішнього імперативу державного службовця та водночас збільшує інтенсивність подальших негативних трансформацій останнього.

Ключові слова: *корупція, прояви, протидія, онтологічний аспект, профілактика.*

Постановка проблеми. Мультиаспектний соціальний поступ та інтегративність політико-правових механізмів як системотворчі, детерміновані фундаментальною концепцією глобалізації соціального буття наслідки обумовлюють зростання пріоритету потреби трансформації усталеного підходу до організації і практичної реалізації системи державно-владних відносин на усіх рівнях її функціонування. Першопричиною необхідності такої трансформації, очевидно, є численні дефекти функціонування сучасного інституту державної влади як форми та управлінських процедур як змісту політико-територіальної організації публічної влади. Одним із визначальних факторів, дестабілізуючих діяльність як протосоціальних, так і складноорганізованих державних утворень, виступає комплексний антисоціальний феномен корупції. Системний аналіз сучасної наукової доктрини дає підстави вважати, що це явище досліджується юридичною

наукою винятково з позицій галузевого правознавства. Тому в умовах сьогодення перед науковцями саме у сфері філософії права постала проблема продукування інтегративної, інноваційної за критеріями змістовної (теоретико-методологічної) та практично-прикладної сутності, концепції репрезентації феномена корупції, яка б ґрунтувалася на чітко структурованих синергетичних міжгалузевих взаємозв'язках правових і філософських підходів, адже лише на основі послідовного гносеологічного, онтологічного, деонтологічного та праксеологічного аналізу корупції можна певною мірою нейтралізувати фактор корупціогенності у державно-правовій практиці.

Стан дослідження. Окремі аспекти філософсько-правової проблематики корупції відображено у роботах таких науковців: М. І. Мельника, Є. В. Невмержицького, О. М. Охотнікової, В. Д. Лаптеакру, В. І. Добренькова, Н. Р. Исправнікової, А. Л. Золкіна, І. В. Годунова, В. К. Грищука, В. Д. Андріанова, Г. А. Сатарова, Р. Ш. Шегабудінова, Л. В. Багрія-Шахматова, Д. В. Мірошніченка, Б. В. Волженкіна тощо. Втім, аналіз сучасного стану доктринальної парадигми висвітлення означеного аспекту корупційної компоненти соціально-правового буття дає підстави для висновку щодо відсутності консолідованого, системно-структурованого, а отже продуктивного дослідження філософсько-правового виміру корупції, що, своєю чергою, зумовлює неповноту ідентифікації цього складного та багатовимірного явища.

Мета публікації полягає в структурній консолідації хаотично дисоційованих у парадигмі сучасної доктрини фрагментів онтологічної та деонтологічної концепцій інтерпретації детермінаційного осередку процесу корупціалізації службової особи як фактору нівеляції пріоритетності захисту прав людини у парадигмі функцій сучасної державної моделі за допомогою діахронно-компаративістичного аналізу досвіду Японії.

Виклад основних положень. У контексті аналізу феноменологічних особливостей філософсько-правової рефлексії корупції в умовах становлення державності в Японії найперше варто розкрити властивості, притаманні особливостям забезпечення функціонування механізму публічної влади у цій державі. Як відзначають державознавці, до 12 ст. у Японії ефективно функціонував авторитарний інститут військово-феодалної влади, який спирався у своїй могутності на чітко ієрархізовану систему самураїв і дрібних землевласників. Стабільність функціонування державного механізму забезпечувалась репресивними, політично-адміністративними та економічними засобами: так, зокрема, самураї та еліта класу землевласників («дого»)

користувались державним забезпеченням через зайняття державних посад, що зумовлювало терпимість асиміляції у класі («гокенін») – васалів військово-феодальної влади. Очевидним є зв'язок між стабільністю функціонування владного апарату та поміркованим рівнем корупційно-деліквентної активності посадових осіб органів публічної влади. Втім, надмірні обмеження та непомірний фіскальний тиск на клас самураїв та інших підданих імператорського двору призвів до істотного послаблення позицій верховної влади у державі. Цей період в історії Японії більш відомий під назвою «смути періоду Секью» (1219–1221 рр.) [1, с. 50]. Саме від окресленого періоду дослідники розпочали відлік становлення рабовласницького ладу в Японії. Колишні васали Імператора – самураї – домоглись передачі у їхню власність значного обсягу земельних уділів імперії, сформувавши значну конкуренцію колишній адміністративній верхівці держави. Ось як цей період характеризується у письмовій пам'ятці під назвою «Записки про дев'ять поколінь Хьодзе»: «...люди, що називали себе «захисниками провінцій», переслідуючи власні інтереси, чинять непомірний гніт щодо населення цих земель – селян, встановлюючи непосильні розміри податків і зборів...» [1, с. 51].

Досягнувши піку соціального обурення, в Японії сформувалась ефективна соціальна опозиція, яка під егідою Арата Єсісада, самурая з району Канто, змусила тогочасну імперську владу Го-Дайго капітулювати та визнати домінацію сьогунату [2].

Видозміна форми державного режиму зумовила істотну трансформацію соціально-політичної організації цієї держави, оскільки супроводжувалась виникненням розгалуженої за інстанційним складом структури державного механізму. Саме цей період державно-політичного буття Японії дослідники пов'язують із формальною інституціалізацією постійно діючих спеціалізованих інституцій (міністерств, земельних уділів, управлінь тощо), які функціонували на засадах чіткої диференціації компетенції, а отже, саме з кінця XII ст. – початку XIII ст. у такій державі виникає бюрократичний механізм – визначальна передумова потенційних девіацій та запорука формування корупції як фактора корекції офіційної процедури адміністрування. За свідченнями історичних досліджень, зловживання чиновників набували грандіозних масштабів, оскільки засадою організації суспільства у вказаний період японської державності виступала жорстка соціальна сегрегація, існування котрої забезпечувалось репресивними засобами та моністичною соціально-психологічною ідеологією: «Шлях пана – шлях підданого» [3, с. 34]. Класова диференціація та породжувані нею зловживання домінуючих соціальних ланок характеризувалась такою

інтенсивністю, що відображена в історико-філософських трактатах того періоду. Так, Фокудзава Юкіті висловив таку тезу щодо власного бачення недоліків організації влади правлячим кланом Накацу: «Якщо ретельно розподілити обов'язки посадовців при дворі Сьогуну відповідно до соціального статусу останніх, то кількість рангів перевищить сотню...» [1, с. 255]. Зважаючи на гіпертрофованість державного апарату, виникало істотне фінансове навантаження на державну скарбницю, у зв'язку з чим, як відзначає японський етнограф і філософ М. Мусасі, «...частина слуг Сьогуну перебувала поза його безпосереднім утриманням – здійснення їхніх обов'язків передбачало можливість сатисфакції власних матеріальних інтересів за рахунок адміністративного ресурсу...» [4, с. 70] (аналогічний механізм функціонування базових ланок державного апарату в Російській Імперії зумовив виникнення інституту «кормління» чиновників місцевими мешканцями). Об'єктивний правовий аналіз цього фактора дає можливість констатувати фактичну легалізацію корупційних діянь як системотворчого функціонального базису державного апарату Японії у період XIII–XVII ст.ст.

До інструментів превенції та протидії корупції в Японії у досліджуваній нами період слід віднести інститути «Сінто» (морально-психологічного вчення самураїв про ставлення до внутрішнього та зовнішнього світів – своєрідна форма консолідованого виразу релігійних уявлень) і «Бусідо» (кодекс честі самураїв; лаконічний звід формул соціальної норморегуляції) [4].

Синтоїзм як релігійна течія сформувався ще до зародження повноцінної державності на території Японії, втім окреслених, чітких рис набув лише з першої половини XI ст. На відміну від притаманної більшості державних формацій секуляритивності публічного та релігійних інститутів, Синтоїзм, де факто, виступав ефективною формою контролю соціального середовища з боку верховної влади країни (Імператора, далі – Сьогунату). Характерною особливістю Синтоїзму виступає гуманоцентричність на тлі мінімізації містичної компоненти догм останнього. Так, визначальними концептами Синтоїзму виступали: повага до сім'ї, неухильне виконання особистих зобов'язань перед сюзереном, вірність власним переконанням, неприпустимість будь-яких форм девіантної поведінки, сакральність пам'яті та духів попередніх поколінь. Відтак Синтоїзм становив базис для інтегративної за сутністю культивуваці гармонічного суспільства, яке б засновувалось на засадах єдності та глибокого переконання у синергетичності соціальної моделі біхевіоризму індивіда з процесом досягнення номінованої «вищими (спіритичними) силами» мети [5]. Норморегулятивна

ефективність цієї релігійної системи частково ґрунтується на лаконічності та зрозумілості її догм, персоніфікації «сакрального начала» у формі духів попередніх поколінь. Однак домінантним фактором, що детермінував високу ефективність протидії корупції в умовах політико-правового та соціального буття Японії, виступав особливий консолідований інструментарій соціальної норморегуляції, сформований на визначальних принципах і постулатах Синтоїзму – «Бусідо». Бусідо (яп. 武士道 *бусі-до*, – «шлях воїна») – консолідований звід правил, рекомендацій та норм поведінки, дотримання кожного є основоположним обов'язком кожного воїна в соціальних чи воєнних умовах чи у власній свідомості (під час ауто-рефлексії) [6, с. 108].

В епоху Токугава сутність інституту Бусідо набула чіткіших рис, що зумовлюється детальною регламентацією цього феномена у філософській літературі та перманентній експлуатації практичних постулатів останнього у соціальному бутті японців. У різноманітних за суттю трактатах з XIV ст. формулювались і набували утилітарного значення рекомендації щодо практичної реалізації самураями, які пост-фактум реструктуризації державного механізму у домінантній більшості займали посади державної служби, морально-етичних догм Бусідо. Априорі кодекс Бусідо складався з учень дзен-будизму (у період XII–XIII ст.ст.), цінність котрих зводилась до самоконтролю та забезпечення духовного зростання. Однак із часом норми Бусідо зазнавали трансформації у руслі функціонального призначення – кодекс Бусідо відтак становив інструмент забезпечення вірності підданих своєму сюзерену, засіб консолідації військової сили та соціальних верств. Бусідо інтерпретується численними дослідниками не інакше як фактор консолідації різних за численними критеріями провінцій у єдину японську націю.

В умовах перманентних трансформацій соціально-політичного простору Японії саме норми окресленого інституту забезпечували продуктивність процесів реставрації ефективного апарату Імператора, наділяючи революційні процеси не лише політичним, але насамперед національним характером і значенням. Дайдодзі Юдзан (1639–1730 рр.), видатний інтерпретатор постулатів Бусідо, писав: «Наша країна відрізняється від інших тим, що кожен з японців, незалежно від того, чи селянин він, ремісник, чи торговець, завжди зберігає хоча б найменший, заіржавілий клинок, у чому і проявляється бойовий дух Великої Японії» [7, с. 2].

Майстер меча Міямото Мусасі (1584–1645 рр.) на схилі літ теж черпав натхнення для інтелектуальної творчості у простих ремеслах, дотримуючись позиції про те, що принципи Бусідо присутні у будь-

якій діяльності, оскільки навіть тесля – теж самурай. «Кожна професія, незалежно від її призначення, відкриває Шлях» [8, с. 269–283].

Усенародне захоплення концепцією Бусідо сприяло трансформації морально-психологічного вчення у концептуальну норму: «Шлях пролягає через категорії, якісно вищі від усталених: добра і зла...». Отож, першочергове трактування Кодексу розширюється через структуру ключових правил, обов'язків і заборон у житті істинного самурая та декларує іманентну приналежність морального цензу як перманентного контролера за виконанням указаних положень. Водночас із регламентацією соціального буття та побутових взаємин членів суспільства Кодексом передбачаються положення управлінського, превентивного, правоохоронного типу. Так, зокрема положеннями останнього встановлено: самурай, чиїм обов'язком є переслідування злочинців і грабіжників, не повинен ставати на шлях зла, обраний ними. Етика самурая навчає нас стоїцизму у ідеалістичному прояві останнього, гартує на виконання свого обов'язку, незважаючи на особисту славу, формує основу вірності та працелюбності у свідомості народу [9].

Дайдодзі Юдзан (Сігексьо) у своїй збірці настанов на шляху воїна («Будо сесін-сю») писав: «Той, хто не є хоробрим, буде лише вдавати відданість своєму пану та батькам, не маючи щирого наміру насправді бути таким. Байдужий до правил свого пана та настановам батьків, тинятиметься він без справи там, де йому бути не слід, займаючись тим, що робити йому не годиться, у всякій справі ставлячи на перше місце власні інтереси» [7, с. 17].

Концептуалізуючи наведені факти, задля реалізації мети статті, вважаємо, слід виокремити такі операційні особливості методики інтерпретації та алгоритму соціальної протидії корупційному феномену в Японії періоду сьогунату:

– генезис корупції перебуває у синергетичному взаємозв'язку з процесом становлення та початком практичного функціонування публічного апарату, а отже, це соціальне явище не може існувати поза межами державно-владного механізму;

– феномен корупції в японській філософській думці набуває значення девіаційної форми соціальної поведінки індивіда, детермінтою котрої виступають негативні трансформації світоглядних позицій, апогейною формою котрих є відступ від усталених соціальних архетипів (моралі, релігії, етики);

– вказане розуміння локалізації корупції та факторів корупціалізації індивіда зумовили особливості методологічних і формо-змістовних засобів боротьби з окресленим явищем. Останні

інституціювались у релігійній (Сінтоїзм) та соціально-регламентній (Кодекс «Бусідо») компонентах, що дає підстави стверджувати про формальну відсутність юридичного (за системотворчої домінації морально-психологічного) концепту у континуумі аспектів інтерпретації цього соціального явища;

– особливістю механізму формування антикорупційного базису у історичній практиці Японії виступає виділення превентивного, психо-корекційного впливу на соціальне середовище шляхом визначення системотворчих макросоціальних архетипів, сформованих на визначальних соціальних цінностях, а отже, ефективна мінімізація корупції є результатом забезпечення соціального несприйняття на нетерпимості означеного явища на усіх соціальних рівнях його прояву. Національна єдність як найвища соціальна цінність стимулює відчуття приналежності до загального механізму життя суспільства, стимулює внутрішню потребу у субординації ustalених у ньому правилам, формує найефективніший (аутосистемний, іманентний) інститут перманентного контролю за реалізацією цих правил у повсякденному житті.

Оскільки аксіоматичною видається сентенція про те, що корупція виникає там, де сформований і функціонує державний апарат, дослідження методики протидії цьому явищу неможливо без аналізу індивідуально-особистісного середовища (макрорівня) інституціалізації окресленого явища.

На думку автора, визначальною формою прояву індивідуального та вузькогрупового (корпоративного) рівнів впливу феномена корупції на іманентну моральну-психологічну організацію службової особи виступає явище професійної деформації та її сутнісна компонента – реструктуризація індивідуального ціннісно-мотиваційного середовища (реаксіологізація) цієї категорії осіб у контексті та як наслідок їх корупціалізації.

Етимологічно термін «деформація» (від лат. *deformatio* – перекручування), як зазначається в енциклопедичних джерелах, – зміна відносного положення часток тіла в зв'язку з їхнім переміщенням [10, с. 175]. На відміну від природничого концепту інтерпретації означеного терміна, соціально-психологічний аспект останнього проявляється у феномені «професійної деформації» та становить тривалий процес трансформації особистості в специфічних умовах професійного середовища, пов'язаний з виникненням певних психологічних змін, що породжуються професійною діяльністю і впливають на рівень її реалізації [11].

Отже, цей феномен охоплює складну соціальну, психологічну та філософсько-правову проблематику, оскільки опосередковує

своєрідний девіаційний та протоделіквентний процес трансформації службової особи, у контексті котрого видозміна іманентного морально-психологічного середовища останньої поступово формує базис для подальшої нівеляції офіційно регламентованої процедури реалізації службових повноважень, а отже, неминуче призводить до дефектів у правозастосуванні, деякі з котрих проявляються у корупційних формах.

Посадова деформація службових осіб, пов'язана з виконанням ними владних повноважень, проявляється у: 1) почутті все дозволеності, необмеженості наданих особі владних повноважень; 2) порушенні нормативно-правової регламентації у повсякденній діяльності (правовий нігілізм); 3) довільному тлумаченні закону, маніпулюванні правовими категоріями; 4) суб'єктивному тлумаченні правомірної поведінки; 5) владолюбстві, прагненні до пригнічення волі, честі, гідності та амбіцій об'єктів професійної діяльності; 6) нетерпимості до альтернативних думок і критичних зауважень інших службовців; 7) відсутності здатності зауважувати власні помилки, визнавати, а тим паче виправляти їх, поступаючись своїми амбіціями; 8) підлабузництві, орієнтації на думку керівництва, несприйняття інноваційних тенденцій у службовій діяльності; 9) переростанні позитивного почуття корпоративності в відчуття безкарності тощо [11, с. 230].

Адаптивна деформація державних службовців виражається у пасивному пристосуванні особистості до соціальних умов, небажанні змінити себе, окрім того, інших людей чи ситуацію в позитивному напрямі. «Особистість внутрішньо не приймає норми і цінності, які домінують у колективі, формально, зовнішньо пристосовуючись до них, щоб не виглядати «білою вороною», що призводить до деформації» [12, с. 10].

На думку В. С. Медведева, професійна деформація службових осіб – це реальна й подеколи неминуча данина, котру «сплачує» людина за високий рівень професіоналізму, пристрасне захоплення своєю діяльністю. Вчений зробив висновок про те, що професійна деформація є комплексом своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості в цілому, що виникають унаслідок виконання управлінських функцій [13, с. 112].

Професійна деформація розпочинається з негативних змін у професійній діяльності та у поведінці, тобто на соціально-психологічному рівні, виразом чого являються негативні зміни соціально-психологічної структури особистості. Цей концепт трактування феномену професійної деформації висвітлює філософсько-деонтологічний базис висвітлення проблеми службової дисфункціональності, пов'язуючи її з негативною

реструктуризацією службового імперативу. Зокрема, Л. Н. Терновски вважає, що професійна деформація особистості – це триваючий в часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують чисельні трансформації у професійній діяльності [14, с. 363–364].

Деформація професійного ества, на думку Д. Гріна, етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті службової діяльності, дискурсивному спрямуванні особи на стереотипні цілевказівники, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється в опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспільством аксіом діяльності (у їх конфронтаційному сприйнятті) [15, с. 115–130]. Професійна деформованість насамперед розпочинає проявлятися в особистості, згодом, через її поведінку, відображається на службовій діяльності і ближньому середовищі. Особливості особистості й діяльності такого працівника виявляються по-різному і в багатьох поєднаннях; іноді гіпертрофований розвиток окремих рис може призвести до професійної непридатності цього працівника, до порушення ним закону чи аморальних дій. Отже, розвиток професійної деформації може негативно впливати на мотивацію службової поведінки працівників.

Тривалий вплив різноманітних об'єктивних факторів інтенсифікує суб'єктивні схильності індивіда, детермінуючи видозміну іманентної психічної організації, проявом котрої виступає репозиціонування ключових мотиваційних факторів соціально значущої, зокрема службової, діяльності останнього. Практична значимість згаданого процесу «реаксіологізації», який Е. Дюркгейм називав «ціннісною аномією» [16, с. 143], полягає у нейтралізації первинно утилітарного імпульсу службової особи, спрямованого на пріоритетну, стосовно власних корисливих інтересів, реалізацію службових функцій, внаслідок чого простежується діаметрально протилежна динаміка: особисті інтереси державного службовця домінують над його службовими обов'язками. Особистісна інтерпретація службової діяльності видозмінюється з пріоритетної, престижної та перспективної форми професійного функціонування у практичний метод сатисфакції особистих меркантильних потреб.

Висновки. Корупція – поліаспектне явище, яке перебуває у нероздільній взаємодії з іманентним психоемоційним середовищем індивіда: виникає внаслідок функціональної атрофації внутрішнього імперативу державного службовця та водночас збільшує інтенсивність подальших негативних трансформацій останнього. Синергетичний взаємозв'язок явищ професійної деформації та корупції можна охарактеризувати як взаємодетермінуючий: професійна деформація

призводить до корупціалізації службової особи, становить своєрідний імпульс до корупційної поведінки, натомість корупція як вищий рівень прояву професійної деформації ініціює подальші деструктивні трансформації у морально-психологічному континуумі службової особи, призводить до тотальної девальвації моральних цінностей, пов'язаних зі службовою діяльністю індивіда. Дотримуючись указаної концепції, заходи, спрямовані на протидію корупції та превенцію професійної деформації, повинні становити єдину функціональну систему, доповнювати одне одного, забезпечуючи неухильне дотримання службовцями аутентичного вектору професійної діяльності на засадах законності, ефективності, гласності, пріоритету прав людини і громадянина, зберігаючи фундаментальні цінності демократичної, соціальної та правової держави, у якій наведені антисоціальні феномени виступають радше як атавізми, аніж як соціальна норма.

1. История философской мысли Японии: пер. с яп. / общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского. – М.: Прогресс, 1991. – 416 с.
2. Горегляд В. Н. «Повесть о великом мире» в историческом контексте / В. Н. Горегляд // Петербургское востоковедение. Вып. 2. – СПб.: «Петербургское востоковедение» – «Водолей», 1992. – С. 88–124.
3. Успенский М. В. Самураи Восточной столицы, или Сорок семь преданных вассалов / М. В. Успенский. – Калининград: Янтарный сказ, 2005. – 128 с.
4. Миямото Мусаси Книга Пятиколец: Трактаты / Мусаси Миямото. – СПб.: Изд-во Диля, 2010. – 112 с.
5. Опарин А. А. Религии мира и Библия / А. А. Опарин. – М.: Факт, 2004. – 176 с.
6. Инадзо Нитобэ. Бусидо. Душа Японии. Классическое эссе о самурайской этике / Нитобэ Инадзо. – М.: София, 2004. – 208 с.
7. Юдзан Дайдодзи Будосесинсю. Ямамото Цунэтомо Хагакурэ. Юкио Мисима Хагакурэ Нюмон / Дайдодзи Будосесинсю Юдзан; пер. на рус.: Р. В. Котенко, А. А. Мищенко. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
8. Маслов А. А. «Святой меч» – Миямото Мусаси / А. А. Маслов // Дзэн самурая. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 463 с.
9. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність / В. А. Рубель. – К.: Аквадон-Прес, 1997. – 256 с.
10. Украинский Советский Энциклопедический Словарь: в 3 т. / ред. кол.: А. В. Кудрицкий (отв. ред) и др. – К.: Глав. ред. УСЕ, 1988. – Т. 2. – 1988. – 768 с.
11. Кісіль З. Р. Правові та психологічні засади запобігання професійній деформації працівників органів внутрішніх справ України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.06 / З. Р. Кісіль. – К., 2011. – 522 с.
12. Дубов Г. В. Профессионально-нравственная деформация личности сотрудника и служебного коллектива органов внутренних дел / Г. В. Дубов //

Организация работы с личным составом органов внутренних дел. Проблемы и перспективы: матер. науч.-практ. конф. (Владимир, 23–24 апр. 1997 г.) // ВЮИ МВД России. – 1997. – 208 с.

13. Медведев В. С. Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел: дисс. ... докт. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / В. С. Медведев; Киевский ин-т внутренних дел при Национальной академии внутренних дел Украины. – К., 1999. – 412 с.

14. Ternovsky L. N. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology / L. N. Ternovsky, V. A. Ternovskaya // European Neuropsychopharmacology. – Elsevier, Amsterdam, 1995. – 5 (№ 3). – P. 363–364.

15. Tappan W. P. Crime, Justice and Correctiveness / W. P. Tappan. – New York: McYrawHill, 2008. – 468 p.

16. Антоновский А. Ю. Начало социозпистемологии: Эмиль Дюркгейм / А. Ю. Антоновский // Эпистемология & философия науки. – 2007. – Т. XIV. – № 4. – С. 142–161.

Кисиль Р.-В. В. Предотвращение и противодействие эписоциальному феномену коррупции как фундаментальное условие петрификации правового статуса человека. Философско-правовое наследие Древней Японии

Изложены обобщения относительно философско-правовой оценки проявлений коррупции, ее тенденций, характерных для процессов правопроеводства и государственной организации, рассмотрены вопросы социально-экономических и индивидуально-правовых последствий коррупции в онтологическом и деонтологическом аспектах. Осуществлено объективный правовой анализ явления коррупции, который позволяет констатировать фактическую легализацию коррупционных деяний как системообразующего функционального базиса государственного аппарата Японии в период XIII–XVII вв. Определено, что коррупция – полиаспектное явление, которое находится в нераздельной взаимосвязи с имманентным психоэмоциональным компонентом индивида: возникает вследствие функциональной атрофии внутреннего императива государственного служащего и одновременно увеличивает интенсивность дальнейших негативных трансформаций последнего.

Ключевые слова: коррупция, проявления, противодействие, онтологический аспект, профилактика.

Kisil R.-V. V. Episocial Phenomenon of Corruption Prevention and Counteraction as the Basics of Individual's Legal Status Coherention. Philosophic-legal Experience of Ancient Japan

In this article the generalizations on historical estimates of corruption trends that represent state of legal sphere, addresses the individual, social and economic consequences of corruption in society has been analyzed and the basic direction of counteraction to this negative phenomenon were underlined. An objective legal analysis of the phenomenon of corruption, which makes it possible to ascertain the actual legalization of corruption as the backbone of the state apparatus functional basis in Japan during the 13–17 century has been made. It was underlined that corruption was multi aspect phenomenon, which has been formed by a collaboration

with undivided immanent psycho-emotional environment of the individual, resulting from destruction of internal function of public officer and at the same time increases the intensity of further negative transformation of the very person. The characteristics of the social and legal life of Japan were determined by the domination of philosophical and religious spheres over traditional form so modern states governance that ensure proper implementation of control measures in modern society – law, stratification of political forces, preventive and repressive components of the law.

The function of system-building concept of the social system of Japan was performed by a caste model of society with clear and axiomatic differentiation of potential of each of the five castes in the aspect of use of the social benefits. It was underlined that due to the low level of specialization of the law as a complex of social institute, the appearance of corruption in the sources of social-political knowledge of the ancient period is projected through the very foundation of the society itself, so we marked up the essential is of different social real consolidate corruption as it has been perceived by the representative of the very period. An effort to produce the specific comparative-function analysis is of the forms and the very understanding of corruption in the ancient and modern periods of legal sphere development were made.

Key words: *corruption, the appearance, counteraction, ontological aspect, prevention.*

Стаття надійшла 11 листопада 2015 р.

УДК 811.161.2,27,373.7:159.922.4

**І. Ю. Сковронська,
Б. М. Юськів**

ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ ПРАВА У МОВНІЙ КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Розглянуто деякі фрагменти концептосфери права, що відтворюють мовну концептуальну картину світу. Концептосфера права містить, відповідно, концепти із сфери правознавства, до яких передусім входять концепти «право», «закон», «правосуддя», «судочинство».

Зауважено, що зі зміною принципів, що конституують розуміння права, змінюється й правова мова, а також виникають певні лексико-граматичні варіації, оскільки нові ключові слова мають своє специфічне значення, інші можливості синтаксичної сполучуваності і т. д. Сучасна дійсність знову активізує проблему трансформації юридичної мови.

Ключові слова: *концепт, концептосфера права, мовна свідомість, правосвідомість.*

Постановка проблеми. Серед актуальних напрямів сучасного мовознавства, – семасіології, психолінгвістики й етнопсихолінгвістики, теорії тексту, комунікативної лінгвістики – когнітологічний напрям стає найпоширенішим і найтісніше пов'язаний з теорією картин світу. Цей напрям розвинули такі науковці: Дж. Лакофф, С. Томпсон, Ж. Фоконьє, Р. Джекендофф, А. Вежбицька та ін. Українськими ученими із когнітології є М. Кочерган, Т. Радзівська, О. Селіванова, С. Жаботинська, Н. Алефрієнко та ін. У центрі когнітології – пізнавальна діяльність людини, її мовний образ, сфера її емоційної й раціональної поведінки, такі важливі феномени, як ментальні процеси.

Когнітивна лінгвістика послуговується своїми термінами, хоч і методика здійснення концептуального аналізу і його термінологія перебувають у процесі становлення. Мовна репрезентація поняттєвого апарату когнітивної лінгвістики передусім пов'язана з уявленнями про основні смисли (модуси) людського буття, їх аксіологією, морально-етичною оцінкою. Мовну картину світу українців сьогодні описують такі вчені, як В. Іващенко, О. Левченко, Л. Лисиченко, Т. Космеда, Т. Радзівська, О. Селіванова та ін.

Стан дослідження. Вирізняється низка прийомів концептуально-го аналізу, серед яких: аналіз значення за словниковими дефініціями; етимологічний аналіз (С. Воркачов, Г. Кусов); метод «профілювання» (Й. Бартмінський, С. Небжеговська); опис концепту за його асоціативним полем (Л. Чернейко, В. Волинський); «візуальний» метод (Р. Ленекер).

Так, традиційна схема аналізу концептів у сучасних працях із когнітивної лінгвістики охоплює кілька етапів: досліджується етимологія слова-імені концепту, його словникові дефініції, словотворчі потенції, синтагматичні зв'язки, особливості репрезентації у фразеологізмах, пареміях й афоризмах, які вербалізують його зміст, іноді залучаються дані асоціативних експериментів.

Об'єктом вивчення стає семантика слова в усьому обсязі. Семантико-культурологічний обсяг концепту виступає об'єктом дослідження не тільки лінгвістики, а й логіки, психології, культурології, філософії. На думку Ю. Степанова, концепт – це сукупність уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує те чи інше слово. Концепт, отже, ширший за поняття, оскільки останнє охоплює сукупність основних ознак, а концепт об'єднує інформацію про всі ознаки реалії [11, с. 24].

Концепт – це концентрат знань людини, її уявлення, що відображені і в мовній формі, що розкриває життєві позиції, системи поглядів, світосприйняття, ментальність відповідного народу.

Концептосфера *права* містить, відповідно, концепти із сфери правознавства, до яких передусім відносимо концепти «*право*», «*закон*», «*правосуддя*», «*судочинство*» тощо. Наголосимо, що предметом цього аналізу є не об'єкти наук, зокрема теорії права, окремих галузей права, а концепти як цінності відповідних галузей культури, попри те, що енциклопедичні знання з філософії права, постулати звичаєвого права, частково можуть використовуватися.

Мета цієї наукової розвідки – охарактеризувати особливості вияву концептофери *права* у межах мовної картини світу.

Виклад основних положень. Сьогодні сформулася усталена думка, що практично усі гуманітарні дослідження необхідно зосереджувати у напрямі інтеграційного процесу на ґрунті лінгвістики. Не винятком є й юридична лінгвістика, яка утворилася на перетині лінгвістики та юриспруденції й однаковою мірою належить як лінгвістиці, так і юриспруденції.

Як зазначає Ю. Ф. Прадід, не виникає анінайменшого сумніву в тому, що синтез лінгвістики та юриспруденції в юридичній лінгвістиці сприяє взаємному збагаченню двох наук, вирішенню однієї з найактуальніших проблем сьогодення – підвищенню ефективності правоохоронної та судової діяльності [7, с. 137].

Мову справедливо називають засобом, що допомагає пояснити духовність людини, систему її цінностей, ментальність, тобто спосіб мислення, процес породження думки, світогляд, поведінку. Саме мова визначає спосіб членування світу у тій чи іншій культурі, спосіб його опису, інтерпретації. Саме за допомогою мови людина описує категорії права, інтерпретує закон.

Становлення правових систем європейських держав споконвіків тривало пліч-о-пліч із намаганням урегулювати проблему «правосправедливість». Ще в античні часи тогочасні нормативні акти творили достатньо високий рівень права у свідомості громадян; вони не зазнавали буденної політичної дискусії і могли бути змінені лише за особливих обставин. Хоча, з іншого боку, в суспільстві засуджувався правовий позитивізм. Так, Цицерон уважав найдурнішим припущення про справедливість усього, що записане в законах і взагалі у праві народів. Гострою була також проблема зневажання закону, свавілля сильних у ставленні до слабших, про що свідчать ранні твори грецької літератури, зокрема «Теогонія» і «Труди і дні» Гесіода [4, с. 539–604].

Як слушно зазначає В. М. Сироткін, «правову свідомість трудящих мас класового суспільства становили знання певних норм, офіційного права та традиційні народні правові звичаї й поняття. Звід останніх у науково-публіцистичній літературі відомий як «звичаєве право».

Хоча з розвитком урядового законодавства характер правової свідомості селян зазнав щораз більшого впливу, проте роль звичаєвого права у регулюванні їх життєдіяльності залишалася досить значною навіть за умов панування капіталістичних відносин» [8, с. 40].

Мова у праві – це не тільки питання юридичної техніки та стилістики, це конструктивна основа існування права як своєрідного соціального феномена. Юридичні норми закріплені словесно, тому поглиблені знання про властивості слова дають змогу досягнути логіку юридичного мислення, більш глибоко з'ясувати системну структуру права і механізми її дії на свідомість і поведінку людей. Ключові слова мови права – це завжди «сигнали» певного юридичного світогляду, що виражають духовно етичні ідеали суспільства та моральні принципи, усвідомлені людським розумом, сприйняті правовою системою і вербалізовані у мові. У мові відображено і деформації правосвідомості, що виникають у суспільстві.

Право пов'язане з концептами *правди*, *істини*, *святості*. Ідеї істинності, що безпосередньо стосуються кожної людини, поєдналися у моральному терміні «*правда*», що походить від старослов'янського *правъ (*прямий, правильний, справжній*) зі смисловими відтінками, які поступово розвинулися, – «*добрий, чесний, порядний, сильний, дієвий, сміливий, такий, що прагне вперед* [5, с. 550–551]. Одним і тим же терміном позначилися і *правда життя*, тобто вільне самозречення особистості в ім'я блага, і *правда в юридичному аспекті*, тобто найважливіший принцип суспільної справедливості. Так сформувалося «право» як абстрактне поняття, зокрема й у значенні «*правосуддя, справедливості*», що містить такі смисли, як «*визнана звичаєм або надана влада, сила, воля, свобода дії; влада і воля в умовних межах*».

Отже, у словах «*право, справедливість, правосуддя*» і «*правда*» в українській мові простежуємо етимологічно спільний корінь [5, с. 550]. У цьому, очевидно, слід убачати давню глибоку українську традицію втілення у праві правди та справедливості.

У Великому тлумачному словнику української мови лексема *правосуддя* ототожнюється зі *справедливим судом*. Словник українських синонімів підкреслює, що *правосуддя* (*юстиція, суд, судівництво; судочинство*) має своїм завданням забезпечити точне і неухильне виконання законів [9, с. 917].

Ці лексеми імплікують додаткові смисли цієї моральної категорії, такі як «*вірний, правильний, істинний, правдивий, правомірний, законний, праведний, совісний, чесний*» і т. д. Вони засвідчують, що довіра до людей, які здійснюють

правосуддя, була високою, як і суспільна оцінка їхньої діяльності, статус у суспільстві.

Ключове слово «правда» об'єднувало пізнавальну категорію істини із етичною категорією справедливості й визначило сприйняття правової дійсності. Ще у період Київської Русі право ґрунтувалося на морально-етичних цінностях свого часу. Така установка відповідно вплинула на формування і розвиток української юридичної мови. Як відомо, чимало законів давньоруської держави формувалися та закріпилися в усній формі в дописемний період, а в писемності був зафіксований готовий, опрацьований усний текст цих законів; водночас у складі багатьох термінологічних сполук зберігалось морально-етичне вихідне протиставлення *правди* і *кривди* (*правого* та *лівого*, етимологічно «правий» – *прямий, рівний, правдивий*; «лівий» – *кривий, нерівний неправдивий*, наприклад, *правим десятком* називали стягнення з виправданої у судді сторони. Усталена сполука «*руська правда*» стала джерелом для утворення конструкції «*дати правду*» (*виправдати, задовольнити судом*), за синтаксичною аналогією – «*правду взяти*» – (*добитися права, користуватися правами*), виник і синонімічний ряд, що означав лжесвідчення: «*на правду не стати*», «*протиу правди мовити*», «*не на правді*» і т. д. Негативний смисл слова «*неправда*» (криве, ліве) відобразилося, зокрема, у термінологічному значенні слова «образа» як позначенні усіх правопорушень. Форма *образа* утворено від *образити* – *разити* («робити боляче», «вдарити») не прямо, а навколо, «по-кривому, тобто «викривлено» [5, с. 142].

Давні слов'яни іменували звичай словами «*закон*», «*правда*», «*право*». У розмовно-побутовому стилі слово «*правда*» означало «справедливість» і за семантикою було протилежним до слова «*кривда*». Крім того, протиставлення *правда* – *кривда* було одним із головних у слов'янській язичницькій міфології. Поширення дії закону як норми обов'язкової поведінки людей під страхом владного примусу призвело до семантичного ототожнення термінів «*правда*» й «*закон*» [3, с. 19].

Як зазначено у тлумачному словнику української мови, *закон* – це: «1. Встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу (...) // *тільки одн., без додатка*. Сукупність таких загальнообов'язкових правил та державних постанов, що визначають суспільні відносини людей; втілення найвищої влади в суспільстві (...); // у знач. *присуд., перен.* Те, що сприймається як незаперечне розпорядження, веління, обов'язкове для неухильного виконання (...); 2. *кого, чого, чий і без*

додатка. Загальноприйняте усталене правило співжиття, норма поведінки (...); // звичай, обряд (...); 3. *чого, перен., мн.* Основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, що впливають із самої суті справи (...); 4. *чого і без додатка*. Об'єктивно існуючий, постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами або процесами, що впливає з їх внутрішньої природи, сутності; закономірність (у 2 знач.) (...); // основне положення якої-небудь науки, що відбиває причинно-наслідковий зв'язок між явищами, характеризує перебіг названих процесів у природі або суспільстві (...); // що-небудь неминуче, незаперечне, що є виявом певної закономірності (...); 5. Сукупність догм (основних положень) якої-небудь релігії, віровчення (...); *закон божий* – у дореволюційній школі – спеціальна дисципліна, що вивчала основи православного віровчення (...) [10, т. 3, с. 154–155].

Поняття «закон» обґрунтовувалося в науці впродовж кількох тисячоліть. Був час, коли в це поняття включали всі джерела права або ж якогось одного з них. У XIX ст. пропонували навіть розрізнити формальний (прийнятий за встановленою процедурою законодавчим органом) та матеріальний як синонім до терміна «джерело права» закони [6, с. 162].

А. Б. Венгеров, цитуючи п. 1 ст. 120 Конституції Російської Федерації 1993 р., зазначив, що «судді незалежні і підкоряються тільки Конституції Російської Федерації та федеральному закону», в якому недоречно вжитий термін «закон». «Але тоді виникає запитання, – аргументує науковець, – а чому суддя не повинен підкорятися закону, прийнятому суб'єктом федерації, іншими джерелами права?» [2, с. 408–409].

«Подібні помилки, – як слушно акцентує Ю. Ф. Прадід, – на жаль, трапляються і в українських нормативно-правових актах» [6, с. 162].

На думку Ю. Ф. Прадіда, яка викладена в статті «Зміст понять та значення термінів *закон* і *законність* в сучасній юридичній літературі», визначення поняття *закону*, що подаються у енциклопедичних словниках, є неповними, потребують відповідних уточнень. Цей учений пропонує таке визначення: *закон* – це «нормативно-правовий акт, прийнятий найвищим органом державної влади, який регулює найважливіші суспільні відносини і має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів» [6, с. 163]. Якщо ж ідеться про *закон* як термін, то Ю. Ф. Прадід, спираючись на визначення, що містяться у тлумачних словниках, пропонує таке своє коротке, порівн.: «закон – юридичний акт, прийнятий найвищим органом державної влади» [6, с. 163].

Отже, у наведених визначеннях маємо смисли: «акт», «влада», «орган», «відносини», «сила», «правовий», «нормативний», «державний», «суспільний», «найвищий», «регулювання», «інший».

Концепт «закон» охарактеризований Ю. Степановим у його словнику концептів, де описано, як цей концепт сформувався у російській духовній культурі і російському менталітеті. У зазначеній словниковій статті справедливо наголошено, що концепт «закон» можна розглядати у таких аспектах, як 1) юридичний; 2) божий; 3) науковий [11, с. 571–600]. Те ж, як бачимо, стосується й української культури та українського менталітету.

На ґрунті аналізу словникової статті зі словника української мови можна виокремити такі основні смисли концепту «закон», що характеризують концептосферу *права*, як-от: «звичай», «обряд», «правило», «постанова», «веління», «розпорядження», «влада», «сила», «держава», «суспільство», «виявлення», «виконання», «втілення», «усталеність», «норма», «причина», «наслідок», «сукупність», «зв'язок», «діяльність», «справа», «суть», «сутність», «загальнообов'язковість», «загальноприйнятність», «неухильність», «відносини», «громадянин», «людина», «співжиття», «поведінка», «найвищий», «незаперечний», «закономірний», «встановлений», «об'єктивний», «необхідний», «існуючий», «основний».

У словниковій статті СУМу до слова «закон» подано і низку фразеологізмів, що доповнюють зазначений концепт деякими смислами, порівн.: *іменем закону*, тобто владою, наданою діючим законодавством; *бути поза законом (перебувати, стояти і т. ін.)* – бути позбавленим громадянських прав, заступництва з боку державних органів; *ставити (оголошувати і т. ін.) поза законом кого* – позбавляти когонебудь громадянських прав, заступництва з боку державних органів (...); *сухий закон* – заборона вживати алкогольні напої [10, т. 3, с. 154–155]; *вовчий закон* – про відносини у суспільстві, де панує сваволя сильних (...) [10, т. 1, с. 713]. Отже, виокремлюємо такі додаткові смисли: «законодавство», «державний орган», «заступництво», «позбавлений», «громадянський», «заборона», «сваволя», «сильний».

Висновки. Зі зміною принципів, що конституують розуміння права, змінюється й правова мова, а також формуються певні лексикограматичні варіації, оскільки нові ключові слова мають своє специфічне значення, інші можливості синтаксичної сполучуваності і т. д. Сучасна дійсність, як відомо, знову активізує проблему трансформації юридичної мови. Чинне законодавство, юридична наука та практика застосування права оперують поняттями «пріоритет прав та свобод людини і громадянина», «розподіл влади», «підприємницька діяльність»

тощо. Попри це, юридична мова здатна здійснювати і зворотний вплив на правову систему суспільства. Річ у тому, що слова, які використовують у процесі конструювання права та його інститутів, задають ті чи інші схеми сприйняття докільля, наприклад: *право – справедливість – революційна доцільність; право – справедливість – дотримання прав людини; покарання – відшкодування за збиток, помста; покарання – страх перед відповідальністю; покарання – поновлення соціальної несправедливості* тощо. Такі концептуальні схеми стають невіддільною частиною суспільної свідомості. Вони виконують роль своєрідного «культурного реформатора» соціального життя і тією чи іншою мірою впливають на прийняття різних нормотворчих і правозастосовних рішень.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ПЕРУН, 2007. – 1738 с.

2. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М.: Новый Юрист, 1998. – 480 с.

3. Іванівська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: навч. посібник / О. П. Івановська. – К.: ТОВ «УВПК «ЕКС-Об», 2002. – 264 с.

4. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера / переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.

5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4: Н–П.

6. Прадід Ю. Ф. Зміст понять та значення термінів *закон і законність* в сучасній юридичній літературі / Ю. Ф. Прадід // У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Еліно, 2006. – С. 163–165.

7. Прадід Ю. Юридична лінгвістика як окрема галузь знань / Ю. Прадід // У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Еліно, 2006. – С. 132–139.

8. Сироткін В. М. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу / В. М. Сироткін // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 1. – С. 39–42.

9. Словник синонімів української мови: у двох т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Головащук та ін.; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови. – К., 2000. – Т. 2: О–Я. – С. 381.

10. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 800 с.; Т. 3. – 1972. – 746 с.

11. Степанов Ю. Константы: словарь русской культуры: изд. 2-е, испр. и доп. / Ю. Степанов. – М.: Академический Проект, 2001. – 990 с.

Сковронская И. Ю., Юськів Б. М. Отображение концептосферы права в языковой концептуальной картине мира

Рассмотрено некоторые фрагменты концептосферы права, которые воспроизводят языковую концептуальную картину мира. Концептосфера права содержит, соответственно, концепты из сферы правоведения, к которым

прежде всего относятся концепты «право», «закон», «правосудие», «судо-производство».

Отмечено, что с изменением принципов, конституирующих понимание права, меняется и правовая речь, а также возникают определенные лексико-грамматические вариации, поскольку новые ключевые слова имеют свое специфическое значение, другие возможности синтаксической сочетаемости и т. д. Современная действительность вновь активизирует проблему трансформации юридического языка.

Ключевые слова: концепт, концептосфера права, языковое сознание, правосознание.

Skovronska I. Yu., Yuskiv B. M. Display of the law conceptosphere in linguistic conceptual picture of the world

The article examines some conceptual fragments of law that reflect the linguistic conceptual picture of the world. The law conceptosphere includes, respectively, concepts from the field of law such as the concept of law, justice, judiciary, etc.

Language is rightly called one of the means that explain spirituality of a man, its system of values, mentality, the way of thinking, the process of generating ideas, outlook, behavior. It is the language that defines the way of the division of the world into one culture or another, the way of its description, interpretation. It is through the language that a man describes categories of law, interprets the law. Language in law is not just a matter of legal technique and stylistics, it is a constructive basis for the existence of law as a kind of social phenomenon. Legal norms are fixed verbally, so in-depth knowledge about the properties of a word allows you to grasp the logic of legal thinking, more deeply understand the systematic construction of law and the mechanisms of its action on the consciousness and behavior. The key words of law are always considered to be «signals» of certain legal philosophy expressing spiritual and ethical ideals of the society and moral principles recognized by human mentality, perceived by legal system and verbalized in language. The language reflects the sense of justice and deformations occurring in the society.

The change of principles that constitute the understanding of law is followed by the change of legal language and there is the appearance of certain lexical and grammatical variations, since new keywords gain their specific meanings and other possibilities of syntactic building. Nowadays reality is known to activate again the problem of transformation of legal language. Current legislation, jurisprudence and the practice of application of law operate the terms «priority rights and freedoms of an individual and a citizen», «power sharing» «business activities», etc. At the same time legal language is able to carry out an opposite effect on the legal system of the society.

Key words: concept, law conceptosphere, language awareness, legal culture.

Стаття надійшла 24 листопада 2015 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1 жовтня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Франчука Василя Валерійовича на тему «Кримінально-правові засоби охорони економіки України» (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент Марін Олександр Костянтинович (Львівський національний університет імені Івана Франка, заступник декана юридичного факультету з наукової роботи).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор Берзін Павло Сергійович (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, заступник декана юридичного факультету з наукової роботи); кандидат юридичних наук, доцент Гацелюк Віталій Олександрович (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою).

* * *

2 жовтня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Серкевич Ірини Ростиславівни на тему «Кримінологічні детермінанти та кримінально-правова протидія тероризму» (спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор Канцір Володимир Степанович (Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», професор кафедри кримінального права і процесу).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор Ємельянов Вячеслав Павлович (Харківський національний університет

внутрішніх справ, професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету права та масових комунікацій); кандидат юридичних наук, доцент Кухар Валерій Васильович (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, начальник (декан) факультету правоохоронної діяльності).

* * *

30 жовтня 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Кузь Марії Михайлівни на тему «Інтенціональний аналіз правового буття» (спеціальність 12.00.12 – філософія права).

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор Карась Анатолій Феодосійович (Львівський національний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри філософії).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор Гришук Оксана Вікторівна (Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри теорії та філософії права); кандидат юридичних наук Шандра Богдана Богданівна (Ужгородський національний університет, доцент кафедри філософії).

* * *

18 листопада 2015 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Розкошинської Світлани Орестівни на тему «Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, доцент Басиста Ірина Володимирівна (Прикарпатський факультет (м. Івано-Франківськ) Національної академії внутрішніх справ, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та оперативно-розшукової діяльності).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор Галаган Володимир Іванович (Національний університет «Києво-Могилянська

академія», професор кафедри галузевих правових наук); кандидат юридичних наук, доцент Павлишин Андрій Андрійович (Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики).

* * *

Редколегія Наукового вісника вітає Франчука Василя Валерійовича, Серкевич Ірину Ростиславівну, Кузь Марію Михайлівну і Розкошинську Світлану Орестівну із успішним захистом дисертацій та бажає подальшої плідної науково-педагогічної діяльності!

* * *

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію
«Становлення та розвиток правового регулювання
нотаріальної діяльності в Україні»*
кандидата юридичних наук
Долинської Марії Степанівни

Нотаріат України виконує важливу роль у здійсненні правоохоронної функції держави.

Актуальність такого дослідження не викликає сумніву, адже від якості діяльності нотаріату певною мірою залежить функціонування цивільного обігу держави, захист конституційних прав і законних інтересів громадян.

Монографія М. Долинської вирізняється актуальністю в контексті досліджуваних правових питань сучасної науки, оскільки становить фундаментальне дослідження правового регулювання нотаріальної діяльності.

Видання складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел.

Чітке формулювання мети і завдання монографічного пошуку дали змогу відповідно структурувати матеріал дослідження на підставі основних загальнофілософських напрямів.

Аналіз правового регулювання нотаріальної діяльності авторка здійснює від генезису нотаріальної діяльності на українських землях у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Крім цього, описано доволі складний механізм виникнення правового інституту нотаріату на теренах Древньої Європи, Римської та Візантійських імперій та формування моделі нотаріату в Західній Європі.

Третій розділ монографії присвячено розвитку нотаріальної діяльності на українських землях у XIV – першій половині XIX століття, зокрема в українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI століть), Польського Королівства (1387–1569 рр.), Речі Посполитої (1569–1772 рр.) та за часів Запорозької Січі та Гетьманської держави та в інших українських землях, що входили до складу іноземних

---

* Долинська М. С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія / М. С. Долинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 988 с.

держав. Однак, попри загальне позитивне враження від цієї наукової розробки правового регулювання нотаріальної діяльності, доречно було б більше уваги приділити розвитку правового регулювання нотаріальної діяльності за магдебурзьким правом.

У монографії здійснено аналіз правового регулювання нотаріальної діяльності в українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а також на українських землях у складі Радянської України та незалежної України.

Загалом М. Долинська дотримала структурну логіку у викладі авторської позиції щодо правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні, розкривши, зокрема, питання виконання нотаріусами обов'язків спеціального суб'єкта фінансового моніторингу відповідно до вимог Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

З уваги на викладене, можна вважати монографію М. Долинської «Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні» цілісною працею, що вирізняється новаторським підходом, актуальністю дослідження й комплексністю опрацювання задекларованої проблематики, відповідає вимогам МОН України щодо такого виду наукових праць.

*Завідувач кафедри адміністративного
та фінансового права юридичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
доктор юридичних наук, професор
М. М. Кобилицький*

Наступність досвіду і знань, єдність традицій і новаторства – суттєва особливість розвитку науки загалом, а у вищому навчальному закладі зокрема. У розвитку сучасного суспільства важливу роль виконує наукова інформація. Її поширення та використання мають істотне значення не лише для розвитку безпосередньо науки, але й для людської цивілізації. Особливе місце в системі розповсюдження інформації належить комунікації між ученими і спеціалістами. Обмін інформацією, як правило, здійснюється у вигляді науково-практичних і теоретико-методичних заходів.

З метою забезпечення обміну науковими досягненнями та особистого спілкування між вченими вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ у 2015 р. у ЛьвДУВС було організовано і проведено 23 науково-практичні та теоретико-методичні заходи (1 позапланово). Зокрема, було проведено: міжнародну науково-практичну конференцію «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (16 жовтня) (з виданням збірника наукових доповідей); 2 звітні наукові конференції; науково-практичні конференції «Актуальні проблеми економічної безпеки в контексті трансформації ринкової економіки» (10 грудня) та «Проблеми застосування інформаційних технологій у діяльності ОВС та навчальному процесі» (електронна публікація) (17 грудня); 4 засідання круглих столів: «Проблеми особистості в освітньому просторі держави» (15 квітня); «Конструктивна взаємодія міліції (поліції) і населення в соціумі (з виданням збірника наукових доповідей) (29 жовтня); «Конфлікти в органах внутрішніх справ: способи вирішення та профілактика» (12 листопада) та «Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції» (з виданням збірника наукових доповідей) (3 грудня); 8 наукових і науково-практичних семінарів: «Дидактичні особливості організації занять у вищій школі» (26 лютого); «Стійкість фінансової системи України в умовах євроінтеграції» (26 березня); «Теоретико-методичні основи фізичного виховання та спорту курсантів та студентів вищих навчальних закладів» (3 квітня); «Проблеми вдосконалення діяльності служб та підрозділів ОВС щодо виявлення, попередження та припинення корупційних проявів» (17 квітня); «Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики» (25 червня); «Проблеми профілактики наркоманії: соціальний і правовий аспекти» (2 жовтня);

«Забезпечення права на працю та права на соціальний захист в умовах входження України в ЄС» (9 жовтня) та «Актуальні проблеми тактико-спеціальної та фізичної підготовки курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України» (27 листопада); 5 курсантсько-студентських наукових заходів: «Правова та правоохоронна діяльність: європейський досвід та українські реалії (іноземними мовами)» (електронне видання) (2 квітня); «Перспективи розвитку приватного права в Україні» (з виданням збірника наукових доповідей) (24 квітня); «Соціально-економічний розвиток і безпека України: філософія, стратегія, тактика» (з виданням збірника наукових доповідей) (29 квітня); Всеукраїнська курсантсько-студентська наукова конференція «Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)» (20 жовтня) (з виданням збірника наукових доповідей) та «Професійна комунікація: мова, культура, право» (планується видання збірника наукових доповідей) (5 листопада), а також міжнародний форум (позапланово) «Кримінальна юстиція в Україні: виклики та перспективи в світлі конституційної реформи» (17–18 вересня).

До участі у роботі науково-практичних заходів, які були проведені на базі ЛьвДУВС, долучилися науковці, курсанти, студенти, аспіранти та магістранти нашого університету, Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Львівського інституту банківської справи, Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівської комерційної академії, Національної академії внутрішніх справ, Одеського державного університету внутрішніх справ, Харківського національного університету внутрішніх справ, Національної академії Служби безпеки України, Рівненського Інституту Київського університету права НАН України, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Хмельницького університету управління і права, а також представники багатьох практичних підрозділів, серед яких посадовці Управління Національної поліції України в областях, управління патрульної поліції в м. Львові та ін.

Більшість заходів відбувалися в безпосередньо живій, дискусійно гострій формі, що дозволило висловити і зіставити різні, часом і суперечливі погляди й спостереження, відтак спільно виробити виражені, найбільш оптимальні теоретичні узагальнення й практичні рекомендації.

НАШІ АВТОРИ

- Балинська О. М.** доктор юридичних наук, доцент, проректор Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бедрій Р. Б.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Берназ П. В.** кандидат юридичних наук, начальник Навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Богомазова І. О.** асистент кафедри медичного права Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ботнарченко І. А.** кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем кримінальної поліції Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ.
- Брездень В. І.** здобувач кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Верба-Сидор О. Б.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гапка Н. О.** студентка магістратури Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Гарасимів Т. З.** доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права, заступник директора Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Гнатюк С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник факультету № 3 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гринчишин О. О.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гула Л. Ф.** доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Дабіжа Д. В.** ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ.
- Дуфенюк О. М.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Забзалюк Д. Є.** кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Захарова О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Іваха В. О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Ллюшик О. М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, декан факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль Р.-В. В.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковальчук В. П.** кандидат юридичних наук, доцент, начальник Інституту післядипломної освіти та заочного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кондратюк О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коровяк Б. Е.** аспірант кафедри цивільного права і процесу Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Коровяк О. Я.** кандидат юридичних наук, начальник курсу факультету № 4 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кунтій А. І.** викладач кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лепіш Н. Я.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Лещух А. Р.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мелех Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Новіков В. В.** кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Онишко О. Б.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Подоляк-Богачек Е. Б.** аспірант кафедри адміністративного права та процесу, фінансового і інформаційного права Львівського університету бізнесу та права.
- Рибалко В. О.** викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Рожко В. В.** військовослужбовець Збройних Сил України.
- Сковронська І. Ю.** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Тихонова О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри економічної безпеки Національної академії внутрішніх справ.
- Томіна В. Ю.** кандидат юридичних наук, викладач кафедри адміністративного права та процесу Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Федіна Н. В.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, консти-

- Хаваліц О. В.** туційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ. здобувач кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Хитра О. Л.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Чистоклетов Л. Г.** кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Юськів Б. М.** викладач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Забзалюк Д. Є. Політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в Західній Європі: доктринальне осмислення.....	3
Лепіш Н. Я. Наукове розуміння тлумачення норм права.....	12
Мелех Л. В. Світовий досвід і практика застосування інституту доказів і доказування у господарському процесі.....	24
Новіков В. В. До питання про створення та припинення релігійних організацій.....	34
Онишко О. Б. Правове підґрунтя забезпечення права на свободу мирних зібрань у Польщі та Україні.....	44
Рожко В. В. Рада Європи і захист прав людини.....	51
Федіна Н. В. Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини і громадянина в умовах реформування в Україні.....	65

Розділ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Бедрій Р. Б. Об'єкти комунальної власності в Україні: конституційно-правовий аспект.....	75
Лещух А. Р. Конституційно-процесуальна відповідальність народного депутата України за невиконання або неналежне виконання обов'язків у парламенті.....	83

Розділ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Верба-Сидор О. Б., Гапка Н. О. Повноваження суду під час перегляду рішень за нововиявленими обставинами у цивільному судочинстві.....	95
---	----

Коровяк Б. Е.

Правова природа виплати гарантованої суми відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб.....	104
---	-----

Розділ 4

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС.
ФІНАНСОВЕ ПРАВО.
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Бондаренко В. А.

Ефективність права у контексті ціннісних і соціальних аспектів.....	116
--	-----

Брездень В. І.

Реформування правоохоронних органів: проблеми та перспективи розвитку.....	124
---	-----

Гнатюк С. С., Богомазова І. О.

Принцип інстанційності та інстанційна підсудність в адміністративному судочинстві.....	130
---	-----

Ллюшик О. М.

Правоохоронні органи як суб'єкти адміністративно-договірної компетенції.....	139
---	-----

Кісіль З. Р.

Макро- й мікросистемні детермінанти виникнення корупції та механізм учинення корупційних проступків.....	149
---	-----

Ковалів М. В., Іваха В. О.

Державно-правовий механізм забезпечення національної безпеки.....	162
--	-----

Коровяк О. Я.

Фундаментальні концепції розкриття формо-змістовних характеристик корупції.....	169
--	-----

Подольак-Богачек Е. Б.

Особливості соціально-правової рефлексії корупції в періоди Середньовіччя та раннього Ренесансу.....	181
---	-----

Томіна В. Ю.

Аналіз нормативних актів та практики здійснення адміністративно-правового забезпечення аудиторської діяльності в Україні.....	188
---	-----

Хитра О. Л.

Правова характеристика джерел митного права інститутів Європейського Союзу.....	200
--	-----

Чистоклетов Л. Г.

Комплексний, системний і синергетичний підходи до дослідження проблематики вдосконалення адміністративно- правового забезпечення безпеки суб'єктів господарювання.....	208
--	-----

Розділ 5

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Дабіжа Д. В.	
Використання інформаційних систем під час розслідування кримінальних правопорушень.....	221
Ковальчук В. П.	
Причини та умови вчинення злочинів терористичного спрямування.....	230
Рибалко В. О.	
Оцінні поняття, використовувані при регламентації запобіжного заходу у вигляді особистої поруки.....	239
Тихонова О. В.	
Службова особа як суб'єкт злочинного посягання на фінансову безпеку держави.....	249
Хаваліц О. В.	
Реалізація функції прокурорського нагляду при повідомленні про підозру у вчиненні кримінального правопорушення терористичного характеру.....	258

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Берназ П. В.	
Проблема поняття і змісту криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.....	269
Ботнаренко І. А.	
Допит потерпілого: криміналістичний аспект.....	280
Гула Л. Ф.	
Оперативно-розшукова характеристика протидії організованих злочинних груп процесу виявлення та розслідування злочинів.....	288
Дуфенюк О. М., Кунтій А. І.	
Правова регламентація проведення освідування: проблеми та шляхи вирішення.....	298
Захарова О. В.	
Особливості проведення допиту на стадії досудового розслідування злочинів, учинених на ґрунті нетерпимості.....	306
Кондратюк О. В.	
Щодо неоднозначного тлумачення застосування деяких норм і положень Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».....	315

Розділ 7
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Балинська О. М.	
Кодифікація культури і право: взаємовплив і взаємовизначення.....	325
Гарасимів Т. З.	
Проблема девіантної поведінки у сучасних суспільних реаліях.....	337
Гринчишин О. О.	
Буттєве зумовлення права біоетики.....	352
Кісінь Р.-В. В.	
Запобігання та протидія епісоціальному феномену корупції як фундаментальна запорука петрифікації правового статусу людини. Філософсько-правова спадщина Стародавньої Японії.....	360
Сковронська І. Ю., Юськів Б. М.	
Відображення концептосфери права у мовній концептуальній картині світу.....	371
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	380
НАШІ АВТОРИ.....	387

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Забзалюк Д. Е. Политико-правовые детерминанты Средневековья в Западной Европе: доктринальное осмысление.....	3
Лепиш Н. Я. Научное понимание толкования норм права.....	12
Мелех Л. В. Мировой опыт и практика применения института доказательств и доказывания.....	24
Новиков В. В. К вопросу о создании и прекращении религиозных организаций.....	34
Онышко О. Б. Правовые основы обеспечения права на свободу мирных собраний в Польше и Украине.....	44
Рожко В. В. Совет Европы и защита прав человека.....	51
Федина Н. В. Современные взгляды на понимание прав и свобод человека и гражданина в условиях реформирования в Украине.....	65

Раздел 2

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Бедрий Р. Б. Объекты коммунальной собственности в Украине: конституционно-правовой аспект.....	75
Лещух А. Р. Конституционно-процессуальная ответственность народного депутата Украины за невыполнение или ненадлежащее выполнение обязанностей в парламенте.....	83

Раздел 3

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

Верба-Сьдор О. Б., Гапка Н. О. Полномочия суда при пересмотре решений по вновь открывшимся обстоятельствам в гражданском судопроизводстве.....	95
---	----

Коровяк Б. Э.

Правовая природа выплаты гарантированной суммы возмещения Фондом гарантирования вкладов физических лиц.....	104
---	-----

Раздел 4

**АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС.
ФИНАНСОВОЕ ПРАВО.
ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО**

Бондаренко В. А.

Эффективность права в контексте ценностных и социальных аспектов.....	116
--	-----

Брэдзнь В. И.

Реформирование правоохранительных органов: проблемы и перспективы развития.....	124
--	-----

Гнатюк С. С., Богомазова И. А.

Принцип инстанционности и инстанционная подсудность в административном судопроизводстве.....	130
---	-----

Илюшик Е. Н.

Правоохранительные органы как субъекты административно- договорной компетенции.....	139
--	-----

Кисиль З. Р.

Макро- и микросистемные детерминанты возникновения коррупции и механизм совершения коррупционных проступков.....	149
--	-----

Ковалив М. В., Иваха В. А.

Государственно-правовой механизм обеспечения национальной безопасности.....	162
--	-----

Коровяк О. Я.

Фундаментальные концепции раскрытия формо- содержательных характеристик коррупции.....	169
---	-----

Подольяк-Богачек Э. Б.

Особенности социально-правовой рефлексии коррупции в периоды Средневековья и раннего Ренессанса.....	181
--	-----

Томина В. Ю.

Анализ нормативных актов и практики осуществления административно-правового обеспечения аудиторской деятельности в Украине.....	188
---	-----

Хитра А. Л.

Правовая характеристика источников таможенного права институтов Европейского Союза.....	200
--	-----

Чистоклетов Л. Г.

Комплексний, системний і синергетический підходи к дослідванню проблематики совершенствовання адміністративно-правового забезпечення безпеки суб'єктів господарствования.....	208
--	-----

Раздел 5

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Дабига Д. В.

Использование информационных систем во время расследования криминальных правонарушений.....	221
--	-----

Ковальчук В. П.

Причины и условия совершения преступлений террористической направленности.....	230
---	-----

Рыбалко В. А.

Оценочные понятия, использованные при регламентации меры пресечения в виде личного поручительства.....	239
---	-----

Тыхонова А. В.

Службное лицо как субъект преступного посягательства на финансовую безопасность государства.....	249
---	-----

Хавалиц О. В.

Реализация функции прокурорского надзора при сообщении о подозрении в совершении уголовного правонарушения террористического характера.....	258
---	-----

Раздел 6

**УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Берназ П. В.

Проблема понятия и содержания криминалистического обеспечения следственной деятельности.....	269
---	-----

Ботнаренко И. А.

Допрос потерпевшего: криминалистический аспект.....	280
---	-----

Гула Л. Ф.

Оперативно-розыскная характеристика противодействия организованных преступных групп процессу выявления и расследования преступлений.....	288
--	-----

Дуфенюк О. М., Кунтий А. И.

Правовая регламентация проведения освидетельствования: проблемы и пути решения.....	298
--	-----

Захарова А. В. Особенности проведения допроса на стадии досудебного расследования преступлений, совершенных на почве нетерпимости.....	306
Кондратюк А. В. Об неоднозначном толковании применения некоторых норм и положений Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности».....	315

*Раздел 7***ФИЛОСОФИЯ ПРАВА**

Балинская О. М. Кодификация культуры и право: взаимовлияние и взаимоопределение.....	325
Гарасьмив Т. З. Проблема девиантного поведения у современных общественных реалиях.....	337
Грынчишин О. О. Бытийные предопределения права биоэтики.....	352
Кисиль Р.-В. В. Предотвращение и противодействие эписоциальному феномену коррупции как фундаментальное условие петрификации правового статуса человека. Философско-правовое наследие Древней Японии.....	360
Сковронская И. Ю., Юськив Б. М. Отображение концептосферы права в языковой концептуальной картине мира.....	371
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	380
НАШИ АВТОРЫ.....	387

CONTENTS

Section 1 THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Zabzalyuk D. Ye. Political and legal determinants of the middle ages in western Europe: doctrinal comprehension.....	3
Lepish N. Ya. Scientific understanding of interpretation of rules of law.....	12
Melekh L. V. International experience and practice of application of the institute of evidence and proof in the economic process.....	24
Novikov V. V. On the establishment and termination of religious organizations.....	34
Onyshko O. B. The legal basis for the right to freedom of peaceful assembly in Poland and Ukraine.....	44
Rozhko V. V. Council of Europe and protection of human rights.....	51
Fedina N. V. Modern views on the understanding of rights and freedoms of man and citizen in terms of reforming in Ukraine.....	65

Section 2 CONSTITUTIONAL RIGHT

Bedriy R. B. Objects of Communal Property in Ukraine: Constitutional and Legal Aspects.....	75
Leschukch A. R. Theoretical and legal aspects of constitutional procedural responsibility of people's deputy of Ukraine for non-fulfillment of the functions and powers in the Parliament.....	83

Section 3 CIVIL LAW AND PROCESS

Verba-Sydor O. B., Gapka N. O. Powers of Court at Reviewing Decisions in Connection with New Circumstances in Civil Proceedings.....	95
---	----

Korovyak B. E.

Legal nature of payments guaranteed amount deposit guarantee fund of individuals.....	104
--	-----

Section 4

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS.
FINANCIAL LAW.
INFORMATION LAW**

Bondarenko V. A.

Effectiveness of law in the context of valuable and social aspects.....	116
--	-----

Brezden' V. I.

Law enforcement reform: problems and prospects.....	124
--	-----

Hnatyuk S. S., Bogomazova I. O.

Principle of instances and instances jurisdiction in administrative proceedings.....	130
---	-----

Ilyushyk O. M.

Law enforcement bodies as subjects of administrative – contractual capacity.....	139
---	-----

Kisil Z. R.

Microsystems and microsystems determinants of corruption and misconduct mechanism of corruption.....	149
---	-----

Kovaliv M. V., Ivakha V. O.

Public and legal mechanism of providing national security.....	162
---	-----

Korovjak O. Y.

The fundamental concepts of discovering of formative-content characteristics of corruption.....	169
--	-----

Podoliak-Bohachek E. B.

Specific features of corruption phenomenon perception in the Medieval's and early Renaissance's social-legal entity.....	181
---	-----

Tomina Y. V.

Analysis of regulations and practice of administrative and legal support audit activity in Ukraine.....	188
--	-----

Hytra O. L.

Legal description of the sources of the customs law institutions of the European Union.....	200
--	-----

Chystokletov L. G.

Comprehensive, systematic and synergetic approaches to the study of problems of improving administrative and legal security entities of menage.....	208
---	-----

Section 5

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Dabizha D. V.	
The usage of informative systems for the investigation of criminal offences.....	221
Kovalchuk V. P.	
Causes and conditions of committing crimes of a terrorist orientation.....	230
Rybalko V. O.	
Estimated concepts in the regulation of the use of a preventive measure in the form of personal guarantee.....	239
Tikhonova O. V.	
Officer as the subject of a criminal assault on the financial security of the state.....	249
Khavalits O. V.	
Implementation of prosecutorial supervision in the message on suspicion of committing a criminal offence of a terrorist nature.....	258

Section 6

**CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS.
OPERATIONAL ACTIVITIES**

Bernaz P. V.	
The problem of concepts and content of provision of forensic investigation.....	269
Botnarenko I. A.	
Questioning the victim: forensic aspect.....	280
Hula L. F.	
Operatively-search description of counteraction of the organized criminal groups to the process of exposure and investigation of crimes.....	288
Dufeniuk O. M., Kuntiy A. I.	
Legal regulation of the investigation conducting: problems and solution.....	298
Zakharova O. V.	
The peculiarities of interrogation at the pre-trial stage of crime investigation, committed under the impatience.....	306
Kondratyuk A. V.	
In relation to ambiguous interpretation of application of some norms and law of Ukraine provisions «About operational search activity».....	315

Section 7
PHILOSOPHY OF LAW

Balynska O. M.	
Codification of culture and law: interaction and inter-definition.....	325
Garasymiv T. Z.	
The problem of deviant behaviour in modern social realities.....	337
Grynychshyn O. O.	
Existence grounds of the bioethics law.....	352
Kisil R.-V. V.	
Episocial phenomenon of corruption prevention and counteraction as the basics of individual's legal status coherention. Philosophic-legal experience of Ancient Japan.....	360
Skovronska I. Yu., Yuskiv B. M.	
Display of the law conceptsphere in linguistic conceptual picture of the world.....	371
SCIENTIFIC LIFE.....	380
OUR AUTHORS.....	387

**Вимоги до оформлення та подання статей
у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію
редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською;
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень.

Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків. Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті *українською та російською мовами* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайні анотації російською та англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зв'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 36,03 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична –

доктор юридичних наук, доцент **Балинська О. М.:**

серія психологічна –

кандидат соціологічних наук, доцент **Гуменюк Л. Й.;**

серія економічна –

кандидат економічних наук, доцент **Ревак І. О.**

Координати для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua
067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)
e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@lvduvs.edu.ua

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна	067-674 99 12
Гуменюк Людмила Йосифівна	067-961 48 28
Ревак Ірина Олександрівна	067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 4
(виходить із 1995 р.)

Редагування *А. С. Кузьмич-Походенко*
Редагування текстів англійською *І. Ю. Сковронська*
Редагування текстів російською *Н. В. Медвідь*
Макетування *Н. М. Лесь*
Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 29.12.2015 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,72.
Тираж 100 прим. Зам. № 113-15.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.